This is a digital copy of a book that was preserved for generations on library shelves before it was carefully scanned by Google as part of a project to make the world's books discoverable online.

It has survived long enough for the copyright to expire and the book to enter the public domain. A public domain book is one that was never subject to copyright or whose legal copyright term has expired. Whether a book is in the public domain may vary country to country. Public domain books are our gateways to the past, representing a wealth of history, culture and knowledge that's often difficult to discover.

Marks, notations and other marginalia present in the original volume will appear in this file - a reminder of this book's long journey from the publisher to a library and finally to you.

Usage guidelines

Google is proud to partner with libraries to digitize public domain materials and make them widely accessible. Public domain books belong to the public and we are merely their custodians. Nevertheless, this work is expensive, so in order to keep providing this resource, we have taken steps to prevent abuse by commercial parties, including placing technical restrictions on automated querying.

We also ask that you:

+ *Make non-commercial use of the files* We designed Google Book Search for use by individuals, and we request that you use these files for personal, non-commercial purposes.

+ *Refrain from automated querying* Do not send automated queries of any sort to Google's system: If you are conducting research on machine translation, optical character recognition or other areas where access to a large amount of text is helpful, please contact us. We encourage the use of public domain materials for these purposes and may be able to help.

+ *Maintain attribution* The Google "watermark" you see on each file is essential for informing people about this project and helping them find additional materials through Google Book Search. Please do not remove it.

+ *Keep it legal* Whatever your use, remember that you are responsible for ensuring that what you are doing is legal. Do not assume that just because we believe a book is in the public domain for users in the United States, that the work is also in the public domain for users in other countries. Whether a book is still in copyright varies from country to country, and we can't offer guidance on whether any specific use of any specific book is allowed. Please do not assume that a book's appearance in Google Book Search means it can be used in any manner anywhere in the world. Copyright infringement liability can be quite severe.

About Google Book Search

Google's mission is to organize the world's information and to make it universally accessible and useful. Google Book Search helps readers discover the world's books while helping authors and publishers reach new audiences. You can search through the full text of this book on the web at `http://books.google.com/`

Over dit boek

Dit is een digitale kopie van een boek dat al generaties lang op bibliotheekplanken heeft gestaan, maar nu zorgvuldig is gescand door Google. Dat doen we omdat we alle boeken ter wereld online beschikbaar willen maken.

Dit boek is zo oud dat het auteursrecht erop is verlopen, zodat het boek nu deel uitmaakt van het publieke domein. Een boek dat tot het publieke domein behoort, is een boek dat nooit onder het auteursrecht is gevallen, of waarvan de wettelijke auteursrechttermijn is verlopen. Het kan per land verschillen of een boek tot het publieke domein behoort. Boeken in het publieke domein zijn een stem uit het verleden. Ze vormen een bron van geschiedenis, cultuur en kennis die anders moeilijk te verkrijgen zou zijn.

Aantekeningen, opmerkingen en andere kanttekeningen die in het origineel stonden, worden weergegeven in dit bestand, als herinnering aan de lange reis die het boek heeft gemaakt van uitgever naar bibliotheek, en uiteindelijk naar u.

Richtlijnen voor gebruik

Google werkt samen met bibliotheken om materiaal uit het publieke domein te digitaliseren, zodat het voor iedereen beschikbaar wordt. Boeken uit het publieke domein behoren toe aan het publiek; wij bewaren ze alleen. Dit is echter een kostbaar proces. Om deze dienst te kunnen blijven leveren, hebben we maatregelen genomen om misbruik door commerciële partijen te voorkomen, zoals het plaatsen van technische beperkingen op automatisch zoeken.

Verder vragen we u het volgende:

+ *Gebruik de bestanden alleen voor niet-commerciële doeleinden* We hebben Zoeken naar boeken met Google ontworpen voor gebruik door individuen. We vragen u deze bestanden alleen te gebruiken voor persoonlijke en niet-commerciële doeleinden.

+ *Voer geen geautomatiseerde zoekopdrachten uit* Stuur geen geautomatiseerde zoekopdrachten naar het systeem van Google. Als u onderzoek doet naar computervertalingen, optische tekenherkenning of andere wetenschapsgebieden waarbij u toegang nodig heeft tot grote hoeveelheden tekst, kunt u contact met ons opnemen. We raden u aan hiervoor materiaal uit het publieke domein te gebruiken, en kunnen u misschien hiermee van dienst zijn.

+ *Laat de eigendomsverklaring staan* Het “watermerk” van Google dat u onder aan elk bestand ziet, dient om mensen informatie over het project te geven, en ze te helpen extra materiaal te vinden met Zoeken naar boeken met Google. Verwijder dit watermerk niet.

+ *Houd u aan de wet* Wat u ook doet, houd er rekening mee dat u er zelf verantwoordelijk voor bent dat alles wat u doet legaal is. U kunt er niet van uitgaan dat wanneer een werk beschikbaar lijkt te zijn voor het publieke domein in de Verenigde Staten, het ook publiek domein is voor gebruikers in andere landen. Of er nog auteursrecht op een boek rust, verschilt per land. We kunnen u niet vertellen wat u in uw geval met een bepaald boek mag doen. Neem niet zomaar aan dat u een boek overal ter wereld op allerlei manieren kunt gebruiken, wanneer het eenmaal in Zoeken naar boeken met Google staat. De wettelijke aansprakelijkheid voor auteursrechten is behoorlijk streng.

Informatie over Zoeken naar boeken met Google

Het doel van Google is om alle informatie wereldwijd toegankelijk en bruikbaar te maken. Zoeken naar boeken met Google helpt lezers boeken uit allerlei landen te ontdekken, en helpt auteurs en uitgevers om een nieuw leespubliek te bereiken. U kunt de volledige tekst van dit boek doorzoeken op het web via `http://books.google.com`

B 1,086,449

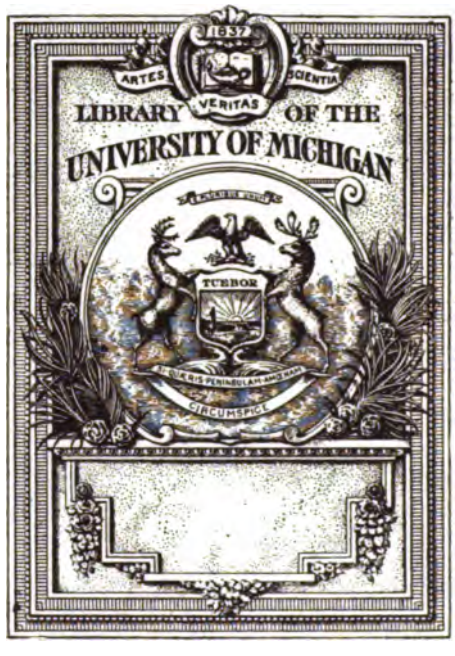
1837
ARTES
SCIENTIA
VERITAS
LIBRARY OF THE
UNIVERSITY OF MICHIGAN
TUEBOR
CIRCUMSPICE

DJ
3
.H67

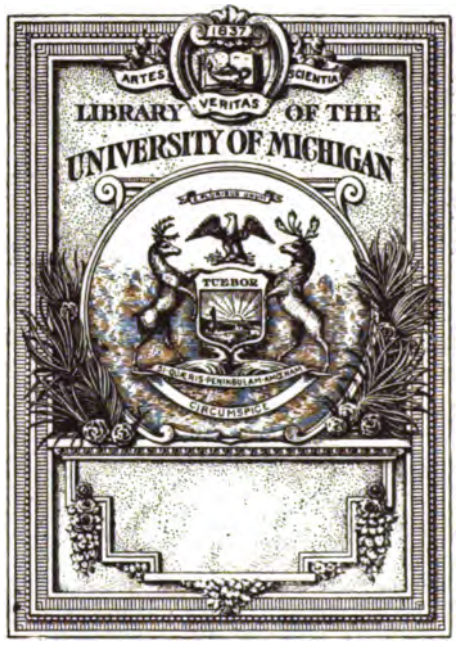
1837
ARTES
SCIENTIA
VERITAS
LIBRARY OF THE
UNIVERSITY OF MICHIGAN
TUEBOR
SI INSULARIS PENINSULAM AMOENAM
CIRCUMSPICE

DJ
3
.H67

WERKEN

UITGEGEVEN DOOR HET

HISTORISCH GENOOTSCHAP,

GEVESTIGD

TE UTRECHT.

NIEUWE REEKS.

Nº. 46.

949.2
N67w

MAR 17 1919

JOURNALEN

VAN

CONSTANTIJN HUYGENS,
DEN ZOON.

(Handschrift van de Koninklijke Akademie v. Wetenschappen te Amsterdam).

Derde Deel.

WERKEN VAN HET HISTORISCH GENOOTSCHAP,
GEVESTIGD TE UTRECHT.

NIEUWE SERIE N°. 46.

UTRECHT,
KEMINK & ZOON.
1888.

INHOUD.

Bladz.

Voyage de Cell, 1680. . . . . 3.

Journaal van Constantijn Huygens, den Zoon, 1682 . . . . . 62.

Reisjournaal van 1649 en 1650 . . . . . 87.

Wij hebben het genoegen aan de lezers mede te mogen deelen, dat Prof. R. FRUIN ons heeft toegezegd, bij onze uitgaven van Huygens' Journalen eene Inleiding, een Register en Aanteekeningen te leveren.

387026

Het is niet onwaarschijnlijk, dat de reis van Prins Willem III naar Zell ook een staatkundig doel had. Zijn vertrouweling, Gabriel Sylvius, onderhandelde aldaar ten einde een bondgenootschap met het Welfische Vorstenhuis te bewerken. Doch hij slaagde niet. Aan het Hof van Zell kon men bepaaldelijk overhelling tot Frankrijk vermoeden. De hertog Georg Wilhelm toch had, niet zonder verbreking van het woord aan zijnen broeder Ernst August van Hanover, dat hij ongehuwd zou blijven, gegeven, eene Fransche dame, Eléonore d'Olbreuse, getrouwd. Wellicht had de beleefdheid, bij 's Prinsen verblijf aan haar hof bewezen, de bedoeling haar gunstig te stemmen en van hare Fransche betrekkingen los te maken. Zeker is het dat wat wij in dit journaal (op 14 Oct.) lezen, ons doet begrijpen, hoe Sylvius de hertogin wilde doen gevoelen, dat zij na den dood van haren gemaal de bescherming der Vereenigde Provinciën noodig zou kunnen hebben. Als hofdame der Prinses van Tarante had zij vroeger eenigen tijd in den Haag vertoefd.

Dat de Prins zijne reize tot Berlijn uitstrekte en zijnen oom aldaar een bezoek bracht, is te minder te verwonderen, omdat er alstoen een geschil bestond tusschen dien Keurvorst en Spanje, waarbij de Staten-Generaal hunne bemid-

deling hadden aangeboden, gelijk in eene aanteekening (op 11 *Oct.) herinnerd is.*

Van hetgeen het bezoek van den Prins aan de beide Hoven heeft uitgericht, vernemen wij niets in dit journaal, wel van bijna dagelijksche jachtpartijen. Ook betreurde de Graaf van Waldeck 's Prinsen geneigdheid tot uitspanningen van dien aard (zie op 31 *Oct.). Wat voorts dit journaal hier en daar in enkele woorden voor de staatkundige geschiedenis belangrijks vermeldt, laten wij aan de lezers op te sporen over.*

CORRESPONDENTIE

VAN

EN BETREFFENDE

LODEWIJK VAN NASSAU

EN

andere onuitgegeven documenten

VERZAMELD

DOOR

Dr. P. J. BLOK.

WERKEN VAN HET HISTORISCH GENOOTSCHAP,
GEVESTIGD TE UTRECHT.

NIEUWE SERIE N°. 47.

UTRECHT,
KEMINK & ZOON.
1887.

VOORREDE.

De documenten, die ik in dezen bundel opnam, kunnen in twee deelen gescheiden worden. De brieven van, aan en over Lodewijk van Nassau vormen wel het grootste gedeelte der verzameling, die ik begon bijeen te brengen in de dagen, toen ik mij bezighield met de uitgave der Apologie van den Graaf [1]*. Zij vullen aan, wat de Archives, de Correspondance de Guillaume le Taciturne, de door den heer Kervijn de Lettenhove in zijn werk „les Huguenots et les Gueux" medegedeelde uittreksels, de door Kluckhohn uitgegeven Briefe Friedrichs des Frommen en andere bronnen opleveren voor de kennis van dezen uitstekendsten der broeders van den Prins, wiens leven reeds enkele biografen heeft gevonden, die ons echter — naar mijne meening — den man niet hebben beschreven, zooals hij werkelijk is geweest. Om van vroegere schrijvers te zwijgen, wat de overigens zoo verdienstelijke auteurs Ds. Kindermann* [2] *en Dr. K. F. Ledderhose* [3] *over hem hebben uitgegeven, kan weinig meer genoemd worden dan populaire voorstelling van den „held", van den „Ritter*

---

1) *Zie Bijdragen en Mededeelingen*, 1885.

2) *Kindermann, Lodewijk van Nassau*, 1873.

3) *Ledderhose, Graf Ludwig von Nassau, Norden*, 1877.

ohne Furcht und Tadel", wiens ware beteekenis voor de geschiedenis van ons land en van zijn tijd nog in het licht gesteld moet worden en die dit zoo ten volle verdient. Naast den onvergetelijken Prins biedt de geschiedenis van onzen opstand tegen Spanje misschien geen aantrekkelijker figuur aan; niemand heeft naast den Prins belangrijker rol gespeeld in de eerste jaren van dien heldenstrijd. Ik hoop binnen korten tijd in staat te zijn eene studie over Lodewijk's leven in het licht te zenden.

Wie graaf Lodewijk uit de hier uitgegeven documenten alleen *zou willen leeren kennen, zou zich bij het omslaan der laatste bladzijde teleurgesteld vinden: deze stukken kunnen alleen worden gebruikt in samenhang met die veel talrijker brieven en memoriën, die in de bovengenoemde verzamelingen vervat zijn; zij kunnen slechts dienen om hier en daar toetsen aan te brengen, enkele trekken duidelijker te doen uitkomen, licht en schaduw beter te verdeelen op de schilderij, die ons het leven van „de rechterhand des Prinsen" zal weergeven.*

Hetzelfde aanvullende karakter draagt ook het tweede gedeelte dezer verzameling, bevattende eenige onuitgegeven stukken, die mij onder de handen kwamen bij mijne onderzoekingen in verschillende archieven. Ik meen niet te ver te gaan, wanneer ik aan enkele dezer stukken een groot belang toeken, altijd er weder op wijzend, dat zij alleen in verband met andere *op hunne rechte waarde kunnen geschat worden.*

Wat de wijze van uitgave betreft, ik heb gemeend spaarzaam te moeten zijn met aanteekeningen en mij te moeten beperken tot datgene, wat noodig scheen om de beteekenis en de waarde der documenten te doen uitkomen; het zou onmogelijk geweest zijn de vele belangrijke conclusiën, die uit deze brieven en memoriën zijn te trekken, in het nauwe

keurslijf van „aanteekeningen onder de bladzijde" samen te persen. Voor het gemak van hen, die de stukken willen gebruiken, heb ik dikwijls verwezen naar de plaatsen, waarop bij dat gebruik de aandacht vooral dient gevestigd te worden.

Eene uitgave als deze is niet mogelijk zonder de welwillende hulp van velen en het is mij aangenaam er op te kunnen wijzen, hoe velen mij mijne onderzoekingen gemakkelijk hebben gemaakt. In de eerste plaats heb ik hier nogmaals mijn dank te betuigen aan den luit. gen. Mansfeldt, die mij de schatten van het Huisarchief des Konings op zijne onzen geschiedkundigen zoo bekende heusche wijze openlegde, en aan Dr. Knuttell te 's Gravenhage, die mij zijne gewaardeerde hulp aanbood bij het kopieeren van stukken uit dat Archief. Maar niet minder dank ben ik verschuldigd aan de Pruisische regeering, die door de vriendelijke bemiddeling van den Nederlandschen gezant te Berlijn, Jhr. van der Hoeven, mij vergunde een groot aantal stukken uit het Staatsarchiv te Marburg in mijne woonplaats te gebruiken — eene welwillendheid, waarvoor ik zeker niet het minst dank heb te brengen aan den beroemden geleerde, die het Directorium der Preussischen Staatsarchive leidt, aan Prof. Dr. Heinrich von Sybel. Ook den Director van het Staatsarchiv te Marburg, Dr. Könnecke, en zijn ijverigen assistent, Dr. Winter, mag ik niet vergeten: de krachtige hulp, die zij mij betoonden, wist den afstand van Marburg tot Groningen te doen vergeten, al maakte de douane in het begin enkele bezwaren, die de vindingrijkheid van den heer Geertsema, consul van het Duitsche Rijk te Groningen, evenwel spoedig wist te overwinnen; toen ik hun idyllisch gelegen en voorbeeldig ingericht archief te Marburg bezocht, ondervond ik, dat de zoo roemrijk bekende heuschheid der leiders van ons *Rijksarchief voor onze onderzoekers in Duitsche archieven rijke vruchten*

VOORREDE.

De documenten, die ik in dezen bundel opnam, kunnen in twee deelen gesplitsten worden. De brieven van, aan en over Lodewijk van Nassau vormen wel het grootste gedeelte der verzameling, die ik begon bijeen te brengen in de dagen, toen ik mij bezighield met de uitgave der Apologie van den Graaf [1]. *Zij vullen aan, wat de Archives, de Correspondance de Guillaume le Taciturne, de door den heer Kervijn de Lettenhove in zijn werk „les Huguenots et les Gueux" medegedeelde uittreksels, de door Kluckhohn uitgegeven Briefe Friedrichs des Frommen en andere bronnen opleveren voor de kennis van dezen uitstekendsten der broeders van den Prins, wiens leven reeds enkele biografen heeft gevonden, die ons echter — naar mijne meening — den man niet hebben beschreven, zooals hij werkelijk is geweest. Om van vroegere schrijvers te zwijgen, wat de overigens zoo verdienstelijke auteurs Ds. Kindermann* [2]) *en Dr. K. F. Ledderhose* [3]) *over hem hebben uitgegeven, kan weinig meer genoemd worden dan populaire voorstelling van den „held", van den „Ritter*

---

1) *Zie Bijdragen en Mededeelingen*, 1885.

2) *Kindermann, Lodewijk van Nassau*, 1873.

3) *Ledderhose, Graf Ludwig von Nassau, Norden*, 1877.

ohne Furcht und Tadel", wiens ware beteekenis voor de geschiedenis van ons land en van zijn tijd nog in het licht gesteld moet worden en die dit zoo ten volle verdient. Naast den onvergetelijken Prins biedt de geschiedenis van onzen opstand tegen Spanje misschien geen aantrekkelijker figuur aan; niemand heeft naast den Prins belangrijker rol gespeeld in de eerste jaren van dien heldenstrijd. Ik hoop binnen korten tijd in staat te zijn eene studie over Lodewijk's leven in het licht te zenden.

Wie graaf Lodewijk uit de hier uitgegeven documenten alleen *zou willen leeren kennen, zou zich bij het omslaan der laatste bladzijde teleurgesteld vinden: deze stukken kunnen alleen worden gebruikt in samenhang met die veel talrijker brieven en memoriën, die in de bovengenoemde verzamelingen vervat zijn; zij kunnen slechts dienen om hier en daar toetsen aan te brengen, enkele trekken duidelijker te doen uitkomen, licht en schaduw beter te verdeelen op de schilderij, die ons het leven van „de rechterhand des Prinsen" zal weergeven.*

Hetzelfde aanvullende karakter draagt ook het tweede gedeelte dezer verzameling, bevattende eenige onuitgegeven stukken, die mij onder de handen kwamen bij mijne onderzoekingen in verschillende archieven. Ik meen niet te ver te gaan, wanneer ik aan enkele dezer stukken een groot belang toeken, altijd er weder op wijzend, dat zij alleen in verband met andere *op hunne rechte waarde kunnen geschat worden.*

Wat de wijze van uitgave betreft, ik heb gemeend spaarzaam te moeten zijn met aanteekeningen en mij te moeten beperken tot datgene, wat noodig scheen om de beteekenis en de waarde der documenten te doen uitkomen; het zou onmogelijk geweest zijn de vele belangrijke conclusiën, die uit deze brieven en memoriën zijn te trekken, in het nauwe

keurslijf van „aanteekeningen onder de bladzijde" samen te persen. Voor het gemak van hen, die de stukken willen gebruiken, heb ik dikwijls verwezen naar de plaatsen, waarop bij dat gebruik de aandacht vooral dient gevestigd te worden.

Eene uitgave als deze is niet mogelijk zonder de welwillende hulp van velen en het is mij aangenaam er op te kunnen wijzen, hoe velen mij mijne onderzoekingen gemakkelijk hebben gemaakt. In de eerste plaats heb ik hier nogmaals mijn dank te betuigen aan den luit. gen. Mansfeldt, die mij de schatten van het Huisarchief des Konings op zijne onzen geschiedkundigen zoo bekende heusche wijze openlegde, en aan Dr. Knuttell te 's Gravenhage, die mij zijne gewaardeerde hulp aanbood bij het kopieeren van stukken uit dat Archief. Maar niet minder dank ben ik verschuldigd aan de Pruisische regeering, die door de vriendelijke bemiddeling van den Nederlandschen gezant te Berlijn, Jhr. van der Hoeven, mij vergunde een groot aantal stukken uit het Staatsarchiv te Marburg in mijne woonplaats te gebruiken — eene welwillendheid, waarvoor ik zeker niet het minst dank heb te brengen aan den beroemden geleerde, die het Directorium der Preussischen Staatsarchive leidt, aan Prof. Dr. Heinrich von Sybel. Ook den Director van het Staatsarchiv te Marburg, Dr. Könnecke, en zijn ijverigen assistent, Dr. Winter, mag ik niet vergeten: de krachtige hulp, die zij mij betoonden, wist den afstand van Marburg tot Groningen te doen vergeten, al maakte de douane in het begin enkele bezwaren, die de vindingrijkheid van den heer Geertsema, consul van het Duitsche Rijk te Groningen, evenwel spoedig wist te overwinnen; toen ik hun idyllisch gelegen en voorbeeldig ingericht archief te Marburg bezocht, ondervond ik, dat de zoo roemrijk bekende heuschheid der leiders van ons *Rijksarchief voor onze onderzoekers in Duitsche archieven rijke vruchten*

afwerpt. Ook te Dresden vond ik krachtige medewerking; Dr. Hassel, Director van het Hauptstaatsarchiv aldaar, en zijnen beambten zij daarvoor mijn hartelijke dank gebracht.

Groningen, Juli 1887.

P. J. BLOK.

INHOUD.

I.

Correspondentie van en betreffende Lodewijk van Nassau.

		Bladz.
I.	Lodewijk van Nassau aan Willem van Hessen, 13 Sept. 1562	3
II.	—, 29 Dec. 1562	4
III.	—, 2 Jan. 1563.	4
IV.	—, 3 Jan. 1563.	4
V.	—, 3 Febr. 1563	5
VI.	—, 11 Maart 1563	6
VII.	—, 18 April 1563	7
VIII.	—, 20 Mei 1563	7
IX.	—, 7 Juni 1563.	8
X.	—, 26 Juli 1563	9
XI.	—, 2 Aug. 1563	12
XII.	—, 17 Aug. 1563	15
XIII.	—, Sept. 1563	16
XIV.	—, 19 Oct. 1563	16
XV.	—, 22 Oct. 1563	17
XVI.	—, 2 Nov. 1563.	17
XVII.	—, Nov. 1563	19
XVIII.	—, 27 Nov. 1563	19
XIX.	Een onbekende aan Willem van Hessen, 11 Dec. 1563	20

		Bladz.
XX.	Jan aan Lodewijk van Nassau, 28 Oct. 1564 . .	22
XXI.	Lodewijk van Nassau aan Willem van Hessen, 3 Juni 1565	30
XXII.	—, 26 Juni 1565	33
XXIII.	Croeff aan Lodewijk van Nassau, 25 Aug. 1565 .	36
XXIV.	Lodewijk aan George von Holl, 4 Jan. 1566 . .	37
XXV.	Jan aan Lodewijk van Nassau, 10 Jun. 1566. .	37
XXVI.	Lodewijk van Nassau aan Willem van Hessen, 6 Juli 1566	41
XXVII.	Willem van Oranje aan Willem van Hessen, Aug. 1566	42
XXVIII.	Lodewijk van Nassau aan Willem van Hessen, 31 Oct. 1566.	43
XXIX.	Willem van den Berghe aan Lodewijk van Nassau, 17 Nov. 1566.	49
XXX.	Lodewijk van Nassau aan Willem van Hessen, 4 Jan. 1567	50
XXXI.	Memorie van Willem van Hessen, 16 Jan. 1567.	62
XXXII.	Jan van Nassau aan Willem van Hessen, 22 Jan. 1567	66
XXXIII.	Lodewijk van Nassau aan Willem van Hessen, 26 Febr. 1567	66
XXXIV.	Herman van Nieuwenaar aan Lodewijk van Nassau, 9 April 1567	69
XXXV.	George von Holl aan Lodewijk van Nassau, 22 Mei 1567	72
XXXVI.	Lodewijk van Nassau aan Jacoc Schwartz, 12 Sept. 1567.	72
XXXVII.	Antonie van Lalaing aan Lodewijk van Nassau, 10 Nov. 1567.	73
XXXVIII.	Aanstelling van Lodewijk van Nassau voor Rudolf van Mijnden, 26 Mei 1569.	74
XXXIX.	Lodewijk aan Jan van Nassau, Sept. 1568 . . .	75
XL.	Lodewijk van Nassau aan de regeering van Emden, Oct. 1568	75
XLI.	Willem van Oranje aan keurvorst August van Saksen, 19 Juli 1569.	75
XLII.	Lodewijk van Nassau aan Willem van Oranje, 17 Nov. 1569.	83

Bladz.

XLIII. Lodewijk van Nassau aan Jacob Schwartz, 22 Jan. 1571 85
XLIV. Verpanding der juweelen van Lodewijk van Nassau, 1571 86
XLV. Lodewijk van Nassau aan een onbekende, 20 Aug. 1571 87
XLVI. Schuldbekentenis van Lodewijk van Nassau, 20 Mei 1572 87
XLVII. Rekening van Lodewijk van Nassau te Mons, 1 Juni—8 Oct. 1572 87
XLVIII. Maximiliaan II aan de keurvorsten van Saksen en Brandenburg, 22 April 1573 113
XLIX. Willem van Hessen aan den keurvorst van Mainz, April 1573. 116
L. De keurvorst van Mainz aan Willem van Hessen, 30 April 1573 117
LI. Willem van Hessen aan den keurvorst van Mainz, 7 Mei 1573 117
LII. Willem van Hessen aan Lodewijk van Nassau, 8 Mei 1573 119
LIII. Jan van Nassau aan Willem van Hessen, 11 Mei 1573. 120
LIV. Alva aan den bisschop van Munster, 15 Mei 1573
LV. Willem van Hessen aan Jan van Nassau, 17 Mei. 121
LVI. Lodewijk van Nassau aan Willem van Hessen, 25 Mei 1573. 122
LVII. August van Saksen aan Willem van Hessen, 7 Juni 1573. 126
LVIII. Willem van Hessen aan den keurvorst van Mainz, 28 Juni 1573. 127
LIX. Schuldbekentenis van Lodewijk van Nassau, 7 Aug. 1573. 128
LX. Van Theyllingen aan Lodewijk van Nassau, 13 Aug. 1573. 128
Ghislain de Fiennes aan denzelfden, 14 Aug. 1573.
LXI. Willem van Oranje aan zijne broeders, 16 Oct. 1573. 129
LXII. Willem van Oranje aan Lodewijk van Nassau, 10 Oct. 1573. 129

Bladz.

LXIII. Lodewijk van Nassau aan Willem van Hessen, 12 Jan. 1574. 131
LXIV. Hendrik aan Lodewijk van Nassau, 13 Jan. 1574. 133
LXV. Lodewijk van Nassau aan Willem van Hessen, Jan. 1574 133
LXVI. —, 18 Jan. 1574 134
LXVII. —, 19 Jan. 1574 136
LXVIII. Betaling aan Christoffel van de Paltz, Febr. 1574. 139
LXIX. Lodewijk van Nassau aan Willem van Hessen, 7 Febr. 1574. 139
LXX. Willem van den Berghe aan Lodewijk van Nassau, 3 Maart 1574. 142
LXXI. Eckebrecht von der Malsburg aan Willem van Hessen, 28 Maart 1574. 143
LXXII*a*. De raden der vier rijnsche keurvorsten aan Jan en Lodewijk van Nassau, 31 Maart 1574 . . . 146
LXXII*b*. De raden der vier rijnsche keurvorsten aan Christoffel van de Paltz, 31 Maart 1574. 147
LXXIII. Willem van Hessen aan August van Saksen, 20 April 1574. 148
LXXIV. —, 21 April 1574. 150
LXXV. —, 4 Juni 1574 151
LXXVI. Frederik van de Paltz aan Willem van Hessen, 28 Aug. 1574. 154
LXXVII. Nalatenschap van Lodewijk van Nassau. . . . 156

II.

Onuitgegeven stukken van gemengden inhoud.

I. Willem van Oranje aan Willem van Hessen, 26 Nov. 1566. 161
II. Advies van Willem van Hessen aan zijn vader, Dec. 1566. 162
III. De procuratores der Nederl. Kerk aan Philips van Hessen, 4 Dec. 1566 166
IV. Een onbekende aan Willem van Oranje, 15 Febr. 1568. 170

		Bladz.
V.	Alva aan den Graaf van Buren, 13 Febr. 1568 .	170
VI.	Willem van Oranje aan den keurvorst van Saksen, 25 Febr. 1568	171
VII.	—, 7 Oct. 1568.	172
VIII.	Willem van Oranje aan den keurvorst van Keulen, 27 Juli 1572	174
IX.	Adolf van Holstein aan Willem van Oranje, 20 Aug. 1572.	176
X.	Adolf van Holstein aan Alva, 18 Aug. 1572 . .	177
XI.	Lijst van troepen van Alva, Aug. 1572	180
XII.	Een onbekende aan den bisschop van Munster, 14 April 1573	181
XIII.	Een onbekende aan Philips van Hessen, 29 April 1573.	182
XIV.	De gouverneur van Vlissingen aan Willem van Oranje, Mei 1573	184
XV.	Willem van Oranje aan Willem van Hessen, 4 Nov. 1576	187
XVI.	Jan van Nassau aan Willem van Hessen, 28 Nov. 1577.	190
XVII.	Johan Casimir aan Willem van Hessen, 16 Oct. 1578.	200
XVIII.	Dathenus aan Willem van Hessen, 20 Jan. 1579.	208

ERRATA.

De brief aan den Prins blz. 170 is natuurlijk later geschreven dan de daarop volgende van Alva; de datum van 12 Febr. is foutief, moet zijn 15 Febr.

De brief van Adolf van Holstein aan Alva (bl. 177) diende vóór dien aan den Prins van Oranje (blz. 176) gedrukt te zijn; evenzoo diende de brief op blz. 166 vóór dien op blz. 162 te staan.

In de volgnummers der brieven op blz. 131 en blz. 146 is eene vergissing begaan.

Op blz. 182 staat *Philips* van Hessen in plaats van *Willem* van Hessen.

I.

CORRESPONDENTIE VAN LODEWIJK VAN NASSAU.

1562—1574.

I.

Lodewijk van Nassau aan Willem van Hessen.

Durchleuchtiger hochgeborner furst, gnediger herr, E. F. G. seien mein underthenig und gantz willige dienst zuvor. E. F. G. kan ich undertheniger meinunge nicht vorhalten, wie das ich vor etlichen tagen alhier zue Brussel ankommen, da ich meinen hern, den Printzen, und meine gnedige fraw, die Printzessin, in gantz guetter gesundtheit und wolfhar endtfunden hab. Der Allmechtige wolle hinfurtter seine gotliche gnade verleyhen und ist mit meiner gnedigen frawen Got lob also gestalt, das zuverhoffen, der Allmechtige werde Ihre Gnaden innerhalb funff oder sechs wochen gnediglichen erfrewen [1]).

Es stehen, gnediger furst und herr, hie zue landt alle sachenn noch woll, dan es haben sich die lande endlich resolvirt gar kein volck dem vonn Guisen oder denn seinen zutzuschicken, wiewoll inen der konig solchs gebottenn unnd hefftig darumb angehalten hatt [2]), dann diese landt weitleuffig gnug be-

1) D. i. met een kind, dat ook in het begin van Nov. werd geboren (Archives I, 139).

2) In de brieven van 8 Juni en 8 Juli 1562 bij Gachard, Correspondance de Phil. II, en in de verdere brieven van dezen zomer, ook in de Correspond. de Granvelle en die van Marg. van Parma.

denckenn, was inen daruff stehet, unnd die teutsche nachbarschafft woll darinnen nicht gering achtenn. ...

Brussell, 13 Sept. Anno 1562.

Ludwig, Graff zu Nassaw.
Catzenelnpogen.
(*Archief Marburg*).

II.

29 Dec. 1562 schrijft Lodewijk een onbelangrijken brief uit Dillenburg, waar hij toen met den Prins vertoefde; deze had in het najaar eene reis naar Duitschland ondernomen ter bijwoning van den rijksdag te Frankfort (Archives, I, 139).

III.

Na de gevangenneming van Condé bij Dreux, 19 Dec., schrijft Lodewijk aan Willem van Hessen:

.... Es wirt dise des Printzen gefenckniss manchen Nicodemum ihn den Niederlanden traurig unndt vertzagt machen, dergegen hatt mann nun den Allmechtigen, der die seine nit verlassen wirt, sondern es gewisslich umb eines besten willen geschehen lest.

Dillenburgk, 2 Jan. 1563.

Ludwig, Graff zu Nassaw.
(*Archief Marburg*).

IV.

Lodewijk van Nassau aan Willem van Hessen.

Durchleuchtiger hochgeporner furst etc. Ich hab itzundt unnder esses unnder andern schreiben disses empfangen, welches E. F. G. ich hie zugegen mit-

schicke. E. F. G. werden hierauss wol vernemen, wie parteyisch von dissen sachen geschrieben wirdt unndt wie sie alle frohlocken, das der Printz von Condé gefangen. Meinen gentzlich, es werde sie niemandts nunmehr ahn ihrem vorhaben hinderen kunnen. Mann schreibt mir auch, das unser Cardinal von Granvelle eine spanne hoher trette dann er gethan hat..... Der Allmechtige wirt alle ding wol wissen zum besten wenden. Es mussen aber die augen wol weit uffgethan werden.

Datum Dillenburgk in eil, den 3 Januario 1563.

Ludwig, Graff zu Nassaw.

(*Archief Marburg*).

V.

Lodewijk van Nassau aan Willem van Hessen.

Durchleuchtiger hochgeporner furst, gnediger Herr, E. F. G. zugeschickter gewisser zeitungen thue ich mich gantz underthenig bedancken; wesz mir auss den Niderlanden zukommen, schicken E. F. G. ich hiemit zu, hoff nit, das es alles wahr sey, dann, solten sie dem von Condé das Spanisch badt zugericht haben, so wehre es mehr als eine turkische undt uhnchristlicke schelmerey. Ihn summa, ihr hertz wirdt nimmer mehr zu tyrannisieren gesetiget seyn, wie dan E. F. G. auss beyligenden zeitungen zuersehen haben, wie unser Cardinal seine schelmstuck gern ahn tag bringen wolt, dan disser Reinart [1]) ein frommer stracker mann

---

1) De bekende Simon Renard, tegenstander van Granvelle, had den 17den Jan. een brief van Z. M. ontvangen, waarbij deze hem naar Bourgondië verplaatste. Zie vooral: Papiers d'Etat de Granvelle, VII, 22 vlg.

ist, der dem Cardinal ihn seinen uhnbillichen sachen nit allemal hat volgen wollen, derhalben ehr dann inn dissen handel kummt, das ehr inn gefahr seiner ehr undt seints lebens seyn muss. Es ist ihm der Cardinal nunmehr eine gute zeit abgunstig gewesen. Es haben ihnen aber die herren, so seinen guten wandell wol gewust, erhalten; damit ehr aber inen den herren auss den henden unndt dem gesicht breng, so treibt ehr dise practiquen, das ihnen der konig naher Burgundt schicken soll undt alsdan seines gefallens mit ihm umbgehen; wirt ehr inen inn den Niderlanden ahngriffen, so wirdt es sonder ufflauft nit zugehen, welches dann leider zubesorgen. Es schreibet mir auch mein herr der Printz, das ehr nuhn eine gute zeit gar keine gewisse zeitung auss Frankreich gehapt, unndt dweil mein herr nit gern etwas uhngewisses schreibt, so scheut er sich viel zu schreiben [1]).

Dillenburgk, 3 Febr. 1573.

Ludwig, Graff tzu Nassaw.

(*Archief Marburg*).

VI.

Lodewijk van Nassau aan Willem van Hessen.

... Eher mann aber die Engellaender [2]) ausz Frankreich brengt, wirt es noch krachens nemen. Das die

---

1) De correspondentie van den Prins met de Hessische vorstenfamilie dagteekent van het voorjaar van 1562, na zijn huwelijk met Anna van Saksen, kleindochter van Philips van Hessen, zooals blijkt uit eene reeks zijner brieven, die ik in het Archief te Marburg vond.

2) Te Havre genesteld.

inquisition inn Spanien nuhr wol mochte reformirt werden [1]), were mehr als gut, dann sie mit ihrer schelmerey unndt grausamen tyranney viel mehr dan Franckreich gegen Gott verschuldet haben. Der Grav von Feria ist der rechte mann dartzu, dann ihm alle des konigs heimlichkeiten wol bewust, so hat er einen schwinden kopf, wirdt die sachen sonder zweivel mit gutem bedacht ahnfangen. Der Allmechtige geb im gluck dartzu. Das Niderlandt helt, so lang es ummer kann; mich dunkt aber, das der uffrur wol fuhrzukommen were.

Datum Dillenburgk, 11 Martii 1563.

Ludwig, Graff zu Nassaw.

(*Archief Marburg*).

VII.

18 April is Lodewijk weder te Breda. Misschien reeds 21 Maart (Archives I, 155).

VIII.

Lodewijk van Nassau aan Willem van Hessen.

.... Ihn dissen Landen ist es ziemlicher massen still, allein das sich hin unndt wider grosse versamblungen halten under dem gemeinen mann, da sie predigen unndt psalmen singen ahn dem lichten tag. In summa, die Religion will platz haben, dweil der gottliche eiffer vorhanden ist. Der Cardinal unndt sein hauff wissen nit, wie sie diesen versamlungen vohrkommen sollen, dan sie sehen, das da weder

1) Dit gerucht is waarschijnlijk gegrond op de berichten, die Montigny uit Spanje medebracht en die toen in de omgeving des Prinsen de rondte deden.

drencken noch hencken hilfft. Der Konig hat den herren noch keine antwort uff ihr schreiben gethan; mich dunckt, kein antwort wirt auch ein antwort sein. Mann schreibet auss Spanien, das der hertzog von Alba inn kurtzem nach den Niderlanden von wegen des konigs ziehen werde, einen vertrag zwisschen den herren unndt dem Cardinal zumachen. E. F. G. kunnen bey sich erachtenn, wie willkum ehr sein wirt unndt was grossen nutzen ehr schaffen kann. Mit dem von Arenbergen [1]) stehet es noch im alten wesen. Die andern herren halten fest. Ich hoff, es soll mit denselben keins nots haben. Gott wolle sie bestetigen. Es ist dem Konig von Spanien nit wol bey dissem handell, dan ehr keme gern in eigner person herausser, so darff ehr es nit wagen, dan der Turck liget im uff dem halss mit einer gewaltigen Armaden; so besorgt ehr auch das, da ehr die Inquisition in Spanien verlassen wurt, das ihrer sehr ubell wurdt gewart worden, wiewol etliche auss Spanien vor gewiss schreiben, das ihm willens sei noch dissen sommer nach den Niederlanden zu ziehen. Mein herr der Printz wirdt noch einen tag oder zehen inn dissen Sehinsulen bleiben unndt dernach naher Hollandt ziehen.

Midelburgk, 20 May Anno 1563.

Ludwig, Graff zu Nassaw.

(*Archief Marburg*).

IX.

Lodewijk van Nassau aan Willem van Hessen.

.... Inn dissen landen stehen die sachen nicht zum besten, dann der gemeine mann helt grosse versam-

1) Zie over diens houding: Papiers d'Etat de Granvelle, VII, 6.

lungen offentlich mit funff, sechs, acht dausent personen, derhalben die Gubernantin durch ahnregung des rothen bluthundes etzlich feinlin knechte hat richten lassen ohn vonnissen unndt verwilligung der herren unndt des raths, der meinung gegen disse arme Cristen mit gewalt unndt aller scherpf zu procedirn, dawidder die herren von dissen landen protestirt, das disses wider ihren willen geschehe unndt, da meuterey in dissen gantzen landen drauss erfolge, das sie sich dessen hirmit wollen entschuldiget haben. Inn summa, die sachen lassen sich dermassen ahn, das dise landt, wo es Gott nit verhut, Franckreich gleich inn eine ufruhr gerathen mussen unndt alles durch dissen rothen hut. Dan E. F. G. nunmehr glauben kunnen, was vohr grosse schelmerey ehr gegen dise hern praticiert, darvon ich wol einen halben tag gnug zuschreiben.

Breda, 7 Junij Anno 1563.

Ludwig, Graff zu Nassaw.

(*Archief Marburg*).

X.

Lodewijk van Nassau aan Willem van Hessen.

Durchleuchtiger, hochgeporner furst, gnediger herr. E. F. G. seien mein underthenige unndt gantz willige dienst zuvor. Gn. furst unndt herr, nachdem E. F. G. ich am letzten von Breda auss geschrieben [1]), wie das sich die vohrnemiste herren von dissen Niderlanden alhier

---

1) Zie Archives I, 163. Graaf Lodewijk diende den Prins toen als secretaris en kon dus allerlei zaken goed weten.

zu Brussell versamlen werden, uff mittell unndt wege zu dencken, wie sie des Cardinals schelmereien vohrkommen unndt stewren mochten, welche nuhnmehr inn die acht tage hier zu Brussell bey einander gewesen, haben sich aber noch zur zeit nicht enthlich entschlossen. So viel ich aber mercken kann, so dunckt mich, es werde fast dahin geschlossen werden, das die herren hinfurter mit dem Cardinal nichts wollen zuschaffen haben, wollen auch in keinen sachen nöch rathschlagen, da ehr gegenwertig, nichts handlen noch schlyssen. Versehe mich auch, sie werden der Ko. Maj. auss Spanien gnugsame motiven unndt uhrsachen, warumb sie seine geselschafft nit haben konnen noch wollen, einfuren unndt zuverstehen geben. Ich glaub, sie werden uff das allerlangst inn dreien tagen ihre resolution inn schrifften stellen unndt es der hertzoginnen von Parmen ubergeben, auch alsbaldt dem konig naher Spanien übersenden. Alsbaldt solches geschehen, will E. F. G. ich eine Copey, wo eine muglich zubekommen, zuschicken. Die herren sein gantz unndt gahr eindrachtig unndt halten inn dissen handell fast zusamen. Der vohn Arembergen ist nit bey disser versamblung, ist auch von denn andern hern nit beschriben worden; dann die sachen stehen mit ihm dermassen, das sie ihm, dweil ehr einmal abgefallen, nicht viel vertrawen. Ehr ist itzundt inn Frieslandt, kann ihnen wenig schaden. Sunst stehen die sachen unnder dem gemeinen mann, das zu besorgen (wo nit bey zeiten dartzu gethan), es werde erger dann in Franckreich; dann der gemeine mann mit dissem regiment gar ubell zu frieden. Der Allmechtige woll den herren seinen heyligen geist mittdeilen, damit sie fortfahren, wie sie es im sinn haben. Dann E. F. G. nummer glauben kunnen, wie unser lieber Gott mitt seiner wahrheit unnder ihnen wirket, das

sie auch selber nit wissen, wie sie dartzu kommen [1]). Ich wolte woll E. F. G. allerley schreiben, darff es aber der feddern nit vertrauen .... Mann hat im ahnfangk grossen archwon gehapt, das hertzog Erich einen heimlichen verstanndt mit dem Cardinal haben solte; es ist aber noch nichts ahn tag kommen. Die herren trawen im gleichwol nit mehr dann im gepuret. E. F. G. werden sonder zweivel inn kurtzen vernemen, das der roht gesell entweder eine newe practique wirt ahnfangen oder seinen abscheid auss dissen landen nemen, dann ehr wol weiss, das die herren itzundt darmit umbgehen, wie sie sein konnen queit werden. Hoff zu Gott, sie werden es zum guten endt brengen. Ich will E. F. G. mit meinen nerrischen schreiben nit langer uffhalten.

Brussel, den 26 Julij, Anno 1563.

Ludwig, Grav zu Nassaw.

Auss Schweden unndt Dannemark [2]) haben wir hie gahr keine zeitung. Ich kann nit dencken, wass zu letzt drausz werden will. E. F. G. wollen mir vertzeihn, das ich mich so eill inn dissem meinem schreiben; dan die herren gehen unnder sich allen tag zwey mal zu radt, das mir also mit dissen sachen fast alle stundt zu thuen, damit ein solch gut werck nit geseumbt werde. Datum ut supra.

(*Archief Marburg*).

---

1) Dit is wel de eerste aanduiding, ofschoon zeer in het algemeen, van de omkeering in de houding van de hooge Edelen tegenover de hervormingsdenkbeelden hier te lande.

2) Archives I, 160.

XI.

Lodewijk van Nassau aan Willem van Hessen.

Durchleuchtiger hochgeporner furst, gnediger herr. E. F. G. seien mein undertheniger und gantz williger dienst zuvor. Gnediger furst und herr, nachdem der mehrer theil von den vohrnemisten herren disses Niderlandt nuhnmehr eine gute zeit bey einander gewesen unndt sich ihrer unndt des gantzen landts sachen halber underredet, so haben sie erstlich dahin geschlossen, das der dreien hern, als mein herr der Printz, der grav von Egmont unndt der grav von Horn, keiner naher Spanien solte, dann der konig (wie E. F. G. ich am lesten geschrieben) [1]) hefftig begeret, das einer von inen dreien alsbaldt sich zu S. M. naher Spanien verfuget, damit Ehr nach der leng verstehen mochte, warumb sie mit dem Cardinal nit zufrieden wehren. Vor das ander haben sie entschlossen, das sie, die drey herren, sich des raths hinfurter enthalten sollen, biss so lang der konig anders inn seinem rath versieht, dann sie hinfurter kein gemeinschafft mit dem Cardinal haben wollen, welches alles sie dem konig schrifftlichen zu schicken unndt Ime gnugsame uhrsachen darneben ahntzeigen, wardurch sie zu dissem allem gedrungen, wie E. F. G. auss meines herren printzen schreiben weittleuffiger vernemen werden [2]). Es hat dise resolution dem Cardinal einen grossen stoss geben, dann ehr hat seine rechnung gemacht, es wurde uff das allerwenigste der herren einer naher Spanien sein getzogen, damit ehr zeit gehat hette seine practicken zum endt zubringen.

---

1) Zie den vorigen brief.

2) Zie Archives I, 166.

Ehr hatte auch gehofft, der konig wurde dem jenigen, so inn Spanien getzogen werde, so gute wort geben haben, das sie die sachen noch ein zeit lang hetten im alten wesen bleiben lassen, biss zu seiner ahnhunfft inn disse Niderlandt. So wolte ehr alsdann ein solch einsehens haben, das die herren mit seiner Maj. wol wurden zufriden sein, dardurch die sachen noch wol lenger dan ein jahr weren uffgetzogen werden. Dise resolution aber wirt den Konig treiben, das ehr gegen seinen willen eine veranderung wirdt machen mussen, will ehr, das es inn seinen landen wol zugehe. Allezeit der Cardinal muss weichen oder die herren werden sich keiner gemeinen sachen mehr undernemen, so kunnen die landt sonder leuth nit regieret werden. Die herren haben ihr schreiben mit einem courrier nach Spanien geschickt. Versehe mich, sie werden in kurtzem widderantwort haben. Ich wolte, das ich zwo stundt bey E. F. G. sein mochte, dan es sich nicht so schreiben lest, wie mann es wol mundtlich sagen konnte. Ich versehe mich, nachdem die antwort auss Spanien kommen ist, werde ich von meinem herren so viel uhrlaubs kriegen, das ich ein mal mag nach hauss ziehen; alsdann will ich nit unnderlassen E. F. G. zu besuchen. Der Religion halber stehet es dermassen, das es der gemein mann hinfurter nicht mehr will heimlich gehalten haben. Mann hat ethliche feinlin knechte hin unnd widder inn die stadt gelegt die offentliche versamlungen zuverhindern. Der Cardinal hette gern gesehen das mann mit den armen Christen alsbaldt zum fewer were gefahren. Die Herren haben aber biss hieher noch das best gethan, das es verblieben. Der Allmechtige wircket wunderbarlich mit seinem gottlichen wortt, so wol unnder den grossen als unnder den kleinen. Wo weiters etwas furfallen wurde, will E. F. G. ich es alsbaldt zuwissen thuen.

Ich kunde E. F. G. wol offtermals schreiben, wann das viel hin unnd widder reissen nich wehre. Mein herr ist vorgestern hieher gen Bredaw uff der post kommen, zeuget inn zweien tagen widderumb naher Brussell, nicht des radts halber sondern anderer gemeiner sachen halber, so die Gubernantin mahnt ohngefer. Auss Franckreich hat mann annders nichts denn das man sich eines fridens zwischen Engellandt versiehet. Der Connestabell unndt Admiral bleiben zu hauss, seindt mit dissem krieg ganntz unndt gahr nicht zufridden. Sie werden nicht leichtlich gen hoff kommen, dann die koninginn nit wol mit inen unndt sonderlich mit dem Admiral zufriden ist. Es wollen etliche meinen, das hierauss ein newer handell inn Franckreich entstehen mochte, kann es aber nit wol glauben. Von hertzog Erichen hatt mann keine zeittungen, wo ehr sein mag. Mann hat meinem herren geschrieben, wie das sich sein volck den 22 Julij soll gemeuth, provoss unndt hauptleut von sich gejagt haben; die hauptleuth sollen ihm aber zugesagt haben, das, wo sie inn funff tagen nich gelt haben, so wollen sie mit inen ihre betzalung inn hertzogs Erichs lanndt suchen. Der hertzog von Gulich lieget noch zu Bijlfeldt mit seinen leuthen. Man kann noch nit wissen, ob ehr willens ist fortzuziehn oder nicht. Ich wolt, das hertzog Erich inn Spanien noch wehre unnd panketieret mit den schonen frawen: da solte ehr, glaub ich, woll besser mit wissen umbzugehen dan mit dem kriegsvolck. Auss Schweden unnd Dennenmarck hat man gahr keine zeittungen. E. F. G. will ich dem Allmechtigen inn unnderthenigkeit bevelhen.

Datum Breda, 2 Aug. 1563.

Ludwig, graff zu Nassaw.

Ich schicke E. F. G. hiemit eine vertzeichniss, was

vohr herren bey einander gewesen, so gegen den Cardinal sinndt; desgleichen auch das verbott, so der konig inn dissen seinen landen der munte halber gethan.

Printz von Oranien, stadthalter inn Burgundt, Hollandt, Selandt unndt Utrecht.

Grave von Egmont, stadthalter inn Flandern unndt Artois.

Grave von Horn, Admiral der niderlandischen Sehe.

Margrave von Bergen, stadhalter inn Hennigaw.

Grave von Mansfeldt, stadthalter inn Luxemburg.

Grave von Megen, stadthalter inn Geldern.

Herr von Montingny, stadthalter zu Dorneck.

Grave von Hostraten, Ordensherr.

Grave von Lingen, Ordensherr.

Sunst seindt noch viel herren unndt vom Adell gewesen, die sich alle uff dise seiten erklert haben, unndt sonderlich die particulargubernatores der steten.

Cardinalisten:

Hertzog von Aerscot.

Margrave von Rentin.

Grave von Arenbergen, stadthalter inn Frieslandt.

Herr von Barlamont, stadthalter zu Nahmen.

Herr von Glaion, Meuter.

(*Archief Marburg*).

XII.

Willem van Hessen aan Lodewijk van Nassau.

Unsern gunstigenn grusz zuvor, wohlgebornner lieber vetter unnd besonnder. Wir haben ewer beide schreiben, de dato 2 und 6 Augusti [1]), enndtpfanngen, gele-

1) Dit laatste bevat berichten omtrent den strijd om Havre en de terugkomst van hertog Erik uit Denemarken.

senn, thun unsz der vertreulichen anntzeige auch mitgeschickter zeittungen gunstiglich bedannckenn unnd begeren gunstiglich, Ir wollet damit hinfurder jegenn unnsz also fortfahren unnd vertreuliche Correspondentz mit unnsz halten.

Was wir auch sonnstt vor zeittungen vonn hertzog Erichenn unnd ausz Schwedenn bekommen, haben wir unsernn freunndtlichen lieben vetter schwager unnd Bruder, dem Printzen, zugeschrieben, deren werdet Ir sonnder zweifel von S. L. auch wol verstendigett werden.....

Cassell, 17 Aug. 1563.

Wilhelm von Hessen.

(*Archief Marburg*).

XIII.

In Sept. zendt Lodewijk aan Willem van Hessen een brief van Dr. Mepsius (de Mepsche), luitenant te Groningen, aan den Prins over Lodewijk's huwelijk met de jonge gravin van Rietbergen. Hessen geeft hem den raad te bewerken, „dasz die Mutter zusage, dasz sy ire dochter mittlerweyl, bisz sy zu ihren jahren komen wurde, niemandt versprechen auch sich mit niemantsz andersz in heirathshandlunge einlassen wolte". Uit Brussel 1 Sept. weder berichten over Fransche zaken en hertog Erik van Lodewijk aan Willem.

(*Archief Marburg*).

XIV.

19 Oct. Lodewijk te Dillenburg. Eind Sept. was hij nog te Breda geweest, waar prins en prinses zeer gezond waren; de laatste was nog niet „schweren Leibs."

(*Archief Marburg*).

luy, que la succession de trois couronnes en dependoit etc.

24 Mardy. S. A. alla disner a Hanover, et revint le soir à 9 heures et demye et fit encore alors des depesches pour la Haye.

S. A. ne mangea a soupper qu'un peu sur une assiette dans son antichambre. Je ne pûs aller souppper avec la Cour, parce qu'il fallut escrire pour S. A. et comme je n'avois pas disné aussi, ny soupper [1]) le jour d'auparavant, je fus obligé d'envoyer quérir dans le cabaret ou je logeois à une heure de la nuit du pain et du vin.

Le jour que nous arrivames a Cell Sylvius me dit qu'il y avoit apparence que le duc devoit parler à S. A. en faveur de Wicqfort, afin qu'en tout cas elle voulust luy faine rendre les papiers qu'il luy falloit pour achever son histoire, qu'en en ce cas la l'on pourroit l'obliger à escrire de S. A. et de ses actions a peu près comme l'on voudroit; qu'il luy sembloit que S. A. devoit cela à sa memoire qu'en cette histoire il ne fust point mis des choses à son desavantage. Je luy dis seulement que c'estoit un malhonneste homme qui avoit attaqué la personne de S. A. en son particulier et que je doubtois fort si cela se pourroit.

Le jour d'auparavant Boccage m'avoit dit à table que Babet Wicqfort estoit encor avec la Princesse d'Ostfrise, mais qu'elle ne vouloit pas y demeurer, ne s'expliquant pas sur la raison pourquoy, et qu'elle avoit une fiebvre tierce; que Nanon et Nannette estoient encor a Cell avec le père et que la première ne se portoit pas tout a fait bien.

Je fus quasi tout le jour en ma chambre à preparer

---

1) Lees: *souppé.*

des depesches et à faire mes lettres particulieres pour l'ordinaire.

25 Mercredy. J'entendis dans la chambre de S. A. à son lever, qu'elle vouloit aller trouver Mr. l'Electeur [1]) et que le jour de devant on avoit depesché un courier pour scavoir, s'il ne pouvoit pas se rendre a Tangermunde endeça de Berlin.

Nous partismes en suitte pour Epsdorf, un des lieux de chasse de Mr. le Duc de Cell; à 14 lieues de Cell, disnames à my chemin à la Posterie dans une maison de Stichenelli ou maistre Jacques (nommé à la Cour de Cell Mr. des Barreaux) avoit fait tout preparer tellement que nous mangeames fort bien. Nous arrivames de grand jour au d^{t} Epsdorf ou je logeay à la Posterie.

Le soir S. A. jouant dans sa chambre je rencontray Mr. le Duc de Cell dans l'antichambre qui me fit des excuses du mauvais logement qu'apparemment nous avions, et parla ensuitte quelque temps d'une et d'autre chose touchant le lieu d'Epsdorf.

Voorst et le Conte de Nassau me contèrent que Tollius de Lingen leur avoit dit et que Mr Benting avoit conté la mesme chose à S. A. qu'à Ippenbuyren, dans la conté de Lingen, depuis quelques années il venoit du costé de la montagne prochaine touts les soirs regulierement à la mesme heure un fantosme en forme d'un feu de la grandeur d'un homme et ayant traversé le bourg d'Ippenbuyren susd^{t} s'évanouissoit; que les habitants du lieu estoyent si accoustumés à le voir que cela ne leur faisoit point de peur; que Tollius luy mesme estant en ce lieu s'estoit levé de nuit pour le voir par devant sa fenestre.

26 Jeudy. S. A. avec le Duc fut à la chasse du

1) Van Brandenburg.

cerf. Je mangeay à la table du mareschal ou un gentilhomme, nommé Schultz ou Schutz faisoit les honneurs de la maison. En suitte y vint Netelhorst et un autre gentilhomme du Duc, nommé Bulauw. Schultz nous mena après disner au couvent ou Stift qui est tout proche et joignant la maison du Duc, ou je ne restay point.

Le chemin entre Cell et Epsdorf est par des plaines qui ont de petits bois de costé et d'autre, la plus part de sapins; pas guères loing de Cell il y en a un de sapins qu'on appelle masles.

Ce petit licu d'Epsdorf est situé d'un costé contre un bois de chaisnes fort hauts comme de 60 pieds et plus, et de l'autre sur un grand ruisseau ou petite rivière qui arrouse quelques prairies et fait tourner un moulin, qui estoit dans la rue, qui mène du logis de la Posterie ou je logeay, vers le pays haut, qui est au dela de la d^te^ rivière; ayant fait aller ce moulin elle fait un assez grand estang, comme la moitjé du Vijver de la Haye sur lequel est le derrière du Stift, que j'ay nommé cy dessus aupres duquel elle fait encor aller un autre moulin.

Tout ce petit lieu, ainsi que la plus part des maisons de paysans entre Cell et luy est enceint de palissades qui sont faites de grosses pièces de bois de chaisne qui se croisent et servent de closture aux jardins et metairies. Sur le haut de ces palissades ils mettent de grandes pièces de gazon pour que le bois ne pourrisse par le bout, comme je crois.

Dans ce lieu comme dans touts les autres du pays d'Osnabrug et de Cell les habitants (pour la plus part) font mettre leur nom et celuy de leur femme sur le haut de leur porte.

Je remarquay à Epsdorf de l'absinthe qui croissoit dans le chemin.

Il me souvint que Zuylestein fit un petit tour à Bruynestein, luy mettant un morceau de pain sur son assiette, qu'il avoit fendu par le milieu, et y avoit mis du sel entre deux, que l'autre avalla une fois ou deux et puis pratiqua la mesme chose contre ses voisins. Il appelloit ces morceaux de pain des bruslots.

Les chasseurs revindrent assez tard, ayant eu une chasse fort rude, plusjeurs comme Montpouillan, Ouwerkerck etc. ayant fait des culbutes et plusjeurs ayants eu des egratignures au visage; avec tout cela ils ne prirent point de cerf.

27 Vendredy. S. A. fit le magistrat de Boilduc, mettant le Jeune Schuyl échevin, à la recommandation que je luy en fis.

Après disner S. A. fut à la chasse du lièvre, mais on n'en prit point.

Le conte de Flodrof et moy fismes une partie pour aller faire un tour à Hambourg le jour suivant, S. A. l'ayant agréé; mais le soir il me fit dire que S. A. avoit dit que nous ne pourrions partir que mardy suivant, dont je ne fus pas marry, m'estant engagé à ce voyage plus par complaisance que par grande envie que j'en eusse.

28 Samedy. On desjeuna à 9 heures et puis S. A. alla avec le Duc à la chasse qu'ils appellent en ce pays-la de Klopperjacht et qui se fait de ceste manière: l'on va d'un bois à l'autre et dans chascun on envoye bon nombre de paysans qui meinent aussi leurs femmes et filles, lesquels faisants grand bruit en criant et remuant des inventions de bois, le gibier qui est dans ces bois, sort, et ceux qui ont des fusils l'attendant, le tuent, s'il eschappe quelque chose on lasche les levriers qui sont la pour cet effet. Je vis tuer de cette manière deux chevreuils, l'un par Ouwerkerck, l'autre, ayant esté blessé, fut achevé tout devant

nous par les levriers aux quels je vis prendre encor deux lièvres dans la brière après de belles courses. S. A. tua encor un renard et un chat sauvage, desquels il y en a quantité dans ce pays-là et qui font grands degats dans les bois. Cecy pendant que j'y estois, car sur les 4 heures je m'en allay au logis avec Heeckeren et un gentilhomme, nommé Marenholtz.

Durant cette chasse Carlin me conta qu'il y avoit quelque temps, que Mr le Duc avoit chassé un cerf qui n'avoit que trois jambes, ayant perdu la moitjé de l'autre par quelque accident à ce qu'il semble, et dit-il, qu'il avoit couru une demy heure.

Qu'un autre avoit esté pris s'estant embarrassé par son bois entre ces palissades que, comme j'ay dit, ces paysants font en ce pays autour de leurs maisons, jardins et poiriers.

Marenholtz que je viens de dire, nous conta que Beauregard ayant tué premierement un homme auprès de Genève et s'estant pour cela retiré à Cell, avoit pris querelle du depuis avec un Coronel au service du Duc, nommé Villers, parce que cestuycy avoit fait avoir la place de major de son regiment a son frère, qui en estoit le plus ancien capitaine, l'ayant promise à luy Beauregard. — Le coronel Eppe me conta que Boisdavid avoit du Duc 5000 ℔ de pension, huict chevaux entretenus et de l'argent pour nourrir quatre valets, outre la table du Duc pour luy, tout cela sans qu'il eust de l'employ.

Marenholtz dit encore que Villers que nous avons connu à la Haye, disoit à Cell qu'il estoit Hollandois, et Netelhorst dit en mesme temps qu'à la Haye il se disoit du pays d'Alsace et que par la il avoit du bien. Marenholtz dit encore que parmy eux il passoit pour un fol, mais ce gascon sembloit bien avoir l'esprit un peu satyrique.

Au soir arriverent la Duchesse de Cell et le Duc de Hanover. a)

Deux de ses filles d'honneur dont l'une s'appelloit Madlle Lescourt et estoit françoise avec une femme mariée qu'on nommoit Madame Oppe, gouvernante des filles d'honneur soupperent avec nous. Cette Madlle Lesçourt estoit a ce que me dit Beauregard maistresse du Sr Schutz, y ayant apparence qu'il se marieroyent bien tost.

29 Dimanche. Sylvius me dit que le Duc avoit fait parler le Sr Tann, son mareschal a Mr. Benting en faveur de Wicfort, estant fort d'avis que S. A. luy pardonnast.

Comme je luy parlay du libelle infame qu'il avoit fait et dans lequel il y avoit des choses de Mr. Benting mesme, il dit en riant fort: hoe men de stront meer roert, hoe se meer stinkt.

Le conte de Waldec me parlant à l'occasion d'autres choses du fiscal Rooseboom et des intrigues qu'il avoit avec Mlle de Br., me dit, qu'en parlant un jour a ..... 1) il luy avoit dit que l'on disoit qu'il luy avoit fait un enfant et que la dessus ..... 1) rougit extremement.

30 Lundy. Le Duc et S. A. furent à la chasse du cerf et en prirent deux.

Je ne mangeay que deux oeufs en ma chambre à disner.

Sylvius me dit le soir que ses negociations en la Cour de ces Princes de Lunebourg n'avancoit encore guères; qu'ils attendoyent de voir ce que produiroit l'assemblée prochaine du Parlement d'Angleterre; que quand on les pressoit de faire l'Alliance, ils

---

a) Hertog Ernst August.

1) Niet ingevuld.

alleguoyent que l'Empereur luy-mesme ne l'avoit pas encore faite; que dans la dernière guerre l'Empereur ayant donné des quartiers d'hyver aux trouppes de Munster et de Denemarc dans les terres de Mecklenbourg et de Lunebourg, les Ducs leur avoyent refusé l'entrée dans leurs pays; que le Danemarc et l'Evesque de Munster gardoit tousjours sa pretention là dessus et soustenoit devoir estre dedommagé, et que pour se délivrer de cette vexation dans le traitté, qu'ils avoyent fait avec la France, il estoit convenu qu'elle les garantiroit, et qu'en faisant des traittés contraires à ses intérests, ils perdoyent cette garantie; que luy, Sylvius, croyoit pourtant qu'ainsi qu'ils asseuroyent, ils ne feroyent rien au prejudice de l'Empire.

Octobre.

1 Mardy. S. A. et le Duc furent encor à la clapperjacht.

L'on fit des depesches pour l'Hollande et nous eusmes nos lettres de là; mais ce fut à huict heures du soir.

Voorst me conta que quand Hekeren avoit esté à Cell envoyé de l'Estat, il s'estoit trouvé avec une fille d'honneur de la Duchesse dans la chambre de la jeune Princesse et soustenant qu'il avoit le bras aussi blanc que cette fille, il s'estoit retroussé la manche; que la Duchesse survenant à ce discours et ayant entendu derrière la porte (ce qui pourtant n'est pas bien apparent) avoit dit veritablement Mr. le Baron de Hekeren vous avez le bras aussi blanc que jamais personne l'a eu etc. et que le jour suivant il luy avoit esté dit de la part du duc que les ministres estrangers ne devoyent pas vivre de cette manière là, ou quelque chose en ce sens.

Beauregard jouant à l'hombre de moitjé avec la Duchesse perdit 500 ducats.

2 Mercredy. Je fus à la chasse du lièvre avec les Princes et on prit un lièvre fort près de Epsdorf, qui ne dura pas plus d'un quart d'heure, après on perdit une partie des chiens qui coururent après des cerfs et des biches, et il ne fut plus rien fait qui valust.

Dans le bois auprès d'Epsdorf il y a beaucoup d'escurieux dans les arbres qui en ce temps-là descendoyent une demyheure avant que le soleil se couchast pour manger les glands tombés des chesnes.

An soupper à table je remarquay qu'une des filles d'honneur qui mangeoynt avec nous, appellée Mlle Kneesbeeck tenoit dans sa main une tablette de confiture pour la donner au mary de Mad. Oppen qui estoit derrière elle, et que luy demeurant un peu avant que de la prendre (peut estre pour choisir son temps) la prit à la fin en serrant la main à la fille qui le souffroit assez doucement, et mesme luy grattant de ses doigts dans la main.

3 Jeudy. Les Princes furent à la chasse du cerf et en prirent encore deux.

Nous disnasmes dans la chambre ou S. A. et le Duc disnoyent ordinairement et il y eut à table un envoyé de la Princesse e'Ostfrise qu'on me dit estre son vicechancelier.

A la chasse Ouwerkerck fut renversé avec son cheval par un cerf qui sauta par dessus luy et de sa poitrine heurta contre son epaule.

Le Conte Reus fit une terrible cheute dans une ornière, et L'Aulnay comme le cerf, estant forcé, s'arresta et fit quelque semblant de vouloir aller à luy, voulant l'esquiver et detourner son corps perdit la balance et tomba du cheval, donnant premièrement du nez en terre puis se retournant sur le dos, dont

S. A. se mit à rire, ce que l'aultre sembloit avoir remarqué comme une chose peu obligeante.

Le soir au sortir de table le Duc se rencontra avec Mrs Bentingh et Ginckel et moy, et me demanda si mon père estoit encor en vie, disant l'avoir connu quand il avoit esté à l'armée avec le Prince Henry, me demandant aussi si je n'estois pas chasseur; puis nous discourumes de differents sujets.

Le Sr Oppe se tint encore long. temps derrière la fille que j'ay dite, l'entretenant sans que je pusse entendre ce qu'ils disoyent, mais Flud le Lt Cor. me fit quelque signe de la bouche comme pour dire, qu'il y avoit quelque chose.

4 Vendredy. L'on fit le matin les depesches pour la Haye. L'aprèsdisné S. A. fut avec le Duc à la chasse du lièvre.

J'ais des lettres de ma femme qui me manda que le jour suivant (qui fut dimanche dernier) elle alloit avec sa soeur à Amsterdam que le vieux Marlot estoit mort; que Madlle Cabellau estoit fort malade, et Madlle Casembroot de mesme.

Le soir causant avce Sylvius il me dit que S. A. ne poussoit pas assez l'affaire de l'alliance entre les Princes de Lunebourg et l'Angleterre, et qu'il temoignoit de se rendre aux raisons que le Duc de Cell luy donnoit pour justifier son procedé.

Le Duc de Hanover, ce dit-il, estoit bien intentionné et resolu de faire l'alliance quand même l'autre ne la feroit pas.

Que le Duc de Cell avoit dit à luy, Sylvius, qu'il conclud avec son frère qui n'estoit point engagé avec la France.

Les lettres de France portoient que le dauphin estoit malade, celles qu'eut le Sr Bulauw de son frère qui estoit en France, avec le Prince d'Osnabrug;

disoyent qu'il estoit fort malade et avoit une fiebvre continue.

Batenburg, valet de chambre de S. A., eust un accès de fievre.

S. A. conta le soir à son coucher que le Conte Volpe qui quand il mourat, avoit gaigne à la Bassette .....[1]) escus, avoit de certaines observations superstitieuses en jouant et que si en meslant ou en donnant les cartes il y en avoit une qui se rencontrait de travers, il quittoit la bancque (qu'ils appellent) et que quand la tenant, il estoit en train de gaigner, il se tenoit immobile et sans oster ses pieds de la place ou ils estoyent.

5 Samedy. Les Princes furent à la chasse du cerf et en prirent deux.

Le Chevr Boccage fit à cette chasse une cheute et se demit le bras.

Le soir avant soupper S. A. eut une assez grande foiblesse, estoit fort pâle quand elle se mit à table et ne mangea guères. On l'attribua a ce qu'il avoit l'estomach vuide n'ayant pas mangé depuis le desjeuner.

Made d'Ouwerkerck manda a son mary que Mr d'Opdam avoit le petite verole.

S. A. eut au soir une lettre ds l'Electeur portant que le 25 du mois il devoit se trouver a Maegdenbourg pour y rencontrer S. A. en cas qu'il n'y eust point de peste.

Flodrof me dit que le Duc de Hanover luy avoit dit qu'il souhaitoit fort de voir S. A. chez lui; mais qu'il auroit esté bien fasché que cela fit tort aux affaires qui estoyent sur le tapit et pour la direction

---

1) Niet ingevuld.

desquelles il croyoit que S. A. seroit necessaire à la Haye vers le temps de l'assemblée prochaine.

Bruynestein entrant dans ma chambre comme j'allois me coucher et estant un peu saoul, dit entre d'autres Galimatias: Daer is Zuylestein en Ouwerkercken die zijn schier blij als het S. H. qualijck gaet uyt haet van dat hij mijn Heer Bentingh goedt doet.

Heeckeren me dit qu'asseurement le mariage de Madlle Lescourt avec Schutz alloit se faire et que luy n'estoit que trop heureux, elle estant un peu parente de la Duchesse.

5 Dimanche. Les Princes ne furent point à la chasse. A disner on servit sur la table [du] duc et celle ou je mangeay une oglia composée de toute sorte de viande et de volaille avec des carotes blanches, des pistaches etc. dans un plat qui pouvoit avoir $3^1/_4$ pieds de diamètre, et ce pour l'entrée; pour le second il y avoit un plat de la mesme grandeur (touts deux d'argent) avec de la volaille rostie, et alentour six moindres plats d'entremets.

A Epstorf et tout le pays d'alentour on trouve de la pierre à fusil par les chemins, noire, rouge et grise.

7 Lundy. Les Princes furent à la chasse, qui se fait en ce pays avec des toiles, que j'allay voir, la vallée (sic) m'ayant presté sa calesche, ou Silvins vint me tenir compagnie. Ils tendent ces toiles à l'entour de quelque bois parfois fort grand, parfois moindre comme cette fois-là il n'estoit que petit, et le tour qu'elles font va d'un costé en se retraississant tellement qu'il y a une ouverture d'environ deux cents pas, mais dans cette ouverture la mêsme, il y a des toiles qu'on peut tirer et resserrer comme des rideaux; quand on chasse ou les ouvre, et les paysants qui sont dans le bois à force de crier et de faire du bruit, obligent les bestes à sortir par l'ouverture, ou estant elles se

trouvent encore dans un enclos de toiles, et cependant on tire ces rideaux et par là elles sont enfermées, et on peut en faire ce que l'on veut. La première chose qui vint, fut une trouppe ou herde de quelques cerfs et biches au nombre de 12 ou 15, avec deux ou trois chevreuils, qu'on laissa eschapper, leur ayant ouvert les toiles de l'autre costé après les avoir fait un peu promener dans ce petit enclos ou estoit aussi la Duchesse dans son carosse, avec la Princesse sa fille sans autre suitte de femmes.

Auparavant on avoit desja donné à ceux qui eurent envie de prendre ou tirer des sangliers, des espieux qui sont pour cela. S. A. le Duc et plusjeurs des principaux en ayant.

Il vint ensuitte deux ou trois renards et quelques lièvres qu'on tua à coups de fusil et plusjeurs chevreuils qu'on laissa aller. Après deux biches, dont l'une sauta par dessus les toiles et l'autre fut tuée à coups de dards.

Après trois sangliers dont le premier estoit de . . . ans de la grandeur d'un porceau ordinaire, mais qui n'estoit point méchant et quoiqu'on lui criast ho son! comme ils font pour les agacer, il n'alla à personne et fut tué par deux coups qu'il receut au costé et qui luy ayant fait sortir les boyaux du corps, il tomba mort au milieu de l'enclos.

Après il en vint un autre qui fut pris par Carlin, sans que je pusse le voir à cause d'une frescade (?) et des chevaux qui estoyent entre deux.

Après celuy-là vint un marcassin qu'on tua à coups de fusil.

Et à la fin un grand sanglier alla bien vigoureusement au conte Reus qui avoit deux seconds. Il luy donna de l'espieu dans l'oeil et ne le tenant pas bien comme il faut soubs le bras, il luy sortit des mains et il se culebutta, et pourroit avoir esté mal traitté

de la beste, si en mesme temps un gentilhomme du Duc, nommé Schilde, qui le secondoit, n'eust tué le sanglier, luy faisant entrer l'espieu dans l'espaule, comme l'on fait d'ordinaire. Le sanglier après le coup se demena encore un peu, mais tomba bien tost mort. Le soleil la-dessus estant prest à se coucher, les chasseurs prirent des chevaux et entrèrent dans le bois, ou les gros chiens ayant arresté encore un sanglier ou deux, ils furent tués.

Dans le carosse Sylvius me dit qu'ayant fait quelque ouverture à la Duchesse et à Mr de Plate, premier ministre du Duc d'apresent de Hanover, touchant un mariage de son fils, avec la Princesse Anne de Yorc, il n'y avoit point trouvé de disposition; le dernier disant pour raison, que le Duc de Hanover avoit peur de marier ses enfants de peur de paroistre vieux.

Dit que l'accommodement de Wicfort estoit fait jusques là qu'il devoit voir S. A. et qu'on devoit luy rendre ses papiers; qu'il avoit fait un joly abregé de la vie de M^r^ le Prince pour estre inseré dans l'histoire de l'ordre de St. George que faisoit ..... [1]).

Luy ayant demandé qu'elle estoit proprement la medisance qui avoit cours de Mrs Trelawny, il ne vouloit dire, si non qu'on avoit dit que .... [1]) l'avoit débauchée et ..... [1]) ne disant pas le reste.

Dit encore et me monstra la lettre de Southwell qu'on croyoit que le Duc de Yorc disoit estre attaqué à la prochaine assemblée du Parlement d'Angleterre, et qu'il se defendroit sans bouger; qu'il croyoit que S. A feroit bien d'aller faire un voyage en Angleterre vers ce temps-là pour paroistre dans le party du Roy pendant que le Duc de Monmouth seroit à la teste du sien.

---

1) Niet ingevuld.

Que le Duc de Cell luy avoit donné sur parole aussi bien que celuy de Hanover d'entrer dans l'alliance avec l'Angleterre et l'Espagne, dès qu'on auroit conclu avec l'Empereur.

8 mardy. Les Princes furent à la chasse du cerf, en prirent encore deux et ne revindrent au logis qu'à neuf heures et demye. Le jour précédent Sylvius me dit encore, quand je luy dis que Zuylestein parloit mal de Dr Kent, il dit que c'estoit parcequ'il avoit contribué à l'obliger de s'expliquer à l'égard de Mlle Wrath, qu'il amusa depuis long temps et qui comme une folle avoit donné dans le panier et estoit coiffée de luy et que quand ils faisoyent des folies comme ils en faisoyent souvent, il le reprenoit avec beaucoup de liberté.

S. A. envoya 400 ducats à la Duchesse, qu'il luy devoit du jeu en ayant perdu outre cela 200 autres. Elle donna à qui les luy apporta 20 ducats.

Les lettres de la Haye portèrent qu'il y avoit eu une esmeute du peuple à Gorcum à l'occasion de la quotisation pour le vin etc. qu'on y faisoit; que les Gecommden Raden y estoyent allés et y avoyent envoyé trois compagnies des Gardes.

9 mercredi. S. A. ne sortit point, le temps estant mauvais.

Carlin nous conta par un long discours les services qu'il avoit rendus au vieux Duc de Lorraine et à celuy d'à present et comme au premier il avoit sauvé la cassette ou estoyent ses joyaux, quand il se sauva de Nancy, le Roy y entrant, en jettant cette cassette dans un puits à l'escart, ou elle fut pres de deux mois.

Il parla mal de Serainchamp, envoyé du Duc de Lorraine à la Haye pour avoir, ce disoyt-il, fuy avec son regiment dans je ne scay quelle occasion.

Montpouillan et Flodrof resolurent de ne point aller

à Berlin, le premier à cause de l'empirement de la maladie de sa femme. — Flodrof dit qu'il estoit d'opinion que S. A. seroit obligée de faire un voyage en Angleterre vers la fin de novembre.

10 Jeudi. Les Princes furent à la chasse et prirent deux cerfs, mais qui ne coururent ny bien, ny longtemps, comme l'on dit qu'auroyent fait touts eeux, qu'on avoit chassés durant le séjour de S. A. au pays de Lunebourg.

Je ne souppay point manque d'appetit. J'estudiay de l'Espagnol toute l'aprèsdisnée.

Fis faire deux nouvelles roues au chariot de Rijswijck dont je me servois en ce voyage.

11 Vendredy. On fit des depesches pour la Haye et S. A. escrivit plusjeurs lettres de sa main qu'elle envoya à Mr. van Leeuwen pour luy servir de créance au voyage qu'il estoit encore prest à faire en Angleterre par ordre de l'Estat.

Les Princes allèrent à la chasse du lièvre apres disner.

On me manda de la Haye que Mlle Tromp l'aisnée estoit morte d'un mal de mère; que le conseiller Kerckhoven estoit mort, et semblablement le vieux van der Hoolck.

Sylvius me monstra une lettre de Southwell dans laquelle il luy mandoit qu'ayant parti avec le Prince d'Anhalt, celuy cy luy avoit dit qu'il ne croyoit pas que S. A. gagnoit rien sur Mr. l'Electeur particulièrement à l'égard du vaisseau pris sur les Espagnols [1]),

---

1) De Keurvorst had bij den Koning van Spanje te vergeefs aangehouden op voldoening der hem verschuldigde gelden. Nu had hij zich door gewelddadige middelen recht willen verschaffen en eenige schepen uitgerust, die in Sept. voor Ostende een rijk geladen Koningsschip namen. Voor meer geweld beducht, liet de Koning van Spanje

tellement qu'il estoit quasi d'avis que S. A. feroit mieux de ne point venir.

Le gñal Spaen vint à Epsdorf s'en allant de là trouver Mr. l'Electeur; le soir il fut une bonne demy-heure avec S. A. il avoit avec luy un adjutant gñal de Mr. l'Electeur, nommé Eller.

12 Samedy. Les Princes furent à la chasse du cerf.

Beauregard railla tant Mlle Kneesbeeck durant le disner qu'elle rougit de colère interieure sans pourtant dire grand chose.

Le mareschal [du] Duc, Mr. Tann, promit de me faire voir à Cell sa collection de medailles.

Le fils de Chapuiseau un garçon noireau avec des cheveux courts me parla du cabinet de tableaux et de la bibliothèque qu'avoit Mr. l'Electeur à Berlin, disant que celluy estoit assez ample, mais pas fort bien choisie; dit aussi que le Prince Louis de Brandenbourg estoit fort bas à la Cour et estoit obligé de s'accommoder à l'estat ou il se trouvoit, estant postposé aux enfants du second lict.

Que le Prince Electoral défunct auroit taillé de la besogne à son père, s'il eust vescu, et que de cela il avoit commencé à donner des marques.

Flodrof adjousta qu'une fois il avoit voulu faire une eschappade et se jetter dans un service estranger.

13 Dimanche. L'on ne chassa point.

S. A. eut des lettres de Berlin de Mr. Southwell dans lesquelles il dit que le secretaire Fuchs luy estoit

---

de Staten verzoeken, de Brandenburgsche oorlogschepen te doen aanhouden en hem vergoeding voor 't geleden ongelijk te verschaffen. Ook van den Koning van Engeland werd bijstand door Spanje ingeroepen. De Staten boden den Koning van Spanje hunne bemiddeling aan.

venu dire que S. A. E. [1]) seroit bien aise que le Roy d'Angleterre voulust employer sa mediation pour la satisfaction de Mr. l'Electeur, mais qu'il voyoit bien que jusques à ce quils fussent asseuré de cela ils iroyent toujours poussant leur pointe avec la flotte. Il luy envoyait en mesme temps la copie d'une lettre latine que l'Electeur avoit escrite au Roy d'Espagne jour justifier son procedé de represailles. Je fus obligé de translater cette lettre-là en françois.

14 Lundy. Les Princes furent encor à la chasse du cerf et du sanglier.

Sylvius me dit qu'en parlant depuis peu à la Duchesse de Cell il luy avoit dit qu'elle devoit tousjours estre pour les interests d'Allemagne, qu'elle estoit venue à la dignité ou elle estost par son merite et avoit surmonté touts obstacles, mais que si Dieu venoit à luy oster Mr. le Duc, elle devoit songer à elle, et qu'en ce cas-là la France ne seroit pas pour elle une bonne retraite, par ce que l'on luy disputeroit cent choses; qu'elle avoit pris cela en bonne part. Que la jeune Princesse devoit avoir deux cents mille escus de revenu outre l'argent comptant qu'elle pouvoit attendre.

A table L'aulnay conta qu'à Wolfenbuttel le Duc ou la Duchesse avoit un More qui avoit six doigts à chasque main et à chasque pied, ayant avec cela la main et le pied tres bien faits.

15 Mardy. Nous partismes avec S. A. à six heures du matin et disnasmes à *Dannenberg* dans la maison de Mr. le Duc de Cell. Ce lieu de Dannenberg est à six petites lieues d'Allemagne de Cell, et est un lieu de chasse de ce Duc qui y passe tousjours quelques mois de l'année, au reste fort sale et vilain. Le

1) Electorale.

Sr Bulau, y estant allé le jour precedent, y avoit fait preparer le disner pour S. A.

Nous avancames notre voyage après disner, et ayant cheminé par d'assez beaux paysages au bout de 4 heures, arrivames sur le bord de la rivière de l'Elbe, laquelle ayant costoyé quelque temps, nous nous en éloignames encore et à la fin le soleil estant desja couché, arrivames au bac ou il la faut passer pour aller à Lentzen. Il fut nuit close avant que nous eusmes passé l'eau et nous trouvames le chemin de Lentzen par le moyen d'un feu, qu'on avoit allumé au bout du pont, pour servir de fanal à ceux qui viendroient derrière.

S. A. fut logée dans l'ampthuys de Mr l'Electeur de Brandenbourg à qui ce lieu est et qui y avoit envoyé le Coronel Post avec son Overste Schenck et encore deux ou trois gentilshommes, pour recevoir S. A. et la traitter:

Elle souppa à une table longue servie à l'allemande avec deux rangs de plats, ou il y avoit assez à manger dedans, mais la viande n'estoit que mediocrement bien apprestée.

Un escuyer trenchant, ayant servy de deux ou trois plats en demeura là.

Je logeay chez un Bourgemre de la ville dans une bien vilaine chambre.

La rivière de l'Elbe à l'endroit où nous la passames est tellement large que de l'un à l'autre bord deux hommes ne s'entendent quasi point crier, mais n'a au plus que cinq pieds de profondeur et ne porte point de batteaux par la que ceux qui tirent tres-peu d'eau.

Zuylestein et Hekeren faillirent de tomber de haut en bas d'un pont qui est en chemin de Dannenberg a Lenze, il y a trois lieues d'Allemagne.

16 Mercredy. Nous partimes à six heures et demye

et ayant cheminé là plus part du temps par des bois de chesne, dans lesquels de temps en temps on trouve des terres labourables, nous arrivames environ à 1 heure après midy à..... [1]), petite ville de la vieille Marche de Brandenbourg, ou il faisoit très-sale et vilain par les rues. Nous prismes la un disner comme le soupper du soir précedent; ces mesmes gens de Mr l'Electeur l'ayant fait accommoder. Ce lieu est à 5 grandes lieues d'allem. de Lentze.

De la nous allames à *Havelberg* distant.... [1]) environ trois heures C'est encor un petit lieu sale, mais l'Eglise est assez jolie, quoyque n'ayant point de clocher. Elle a esté bastie par l'Empereur Otton le I.

17 Lundy. Nous partismes de Havelbergh sur les huict heures du matin seulement parce que Mr le Prince avoit esté tourmenté toute la nuict et ne se leva qu'à cette heure là et disnames à *Ratenau* qui est à environ 8 heures delà, un lieu aussi fort sale et vilain; les femmes dans ce lieu icy et les autres de la Marche de Brandenbourg portent sur leurs testes de certains bonnets velus par dedans et qui leur descendent sur les espaules avec deux bouts fort longs.

Le chemin va quasi tousjours par des bois tantost de chesne, tantost meslés de chesne de ces sapins que nous appellons femelles et de boileau, on de sapins seuls.

Nous couchames à *Brandebourg* à un peu plus de six heures de Ratenau. C'est une assez grande place assise sur la Havel qui y fait tourner plusieurs moulins, et la situation de la ville est un peu extraordinaire, y ayant beaucoup d'eau qui la couppe et separe, mais la nuit qui survint nous empescha de la bien considerer.

---

1) Niet ingevuld.

Monsieur d'Amerongen [1]), envoyé extraordinaire de l'Estat auprès de l'Electeur vint trouver là S. A.

18 Vendredy. J'allay voir le matin un tableau qui est dans l'eglise sur l'autel ou plus tost deux portes d'un tableau qui semble avoir esté osté du milieu, y ayant maintenant quelques méschantes figures peintes et dorées. C'est un ouvrage de Lucas Cranach et il y a huict saints de la grandeur quasi naturelle. Le costé d'une de ces portes ou est la Marie Madeleine est le meilleur des quatre. La teste de la Madeleine est fort jolie et les drapperies fort bonnes pour le temps ou a vescu le maistre.

S. A. desjeuna ensuitte et estants partys sur les neuf heures et demye et ayant toujours cheminé par des bois de chesnes, de sapins et de boileau au bout d'une heure et demye nous trouvasmes six grands esquadrons de cavallerie, fort belle et fort leste de Mr l'Eleoteur qu'il avoit envoyé au devant de S. A.

Estant arrivés proche d'un grand pont qui traverse le bout d'un lac et ou il y a une fort jolye veue, nous trouvasmes Mr l'Electeur avec le Prince Electoral et le Prince Louis qui attendoyent là S. A. et la saluèrent. S. A. se mettant avec l'Electeur dans une berline ouverte, non obstant un grand orage qui survint en mesme temps. Mr l'Electeur estoit incommodé des gouttes et avoit bien de la peine à marcher quoyque soustenu.

Sur les deux heures et demye nous arrivâmes à Postdam, dont l'assiette par dehors est très-plaisante, ce lieu estant assis sur la Havel, qui est fort large par-là, et sur le bord duquel s'estend d'un costé le parc

---

1) Godard Adriaan van Rheede, Heer van Amerongen, Gezant der Staten te Berlijn.

qu'on dit avoir trois ou quatre heures de circuit, tout planté de grands chesnes.

S. A. ayant mis pied à terre Mr l'Electeur la mena dans sa chambre qui estoit fort bien en ordre; il y avoit devant la cheminée un joly tableau de Wieling, de la fille de Pharao trouvant Moyse dans la rivière.

De la S. A. alla saluer Made l'Electrice à qui nous fismes touts la reverence. Mr d'Amerongen me dit, que l'Electeur avoit demandé des nouvelles de la santé de mon frère.

S. A. après quelque tems se retira dans sa chambre, jusques à ce qu'on alla soupper. Je vis dans la tour de la maison de Mr l'Electeur deux grues qui se promenoyent là et estoyent de couleur et de taille comme celles de S. A. et de Mr Benting. Un gentilhomme nommé ..... [1]; me dit à table en souppant que ces oiseaux font leurs nids dans ces pays de Mr l'Electeur. Il y avoit encore là deux cicognes d'un plumage tout à fait brun. Made l'Electrice avoit un petit Tartare dans sa chambre de 7 ou 8 ans. Dans le Havel il y avoit un petit jacht qui tira quelques coups de canon comme S. A. passa.

Au soupper on me fit voir de verres aussi beaux que ceux de Venise et d'Angleterre, et taillés à costes, lesquels on me dit qu'on faisoit fort proche de Postdam et qu'on y avoit aussi estably une manufacture de tapits de table et de pied approchants de ceux de Perse.

19 Samedy. Fromenteau, peintre de l'Electeur, me fit voir quelques tableaux dans une garderobbe, les meilleurs estoyent une piece de Rubbens, où il y a trois figures nues d'un homme et de deux femmes. Un portrait d'une femme Italienne, habillée à la ma-

---

[1] Nom [illegible].

nière de Palma vecchio, fort bon. Une pièce ou il y a un paon mort et d'autres oiseaux du jeune Weninx, de mesme très-bonne. Par toute la maison il y en a plusjeurs de Wielich, peintre de l'Electeur mort il y avoit quelque temps.

Le portrait de sa femme y entre fort, ayant esté bien jolye à ce qu'on me dit et pas trop severe; elle estoit fille de de Haen à la Haye.

Amerongen me dit que Mr l'Electeur estoit fort alarmée des avis, qu'il avoit de l'armature par mer que faisoyent Mrs les Estats, qu'il prenoit cela comme une chose qui chocquoit son honneur, et qu'il faudroit quelque expedient pour l'appaiser.

Le secretaire de Mr l'Electeur, nommé Fuchs, me vint rendre visite, un homme d'environ 36 ans, plustost petit que grand et ayant assez bonne mine.

Mr Despence à table m'asseura qu'il y avoit plusjeurs tilleux à Postdam et à Berlin, qui avoyent esté planté à l'envers et un entr'autres à l'entrée du jardin à Postdam. Il dit qu'en les plantant il falloit bien nettoyer les racines des filaments et laisser au bout qu'on met en terre, quatre ou cinq branches.

Le mesme jour plusjeurs officiers, entr'autres ce gentilhomme qui m'entretint à table le premier jour et me dit avoir esté envoyé en Hollande à diverses fois pour des affaires durant la guerre, m'asseurèrent fort que parmy les dragons qui estoyent des Finlanders et furent battus avec le reste des trouppes de Suède, lorsqu'ils firent la dernière invasion dans les terres de l'Electeur, il y avoit eu un grand nombre de charmés, qu'il avoit fallu assommer des crosses des mousquets, les balles et les pertuisanes ne faisant point d'effet sur leurs corps; qu'à plusjeurs on avoit trouvé de petites choses pendues au col comme une feuille morte entortillée et ou il y avoit dedans une chose comme

un petit ver, à d'autres des billets roulés, ou il estoit escrit *for meinem Königh.*

Spaen me dit qu'à Postdam ou luy avoit basty une maison ou il se trouva qu'il n'y avoit point de degré.

20 Dimanche. Mr l'Electeur sortant de table et allant à son quartier, me voyant s'arresta et me demanda des nouvelles de mon père. Je luy fis les offres de son service, mais luy dis qu'il se plaignoit de S. A. E. en une chose qui estoit de luy avoir fait planter des arbres le haut en bas et l'avoir exposée à la visée des passants. Il rit et me dit encore qu'il n'y avoit rien de plus certain, disant à quelqu'un là de m'en faire voir.

Colombel me fit demander si je voulois aller à Berlin et S. A. me donna permission d'y aller. Mr l'Electeur avoit dit que je prisse la calesche de Spaen, comme nous fismes après disner et arrivames vers le soir en cette ville ou Colombel me mena loger chez le Sr Danckelman. Sa femme me receut fort civilement, ayant avec elle la femme de Martitius qui a basty une grande maison à Berlin, et une sienne cousine, nommée Madelle Derendael. Elle estoit assez jolie et bien adjustée avec force point Venise, le sein decouvert. Elle est fille d'un riche bourgeois de Cleve et avoit esté mariée en premieres nopces à un certain receveur a Nimègue, nommé Cell, qui mourut au bout d'environ quinze mois après son mariage et luy laissa tout son bien, ensuite elle espousa ce Danckelman. Elle nous traitta assez bien au soupper, estoit franche et ne manquant pas d'esprit.

Le Prince Louis de Brandenbourg me vint faire une reverence, comme je passois auprès de luy le matin avant mon depart pour Berlin.

21 Lundy. Je fus voir le chasteau qui est assez grand et a deux basse courts. Il y a un escalier

par lequel nous montames ou il n'y a point de marches et que Mr l'Electeur monte souvent à cheval.

Nous vismes le quartier de l'Electrice, où il n'y a rien d'extraordinaire. Il y avoit une table couverte de plaques d'argent qu'on me dit avoir esté prise dans la flotte que battit Piet Heyn; il y avoit dessus des figures gravées, qui sembloit estre de Goltzius ou plustost de Matham. De là j'allay faire la reverence aux jeunes Princes et Princesses qui estoyent à Berlin et qu'on mit tout de rang devant moy.

Je vis encore trois chambres ou sont la plus part des tableaux de Mr l'Electeur et ou parmy peut-estre 25 ou 30 bonnes pièces il y en avoit une grande quantité qui ne valoyent rien.

Parmy ceux-là il y avoit une descente de la croix de van Dijck très-excellente, un Hercule estranglant le lion de Nemée de Rubbens, un St Sebastien à demye corps de Guide, un tableau avec trois ou quatre figures en detrempe, tant que l'on pouvoit juger de loin de Giulio Romano; un homme avec une barbe rouge à demy corps qui passoit là pour estre de Correggio, un portrait ou deux de Tintoretto et un autre d'un homme sec et maigre de Titien ou donné pour tel par Uylenberg; la decollation de St Jean de Titien au dire d'Uylenberg, mais non pas de son bon colory; une petite teste de Ste Catherine, tenue du Parmesan; un homme couché dans un paysage de Giorgione, à ce qu'il sembloit, en petit; un bon portrait de femme du maistre qui a fait les deux figures auprès d'une table, qu'a Mr van Ommeren; un tableau ou il y a des noix et autres choses.

De là nous fusmes dans la chambre ou sont gardés ses livres d'estampes et de desseins, dont j'en feuilletay un ou deux fort grands, ou il n'y avoit que des

mauvaises pièces, force copies et quelques méschants originaux.

En suitte je fus dans la Bibliotheque, qui est dans une sale longue de quelques 50 pieds, mais bien haulte. Les livres sont tout autour des murailles et dans des .....[1]) qui traversent la chambre et on me dit qu'il y avoit plus de cent mille autheurs.

Le Bibliothecaire s'appelle Heindrichs et estoit après a donner au publicq un fort grand dictionaire qui devoit aller à 6 in folio.

Dans une chambre au bout de la Bibliothèque sont gardés les manuscrits qui ne semblent pas estre de bien grande importance. On me fit voir une Bible latine, MS. sur du parchemin. Sur la reliure il y avoit quelques bas reliefs en ivoire qui sentoyent bien leur antiquité, des agates etc. et, me dit-on, que Charlemagne ayant vaincu Witukindus, roy des .....[1]) et l'ayant obligé à se faire chrestien avec son peuple luy [fit] present de ce livre. On nous fit voir quelques MS. de Luther et un Nouveau Testament MS. ou Erasme avoit mis à la teste et à la fin qu'il s'en estoit servy à la seconde edition de son testament.

Il y avoit encore des figures avec des signes, imprimées dessoubs que le Bibliothecaire me dit estre le premier livre qui avoit esté imprimé et ce sont peut estre les figures dont Scriverius parle dans son Laurencrans van Laurens Coster; à celles-cy il y avoit quelques couleurs.

La ville de Berlin est assez peuplée et on y bastit encore tousjours. Le conseiller Meinerts y a mis une fort grande et assez belle maison qu'on me dit estre meublée fort richement et que la dame du logis estoit

---

1) Niet ingevuld.

une femme fort spirituelle. Plusjeurs personnes de la Cour et de ceux qui sont au service de l'Electeur y avoyent fait et faisoyent des jolys bastiments. La ville peut estre de l'estendue qu'a celle de Dort.

J'allay chercher des verres taillés à facettes, comme l'on m'avoit dit qu'on faisoit dans les verreries que Mr l'Electeur a fait dresser aux environs de Berlin et de Postdam, mais je n'en trouvay point, l'homme qui les faisoit, estant mort, et ceux qui estoyent venus après luy, n'ayant pu y réussir. A Dessau, ville du Prince d'Anhalt on me dit que l'on en faisoit tousjours et des meilleurs.

Ayant disné encore chez Mr Danckelman je retournay à Potsdam, rencontrant force chariots et calesches qui alloyent à Berlin parceque Mr l'Electeur et S. A. y devoyent aller le jour suivant.

22 Mardy. Je disnay avec le Prince Louis et le Prince Philippe qui m'avoyent fait convier, ayant sceu que j'estois resté à Potsdam, la court estant allée à Berlin.

L'apresdisnée j'allay avec le Sr Danckelman precepteur du Prince Louis voir la maison et le jardin de l'Electeur à Bornheim, et passay par la menagerie qu'ils appellent de Fesanen Garden, où je vis des fesants, des poules et des pigeons. Ils ont l'adresse de reprendre à lentrée de l'hyver touts les fesants avec leurs petits, qu'ils envoyent dans la campagne à la venue du printemps.

Danckelman me dit qu'en Prusse et mesme dans la Marche de Brandenbourg on trouvoit l'ambre bien souvent fort avant en terre.

S. A. et Benting me conterent le soir qu'il y a dans la Marche et dans la Prusse une grande et longue estendue de pays ou demeure un reste des vieulx Vandales, nommés presentement Wenden que c'est

une meschante race voleuse et meurtrière; que par les loix du pais ils ne peuvent jamais estre maistre en ancun mestier, et qu'ils ne veulent quasi jamais avouer leur extraction.

23 Mercredy. Je partis avec plusjeurs chariots portants le bagage, les contes de Nassau et de Solms venant aussi, avec Silvius et Borsselen et nous disnasmes à Goltz, un petit village, dans la maison d'un gentilhomme, nommé Roche dont la femme et une fille que je croy avoir esté sa soeur ou belle soeur disnèrent avec nous et luy mesme aussi sans que pas un des trois parlast quasi mot durant le repas. Le S^r^ ..... [1]) overschenck de M^r^ l'Electeur y avoit fait apprester le disner.

Nous allames coucher à *Siegheser* une petite ville, bruslée il y avoit quelques années, et logeames au chasteau. Ce lieu est à 7 lieues ou 14 heures de Potsdam, le chemin va la plus part du temps par des bois.

24 Jeudy. Nous partismes à la pointe du jour, et disnames aux depens de M^r^ l'Electeur, dans la metairie d'un gentilhomme, où il y avoit un parterre en rond devant la fenestre de la chambre ou nous disnames et au milieu de ce parterre un meurier blanc à ce que dit Bruynestein.

A quatre heures apres disner nous arrivâmes a *Maegdenbourg*. La ville paroist beaucoup quand ou l'approche, quatre eglises, chascune ayant deux clochers se monstrant de loin. Elle est sur l'Elbe qui est bien large par là et forme quelques petites isles ou l'on faisoit des fortifications en ce temps-là, et mesme une citadelle que nous n'eûmes pas le temps de considerer, n'y faisant que passer.

---

1) Niet ingevuld.

Nous trouvames en armes dans la grande place ou est la maison du Duc de Holstein ou S. A. logea, deux bataillons du Regiment du Duc de Holstein et un du Coronel .....[1]) en armes. C'estoit de la bonne infanterie; ils firent trois salves quand S. A. fut entrée.

Le Conte de Solms, Silvius, moy et quelques autres de nos gens allames voir la grande église qui est dans la d^te^ grande place, et bien jolie par de dans.

De vieilles reliques on y monstre l'eschelle par laquelle nostre Seigneur fut descendu de la croix; elle est faite de bois de sapin très-grossièrement; les eschelons (dont il n'y en a plus que cinq) estant attachés seulement par des clous de bois.

Il y a la auprès le haut et le bas de la lanterne de Judas qu'il porta lorsqu'il trahit le Seigneur. Cette relique estoit fort vilaine et pleine de poussière.

La plaque de marbre qui couvre l'autel peut bien avoir 18 pieds de longueur; il y avoit encore là un morceau d'une des cruches dans les quelles se fit le miracle en Cana de Galilée, si Dîs placet.

Les endroits de la ville par lesquels nous passâmes, estoyent assez bien rebastys; mais on me dit que le reste estoit encore fort en desordre depuis le saccagement de la ville que firent les Imperiaux tuant tout ce qu'ils y trouverent jusques aux enfants et y mettants le feu.

S. A. arriva deux heures apres nous, ayant fait ce jour-là tout le chemin depuis Postdam jusques à Maegdenbourg, et s'amusa le soir à l'hombre.

Le pays aux environs de Maegdenbourg de ce costé ou nous arrivâmes, n'est que plaines.

Comme nous estions à voir la susd^te^ église il y entra une putain avec une macquerelle.

---

1) Niet ingevuld.

25 Vendredy. Je partis à la pointe du jour et arrivay environ à midy à *Helmstadt*. S. A., n'estant partye qu'à une heure et plus après nous, y arriva peu de temps après.

Cette ville est située dans une plaine ou plustost vallée et la veue en est assez jolie, quand on la decouvre au sortir d'un bois; au reste sale par dedans comme la plus part des autres dans ces quartiers et ayant de fort vilains pavés.

S. A. disna dans la maison d'un professeur de medicine, nommé Conringius, qui la prestoit, disoit-on, pour loger des personnes de consideration.

Avant qu'elle se mist à table deux ou trois professeurs, membres du Senat academique vindrent l'haranguer à leur mode en allemand. Les voyant venir S. A. me dit: Zeelhem, il faudra que vous leur repondiez en latin, croyant qu'ils alloyent luy parler en ce langage-là.

Le père de ce Conringius avoit escrit, à ce que me dit Zuylestein, de usu flagellorum in re venerea. Il m'offrit de me faire voir la Bibliothèque et les rarités qu'il y avoit a voir, mais je n'en eus pas le temps.

A deux heures et demye environ de Helmstadt, il se rompit un essieux de mon chariot de bagage dont on chargea les hardes sur d'autres du train et je laissay là mon cocher pour le faire raccommoder au village qui n'en estoit qu'à un quart de lieue.

J'arrivay à *Wolfenbuttel* environ à cincq heures et demye du soir, et suivis S. A. allant de sa chambre dans celle du Duc ou elle causa une demy-heure avant que de s'aller mettre à table.

Il y avoit-là outre ce Duc, qui s'appelle Rudolph Auguste, le Duc Antoine Ulrich son frère avec son fils que j'avois veu à Cell et qui là m'avoit fait civilité.

Il y avoit encore un Duc de Holstein, grand homme,

habillé de deuil et ayant des diamants à la ceinture de son espée qu'on me dit avoir servy en Danemarc et avoir esté General major des troupes de Cell.

Il y avoit encore le frère aisné du major Stein, un cap^ne^ de nos trouppes, nommé Braunichansen, noir et de bonne façon. Nous passames par deux ou trois chambres ou il y avoit des tables couvertes pour aller à celle ou S. A. et le Duc devoyent soupper. Il y avoit deux tables. Je fus à la seconde ou l'on me fit asseoir proche du Duo Antoine Ulrich, frère du Duc d'àpresent, qui me fit beaucoup de civilité et me servit de la viande jusques à trois ou quatre fois.

La musique estoit tout derrière moy, composée de quelques voix entretenues pour chanter à l'Eglise à la mode Lutherienne et qui firent grand bruit ensemble avec une petite orgue et des violins.

Ce Duc me dit que la grande montagne que nous avions veue ce jour-là et le precedent, estoit nommée le Heifel et qu'il y avait une ville à quelques miles de là, nommée Goslar ou il y avoit des mines d'argent et de plomb, de cuivre et de vitriol; qu'il valoit bien la peine de voir; qu'aux ouvriers, qui y travaillent, on payoit reiglement cincq cents escus pour leur journées toutes les semaines.

Dans les galeries qui passent devant les chambres du chasteau et mesme dedans les chambres, il y a quelques bois de cerf extraordinaires, et deux de deux cerfs qui se sont entrelacés les uns les autres des cornes durant le temps du rut et n'ont pû se desembarrasser.

Le soir Hekeren conta que le frère aisné on Duc ..... [1]) et qui alors estoit encor en vie mais moitje

---

1) Niet ingevuld.

fol, avoit mis une fois son chancelier sur le cheval de bois, et immédiatement après pour luy rendre l'honneur, l'avait fait manger avec luy.

Le soir après soupper le bibliothécaire de la grande bibliothèque vint me saluer et m'offrir son service.

Le chemin daus le bois qu'on passe pour aller à Wolfenbuttel de Helmstadt estoit extremement mauvais quoyque depuis quatre ou cincq jours il eust fait un fort beau temps.

On conte de l'un à l'autre lieu 19 lieues d'Allemagne.

26 Samedy. J'allay le matin voir la Bibliothèque avec Bruynestein. Elle est dans un corps de logis separé du chasteau. Elle est dans deux chambres fort grandes et qui peuvent bien avoir 60 ou 70 pieds de longueur sur 36 de large, mais elles ne sont pas bien éclairées et basses.

Le bibliothecaire s'appelle Hanisius, un pedant allemand, peu scavant et grand faiseur de tables chronologiques, d'acrostiches et choses semblables.

Il y avoit plusjeurs livres MS. et reliés en velours cramoisy venus de la bibliothèque du Roy Matthias Corvinus. Je ne pûs voir aucun bon manuscrit de vieux autheur quoyque ce fol qui habloit incessemment me dist qu'il y en avoit, et que le nombre des livres montast à 125000 volumes.

En suitte on disna et il y eut beaucoup de viande, mais rien que mediocrement apprestée. Ils ont là un petit poisson de la longueur du petit doigt que l'on prendroit pour des grondels de notre pays, mais c'est une espèce differente; il a un goust agreable et relevé. La galerie qui passe devant les quatre corps de logis tout à l'entour il y a partout des tableaux de sangliers, et bigarrés d'une biche avec deux pieds blancs, d'un oerox ou urus, beste que l'on trouve en Prusse etc., avec plusjeurs bois de cerfs ordinaires et extraordinai-

res. La ville est assez bonne pour une ville d'Allemagne et a de bonnes fortifications, mais de terre.

Après disner les ducs conduisirent S. A. avec beaucoup de suitte jusques à Brunsvic qui n'est qu'à une petite lieue de là, et puis s'en retournèrent. Le frère aisné est un seigneur à ce qu'on nous dit, fort debonnaire et homme de bien. Il se tient la plus part du temps à Brunsvic et se repose sur son frère du soin du gouvernement.

Ils avoyent encor un autre frère cadet qui est tout a fait extravagant et d'une extravagance tirant sur la folie. Il avoit une fois tiré l'espée contre le Duc Antoine Ulrich et on avoit esté quelque fois en déliberation de l'enfermer.

Le père de touts ces Ducs et qui a formé la bibliothèque estoit aussi fort extraordinaire, severe et jaloux. Il avoit tenu le Duc d'à présent si bas durant sa vie qu'il ne pouvoit sortir sans sa permission à l'aage de cincquante ans et plus. Il avoit tousjours la clef de son escurie en sa poche et ne vouloit pas qu'aucun estranger y entrast; devant le quartier des femmes au chasteau il mettoit tousjours deux hommes avec des espées nues. Il mit sur un cheval de bois son chancelier et immediatement après à sa table pour remedé de l'ignominie.

Nous passames sur les fossés de Brunsvic sans y entrer et eumes encor deux relais en chemin, le dernier desquels j'eus si tard qu'il me fallut cheminer longtemps dans l'obscurité en danger de verser à chasque fois, Bruynestein me faisant enrager de plus avec ses sottes apprehensions. A la fin j'arrivay à Zell à minuit.

27 Dimanche. Je fus au presche que fit un homme qui presche devant la Duchesse à la manière de la doctrine des Reformés et aux Lutheriens selon leurs

sentiments, s'abstenant tousjours des points controvers. Le Duc, la Duchesse, la Princesse d'Ostfrise [1]), son fils et la Princesse de Cell estoyent au presche dans un loge en haut. La chapelle est toute peinte d'histoires du vieil et du nouveau testament avec un autel au bout et un crucifix dessus.

De là l'on alla disner et le repas fut fort magnifique, y ayant entr' autres une piramide d'ortolans devant S. A. Au sortir de table on luy donna le divertissement de la chasse de 60 renards et 4 petits sangliers, que l'on avoit tendu des toiles tout à l'entour pour cet effet et mis de la paille pour que les renards tombassent plus doucement, mais à la fin cette paille estant ostée, ils furent depeschés bien tost. La manière de les berner est que deux hommes tiennent deux cordes par les deux bouts qui ont de petites planches en quelques endroits pour les empescher de se joindre de plus près qu'à la distance d'environ un pied. Les renards estant sortys des boëttes ou ils sont enfermés, en courant se rencontrent sur ces cordes et sont enlevés quelquefois à la hauteur de 15 ou 16 pieds.

Le soir il y eut comedie et on joua Sertorius; la meilleure actrice est la femme du fils de Floridor.

. Je vis à la comedie la Princesse d'Ostfrise qui estoit une femme commençant desja à se passer et comme je crus un peu fardée. Lintelo estoit aussi venu avec elle.

La contesse de Reux me recommanda une affaire de son mary le soir dans la chambre de la Duchesse.

Comme j'estois à voir de la fenestre la chasse des renards, je vis Babet Wicquefort qui venoit du quar-

---

1) Christina Charlotte van Wurtemberg, Wed. van George Christiaan van Oost-Friesland.

tier de la Princesse d'Ostfrise et descendoit le degré avec Nannette sa soeur et un enfant; je la saluay.

Le soir il y eut bal ou je n'allay pas, ayant un flux de ventre.

28 Lundy. Je fus voir Madlle Wicfort sur les neuf heures, elle s'habilloit et faisoit habiller la jeune Princesse dont elle estoit gouvernante, fille de la soeur de la Princesse d'Ostfrise. Il y entra ensuite un gentilhomme de la Cour d'Ostfrise et puis l'aisné Bocage.

Du Villers qui estoit venu à Cell dans ce temps me dit, que Mlle Wicfort estoit la confidente de la Princesse d'Ostfrise, et qu'elle n'oseroit l'avoir offensée.

Quand je luy demanday a Madlle Wicfort s'il ny avoit pas quelque peu de galanterie dans le fait de la dte Princesse, elle se mit à sousrire.

Le vieux Wicfort vit S. A. ce matin et Boccage nous dit que S. A. luy avoit dit: oublions tout le passé.

Allant le soir pour dire adieu à Mlle Wicfort et entrouvrant la porte, je la vis avec la petite Princesse, qnasi déshabillée, et entendis encor deux autres personnes qui parloyent derrière un escran qui estoit devant le feu, et m'en allay.

29 Mardy. Comme le matin à 11 heures nous fusmes dans la chambre de la Duchesse de Cell pour prendre congé, je vis Mlle Wicfort dans un autre costé de la chambre que celuy ou j'estois.

Ayant disné nous partismes, mais quelque chose s'estant rompu à ma calesche, je n'arrivay à Hanover (qui est à 5 pas bien grandes lieues de Cell) qu'il ne fust sept heures.

S. A. y avoit esté receuë avec grande ceremonie et un train de 26 carosses à six chevaux.

J'allay au quartier de Mr le Pr., ou il y avoit deux

antichambres et une chambre de lict fort haute d'estage et faite en dome, le platfonds avec de la peinture de perspective. La tapisserie de cette chambre et de l'histoire d'Ulisse fort fini et travaillée avec de l'or, mais d'un mauvais dessein et fort extravagant. Le lict et les sieges estoyent de damas jaune avec de la frange d'argent.

Entrant dans la cour de Hanover de la rue ou elle est, on entre dans une assez grande bassecourt à main gauche vers le bout ou il y a une porte laquelle ayant passé on se trouve vis à vis de la porte; quasi dans le coin à la droite estoit la porte ou l'on alloit au quartier de S. A. Il y a à cette maison de mesme qu'à Wolfenbuttel et à Cell des galeries ouvertes qui passent devant les corps de logis.

S. A. souppa avec le Duc, la Duchesse et les principaux de nos gens à une table ovale longue de mesme comme à Cell. Voorst, Zuylestein, Nassau et quelques autres avec moy à la table du Prince aisné revenu depuis peu de son voyage de France. Il ne but à personne, ny personne à sa santé.

La viande estoit bien accommodée, mais non pas tout à fait si bien comme à Cell. Je fus logé chez un Bourgem^re^, nommé Ampsing assez loing de la Cour, comme tout le reste de nos gens.

30 Mercredy. S. A. fut se promener le matin avec le Duc au lieu qu'ils appellent Fesaenegarden, et ne revint qu'à midy. Voorst et moy mangeames à une table, ou il y avoit deux demoiselles de la Duchesse, estant soeurs, nommées Gele, l'aisnée brune, la cadette blonde et fort jolie, avec une troisième qu'on disoit estre promise avec le conte de Montalbano, dont le père qui disna aussi avec nous, estoit venu exprès pour l'affaire de ce mariage, — outre quelques hauts officiers et gentilshommes de la maison.

Après disner je fus voir avec Sylvius et Montpouillan la reveuë de quelques regiments d'infanterie et de cavallerie auxquels le Veltmaerschalk Poditz fit faire l'exercice et trois decharges, les grenadiers jettant des grenades de carton. Une petite pluye qui continua quelque temps troubla cette feste.

Un conseiller du Duc, nommé Weissendorf, vint nous entretnir au carosse, homme de bon sens et qui parloit bien francois. Il sembloit de connoistre fort la cour de l'Empereur et dit que le Père Emmerich, capucin, y estoit encor à la teste des affaires, et que c'estoit un homme de bien et bon allemand; que le conte Montcuculi estoit mort à temps et à propos, veu qu'asseurement il auroit esté enveloppé dans le malheur du conte de Sinzendorf nagueres Camer-president, c'est à dire chef des finances Imperiales et maintenant condamné à faire restitution de près de deux millions de florins d'Allemagne pour des malversations commises (trois de ces florins font un ducat).

Sylvius nous dit dans le carosse qu'il estoit venu nouvelle ce jour-là que le Duc de Yorck se retiroit encore d'Angleterre avant l'assemblée du Parlement; qu'il avoit dit qu'il croyoit que son depart ruinoit les affaires du Roy, mais qu'il obeïroit; qu'on croyoit qu'il alloit à Hambourg ou à Cologne.

Montpouillan nous conta comme Fitz-Patrick luy avoit rendu ce mauvais office aupres de S. A. de dire que Montpouillan blasmoit la conduite de l'Estat en ce qu'on faisoit difficulté de faire l'alliance que la France proposa il y a quelque temps, qu'il avoit dit seulement, entendant parler de faire encor une reforme de cent compagnies d'infanterie et quelque cavallerie, il avoit dit qu'il estoit estrange que l'on ne vouloit ny embraçer cette alliance ny se mettre en estat de faire teste à la France.

Le soir estant dans la chambre de la Duchesse [1]), ou j'attendois de scavoir ce que me diroit S. A. qui m'avoit envoyé querir, Made la Duchesse demanda à Ginckel qui j'estois, et l'ayant sçeu, s'en vint à moy et me dit d'un visage riant: Mr de Zeelhem, Mr votre père vit-il encore? Je luy fis la révérence et dit qu'il estoit encore en vie et un jeune homme de 85 ans; qu'il m'avoit ordonné de presenter ses très-humbles obéïssances à S. A. Elle me dit qu'à son dernier voyage d'Hollande elle avoit esté le voir et avoit esté dans son cabinet. A cette occasion je dis que j'avois ouy louer extremement celuy de S. A. et souhaittois fort d'avoir l'honneur de le voir. Elle dit que ce seroit quand je voudrois; mais que je n'y trouverois rien de bon; qu'elle n'avoit encore pû ranger ses grands tableaux faute d'une place propre, mais qu'elle esperoit d'en avoir bientost. Un peu après elle dit à quelqu'un: j'ay trouvé une vieille connoissance, ou du moins le père est une vieille connoissance. Puis s'informa touchant ma soeur et si elle estoit mariée, disant qu'elle se souvenoit qu'elle chantoit fort joliment.

Le Duc de Cell arriva à Hanover.

31 Jeudy. Je disnay avec les mesmes gens du jour precedent.

Apres disner Sylvius me mena voir le cabinet de made la Duchesse. Comme nous passames devant elle par sa chambre de lict, elle me dit: Monsieur, vous ne verrez rien qui vaille.

Madlle Geel l'aisnée nous ouvrit ce cabinet. Sylvius la tint par la main tout le temps que nous y fusmes et me dit après que c'estoit son inclination.

---

1) Rosina Elisabeth Menthin, dochter van een geneesheer, tweede gemalin van Rudolf August.

La dedans nous ne vismes rien d'importance que quelques deux ou trois portraits de miniature, qui n'estoyent pas mauvais. Le reste estoyent des portraits de maistres peu considerables ou d'assez mauvais tableaux de diverses manières.

Au sortir je parlay encore un bon quart d'heure avec la Duchesse touchant ses bastiments, le peu de propreté en toutes choses qu'il y a en Allemagne etc.

Ceux qui estoyent venus le jour d'auparavant avec le Duc de Cell, estoyent Beauregard, Boisdavid, L'Aulnay et Stichenelli qui ne laissa pas de renifler la dessus a son accoustumée, et parlant du gouvernement des cours de Cell et de Hanover, dit: chez nous le con fait tout et icy les couilles, parlant au reste avec assez de liberté de la Duchesse de Cell. Il conta que durant la derniére guerre il avoit fait de grandes avances d'argent sans avoir des seuretés. Je luy demanday s'il n'y avoit pas eu moyen d'avoir entre ses mains quelque joyau ou chose semblable. Hé! vrayment, dit-il, la Duchesse se laisseroit plustost tirer touts les poils du ..... [1]) qu'un joyau de sa cassette. Hekeren et Sylvius y estoyent.

Le conte de Waldec me parla longtemps à la porte de la chambre de S. A. temoignant quelque chagrin de ce qu'on ne l'escoutoit pas assez et disant que S. A. et R. P. [2]) d'Hollande sembloit de vouloir faire toutes choses seuls, que voyant cela et qu'il sembloit qu'on n'avoit pas fort a faire de luy, il se retiroit et se tenoit chez luy prenant garde à ses propres affaires; qu'il doubtoit fort, si Mr le Prince se laissant aller si fort à ses divertissements et au plaisir de la chasse, pourroit bien en revenir après et s'adonner aux affaires; disant que le dernier Roy de Suède avoit esté aban-

1) Niet ingevuld. 2) Raad pensionaris.

donné aux plaisirs et à la debauche ne faisant que courir le bordel du matin jusques au soir et ne prenant pas garde aux choses nécessaires; qu'ensuitte luy ayant esté représenté que s'il vouloit estre Roy, il falloit s'y prendre d'une autre façon, il avoit changé cette manière de vie et s'estoit adonné tout à fait aux affaires, mais qu'il avoit confessé à luy, Conte de Waldec, qu'il avoit eu une peine incroyable pour en venir là; que quand la chose de la Paix dernière se fit, ce fut à l'occasion d'une absence de Mr. le Prince dont on se servit; que Mr. le Prince, se plaisant à la chasse et Mr. le Pensionaire à Leeuwenhorst il pouvoit arriver des choses semblables et pires; que le voyage que S. A. avoit fait, n'avoit pas produit de grands effets; que le Duc Antoine Ulrich de Wolfenbuttel estoit un meschant esprit, que c'estoit luy qui avoit contribué à faire consommer finalement le mariage de la Duchesse de Cell en intention de donner son fils aisné à la jeune Princesse, mais qu'il en avoit esté puny, comme il falloit, quand après la mort de ce fils aisné, le cadet avoit esté refusé, quand il demanda la mesme Princesse.

S. A. allant le lendemain à une grande chasse de sangliers, me demanda le soir, si je n'y allois pas et je luy dis que non, le jour suivant estant un jour de poste.

Novembre.

1 Vendredy. Mon hoste le Bourgemre Ampsing m'ayant prié, je disnay avec luy, sa femme et son fils.

Le Bourgemre me dit que le feu de Hanover avoit esté fait papiste par Lucas Holstenius, bibliothecaire du Pape Innocent X.

S. A. fut à une grande chasse de sangliers à huict heures de Hanover et y demeura la nuit.

Le jour d'auparavant Brienne m'avoit dit que Mr. le Pr. estoit fort tourmenté des hemorroïdes et que ses caleçons aussi bien que sa chemise estoyent tousjours pleins de sang.

A trente pas de la maison ou je logeois il y avoit une assez grande fontaine avec un Acteon et deux chiens au sommet, mais l'eau ne se voyoit qu'en haut et on ne voyoit pas ce qu'elle devenoit en bas: on me dit qu'elle n'estoit pas fort bonne.

2 Samedy. Je disnay au logis, ayant envoyé querir à manger à la cour d'ou ils m'envoyerent quatre plats et un de dessert.

S. A. revint à 9 heures ayant faite cette grande chasse qu'ils appellent de sangliers deux jours de suitte; elle me conta qu'on en avoit tué plus de centquarante, et qu'elle en avoit pris un elle mesme, assistée de Beauregard et d'unchasseur, qui avoit pesé 400 livres, ayant esté attaché à une manière de balance qu'ils ont sur le lieu. Qu'une fois elle s'estoit veue au milieu de plus de 25 de ces bestes et que Beauregard avoit esté obligé de se tourner pour empescher qu'ils ne fussent attaqués par derrière etc.

Trois paysans de ceux qui font sortir les sangliers du bois furent blessés.

Je ne souppay point, et ayant envie de demander a S. A. permission d'aller devant le jour suivant, je ne le fis pourtant pas.

Sylvius me dit qu'on avoit proposé au Duc de Jorc de sortir de l'Angleterre, mais qu'il en avoit rejetté la proposition et que neantmoins dans ses dernières lettres à S. A. il avoit dit qu'il croyoit qu'il seroit obligé de le faire.

3 Dimanche. Ayant demandé permission à S. A. à son lever, je partis à midy de Hanover et estant arrivé à une petite ville nommé *Munstorf* ou il falloit

changer de chevaux, je fus obligé d'attendre une heure et demye pour en avoir, les valets qui venoyent avec les chariots de bagage ayant pris toutz les premiers qui estoyent venus.

J'allay me chauffer un peu dans la maison devant laquelle je me trouvay et qui estoit au drossart, ou je remarquay quelques servantes de la maison qui non obstant le froid qu'il faisoit, et qu'il geloit mesme la nuit, n'avoyent que leurs chemises lacées devant comme la plus part de femmes allemandes de basse condition les portent en esté, et un cotillon, sans avoir rien sur la teste, les cheveux estant liés derrière et deux tresses longues leur pendant sur le dos.

Nous passames ce jour par de fort mauvais chemins, et comme à chasque fois ma calesche estoit extremement secouée et d'autant plus que les courroyes qui empeschent le trop grand bransle du carosse estoyent trop peu tendues, il arriva cette apresdisnée-là que comme dans une ornière profonde il alloit de costé et d'autre tellement que je creus estre versé, je voulus baisser la vitre de costé pour parler au cocher et donnant un peu fort à ce qu'il semble contre la porte, elle s'ouvrit et par le bransle je fus jetté dehors, sans pourtant, Dieu mercy, m'estre fait aucun mal.

Estant arrivé à un petit village ou l'on nous avoit fait accroire que le bagage demeureroit cette nuit là, je trouvay qu'il estoit passé outre encore deux miles jusques à une ville située sur le Weser, et nommé Petershagen. Je mangeay un morceau dans un cabaret de ce village avec Bruynestein, y trouvant un valet de Montpouillan qui estoit venu dans sa calesche jusques-là auprès, et estoit bien en peine par ce qu'il en estoit rompu un essieu. Estants partys de là nous n'arrivasmes à *Petershagen* qu'à trois heures et demye de nuit, et y trouvay nostre bagage.

Nous perdîmes quelque temps à faire crier pour appeller les bateliers du ponton qui estoyent du costé de la ville, de la quelle je ne pas rien voir à l'heure qu'il estoit. Je fis mettre mon matelas sur de la paille et dormis jusques à six heures du matin.

S. A. devoit prendre ce jour de dimanche le divertissement de berner les renards et soupper le soir chez madame de Plate ou il devoit y avoir aussi bal. Il y a de Hanover à Petershaghen 6 miles.

4 Lundy. Bruynestein et moy partimes à sept heures et demye de Petershaghen et ayant rencontré de temps en temps de très-mauvais chemins nous changeames de chevaux à *Vissel*, village fort sale et plein de boue comme nous trouvames generalement touts les lieux d'Allemagne grands et petits. Ce Vissel est à trois miles fort grandes de plus de deux heures de Petershagen.

Nous voulumes manger quelque chose là dans un cabaret, mais il n'y eust rien de bon et la chaleur du poisle ou ils nous firent entrer, estoit tout à fait insupportable et je n'en avois jamais sentye une semblable. Sur les quatre heures et demye nous arrivasmes à *Witlach*, petit lieu à deux miles de Vissel, tousjours par de fort mauvais chemins et qu'on auroit eu une peine extreme à passer, s'il n'eust fait ce jour-la et plusjeurs autres precedents un temps fort beau et sec contre l'ordinaire de la saison o.: nous estions.

Nous trouvâmes en ce lieu le Sr de Longeuil, capitaine reformé et bien honneste homme, le Sr de Batincourt et un troisiesme, qui y avoyent fait apprester un soupper fort beau pour S. A. et avoyent dessein de luy donner à disner le jour suivant à Osnabrug, s'il eust voulu.

Au passage quand on alloit du chasteau à la mai-

son d'un brassier où je logeay, il y avoit un tillier fort vieux et dont les branches estoyent entortillées et creues d'une façon si extraordre qu'à le voir d'un peu loing ou ne l'auroit jamais pris pour un tillier et il me sembla fort apparent qu'il avoit esté planté a rebours de la manière que Mr l'Electeur avoit raconté à mon père et estoit de ces Wurzelbaumen.

S. A. fit prendre de là 40 ortolans que les gens du Duc de Hanover avoyent portés pour en faire gouster à Madame la Princesse.

5 Mardy. S. A. et nous aussi disnasmes à *Beck* ou nous avions encore disné le 18 Sept. C'est un petit hameau. Le dt 18 Sept. nous y disnames dans une tente soubs les grands chesnes à cause qu'alors il y avoit beaucoup de maladie dans les maisons.

En y arrivant j'appris que de mon chariot de bagage il s'estoit encore rompu un essieu à deux heures de là. J'envoyay un autre chariot pour le querir qui le porta encor ce mesme soir à *Lingen* ou j'arrivay aussi à 9 heures et demye et trouvay S. A. desja couchée, et que par quelque abus il n'y avoit point de billet pour me loger; on me mit pourtant chez un honneste bourgeois qui vendoit du drap.

Bruynestein estant un peu après boire causa fort librement dans le carosse et me dit entr' autres choses que Fey avoit souvent guery de chaudepisses à Madame Killegrew dont Stangerlandt estoit le galand et luy avoit dit: moet ick altijt ouwe beuse kutten genesen? que toutes les trois filles de Vander Ma estoyent des grandes putains et que la femme du medecin Sennar disoit à ses fouteurs: ick en kan je geen gelt geven; mijn man houdt mijn te kort; maer ick sal je recommandeeren aen mijn suster, die geeft braef; que Vander Ma leur père avoit eu, il n'y avoit pas encor long temps une meschante affaire et qui luy avoit

cousté bon, pour appaiser le fiscal ou le baillif: que c'avoit esté pour quelque fausse obligation ou chose semblable.

6 Mercredy. Je partis de Lingen environ à midy, et passay par Northorn, une manière de villette. Il y a un clocher en pointe fort hault et à la porte qui mene à Otmarsem, il y a une petite rivière qui fait une petite isle en cet endroit et fait aller quelques moulins formant une veue fort pittoresche. Il y a de ce lieu a Lingen 4 heures.

Je trouvay là le receveur Famars, le Houtvester Beaumont, Danckelman qui en ce temps-là demandoit la charge de juge de Lingen, et un quatriesme dont j'ay oublié le nom, qui me voulurent faire mettre pied a terre pour me refraischir, mais je passay outre et allay coucher à *Otmarsem*.

Je logeay chez un hoste commé .....[1]). Egbertsen et y trouvay van Suchelen, beaufrère de feu Mr.....[1]) où S. A. logea, estant à Deventer pour l'affaire des clefs et souppay avec luy et trois autres personnes de Deventer.

Entre Lingen et Northorn il y a de fort grandes bruyeres.

Le soir j'envoyay mes chevaux de carosse que j'avois fait venir à Otmarsum à Delden et escrivis a Mr. de Twickelo, Drossart de Twente qui a sa maison tout auprès pour qu'il voulust me faire avoir un attellage de chevaux de paysants pour mon chariot.

7 Jeudy. Je partis d'Otmarsum et arrivay sur les neuf heures et demye à Delden. Mr. de Twickel me fit prier de venir chez luy. En entrant Mr. d'Opdam[2])

---

1) Niet ingevuld.

2) Door het huwelijk van Jakob van Wassenaer-Opdam met de

vint me recevoir hors de la porte et estant entré j'y trouvay encore Messrs de Montpouillan, Hekeren, Ginckel, et ..... [1]) qui avoyent desjeuné comme je fis aussi, m'estant quasi laissé persuader à Hekeren d'aller avec luy et de prendre mon chemin par Zutphen ou il me promit de me faire bonne chère et de me faire donner des chevaux pour mon chariot; mais il eust fallu me detourner de plus de deux heures. Une partie de ces Messrs allerent disner chez Ripperda de Tweldam, et moy je restay avec Mr de Twickel, sa femme qui est sœur du conte de Flodrof et Madame d'Opdam, sa fille, qui me firent voir tout le lieu de Twickelo ou il y a d'assez jolys plantages et un jardin bien entretenu. Ils me firent encor disner avec eux.

Il survint un accident cependant au plus jeune enfant de Mr d'Opdam qui par une malheureuse cheute se fit une fort grande ouverture au milieu de la joue, non sans alterer beaucoup la mere.

Passant à Goor, un grand village, mais, comme les autres du pays, fort sale, j'y trouvay un valet de Benting, drossart de Vollenhove, qui me fit prier de faire passer mon chariot par Diepenheim qui est à une heure de là pour que l'on pust avoir à Diepenheim le bagage de Bruynestein parmy lequel il y avoit des medicaments dont il avoit besoin pour Madame de Diepenheim mère de Mr Benting, et fort malade en ce temps-là.

A huit heures et demye à *Deventer* où le major Sandrart m'envoya complimenter et prier de venir loger chez luy; mais je ne scay quelle chose j'y aurois

---

dochter van den Heer van Raesfeld, Drost van Twenthe, en Amadea van Flodrof, is Twickel in het huis van Wassenaer gekomen.

1) Niet ingevuld.

fait, car on me dit que luy et sa femme estoyent desja couchés.

Je trouvay à l'hostellerie de la demylune Bruynestein qui m'attendoit pour avoir ses medicaments.

8 Vendredy. Je partis à sept heures et demye de Deventer, passay par Hooghsoeren et fis repaistre mes chevaux à Voorthuysen, arrivant le soir à sept heures environ à Soestdijck, ou S. A. estoit depuis le jour precedent.

9 Samedy. Hagedoorn et le Gnl Cabellau me vindrent voir dans mon lict et me dirent que Mr de Berkestein estoit bien malade.

Je fus chercher Mlle Bartolotti, mais elle estoit à Amsterdam.

10 Dimanche. Mr van Beuningen arriva a Soestdijck le soir et S. A. me dit en sa presence qu'il pourroit se servir de la commodité de ma calesche pour s'en retourner à Amsterdam.

Je perdis 9 ducats à la bassette, jouant de moitjé avec van Borsselen.

S. A. fut à la chasse du chevreuil du costé de Naerden sans rien prendre.

11 Lundy. Je partis avec Mr van Beuningen dans ma calesche à 8 heures, et arrivay à *Amsterdam* a 1 heure après midy.

Je disnay au Heere Logement et y trouvay 12 personnes à table, entr' autres cet advocat de la Haye, nommé Van der Gracht, qui avoit esté de la compagnie laquelle, il y avoit un an ou plus, avoit esté empoisonnée à la table de Jan van Treslong en mangeant une tarte de pommes, un fils du dt advocat mourant immediatement après le repas et sa femme 8 ou 10 mois après. Il nous conta toute l'histoire, temoignant assez qu'il n'avoit pas bonne opinion de l'hoste.

Après disner je rendis visite a Mlle Bartolotti que je trouvay au lict incommodée d'un rheume. Elle estoit logée dans une maison proche du Reguliers-Toren qu'elle et sa soeur avoyent louée. Mlle Splinter, sadte soeur et sa fille y estoyent aussi.

Le soir j'allay encore voir le bonhomme Pergens qui alloit faire enterrer le jour suivant sa fille aisnée.

12 Mardy. La femme du peintre Laraisse vint me trouver, comme j'eus envoyé pour avoir des nouvelles de son mary qui ne demeuroit plus avec elle.

Je partis après avoir veu Made Rijckaerts, la vefve pour luy parler de ñre succession, à 11 heures, disnay à Lis, et arrivay à la Haye à 9 heures du soir.

S. A. avoit envoyé demander après moy avant que je fusse arrivé. Je fus à son coucher et luy contay encore l'histoire de Van der Gracht.

JOURNAAL VAN CONSTANTIJN HUYGENS, DEN ZOON.

1682.

September.

2 Sept. S. H. aen Tafel komende te Hooghsoeren, seyde in 't begin vañ maeltyt: „Hebien, messieurs les François m'acommodent bien," eñ begon daerop te vertellen, hoe dat een Regiment dragonders met Mr de Montanegre Lt du Roy en Dauphiné binnen Orange gekomen was, en dat volck gelogeert by de Principale Ingesetenen, dat daegs daeraen haere Waerden hadden gepilliert ƒ 100. Het schijnt teen eñ tander afgenomen, dat nader daernaer geaccordeert was voor.... [1]) 's daeghs dat sy quamen met ordre om alle de muyren vañ Stadt af te doen breken en te blyven tot het geschiet was. S. H. voorts de gansche maeltyt continuerende in dat discours met een geexacerbeerdt wesen eñ repeterende tot 4 à 5 mael qu'il falloit bien avoir patience jusques à ce que l'on fust en estat de se venger, et qu'elle esperoit de ne mourir pas avant que d'en avoir eu le moyen; qu'on luy ruinoit Orange par ce qu'elle n'avoit pas voulu

1) Niet ingevuld.

laisser garder au Roy Hooghsoeren, mais qu'elle ne se repentoit pas d'avoir fait ce qu'elle avoit fait.

Pesters quam dien dagh te Hooghsoeren op ordre dat hem van S. H. wegen geschreven had, terughreysende van Groeningen naer den Haege; vertrock noch iñ naermiddagh.

3 Sept. Een vrouw dat een weduwe was van een sergeant major, en niet fraey, komende myn kamer te Hooghsoeren veghen, vraegde haer waer dat een andere magere vrouw was die plecht tè komen veghen en een noothulp in huijs was. Sy seijde al lachende, die wil niet meer komen, ick weet niet, Jor Schaep heeft haer.... willende seggen een assault gedaen. En vertelde daernaer dat Montpouillan int eerst van den jacht tyt haer selfs mede had geattaquert omtrent Bentings Garderrobbe haer hard om den hals vattende en seggende: kus myn, ofte iets diergelyx en dat sy hem injurien van olden Grisen duvel en diergelycke geseght had en hem in 't aensicht geslaghen.

14 Sept. Sond. Gingh de Princes en al haer volck van Staveren naer Dieren, daer de Prins daeghs te voren mede gekomen was. Praete met Hooch^{t} gedurende de maeltyt. Naar den eten met haer vertreckende sooals sy in de koets was, riep mij toe: Mr Zeelhem, take Mr Trelawny in your coach, you want company. Onder wegen bleef een quartier uurs achter haer en als te Dieren quam, seyde de kleyne Walsingam: Mr Seelhem, the Princesse hath enquired after you.

Savonts de Prins in sijn kamer synde, liet my inkomen, niemant daer wesende als Benting; met eenen quam Ginckel mede en hij begon te praten en ick seyde hem dat men uyt den Haegh schreef dat Roosande hem declareerde van te willen Marie van Leeuwen trouwen.

Hij vertelde dat over een tyt Opdam hem geseght

had dat het een affront voor een familie was (te weten dat Huwelyck) dat niet te verdraghen was, en dat sy het land uyt most, biddende de Prins dat hy het wilde beletten, dat hy geseght had: Ja, maer seght wat sal ick doen? Hy sey dat S. H. het hem verbieden most, daerop de Prins: maer of hy tdaerom niet laten wilde, en dat daerop nogh eenighe middelen voorslaende eñ de P. de ondoenlyckheit aenwysende hy int eynd syn schouderen optrock.

Hy seyde verders (de Pr.) dat Joffrouw van Opdam tot die tyt toe Joff. v. Duyvenvoorde zedert voirleden winter vrouw van Catwyck niet had willen sien, de Pr. vertelde voorts op all de huwelycken die op die manier (de bruyt swaer synde) zedert eenighen tyt geschiet waren van luyden van qualiteit en façoen tot 14 of 15 in getall, sprack voorts van Proceduren van Pieter de Groot daervan hy de sententie int Hof hadde doen resumeeren en seydè dat de Rechters die hem hadden vrygesproken, niet geallegeert hadden als dat hy tmet geen quade intentie gedaen hadde, daer het feyt van dat hy apart en sonder last met de Franschen getracteert hadde, belovende haer den Bosch en half en half Bergen, uyt syn eygen brieven consteerde, dat hy sonder te concludeeren was uytgegaen, seggende dat hy niet van meeningh was voor 't Hoff daer men soodanighe sententien wees eenighe processen meer te hebben.

Sprack oock veel vañ saeck van Buat, Kievit en van der Horst. Seyde dat van Tilt en Boll te Haerlem daervan mede geweten hadden, en dat van Tilt in een jaer daernaer niet uyt Haerlem dorst gaen, maer Boll, die stout en een kloeck man was, wel.

Dat de Wit een propositie meende te doen, om te doen procedeeren tegen de R.-Pensionaris Fagel en dat die daervan gewaerschouwt zynde en siecklyck

zynde van Haerlem quam en wegens de uer vañ vergadering op syn plaets aldaer quam sitten, dat de Wit hem eerst niet siende en daernaer gewaer werdende, twee stappen achterwaerts tradt seer verset zynde en seyde: amice, wel amice, heb ick jouw daer? en den anderen: ja amice, ick kom hier om te hooren wat daertegens my te seggen is, ick moet sien of je myn hooft niet voor myn voeten sult doen leggen als je Buat gedaen; ick souw niet geern myn hooft verliezen etc. dat den anderen hem op syn schouderen kloppende seyde: amice, amice, het is soo niet geweest en dat hy daernaer alleen de Req^{ten} hebbende gelesen, seyde iets nootsakelyk ter Gñali^{t} te doen te hebben en wegh ging sonder iets verders te doen. Ick seyde niet aeñ Pr. dat men my schreef van tHuwelyck vañ kleyne du Tour met de vrouw van Hees en Leen en dat de medisance seyde dat sy swaer was.

17 Sept. Dond. Gingh de Princes smiddaeghs met haer naer Staveren.

Staveren, 18 Sept. Vryd. Quam Constaple te Staveren met de Lord Lion, die de dochters dochter van Kirckpatrik getrouwt heeft en eenen mylord Farfar een sobere quant. Syn Hooch^{t} savonts tegens syn gewoonte att met de Princes, en syluiden daerby staende sprack haer niet eens aen, daernaer aten met de dames en ons.

Ouwerkerck seyde dat S. H. geseght hadde dat de Reys die de Koningh omtrent den 23 deser soude doen, suspect was, eñ dat hy eenighe reden had om te gelooven, dat iets op de Nederlanden soude mogen voor hebben.

19 Sept. Sat. Seyde mistris Langford aen Tafel savonts, dat de Princes haer gezeght hadde dat lichtlyck S. H. eens heen en weder naer den Haegh soude gaen. Ouwerkerck seyde dat het was omdat som-

mighe leden van Hollandt niet toestaen wilden, dat de Pr. van Waldeck de Creytztrouppen soude commandeeren.

24 Sept. Dond. Gingh van Hooghsoeren naer Uytrecht om naer̄ Haegh te gaen. Int Bosch dicht by thuys ontmoet Cuchlinus Presid^{t} van̄ Bosch en de jonghe Crommon komende met de nominatie van̄ Bosch att een weynigh in̄ vergulde Swaen te Amersfoort en quam nogh met lichten te Uytrecht, daer Berkesteyn met my att; savonts vertelde my, dat de broer van Anne Schade in Vranckryck Joff.... alias de Duchesse d'Anguien had wesen besoecken, en dat sy pratende van haer jegenwoordighe conditie geseght had. Jae ick meen dat dien Heer van Willandt jouw suster en myn wel te kort gedaen heeft.

25 Vryd. Quam met de schuyt van 8^{en} quartier over vieren te Leyden en met de schuyt van vyven ten 8 uren in̄ Haegh.

In de schuyt was een man met syn vrouw en vrouwe suster van Brugghe daermede ick praete.

Den zelven avont quam S. H. oock in̄ Haeg.

Haghe, 26 Sat. Sey myn vrouw my dat men seyde dat Suze van Valckenburg gedurende den tyt dat sy dese somer in Noordholl^{d} geweest was, een kind by Cornwall gehad had, dat als men rekende van̄ tyt af dat sy somtyts flaeuwten gekregen had tot die tyt toe, het op de 9 maenden genoeghsaem aenquam, dat het oock suspect geweest was dat de vrouw van Bergen in̄ den somer eens langh hier geweest was en sy alleen daer gebleven was.

Dat Mevrouw Brasser onlanghs gesproken hebbende van madame de la Guicherie, alsof die van hier weghgegaan was sonder haer crediteuren goeden dagh te seggen, madame d'Alonne haer daerover een scherpen brief geschreven had, daerin stond, que s'il y avoit

des personnes dans sa famille, qui avoyent fait des fripponneries, dans la sienne il n'y en avoit pas.

27 Sond. Was niet uyt.

29 Maend. Seyde my de vrouw van Valckenburg, dat dese onlanghs weder hier gekomen was en dat de vrouw van Bergen groote moeyte gedaen had om haer weder samen te doen huyshouden eñ eten, maer dat sy niet gewild had.

Dat eenighe tyt geleden Cornwell eenen Carney Engelschen solliciteur by haer gevonden had om Suze teñ huwel. te eysschen eñ te vraghen wat sy daermede geven soude, dat sy in substantie geseght had niet met all te sullen geven eñ niet geloofde dat de Grootmoeder oock iets doen soude.

Tot de Willem en Fy seyden dat de Griffier Tollius en syn wyf mit Adriane Schilders en haer man op een speelreysje met een jacht geweest waren, eñ dat Tollius en Adriane malkanderen heel wel kenden.

Quam my iñ sin dat onlanghs Zuylesteyn te Dieren een lietje song daerin quā dat Jan Martin couchoit au grand lict et que la froide Catin (Freulein van Dona) bransloit le vit au vieux pere marin (een magere oude Tapissier, die madame had).

October.

4 Donderd. Seyde S. H. aen Odyck en myn in syn camer dat hy tydingh hadde, dat de Prins van Nassouw Vriesl^{t} te Parys was en dat hy geloofde dat all getrouwt was met mad^{lle} de Roussy, dochter vañ Conte de Roye, seggende dat met eenighe emotie, dat de Staten van Vriesl^{t} daervan geen kennisse gegeven was.

Dat het vooreerst soude schynen een fraye saeck voor hem te wesen.

Maer dat hy daernaer het hem soude konnen beklaghen.

Odyck seyde dat men geseght hadde dat de Coning een millioen met haer soude geven, maer dat 50 m gld. sjaers voor de Prins niet helpen konden, sittende soo dick iñ schulden.

Ick seyde dat Veglin een dagh of twee geleden my geseght hadde van dat niet en wist waer de Prins was en al lacchende dat er luyden waeren die seyden dat hy was gaen vechten met de Prins van Hanover, dat de Pr. hem geseght hadde — dat van huys ging, maer dat hy hem vragende met instantie, waer men de brieven aen hem soude addresseeren, hij geseght hadde: Ick heb den bruij vañ brieven.

3 Sat. Gingh S. H. naer den eten om op de Cruytberg te slapen; my belastende doen al voor de tweede mael dat tegens maend. soude maken te Soestdijk te wesen.

Amsterdam, 4 Sond. Gingh met myn vrouw en Fieneken met myn calesche naer Amsterdam, daer ten seven uren aenquam, te Hillegom gepeystert hebbende.

N. Madelene Pergens quam savonts by ons int Heeren-Logement eten.

Vertelde eenighe Historien vant Hoff van Vrancrijck die wel konde sien, dat St Paul (die myn vrouw my op myn aenkomst in den Haegh geseght had dat haer vrijde inplaets van syn jonger broeder die het te voren gedaen had), haer verteld hadde.

Koste aen haer mercken dat iets in haer hooft hadde.

Op de wegh vertelde myn vrouw my dat Oort en syn wyff eer sy getrouwt waren oock al conversatie met malkanderen gehadt hadden, en dat Stans dat gemerckt hadde, hebbende haere vuyle hembden wesen naersien.

Soestdijck, 5 Maend. Gingh smorgens tot Wolfgang,

tot Goeree en de weduwe van Someren iñ Calverstraat en kocht eenighe boeken, at met myn wyff en nicht Pergens voorz. en reed naer Soestdyck daer aenquam omtrent 7 ueren.

7 Woensd. Quam Lannoy te Soestdyck en seyde, dat de Prins van Vriesl^{t} iñ Haegh gesproken had, dat men dien Heer het grootste ongelyck dede vañ wereldt, seggende dat hy naer Vranckryck was, alsoo hy niet als een reysje naer Brussel gedaen had, om te ontgaen de luyden die hem quamen spreken van syn verongeluckt huwelyck.

8 Donderd. Gingh Jacoba Bartelotti soecken, maer sy was nogh te Amsterdam met haer suster Thibaut.

Wandelde daernaer met de Princes daer oock by was de H^{r} vañ Leck en syn vrouw; de Princes my dickwils aensprekende. In haer galerije daernaer komende, thoonde my de Porceleynen die te Amsterdam gekocht hadde eñ gaende sitten naeyen met hare juffrouwen seyde my: I am here as a schoolemistris amongst this people.

9 Vryd. Seyde my Dyckvelt als hem savonts naer de koets geleyde dat hy aen S. H. gesproken hebbende voor Oudegeyn om de Canonisye van syn Broer Jan te hebben hy meende dat daer apparentie voor hem was, dat sy seer arm waeren en dat Smitsaert ongelyck hadde, dat haer nooyt hadde willen assisteren nogh de kinderen helpen houden, die by twyff gemaeckt had.

Dat seker man van harentwegen by hem geweest was om cautie te blyven voor 800 of 1000 gl. en dat hy dat met moeyte gedaen hebbende, hadde geseght dat dat nu wel was en dat men hem niet verder vergen most, dat hy om haerentwille geen quaet huys met syn vrouw konde houden. Was tot Jacoba; daer vondt J. Bapt. met syn langh wyff, nicht Engelsen met haer dochter en Joff. Moleschot met de haere.

11 Sond. Att savonts, mit S. H. aen Tafel sat aeñ eene syde nevens hem de Lord Comburry, oudste soon van den Lord Clarendon, oudste soon vañ Cancelier Hyde, die S. H. de heele maeltyt lang niet eens aensprack; hy was oock gelogeert in de Herberg daer nochthans een camer ledigh stondt. Silvius seyde staegh, dat sulx qualyck gedaen was, en dat hy, Milord, der soo chagrin over was, dat hem somtyds de tranen iñ ooghen quamen. Was maer 20 jaer oudt en vry dick en geset.

12 Maend. Att tot Jacoba mit tgeselschap vañ 9de.

13 Dinsd. Sey my Juff. van Boetselaer dat de vrouw van sGravemoer somtyts tegen haer man seyde: Moertje, immers spreken se qualyck van all de vrouwen vañ Haegh, behalven van jouw Truytje alleen.

14 Woensd. Wandelende 's morgens met Silvius en sprekende vañ Galanterie vañ dames vañ Haeg seide my onder anderen, dat Shelton vader vañ tegenwoordighe page sigh gevanteerd had dat de Prinsess van Zimmeren hem ergens gevonden hebbende en sin in hem krygende hem verzocht had secretelyck snachts of savonts by haer te komen.

15 Donderd. Seyde my Silvius dat de oudste Broeder van mevrouw Bentingh ..... Villers getrouwt was met de dochter van Will Chiffins, seer tegen tgoedtvinden van Benting, die geseght hadde que Chiffins estoit un homme qui luy levoit la portiere quand l'occasion s'en rencontroit. Was naermiddachs tot Jacoba.

16 Vryd. Seyde my Montpouillan que bien tost j'aurois des commissions à depescher que m^{r} d'Avaux ambass^{r} de France avoit dit a sa femme ou en sa présence, lon se tourmente si fort icy pour la guerre. Je vous asseure que vous l'aurez bientost.

S. H. op de jacht synde gingh naer Jacoba eten,

sy my daeghs te voren gevraagt hebbende. Naer middagh met haer alleen gaende wandelen quamen op tsujet van van Beuningen en seyde haer om haer te doen enrageren, dat ick meer wist van haer affairen met hem, als sij docht en in substantie dat sy een sottin was van haer soo te laten amuseren, daer made d'Alonne recht uyt seyde dat engagementen met hem had. Sy presseerde my seer om te seggen wat er af wist, dat ick rond uyt seyde niet te sullen doen, zynde goede vrindt met hem en hiermede my in die saecken niet steken, of se wel docht hoe oudt sy was en hy oock? Sy seyde dat het een fataliteit was, haer opgeleght, beginnende te krijten en dat bekende all de reden aen myn zyde was eñ tongelyck aeñ haere, dat hy een verstandigh man was, maer de sotste conduitte vañ wereld gehouden hadt, houdende Joff. Ferentz aen en sigh engagerende aen dat oude wyff, en begon eyndelyck soo te krijten, dat by een boom nederhurkte en snickte geweldigh, soodat qualyck weder op wilde eñ komende de majr Levingstone aengaen met een andere Joff. was seer verlegen om haer te ontgaen. Savonts thuys komende most veel hooren, dat weder by haer geweest had, hebbende Voorst die my haer hadde sien gaan wandelen aen tafel van S. H. dat vertelt. Montpouillan, Ouwerkerck en Sommelsdyck die my dat naer den eten seyden, antwoordde ick qu'il falloit parfois servir de divertissement à S. A., mais que je pouvois les assurer que chascun d'eux avoit son tour à la mesme table et qu'aux occasions on ne les espargnoit pas, dat haer alle dry wat versette.

In de naermiddagh quamen Isac en Frou tot Jacoba.

Seyde my oock, dat sy sigh aan Piccart verlooft had om dat boos was, dat Wynbergen in syne vryagie verslapte.

Ick verweet haer dat se Berch soo aengehouden hadde en in haer huys laten logeren. Sy seyde int eerst seer sterck, dat dat nooyt niet geschiet was als haer Broers en Susters daer geweest waeren, maer int eynde als haer presseerde, seyde dat het waer geweest was, naerdat hy in decadentie geraeckt was.

18 Sond. Was iñ Predicatie vañ Engelsche dn Floyd.

Sommerdyck seyde my van dat Zuylesteyn, doen men hem quam segghen dat syn jegenwoordigh wyff iñ craem gekomen was, hy tegens hem mede geseght had: Pardon, il faut donc qu'un Suisse ou un lacquais ait fait cet enfant la, dat hy hem daer naer daermede schrickelyck gequelt had et qu'il avoit du dessein de le pousser à bout la dessus, pour ce qu'autrefois il avoit voulu se divertir aux depens d'autres personnes dont on avoit mesdit avec le plus grand tort du monde (notez) mais qu'Ouwerkercken luy estoit venu demander quartier de sa part.

19 Maend. Was te Uytrecht en att tot Berkestein en gingh daernae tot Oudegeyn. Savonts verloor 98 gl. à la bassette, Forgel taillerende eñ verliesende aen S. H. omtrent de 3000 gl.

20 Dinsd. Was met Berkesteyn tot de Hr van Odyck te Zeyst, daer aten oock Sommerdyck, Ooyen, Isaac, een Fransman le Sage genaemt.

Sommerdyck, wandelende eñ besiende de placts, begon naer syn manier qualyck te spreken eñ seyde dat Odyck beter soude doen van sulck een fraye plaets niet te hebben eñ wat een eerlycker man te wesen, qu'il estoit connu pour le plus grand frippon et trompeur du monde.

Bergesteyn seyde my int ryden, dat Rosa te Uytrecht hem geseght had, dat de Broer van Anne Schadé, edelman by de Hr van Sterrenberg van Parys de oude mevrouw Caron vogelde eñ Sterrenburg self

een vañ de dochters, dat sy die Schadé braef iñ kleederen hieldt en hem geldt gaf.

Dat men sey van Dyckvelts galanteries met mevrouw Schade, de vrouw van Bornewal eñ de Burgemrs Hamels wyf.

Daeghs te voren seyde my Odyck, dat aen Treslawny geseght had, dat hy gehoord had dat sy de kunst had van een man (namentlyck Harton) los te maecken, van syn wyff om hem self te trouwen, dat, had hy dat eer geweten, hy self om die cuer by haer gekomen soude wesen.

Dat haer meyt int hoerhuys gingh iñ Haegh en daer passeerde voor een joff. vañ Princess en bij haer had een meyt, naer myn dunckt, Neeltje genaemt die in Honslaerdijck opt huys gewoont had en nu weder onder haer bij Treslawny diende.

21 Woensd. Was biddagh en was met S. H. te Baeren iñ kerck.

Ginckel vertelde my dat in een camer mit SGravemoer slapende te Dieren, Treslawny daer voorbijkomende, haerluyder Goede nacht toe-riep, dat hij daerop seyde kom boven, dat is een signal. Wij moeten der oplos — mine makende van te willen opstaen: dat moet, meenende dat hem ernst was seyde om Goodswil neen, le Prince n'entend pas raillerie la dessus.

Daeghs te vooren vertelde Odijck aen tafel dat de vrouw van SGravemoer hem een stuck goudts hebbende ontnomen van 10 ducaten en semblant maeckende vandaer mede Heemskerck te willen betaelen die daeghs te vooren haer 100 Rijxdrs afgewonnen had; hij naer haer camer gingh en tgoedt van haer toilette nam by repressaille, en tselve noch hadde.

Bergesteyn had gehoord dat het volck Villiers te Leeuwarden achterher hadden geweest, als hebbend

de Prins iñ saken vant Huwelijck geabuseert eñ dat hij hem in een huys hadde moeten salveren en daer niet uyt dorst komen.

Marlot komende vant Cleef seyde daer Hancourt gesproken te hebben en dat hij gezeght hadde haest naeʳ Haeg te willen komen: pour s'accommoder avec cette fille là en nu gesproken had van het kindt als het sijne wesende.

22 Donderd. Silvius smorgens op mijn camer seyde dat men aen Marlot in Vranckrijck sijn adel wilde disputeren en sijn Terre taillable maecken, doende hem 6000 gl. betalen, en dat hij daerom trachtede een declaratie te krijghen vañ Staten van Hollandt aengaende sijn noblesse, willende hebben dat S. H. daerover aen haer soude schrijven dat S. H. dat geweygert hadde en hem gerenvoyeert aen tHoff van Hollt, dat hij geloofde dat de disgratie van mr Gesson ten grooten deele mede quam van groote medisantien die sy met mr Villers en de vrouw van Zuylesteijn onder malkanderen debiteerden self vañ alder considerabelste personen van 'tHoff, dat hij somwijlen daer wel wat van gehoort had, maer daer niet en hadde willen inspreken.

Verhalende nogh dat als Zuylesteijn seijde dat hijt kint aen sijn wijff niet gemaeckt en hadde en dat hij het haer daer nooyt niet in gesteken hadde; dn Kenn Drelincourt daerby hadde gehaeldt en hem doen segghen aen Zuylesteijn: que c'estoit une chose fort connue entre ceux de la faculté qu'en des occasions semblables les parties de la femme s'avançoyent.

Naemiddach weder op myn kamer komende, vertelde onder anderen dat hy de eerste was die by mr Fesijn geslapen had doen sy nogh heel fraay was en seer wel gemaeckt van lijff, hij daerin huis logerende als page was, dat naer hem Oudart daer oock ge-

logeert en haer gehadt hadde hebbende vañ man bedongen dat als hij uytging en thuys quam hij haer altijt eens soude mogen kussen, dat hij Oudart eens tegenkomende op tHoff sooals hij van huijs quam sagh dat hij een heel groot moesje als een star gesneden dat sij op haer wang gehadt hadde, op sijn neus had, dat naer Oudart Boreel haer gehadt; dat Berkesteyn te Ceulen zijnde met de Princesse Royale seer amoureus geweest was van die joff. Bilderbeeck die een kindt daernae bij de Coning gehadt heeft.

23 Vrijd. Was tot Jacoba, daer Benvis daernaer oock inquam.

Savonts quam SGravemoer aengekomen zijnde en seyde:

dat daer tijdingh was dat de Franschen Capñ Vander Putten gaende om de slaven van Algiers af te halen genomen eñ tvolck op haer schepen verdeelt hadden, de reden of pretext nogh niet recht bekent zijnde;

dat Vrijbergch met m^{s} Gipson op sekere conditien geaccordeert was om haer te trouwen;

dat Amsterdam de petitio suppletoir in duygen gesmeten hadde;

dat du Villers uijt Vriesl^{t} sigh hadde moeten salveren eñ dat het graeuw de Secretaris Knoop gesonden hij den Hertog van Cell mede te lijff hadde gewildt.

29 Saterd. Was naerde middagh met SGravemoer eñ Ooyen te peerd om een huys genaemt Pijnenburg te sien, dat geseght werd te koop te zijn.

SGravemoer seyde mij dat Hekeren hebbende gesien de twee dochters vañ Sweertveger bij tHoff bekent voor groote hoeren, hadde gevraeght aeñ vrouw van een oesterverkooper daer naest de deur genaemt Battaille, of sij hem daeraen geen kenniss konde doen hebben en haer daer in huys eens op een oestertje nooden, dat dat wijff hem geseght hadde: mijnheer,

tgheen daerom dat je haer hier wildt hebben kan ick je oock geven (of iets dergelijx) en dat hij se daerop eens gevogelt hadde.

Dat sij op een andere tijt de occasie schoon gegeven hebbende aen de Pensionaris Hop, die seyde daer een 25 oesters te willen eten, hij haer mede eens lustigh gevogelt had.

De Marais quam te Soestdijck.

Mijn vrouw schreef vañ 23e, dat de oude nicht Staets gesturven was.

Dat nicht Sevenaer van een soon iñ kraem was gekomen.

De Marais hebbende met Benting gesproken, seyde dat S. H. tegens den 10e iñ Haegh soude wesen.

Meester smorgens in mijn kamer komende, vertelde dat Storf met hem te Amsterdam zijnde hem bracht soo hij seyde om een Roemer Rensche wijn te drincken en dat tot een koppelaerster genaemt Madame la Touche, en dat daer eerst ingekomen was een Italiaensche jonghe meyt, doende allerhande lascive konsten, singende, spelende eñ dansende, daernaer twee heeren gekleet als joff. die al gedaen hadden om hem in humeur te brenghen naer dat hij hem stantvastigh gehouden had, considererende dat hij iets doende Storf hem soude onder gehadt hebben, en alle dingen in hem hebben konnen dreyghen van het te segghen dat deselve Storf hem daernaer geseght had dat indien hij iets gedaen had hij daervan quaet gekregen soude hebben.

Dat een Broer vañ selve Storf voorgevende dat hier was om de Religie en sijn Comp̄ in Vrancrijck verlaten hadde hem hadde bekeven dat op een Sond. smorgens niet iñ kerck gegaen was, dat hij op dien selven dagh int hoerhuys wesende gegaen een druypert kreegh en dat hij Meester sulx geweten hebbende hem

daernaer gevraeght had of hij die iñ kerck gekregen had.

25 Sond. Seyde aen Boetselaer dat Ouwerkercken geseght had Dinsdags naer Amsterdam te willen gaen en hij meende dat dat soude wesen om de vrouw v. SGravemoer daer te rencontreren seggende te sullen schryven om te weten of sij dien dagh iñ Haagh geweest was.

S. H. was tot Tromp te gast, seggende mij daeghs daeraen dat sulcken leckere vis daer gegeten had, maer dat het wijff schrickelijck leelijck was.

26 Maend. Was met de Princess op de molen om met mijn verkijcker de clock van Uytrecht te sien.

Gingh met Silvius wandelen naer het Vinckentouw van Oijen naeṙ kant van Baeren.

Hij vertelde mij dat hij eens meende een occasie gehadt te hebben om de Princes Louise van Bohemen te hebben konnen .....[1]) hebbende haer gevonden in een kamer, liggende op haer buijck oṗ vloer en spartelende met haer beenen.

27 Dinsd. Borselen thoonde smiddags aen tafel een boekje oṗ manier vañ Ecole des filles daer van de figuren waren van Romeyn de Hoogh naer het scheen, twelck hij seyde dat te Dieren met Benting op jacht wesende, hij in tkrepel-bosch gevonden had.

Smergens quam bij mij neef J. Pergens komende met de Rentmr Famars van Lingen. Ick seyde hem onder belofte van swygen iets vañ vryagie vañ Conte de St. Paul.

Silvius seyde dat S. H. vañ jacht van St Huybert eerst den 8e Nov. weder te Soestdijck soude komen.

Tromp was te Soestdijck.

---

1) De opengelaten woorden zijn hier en elders in het Handschrift oningevuld.

Quam mij iñ sin dat doen ick laetst naeʳ 25 Sept. iñ Haegh was, ick op S. H. camer met Batenburg pratende hem vraeghde wat de Ritm̃ Dorp bij S. H. dede in sulcke langhe eñ particuliere visiten als ick hem zedert eenighe tijt hadde sien geven, blijvende hij somtijts een half uur binnen, hij seyde dat het niet en wist, maer dat hij om redenen die daer toe hadde mij raede daervan aen niemant anders als aen hem te spreken. Als ick lachte seyde dat ick mogelijk meende dat het was om iets (dat hij alskax wilde dissimuleeren) maer dat het niet en was.

28 Woonsd. Was naer middagh tot Jacoba, daer de Broer van Joff. Splinter daeghs te voren gekomen was om een recommandatie van haer aen Beuningen.

Savonts speelde à la Bassette met de Prins die voor van Borselen speelde en voor hem omtrent iñ 30 souvereynen won.

29 Donderd. Speelde smorgens met Sommersdijck, Stirumb, en ..... Forgel taillerende op Ouwerkercks camer.

Naermiddagh op mylady Inchequeens camer daer hij weder tailleerde.

En savonts noch met S. H. Benting om mij gesonden hebbende —

De Princes liet mij halen in haer antichãbre daer sij wercken om se te proeven die Sautyn haer gesonden hadde, zijnde mij naer haer gewoonte seer beleeft.

Fuenmajor quam te Soestdijck.

30 Vrijd. Wandelde met Lannoy smorgens, die mij onder andere dinghen vertelde dat Jan van Rijnenburg een groot liefhebber was om het de vrouwluyden van achteren te doen, en Dolman in sijn leven desgelijx hebbende met een joff. Marigny te Maestricht, iñ wandeling de Beschutter genoemt en daernaer seyde dat Zuylestein een kindt by hadt, conditie gemaeckt

hoe dickwils het haer van vooren en van achteren doen soude.

31 Sat. Quam Berckesteyn te Soestdijck, oock den envoyé Pettecum komende afscheyt nemen van S. H. gelicentiert zijnde vañ Con. v. Denemarken.

Savonts seyde mij Voorst aen tafel eerste de tydinge dat de Con. v. Vranckrijck Orange in sijn Conseil geadjugeert hadde aeñ Abbé d'Orleans soon vañ Duc de Longueville die iñ passage du Rhin gebleven was.

Novembre.

1 Sond. Was S. H. naer Naerden om met Gecomm^{den} daer over de wercken te spreken.

Verloor naermiddagh a la bassette Cornwell taillerende omtrent de 130 gl.

2 Maend. Gaf S. H. mij alle de brieven van v. Beuningen over het werck vañ mediatie of arbitrage van Engel^{t} tusschen Vranckrijck eñ Spagnen.

Oock de brief door ..... aeñ ouden Beaufain geschreven over de tydingh van Saterdagh.

De moscovische Briefdrager kreeg antwoordt en afscheyt.

Ten dry ueren reed S. H. naer Hooghsoeren om de jacht van St Huybert te doen.

Was tot Jacoba tegens den avont.

3 Dynsd. Reed ten 10 uuren naer Hooghsoeren daer met den doncker aenkwam.

Hoorde het geraes van St Huybert, S. H. al aen tafel wesende en ging niet binnen.

Lannoy wierdt van 3 knechts uyt de camer gedraghen.

De Secretaris Beaumont was oock heel droncken. Syn H^{c} willende (soo geseght wierd) een glas doen

drincken aen Stirumb en hij niet wetende of difficulteerende stiet S. H. het hem tegen 't aensicht of over de kleeren, daer hij om uyt de weegh liep en kreet van spijt.

4 Woensd. S. H. op de varckens-jacht maer vongh niet als een marcassin.

Savonts speelde men a la Bassette, S. H. mede de Banck won 4 a 500 gl., ick verloor 2 ducaten.

5 Donderd. Was Brienne bij mij op mijn camer om choccolate die Benting had doen maecken tegen de mijne te proeven.

Seyde dat S. H. op sijn eerste reys naer Engelt een seer quade maghe had en geen appetyt, dat de coning hem geraden hebbende choccolate met melck, water en eyeren te nemen hem dat hersteldt had.

Dat de Coningh hem doen oock bij Mylady of Portsmouth gebracht had en hebbende eens ergens over of deur een glas gekeken als hij met haer besigh was, hij in sijn handen geklapt hadde.

Dat hij Brienne een Goodemichi van Vander Hoeven gekocht had en tot Babbe te Gendt wesende het in de cous van een hoer daer gestoken had en was heen gegaen.

Stirumb nogh chagrin soo het scheen vañ rencontre vañ voorgaende dagh reed smorgens wegh, soo mij docht naer Amsterdam.

Oock gingh Opdam wegh, was savonts wat quaet soot scheen om dat men hem als hij tailleerde iñ Bassette eenige dingen wilde disputeeren, en S. H. hem al lachende seyde dat hij geern disputeerde.

6 Vrijd. Sijn Hoocht vong een hart en Voorst met de Secrets Beaumont en cameraet Dorp zijnde met 7 honden vañ jacht afgeraeckt vongen der nogh een.

Savonts als men soude beginnen à la Bassette te spelen begon S. H. questien te moveren over tgheen

de Banquier most trecken vañ facessen; dat duerde soo langh dat men niet en speelde.

S. H. vertelde mij dat de marquis de Seissac nu in Engelt en hebbende te Parijs aen tHof 200m escus gewonnen à la Bassette en meest au Berlan sigh verstondt met de Valet de Garderobbe die de caerten verschoot en deselve soo leyde dat hij de ordre wist dat de Marquis d'Anjeau eñ Conte de Roye op suspitie alle avont yder een van die caertspullen in haer sack staken, eñ eyndelijck het Secreet uytvonden. Seissac wierdt geexileert en belast sijn charge te verkoopen, de Coning nochthans willende hebben dat men hem betalen soude.

Remarqueerde dat cameraet Dorp weder op de jacht zijnde van S. H. civiliteit ontfongh en quam mij iñ sin dat als laetst met S. H. iñ Haegh was, praetende met Baersenburg in S. H. camer ick hem onder andere vraeghde wat het beduyden mocht dat aen deselve Dorp zedert eenighe tijt in S. H. camer had sien ingaen en daer langh blijven. Hij wilde int eerst hem houden of daervan geen notitie genomen had, maer ick seggende dat daer evenwel iets wesen moste en wat lachende, seyde hij: ge meent mogelijk iets, maer neen, dat is niet, eyndelijck seyde wilje wel doen soo vraeght daer niemant anders naer als mijn en spreekt daer niet van.

7 Saterd. Vongh S. H. met de honden een groot en twee kleyne swijnen.

Wandelde naermiddagh alleen.

Savonts spelende à la Bassette won eens 35 ducatons en verloor die weder tot op 10.

8 Sond. Gingh S. H. smergens naer Dieren en quam savonts wederom.

Daeghs te vooren schreef mijn vrouw dat Vrijbergen met Gipsons dochter geaccordeert was om haer te

trouwen, maer op conditie, dat dat in persoon niet soude hoeven te doen noch niet met haer huys te houden.

1683.

Maert.

19 Vryd. Vertelde mij Preswitz op̄ antichambre in̄ Haegh dat hij, al eenighe tijt geleden, met dAulnoy geweest was in̄ Plantagie van Buyseroo te Ryswyck daer Buyseroo van Rotterdam was met sijn wijff, dat het was smorgens ten 7 uuren of soo en dat dAulnoy liet segghen aen Buyseroo en syn vrouw door de thuynman dat daer was en geern wat schieten soude in̄ plantagie. Sij liet hem segghen dat met haer wat wilde komen ontbijten. Hij seyde: weljae, maer daerop hem weder wat bedenkend seyde tegen de thuynman: seght die carogne dat ick met haer niets meer te maken wil hebben.

21 Sond. Gingh met myn vrouw en suster van Nieuwerkerck over Amsterdam naer Dieren daer Dynsdagh aenquam.

Twee of dry daghen te vooren vertelde mij Dijckvelt dat onlanghs S. H. hem verscheiden reyse gesproken hadde van sonderlingh contentement dat in mijn̄ dienst hadde, dat niet geinteresseert was en̄ hij staet konde maecken op tghene hem seyde, en̄ dat sulx seyde te propoost van andere (meenende Pester) die soo niet en deden en̄ die wanneer hem iets seyden hij altijt most dencken waer het op sagh, dat dat moeyelijck was. Dat ick dickwils brieven geschreven had volgens sijne intentie sonder dat hij self mij die ter deghe geseght hadde.

28 Sond. Soo wij savonts à la Bassette speelden won Randwijck en van Borselen te samen van Forgel Banquier zijnde bij de 200 ducaten met weynigh begonnen hebbende. Ick won mede 22 ducatons die smorgens verloren hadde en nogh over de 60 gl. daerbij.

31 Woonsd. Wierdt geseght voor genoeghsaem vast dat S. H. sanderendaeghs naer Haegh soude gaen. Hekeren seyde mij: Entre nous il n'y va que pour laver la teste à van Beuninghen.

April.

1 Donderd. Was de reyse immers voor die weeck weder af.

De Prins liet mij savont tweemael haelen om met de Princes à la Bassette te komen spelen. Won 13 ducatons.

Savonts half ontkleet wesende quam Benting, Zuylesteyn, Forgel en Borselen in mijn camer ten 11 ueren en seyden dat noch wilden spelen, gelijk deden tot 12 ueren toe. Verloor 6 ducatons.

S. H. vertelde aen tafel dat als Opdā sprong en nogh meer schepen, hij bij de douariere in haer camer wesende de vloertapijt en andere tapisserien op waeyden en al de vensters beefden.

Dat als men in een brand te Londen besigh was om een huys te doen opspringen het cruyt daerin gereet liggende (sij maecken een tonnetje vast van onderen tegens een vañ groote balcken) en Mylord Duras of Feversham nogh int huys wesende, Mylord Craven uyt te grooten haest den brandt int cruyt liet steken en dat Feversham onder de mine bijnaer doot bleef, getripaneert most worden eñ sijn pan gescheurt wesende nooyt wel en is geweest.

Dat de equippage van 16 groote en 8 mindere oor-

loghschepen die gedaen wierd voor 6 maenden twee millioenen soude kosten.

5 Maend. Ging smorgens verlof gevraeght hebbende van Dieren, att te Rhenen, en quam savonts te Uytrecht iñ Place Royale daer Rijswijck, Heemskerck, ... waren, oock Oyen die mij quam welkom heeten en praten naer den eten, hoorende dat de wegh naer Leyden goedt was resolveerde die te rijden den volgenden dach.

6 Dynsd. Att smiddaghs te Alfen en quam savonts in den Haegh omtrent sess uyren. S. H. daer komende ten 10 savonts.

7 Woonsd. Was S. H. in een besoigne met Gecomm^den^ uyt Holl^t^ en bleef daer tot 5 ueren iñ naermiddagh.

Was besigh om de buys van 14 voet voor mijn verrekijcker te doen maecken.

8 Donderd. Polyste aeñ eene zijde een glas van 25 voet voor mijn vertreck geslepen.

Was savonts tot de Vr. van Valckenburg.

11 Sondagh. Naeř Predicatie gingh S. H. naer Dieren, en sliep dien avont te Zuylesteyn. Was ten $^1/_2$ 6 op tHoff, maer hij sliep tot 7 ueren.

12 Maend. Vertrock met mijn Vrouw, Broer Chr. en Tien naer Amsterdam. Pergens att bij ons savonts.

13 Dynsd. Kocht smergens glas om te slijpen met Br. Christiaen en vertrock ten 1 ueren, sliep snachts te Amersfoort.

14 Woonsd. Quam ten 6 ueren te Dieren, daer S. H. smaendaghs gekomen was.

15 Donderd. Seyde mij Voorst savonts aen tafel dat sijn oude maistres Joff. Salenger iñ craem lagh, en a demy mot iets diergelijks van Joff. van Kernisse was op de Rouwenberg daer van daen de wyser van Cleef perfect konde sien.

16 Vrijd. Was naermiddagh weder op de Rouwenbergh daer men beter als daeghs te voren konde sien.

S. H. seyde aen Marlot dat niet als 14 dagen naer Paesschen naer Haegh soude gaen.

23 Vrijd. Was S. H. op de jacht en vongh niet.

24 Saterd. Dronck S. H. met die met hem aten een halve roes, de Graef van Hoorn inde camer een calf leggende, en Schellaert braef droncken zijnde, riep de Gr. v. Hoorn naer, dat hij een varcken was, en den anderen seggende al sachjens, riep weder: wat sachjens! niet saghtjens, Ick segg dat je een varcken bent.

Berckesteyn quam te Dieren, Mylord Inchequeen spoogh oock aen tafel.

Montpouillan kreeg schrijven van sijn vrouw, dat Ouwerkerck seer sieck was, en dat Sr Didics en van Wouw haer Saterdaghs savonts geseght hadden dat er meer vrees als hoop was.

S. H. gingh naermiddachs ten 4 ueren naer Hooghsoeren om daer Smaendachs te jagen en Dynsdaghs, soo hij seyde, wederom te komen.

S. H. vertrocken gingh met Berckesteyn naer Rouwenbergh met mijn verrekijker, maer was regenachtig, en men kon niet veel sien.

Augustus.

23 Maend. Quam mij in sin dat een weeck of twee geleden de jonghe Gr. v. Nassau my geseght had dat de Gnl Cabillau gepresenteert hadden daer avancemt te doen hebben om hem daer te krijghen.

Ouwerkerck met SGravemoer en de Gr. van Hoorn uyt den Haegh komende, seyde dat groote apparentie was dat de Franschen in Sp. Nederlanden souden komen, laetende my eenighe advisen sien die Fuenmajor

nu sigh latende noemen Marquis de Moncayo hem medegegeven hadde voor S. Hooch^{t}.

De Gr. v. Hoorn seyde mij, sprekende van den haet die Montpouillan tegens Rooseboom hadde, dat hij niet langh geleden aen een tafel van 12 menschen luyde op geseght had dat de Frelle v. Brederode met hem getrouwt was, thoonende eenighe certificatie of extract om het waer te maecken.

S. H. scheen savonts aen tafel wat pensif over de voorz. tydingen.

Ouwerkerck seyde noch dat hij meende dat tegens de vergaderingh in Sept. S. H. wel naer den Haegh moght gaen, dat het in Holl^{t} al wat begon te stincken, de luyden seggende: wat hebben wij met Spagnen eñ de keyser te doen die ons ñ helpen en konnen, waerom niet liever vrienden te wesen met Vranckryck, en dat men wel sagh dat men van Engel^{t} niet te wachten had, en dat sij daer S. H. allerhande affronten deden. My quam iñ sin dat twee of dry daghen geleden hier aen tafel saten, S. H. niet daer wesende, Voorst seggende dat naer Uytrecht gingh, en ymant seggende wat hij daer gingh doen of iets diergelijx; Oyen seyde half lachende: Jae menHeer Voorst heeft daer sen suster ende daer is syn wijff by, daer Voorst ō lachte, maer was al evenwel eenighsins uyt contenantie.

Als ick de laetste reys van Dieren naer den Haegh gingh iñ schuyt van Uytrecht op Leyden, was daer Pester met syn wijff eñ komende mede op diergelijck discours seyde: van Voorst heeft daer syn wijff of syn wijfs suster repeterende nogh eens al lachende: ja syn wijfs suster.

REISJOURNAAL

van 1649 en 1650.

1649.

May.

21 Vryd. Vertrock smorgens met Hulst uyt den Haegh en quamen door Delft en Rotterdam des middaghs te Dordrecht en aeten daer int Witte Hert een herberch bij de Waterpoort, daer huyrde ick een schuyt op Sevenbergen voor drij gulden (dat de gesette vracht is) en vindende noch wel dry vremde menschen in de schuyt, begost met de schipper te kijven. Hetwelcke die luy siende wilden er uyt gaen (daer was bij de predikant van Sevenbergen Paludanus, en een soon van de Raetsheer Strijen) maer ick dede se weer inkomen. Te vier uren quamen wij te Sevenberghen. Dat een open vleck is omtrent eens soo groot als Voorburg, daer staet een out casteel dat onbewoont is. Een vrouw wist ons te seggen dat die ronden toren die alleen even buijten de plaets staet eertijts midden in̄ het vleck gestaen hadde. Strijen en ick huurden een overdeckte Brabantsche wagen voor 15 gulden en quamen des nachts te twaelf uren

te Achterbrouck en sliepen op stroo. Achterbrouck is 6 mijlen van Sevenberghen.

22 Saterd. Vertrocken smergens te drij uren en quamen te sevenen te Antwerpen. In den Aerent wiert all de plaets voor de prins van Talmont bewaert en daer kost ick niet logeren en gingh in de Beer, daer ick monsieur de Rame vont op sijn bedt, die mij seer beleeft onthaelde en seij dat de prins van Talmont of van Tarente maer desen avont hier soude wesen. Nae de middagh ging P. Segers besoecken, daer P. Caterus mede bij quam. Segers haalde noch een compagnon en wij ginghen samen tot de schilder Schut en saghen daer fraeje schetsen van hem. Daernae gingen tot Sr Duarti en bleven daer een groot uur en sach sijn dochters niet. Savonts at er een coronel of L. Coronel met ons dat een groote snapper was. De weert heeten ons gemeenlijck Genade.

23 Sond. Was smergens wandelen met Willeboorts en nae de middach ging savonts te vijff uren wandelen met Mr de Rame in een koets en wandelden op de vesten daer het seer fraeij en vol menschen was.

24 Maend. Was smergens wat wandelen met Willeboorts en saghen schermen met slachsweerden en rapieren. Des middachs atter een man met ons van Duynkerken die klaegde dat eenen Pingo Capteyn van de Gardes van Ransouw sijn vrouw onderhiel en se van sijn sijde genomen had hem slaende dat hij in gheen drij maenden sitten kost. Item hoe hij se eerst gedebaucheert hadt, haer presenten doende van moffels, kanten, en gaende sitten aen sijn tafel tusschen haer en hem. En dat hij hem dreigde indien hij wilde klagen en sij dreygende hem de neus af te bijten. Daer wasser een ander die een juffertje bij hem had dat hij seij sijn vrouws suster te wesen en dat wij voor een hoertjen aensaghen. Hoogvrouw seij dat hij haer

l b r ō r r m s l t j g e n s p̄ y s e n v p o i e q l n t r h o ā n d; [1]) maer daernae vonden wij dat het niet en was, sij heete Arnaud en was van Bergen-Wynox; haer schoonbroer was Ontvanger van de statt. Nae den eten te 4 uren gingh ick met Willeboorts rijden naer Berchem en deur de statt. K. r p̄ a l m i ē g h o. a n d g m i ē l t s e ñ e l n h h r o g e p r te Berchem geweest. Savonts stont Rame en ick en sagen voor de glasen daer dese J. Aernout stont om te bedt te gaen. Rame wilde hebben dat sij de deur op doen soutt en wilde haer adieu seggen, maer sij wilde niet. l s r i j p s l t r ō u n m t g m s ē l t k n a g e g r̄. f b b ù o n r n n s t j l e o s k b a l i o q o t t.

25 Dinsd. Was smergens wat wandelen. Nae de middach gingh met Willeboorts rijden naer Berchem en wandelen op de vesten.

26 Woonsd. Was smergens wat wandelen. Nae de middach gingh de Rame en ick rijden in een koets nae Berchem b. m r e g t v e l e n n p h n ō d e s r. en droncken daer wat vin claeret k s i l ē n k u k b o n s t t p n o e g l f t r ū g o m g p̄ e s l i e a n. Savonts quam de prince van Tarente, en de Rame sprack hem, maer ick niet, hij liet mij door de Rame een compliment seggen en onder andere qu'il seroit tres aise de faire le voyage en ma compagnie.

27 Dond. Was smergens de prins salueren die mij seer wel onthaelde en wij ginghen met hem door de stat rijden en in een winkel van cabinetten, ick satt in sijn koets. Nae de middagh gingh met hem wan-

---

1) Wij hebben ons de moeite niet gegeven den sleutel van dit geheimschrift op te sporen. De inhoud zal soms wel meer aanstootelijk dan gewichtig zijn. De schrijver zal het aangewend hebben, deels tot eigen oefening, deels omdat dit journaal ook door anderen moest gelezen worden.

delen in de kercken en tot Willeboorts en Taxis. h. h. s y p w r ān s g m d y u s t e k e p r g b r e g l a e f e m̄ f g t. De princes was mede. De Rame maeckte mij altoos wijs dat hij nae l. m p y s g f e n v b r̄ s a l e r g t t m h s ā l d c o p m̄ d t t e h e g t m̄ e d n. Was savonts tot neef Buyx daer nicht en sus gekomen waeren.

28 Vryd. Vertrock smergens met twee peerden en dan noch een ander voor de man die se weerom brengen souw die ick alle drij huurde voor 16 gulden, mits conditie de man onder weghen en tot sanderen daechs vrij te houden. In den achtermiddach te drij uren wesende vertrocken ten 9^{en}; smergens quam te Dendermonde en gingh logeren in den Oyevaer. De prins quam tegen den avont, ick sprack hem en bracht hem de gebiedeniss van Gr. Henrick van Nassau die ick int dorp van Westmunster rencontreerde en praete met hem wel een half uur, hij dede b. m l ij s n e n̄ e f r p v p r g a s g g e i n h o p m l t s e f e n t t e e l n. maer ick h e s x p c ī u u s l e g e n v p a a e a h p e i t w o g s e l s i t a ō o o r r m t h w a e n i g e l n a d a e.

29 Saterd. Vertrock smergens alleen en quam in den achtermiddach te Geersbergen of Granmont dat seven goede mijlen is van Dermonde, het legt tegen een berg aen, daer boven een capelleken op staet daer veel bevaerten gedaen werden. Den berg is de hoogste daeromtrent en daer sijn veel sources, in en aen de voet veel fonteinen. Het plaesken is omtrent soo groot als Woerden, daer is een fraeye marckt daer twee fonteinen op staen, de eene gelijck het manneke pis te Brussel. Ick logeerde in den Klock op de marckt en wasser qualijck redelijck. De prins dede mij savonts nooden, maer ick en ginger niet, daer sijn noch goede herberghen als de Leeuw enz.

30 Sond. Vertrock smergens en quam sachtermiddachs te Aeth, dat een fraay stedeken is met een

groote schoone merckt, drij mijlen van Geersberchen, wij passeerden deur Lessines dat een kleine plaets is. Ick att savents met de prins.

31 Maend. Vertrocken smergens en quamen des achtermiddachs te Valenchiene, dat seven mylen van Aeth is, en is een fraeye stat met een groote merckt en een schoon stathuys, waervan de gansche gevel van blaeuwen arduijn is. Des middachs aeten wij te Condé een klein stedeken, hier wert schier gheen neerlants meer gesproken, maer all walsch. Te Valenchiene kan men postpeerden krijghen, voorts tot Parijs toe voor redelijcke prijs; anders in de voorighe steden van Antwerpen inclus aff sijn se moeijelijck te krijghen en geweldich dier.

Junie.

1 Dinsd. Vertrocken smergens uyt Valenchiene met postpeerden en quamen door Hap, daer men van peerden verandert, in de naemiddach te Camerick, dat seven mijlen is van Valenchiene. Het lant is tusschen beiden heuvelachtich cael en steenachtich. Wat voorbij Hap sijn kuijlen daer men witte arduijnsteen graeft dat putten sijn van 8 of thien voet diameters en wel 50 of 60 voet diep, onder in den gront is het steen, tusschen beiden steenachtich en boven vruchtbaere aerde. Camerick is een stadt niet soo wel getimmert als Valenchiene noch soo net. De Toren van L'Eglise nostre Dame is hooch en scherp en gantsch tot boven toe doorluchtich. De Gouverneur was nu de Comte de Garcia die de prins quam besoecken, het gouvernement is 100.000 gulden jaerlijx weert, soo een edelman van sijn suite seij.

2 Woonsd. Vertrocken smergens te thien uren en

quamen te vijff uren te Perone. Onderwegen is een dorp dat heet Mesencontiere daer men versche postpeerden neemt, en een weinich voorbij dat dorp begint Vranckrijck. Tusschen Mesencontiere en Camerick is een ander klein dorpje, daer reed een page vooruyt 30 of 40 passen, daer quamen hem tegen, op een bocht van de wech, soodat se den trein niet en sagen, 4 ruyters wel gemonteert en pousseerden op hem met de pistool in de handt, hij keerde en liep al sijn best weerom en dede de andere die voorreden mede loopen, dat wijliede meenden voorseker dat het van Erlaegs volck was die ons quamen voleren, soodat Mr d'Ully den haen van sijn musquetten overhalende sey par dieu les voycy ces bougres la, en elck sijn pistolen trock. Sij die niet en meenden dat er soo veel volx volgden waeren versett, en seiden dat sij te Camerick in guarnisoen laghen en de levreije van de prins niet gekent en hadden en so liet men se gaen. Peronne legt leegh en is een moerassachtighe plaets. Ick logeerde met Mr de Reverchen au petit St Jan bij de poort door dewelcke men nae Roye rijdt, hier begost men op sijn fransch te reeckenen. Hier is Gouverneur Mr d'Hauquincourt.

3 Dond. Vertrocken smergens en quamen te Roye sess mijlen van Peronne. Reverchen en ick aeten in een cabaret. Roye is een klein stedeken en slecht gefortificeert, even buyten legt een abdye die oock niet veel en is. Des avontts att ick met de prins en nam afscheit van hem en de princess.

4 Vryd. Nam de post smergens met d'Ully en noch een hoochduytsch en quamen deur Pontoise en Senlis (daer wij wat aeten) en Louvre en Parisis savonts te Paris dat een stadt is die een nieuw aenkomelingh seer versett en geweldigh toont van verne. d'Ully en ick ginghen logeren in een huys à la rue

de la Huchette à l'Ange en aeten savonts met ons beiden in een cabaret daer recht over.

5 Saterd. Dee smergens een kleet maken van swert laken en ging Tassin soecken au petit Bourbon, die ick ten lesten vont. Mr de Beringen was thuys en ick gingh hem salueren, hij stont in sijn nachtabbaert. Daernae gingh noch wat wandelen met Tassin. Naemiddach quam Tassin bij mij en wij ginghen wandelen. Aux Augustins, aux Cordeliers, A la sorbonne dat een geweldich gebouw is van de Cardinael de Richelieu met een viercante plaets int midden. Recht over den inganck staet de capel die boven met een couple is met groote vergulde ribben met een portael met groote colommen Ordinis Corinthiaci dat men met groote trappen opgaet. Midden in de plaets gaet men oock op met 4 of 5 trappen. Aen de andere sijden sijn de auditoria. Daer ginghen wij nae Jesuiten, daer men disputeerde in philosophie. Het auditorium was niet groot maer overal behanghen met tapijten, selfs oock de vloer, en de stoel van den Defendens, nevens dewelcke der een satt die theses distribueerde aen deghene die inquamen. De preses die aen de rechtersijde satt als men inquam, quam af en deed ons sitten op groote chaires en bras recht over een defendent. Daer was een M. Renaerd, commissaire de la guerre die ons met sijn koets thuysbracht.

6 Sond. Dede mij smergens laten en dede een nieuw kleet aen van swert laken. Gingh nae Tassin en met hem in mijn kamer in de ordinares, daer ick mij bestede, item in de plaets van de Louvre. Naemiddach sliep een uur twee of drij niet wel wesende en slap van 't laeten. Gingh om Mr Heuft te vinden, maer hij was niet thuijs. d'Ully sey dat b. d l ē m r s ā l m n e een r e q̄ e n n p s t c i E d u a y v m aṙ t w g a f i

en aen de prins van Talmont een k p n l q a ī e f f̄ t s s d ī g n h s g y n n t k c o d e h t l s geeyscht had, daer hij bij geweest had, sijn woorden waeren: c'est le plus vilain homme de la terre.

7 Maend. Was smergens niet uyt Tassin en St Cire waeren smergens bij ons. Nae de middagh gingh met d'Ully op het palais. De winkeliers te Parijs, als men iets van hen gekocht heeft, geven terstont een briefje daer het best van haer winkel en wat zij verkoopen op staet.

8 Dinsd. Smergens was d'heer Heuft bij mij met een van sijn neven en Tassin en noode mij tegen sanderen daegs. Nae de middagh huurde een koets en ging rijden met Tassin. Wij gingen eerst in den thuijn van Mr. Renard die dicht bij de Porte de la conference is in een bolwerck dat nochtans seer groot is. Desen thuijn is rontsom omcingelt met een terrace, waer van men over de Seine en het gansche platte lant siet en oock le cours de la Reine. Daer zijn menigte van Jasminen en grenadiers in, die soo hij segt, menigte van appelen draghen. Uyt dien thuijn gaet men in de Thuilleries, dat een plaets is achter de Louvre met groote boomen beplant en heeft menigte fraeye allees. In de kant die nae de Louvre streckt is een groote fontein staende midden in een vijver die sij maeckt met hooghe boomen omcingelt, de vijvér is omtrent soo groot als de plaets voor ons huijs int vierkant soude wesen. De fontein springt boven uijt omtrent 4 of 5 voet en voorts loopt se ter sijden uijt. Van daer ginghen wij nae l'Hostel de Luxembourg en ginghen terstont nae den hoff daer ick seer nieuwsgierigh nae was. De fontein die seer vermaert is, staet oock midden in een vijver waervan de kanten van witte marmer gemaeckt sijn. De figure is een man met een visschensteert van bronze gemaeckt

die een Dolphijn in sijn arm heeft die met het hooft om hoogh staet en spout water, de strael is een duym dick beneden aen de pijp en gaet omtrent een pieck hoogh. Dese fontein staet midden in een parterre, de rest van den thuijn bestaet uijt groote allees. Van daer ginghen wij nae t'Hostel de Condé dat daer dicht bij is, dien thuijn seer verwaerloost en daer in is niet sonderlings te sien dan eenighe statuen waeronder een Orpheus is midden in de thuijn staende en een Laocoon int klein. Ging savonts by d'Ully.

9 Woonsd. Was smergens niet heel wel en gingh nochtans met Tassin in een winckel van een luijtmaker en van daer in een printwinckel van de weduwe van Chartres. Des middags att tot d'heer Heuft met Tassin en gingh met hem nae het kerckhoff St. Innocent dat rontsom met galerien is, daer onder printen verkocht werden en boven zijn zij altemael eerst met dootshoofden en daer boven met dootsbeenderen opgestapelt. Daer staet een ronden toorn die Tassin seij dat eertijts eer de stat daer gebout was op een carrefour gestaen had en daer sich die op retireerden, die de wegen van de roovers vrij hielden. Daer staet noch een madonna daer veel luijden voor op de kniën laghen. Wij ginghen oock deur de Triperie dat een straet of twee langh is daer men niet en verkoopt dan oude kleeren. Tassin was wat droncken en was seer importun met sijn praeten. Rame was nae mij vraghen en sont daernae sijn knecht noch.

10 Donderd. Was smergens wandelen met Tassin door de straeten die alomme behanghen waeren met tapyten doordien het Feste Dieu was en overall in de parochiën processien gedaen wierden. Naemiddach dede ick nae Rame vraghen. Mijn knecht quam hem teghen op straet en hij seij dat hij mij wachten soude. Canard gingh met nae mijnent, en als ick met hem

voor de deur quam wasser niemant thuijs en nae 6 of 8 mael kloppens gingh ick weer deur.

11 Vryd. Was thuys de gansche voormiddagh en naemiddach en schreef aen S. H. Papa, Crommon, Dedel en Kinschot; d'heer Beringen was mij besoecken tot mijnent en daernae quam Tassin noch.

12 Saterd. Was smergens nae Tassin sien en vont hem niet thuijs. Nae de middagh ging tot sijnent en wij ginghen samen in den thuijn van de Louvre die niet seer groot en is. Int midden staet een fontein die niet altoos en spruyt en wert gevoedt uyt de Samaritaine, van daer ginghen wij in de Sale des Antiques die omtrent 50 voet langh is. De vloer is altemael Opere tessellato, en voorts de mueren van verscheide marmer en de balcken met compartementen geschildert redelijck wel. De beelden waeren. 1. Het beeldt van de Diana Ephesia van witte marmer, dat men segt dat een oracel geweest is. 2. Een beeldt van een Idolum Aegyptiacum wesende van swarte porphir en het kleet van roodachtigh marmer. Voorts waeren der noch meer als de Mercurius die in onsen thuijn gestaen heeft met meer andere. Vandaer ginghen wij besoecken eenen Linkler die woont in het huys daer de pomp van de Samaritaine aen de Pont neuf in is, dat een huijsien is soo delicieus als mogelijck weinich andere, met een plat boven op dat het schoone gesicht heeft over de Seine met een groote artificielle daer al het water door komt dat de Samaritaine uytgiet.

13 Sond. Reedt smergens uyt met Tassin en Linkler en reeden nae Charenton daer wij M. Mestresat hoorden preecken en ginghen doe wat eeten. De kerck is leeg, van binnen met twee galerijen boven een, soodat er veel volx in kan. Vandaer reden wij nae St. Maur daer een huijs is van de prince van Condé, daer van het dessein was hetselve te maken

met een vierkante plaets int midden, maer het is maer van twee sijden opgemaeckt en noch niet heel. Boven de deur staet een effigie van Francois le Premier. Achter het huijs is een garenne met een bosch daeraen. Vandaer gingen wij in een thuijn van eenen Parmentier die redelijck fraay was, en doen in een anderen van eenen Uliot Eschevin de Paris, die bestont in twee terrassen met drij of vier artificielle fonteinen. Vandaer gingen wij nae Le bois de Vicennes, dat een geweldich out casteel is met verscheide toorens à l'antique, int midden staat de Donjon daer de gevanghens op sitten en daer Mr. de Beaufort afgeeschappeert was. Wij ginghen daerop door speciale permissie van de Gouverneur en ginghen tot boven op het dack dat vlack is met hertsteen bekleet en van hetwelcke men verre siet. Daer is een capel in die redelijck fraey van binnen is en de glasen zijn geschildert nae teeckeninghen van Raphael d'Urbin en sijn genomen uijt de apocalypsis, en daer staen oock in de conterfeitsels van Anne de Mompensier Connestable de France, Charles IX en Henry II, Roys de France en dan noch een dat ick vergeten heb. Mr. Drouet was Gouverneur in dese tijt. Van het dack siet men oock ..... [1]) daer Louis XI bataille gaf teghen Charles de Bourgogne. Van daer reden nae de stat en droncken eens in de Fauxbourgh St. Antoine en saghen de kerck van de Jesuiten die fraey is en van onderen tot boven ordinis corinthici. Boven dene staen de wapenen van de Cardinal de Richelieu en boven in de frontispice die van Vranckrijck. Savonts waddelde met Mr. Tain in de thuijn van de Thuilleries.

14 Maend. Gingh smergens met Tassin tot Mr.

1) Ongevuld in het H. S.

Linkler en vont daer een Mr. du Fauxegen, chanoine van Orleans, en la Bosse, die vermaerde plaetsnijder, wesende een kortachtich bruyn man, het aensicht wat langachtich hebbende. Linckler liet mij boecken met printen sien van verscheide meesters en teeckeninghen. Wij desieusneerden daer en ginghen in mijn koets uijt rijden. Eerst sagh ick sijn cabinet, daer veel fraeye schilderijckens in waeren van gebouwen met veel personages in miniaturen van eenen Guilielmo. Item Minera Solis die seer schoon was, item verscheiden Coralen, een seer groot en schoon, een ander gewassen om een hout daer van een stuck uytstack, een ander om een oester en diergelijcke dinghen. Linkler is die die het profil van Roomen geteeckent heeft, dat Silvester gesneden heeft. Wij reden nae de Celestins, een klooster bij het Arsenal dat een seer nette kerck heeft en daer fraeye sepulturen in sijn. Onder andere die van de Marquis de Gesore, die voor Thionville bleef; van daer ginghen wij nae het huys van eenen Mr. Lambert maistre des Contes dat seer net en fraey was leggende op het ende van de Isle Louviere en van daer in een ander van Mr. Hinsling maistre de la Chambre des denrées, dat van buyten niet fraey en was, en van binnen meer dan van een particulier: daer was een galerie van wel 40 voet behanghen boven op de tapisserie met uytnemende Italiaensche stucken van Titian (van die wasser een Andromeda die seer fraey was), Pordenon, Tintoret, Guido Bolognese etc., voorts cabinetten en tafels seer fraey gewerckt in mosaique. Item een sale van omtrent 40 voet oock fraey behanghen en vol van excellente schilderijen, en dan noch een kamer daer een bedt in stont, van twee verdiepinghen En meer andere kamers, altemael delicieux. In dit huijs had den heer eens getracteert.

Le Comte de la Garde die hem à l'improvista meende te attraperen en had 12 van de schoonste vrouwen van Paris bijeen gehaelt en de 24 musiciens van de koningh en gaf hem soo collation en bal. Wij saghen oock sijn slaepkamer en studoir rontsom besett met boecken in fraei leder gebonden en vergult. Een kas isser daer geschilderde boecken in staen, die soo wel geconterfeit zijn dat men se van 4 of 5 passen van rechte niet onderscheiden kan, soodat ick er Tassin mede bedrooch, maeckende hem wijs dat het verboden boecken waeren. Van daer ginghen wij nae le Jardin Medicinal du Roy daer menigte van medicinale planten in zijn en int midden een fontein, niet soo groot als die van Luxembourgh, maer weinigh leeger en van t'selfe facoen en wert gevoet uijt de sourcen van Arceuil. Men siet op 't end van dien thuijn naer het Fauxbourg St. Anthoine en het is een seer schoon gesigt. Van daer ginghen wij nae een Cabaret Au Dauphin au Gobelin l d s a ē e q r g e n̄ e p n̰ l f p r ī a l e d y i e t l g b r r u u y h d n ḍ e p t s t l v ē w g a r s.

15 Dingsd. Linkler quam smergens bij mij en ick ging met hem tot sijnent en Tassin quam er oock en wij ontbeten daer petits pastés. Ick sag daer verscheiden dinghen die hij geteeckent had, en onder anderen een profil van Roomen wel 6 of 7 voeten langh, dat wonder curieus en fraey was. Wij reden met ons drijen, en noch een neef van Linckler, genaemt du Gris, nae Bagneux en gingen tot een Mr. Benicourt dat een Marchand Armurier int gros was en daermede omtrent een hondertduisent croonen daermede gewonnen hadt. Hier waren twee thuijnen, d'eene hoogher dan de andere, de eerste was met parterres en daer van sagh men Parijs leggen int verschiet, met Montmartre en andere plaetsen, dat een wonderbaer gesigt maekte. De andere was alte-

mael met allées op welcker enden geschilderde perspective, en op de hoecken groote beelden stonden, die der wel hondert in getal waeren. Het huijs was oock net en fraey. Wij aeten te Bagneux en Benicourt met ons en reeden nae Berny een huijs van Mr. de Belièvre president au Mortier en onlanghs ambassadeur in Engelant. Lincler had smergens een briefje wesen halen om in te komen. Eerst komt men op een groote plaets ofte voorhof ende op een andere viercante plaets. Aen de rechter handt is het gantsche huijs. Rechtuijt is een muur met nichen, die vol antiquen staet en boven op een buste van Mr. le Chancelier de Sillery, bekent in de tractaten van onse tresves. Aen de slinckerhandt is een open gesicht over een canael teghen een dorp dat teghen een bergh legt. Int midden van de plaets die omtrent 150 voet int vierkant is, staet een fontein die redelijck hoog werpt en omtrent 12 of 13 voeten, dicht achter de muur rechtuyt staen hooghe boomen, de muer en het gansche huijs is van witte steen, die herder is als hertsteen en gegraven wort int Fauxbourg St. Jaques. In de muer is een poort van ijser doorluchtich gemaeckt waerdoor men in een thuijn gaet, die wel viermael soo groot is als t'binnenHof en is omringt met een haeghe van ipen en andere boomen, onder een seer net en even geschoren wel soo hoogh als tot achterdack van ons huijs. Schier int midden van den thuijn is een fontein, wiens bassin rontsom van marmer is en wel 100 voeten diameters heeft midden in een ront van twe rijen hooghe boomen. De fontein is gelijck die van Luxembourgh, en de figuer is oock deselfde. Dit is seer magnificq. Achter het huijs is een thuijn van parterres en int midden oock een fontein die oock wel schier soo hoogh springt, achter die is noch een thuijn

van vruchten en fruijtboomen. Dit huijs had te voren toegekomen een Mr. de Pigeux die het aen sijn weduwe liet, dat een vrouw was die niet poortvast en was en eens een thuijnman in een thuijnhuijs liet komen etc., dese verkocht het aen Mr. de Belièvre. Daer is lant aen voor 20^{m} gulden inkomen. Van daer reden wij nae Arceuil en saegen de aqueduct dat een superbe gebouw is, en duurt wel drij mijlen langh boven en onder de aerde. Daer wij het saghen sijn de boghen omtrent soo hoog als ons huijs, tot aen 't dack oock van die witte steen.

16 Woonsd. Gingh smergens met Tassin nae l'eglise nostre dame en saghen die van binnen, het is een schoon vat van een kerck maer niet hoogh. Van buijten staen seeckere pilaertjes die een baluster draghen die soo langh en dun sijn dat het wonder is. Van daer ginghen wij nae 't Hostel Dieu dat voll siecken legt, mans en vrouwen, die van nonnen die sich daer vrijwilligh toe presenteren, gedient werden. Nae de middagh kreegh brieven van Papa, Crommon, en een ander sonder naem die mij waerschoude dat Crommon, die ick mijn confident maeckte in de amours aen J. van Vlaerdinghen, mijn sterckste corrival was. Ick meen, dat hij van een van de J^{en} van der Hoolck komt. Ick gingh tot Mr. de Rame en vont daer een oude nicht van hem met een gebuchelde soon en een dochter die heel bleeck was, redelijck fraeij. Daernae praete noch wat met Mr de Rame en gingh mij besteden met Tassin tot Monglas à la ville de Brissac. Daernae ginghen wij noch wandelen en op het palais. Daer wiert een man geworgt en gebrant die in de kerck van St. Sulpice instrumenten van de mis gestolen had.

17 Donderd. Was smergens niet uyt. Linkler en Tassin waeren by my. Linkler bracht my eenighe

van zijn printen. Nae de middagh ginghen wy nae Chaliot en saghen het huijs van Mr de Bassompere dat redelyck fraey is en heeft een schoon gesicht nae Parijs van die sijde daer het Merian (?) getekent heeft in sijn kleine printen. Van daer ginghen wij nae Auteuil tot een nicht van Linckler Mademoiselle de Gris die voor den dach quam met een dochter die sij seij dat se gemaeckt was comme une nourrice omdat l. E n̄ a p e l r q̄ b l o w r q s a t i e q n b e i n t c g k g w b a a e e s e d n. en die niet leelijck was. Eerst ginghen wij noch nae Madrit dat een koningshuijs is, gebouwt van Francois I. Het legt midden in le Bois de Boulogne dat redelijck fraey is maer van gheen hooghe boomen. Het huijs is rontom opgeschickt met gebacken verglaesde steenen die niet te min geestich staen en teghen weer en wint wel uytgehouden hebben. Lincler vertelde dat over een jaer of 2 dusdanighen moort in't bos van Boulongne geschiet was: daer was een vrouw die op haer mans peerdt quam gereden met een knecht nevens haer, 3 of 4 voleurs schudden haer uijt tot op het hemd en bindense aen een boom en quetsen de knecht die nochtans ontloopt, daer komt een cavalier voorbij rijden die de vrouw hoorende roepen haer ontbint en gaet om volck om de roovers te vervolghen: dewelcke sich versteken hebbende niet verre van daer, en vresende dat de vrouw haer ontdecken soude, komen ondertusschen weder en poignarderen de vrouw. Den Edelman die om hulp gegaen was met meer volx komende en haer doot vindende wert beschuldicht van daer self aen schuldich te wesen. Int ende ginghen wij collation maken a la maison rouge.

18 Vryd. Was den gansche dagh niet uijt en schreef naer Hollandt, en kreegh een brief van Schendel. Desen avont ist gebeurt dat Mr de Candale, le

Marquis de Jersay, commandeur de Souvré, Mr de Fretois en noch 5 of 6 andere savonts aeten in den thuijn van Mr de Renard. Daer quam in soo sij aen tafel saten le Duc de Beaufort, le Marl. de la Motte Haudancourt en noch veel andere tot wel dertich toe. En Mr de Beaufort seij: il y a des faquins dans cette compagnie qui ont fait des sots contes de moy, en corts daernae: c'est trop discourir, het welcke seggende nam het tafellaken en haelden al de rest over de vloer en schopte de tafel om verre. Mr de Candale trock zyn rapier en wilde sich weren, maer Beaufort seij: Mon Cousin ce n'est pas a vous que j'en veux; il y a le Marquis de Jersay etc. Fretois wiert zyn rapier afgenomen en Mr de Beaufort gingh daernae noch in de Thuilleries wandelen en daernae noch in de place Royale met een groot suite van volck die hem haer dienst hadden komen presenteren. Jersay had geseyt, dat Mr. de Beaufort Le Roy des frondeurs was, dus verhaelden het Rame.

19 Saterd. Was smergens niet uijt. Nae de middagh gingh in een stoel sien nae Mr d'Haucourt, Wicquefort en Lincler die ick noch sprack, maer d'andere niet. Eerst had ick doen vraghen nae de soon van de heer van Beverweert die oock niet thuijs was.

20 Sond. Reedt smergens met Tassin en Lineler en noch een Mr. Rambert van Linclers kennis in een koets met vier peerden nae Ruel en vonden daer een minime monninck genaemt Pere Ange die daer was van weghen Made d'Aiguillon, en seer beleeft en onthalende was. Hij hadt in syn kamertje een Christus in Esmail geschildert die seer fraey was. Wy ginghen met hem in den thuijn en voor eerst in een prieel daer een coperen draeck int midden staet die expres gemaeckt is om het volck na te maken. Van

daer nae de Orangerie daer wel een hondert Orangeboomen stonden, sommighe met blommen en andere met appelen; int midden staet een fontein, die qualijck soo hoog werpt als die van Luxembourgh. Van daer ginghen wy in een ander prieel daer een fontein in staet die niet hoogh maer redelyck dick werpt, en int selfde bassin springt noch een ander kleinder sprongh dat de monninck sey dat minerael water was en daer gheen viss in leven kost en oorsaeck gegeven had om al de rest te bouwen; in dit prieel wiert het consert gehouden als de Coningh daer was. Van daer ginghen wy nae de Cascade, die omtrent een 30 trappen hoogh is van welcken het water van boven neder komt rollen als glas en op elcken hoeck van elcke trap staet een fontein schier gelyck hier geteeckent staet [1]), springende omtrent vijff voeten hoogh dat saemen een groot gedruys maeckt en heerlyck is om aen te sien. Voor de trappen staet noch een fontein dat een groote schelp is daer het water continueelyck uijt loopt en een ront maeckt als een spiegel, en als men daer op slaet klinckt het als laken of stoff. Van daer ginghen wy nae het groote canael dat soo langh is omtrent als onse thuijn en aen elcke sij staen 25 fonteinen en aen't ende twee van deselve forme te naestenbij en deselve sterckte als de andere in de cascade. Dit siet men van een baluster onder dewelcke een grotte is redelijck fraey. Int midden spruijt een fontein en de vloer is altemael met kleine stralen, daer Rael en Lincler nat mede wierden gemaeckt. Dit zijn de principale fonteinen. Den thuijn is hoogh en leegh met hooghe schoone boomen en geweldighe alléen en curieus onderhouden. Midden int huijs is een vierkante plaets, daer het huijs rontsom gebout is. De monnick gaff

1) Werkelijk staat er op den kant een fontein getee kend.

ons eerbesiën te eeten en wij reden nae St. Germain, dat een halve mijl van daer is. Dit is eveneens als de printen, die ick er aff heb. De bovenste terrasse was voor 't eenemael ingestort. In de tweede thuijn, van boven af te reeckenen, staet op een fontein de Mercurius van Jan de Boulogne, daer ick de plaester af heb. De fonteinen in de grotten als een Orpheus en Perseus en ginghen niet wel doordien der soo weynich water was. Daer zijn twee casteelen, het oude en het nieuwe. Het oude is van Francois I premier gebouwt, waervan noch een teecken is boven op het dack daer op een van de schoorsteenpijpen F. F. F. gemetselt staet. De jonghen thoonden ons voor een groot wonder peulen die de Koningh daer lest wesende gesaeijt had. De capell was kostelijck en fraey. Het nieuwe gebouw is maer eene stage hoog en dat om het gesicht van 't oude niet te breecken. Daer is een langhe galerije die rontsom met steden beschildert is van een slechten kraeuwer. Int nieuwe gebouw thoonden men mij de kamer, daer de laetste koningh Lodewijk de XIII gesturven was, en de gordijnen op doende schuijven gesien hadt naer St. Denis, seggende: C'est la ou je seray bien tost. Het gesicht van de bovenste terrace int oude casteel is wonderlijck. Wij aeten te St. Germain en reden naer Maisons toe, naer het huijs van de president au mortier. Wij van de koets tredende, saghen de man selff, die ons siende naer ons toe quam en salueerden hem. Hij sich excuserende op een sinkingh die hem op de heupe gevallen was, daerom hij gheen trappen opklimmen kost, gaf ons iemant mede om ons te leiden. Dit huijs is opgetimmert van witte steen die gepolijst weinich scheelt van marmer. De wulfsels van de kelders waeren hoogher als onse hoogste verdiepinghen in ons huijs en voorts het gansche huijs seer net en wel opge-

maeckt met drij orders de Toscania, Jonica, en Corinthia van buijten en de Dorica oock van binnen. Aen drij sijden rontsom sijn thuijnen en voor een plaets die omcingelt is met een terrasse omtrent acht voeten hoogh. Daer waeren drij schilderijen van eenen Valentine, die seer fraey waeren. De charge van dese presïdent is weert sonder dispute acht hondert duisent guldens, daeraf sijn outste soon de survivance heeft. De tweede is Abbé en heeft vijftich duisent gulden aen beneficien. Het derde kint is een dochter van 16 of 17 jaer.

21 Maend. Was smergens niet uijt. Nae de middagh sont nae de soon van de heer van Beverweert die niet thuijs was, en ging met Tassin tot de Meyer en vandaer in het hospital dè la Charité dat de Reine mere gesticht heeft en daer al de bedden van groen laken zijn geboort, met breede passementen van wat lichter couleur, van daer in de kerck van St. Germain des Prez dat een fraeye kerck is, maer van binnen schier niet dan witte mueren.

22 Dinsd. Was smergens in de kamer van Mr. du Lacq en liet mijn tanden schoonmaken. Nae de middagh gingh met Tassin eerst op 1 palais en daernae in de comedie Aux Marests, daer waer Heraclius van Corneille gerepresenteert wiert.

23 Woonsd. Was smergens niet uijt. Tassin en Linckler ontbeten met mij. Nae de middagh gingh ick de soon van de Heer van Beverweert besoecken in de Academie van Mr. de Nemond. Was nae de president de Coigneux vragen, maer hij was niet thuijs. Mr. de Rame en Mr. d'Haucourt waeren nae mij vragen.

24 Donderd. Was smergens ten acht uren met Tassin, Linckler en zijn vrouw, Mr. Robert en sijn dochter in een koets van vier peerden na St. Denis, en saghen de sepulturen van de koninghen. Aan de slincker

zijde gaet men door een deur in de capell van — Henry le second die fraey is. Van daer ginghen wij in de plaets daer le thresor de St. Denis bewaert wert, in groote cassen tegen de muer aen staende. Dit wert alle daegh tweemaels getoont aen al de werelt. Daer staet een monnick met een stokjen en wijst van 'teen op 'tander soo ras dat men naeuwelijx tijt heeft om te sien. Nae dat het gemeene volck wegh was bleven wij met noch eenighe portugiesche Edelluyden en de monnick seij noch alle dingen eens over langsaem voor de kennis van Mr. Linckler. De principale relequien zijn het hooft van St. Denis (dat in de kerck staet), de handt van St. Thomas daer hij de Heer mede aengeraeckt heeft, een spijcker van het cruijs onses heeren, een cruijs van het hout van 't heijlighe cruijs en meer andere sonder ende, all in gout en silver beslagen en met kostelijcke steenen besett, waeronder Carboncels waeren soo groot als een groote oockernoot. Daer was een schoon vat van achaet grooter als een menschen hoofd, en een ander van cristal dat seer groot was. Item het pourtraict in schilderije van la Pucelle d'Orleans, haer sweert en andere dinghen. Wij aeten wat te St. Denis, en ginghen nae Rinsy en saghen een fraey huys, toehoorende . . . . . [1]) achter is een thuijn die hij uijt de steen wel 8 of 10 voet uijtgehouwen heeft en int midden staet een fontein die 58 voet hoogh springt, maer nu sprong se niet. Ter zijden gaet men op den bergh daer den thuijn uijtgehouwen is, wiens eene sijde teghen den thuijn met wijngaerden beplant is, boven op is een plaets, van dewelcke men wel in 8 of 10 alleen recht in siet, elck langher dan 't gansche voorhout en int ende van elcke allee siet

1) Oningevuld.

men een schoon verschiet. Int weerom komen quelde mademoiselle Robert Tassin soo langh dat hij schier quaet wierdt.

25 Vrijd. Was smergens niet uyt. Nae de middach gingh met de soon van de heer van Beverweert in de caetsbaen en won hem les frais af. Daerna ginghen wij au cours.

26 Saterd. Was smergens niet uyt. Noch voormiddagh quam Rame bij mijn op mijn kamer en seij mij dat d'Aumale gingh trouwen met de jongste Joffrouw Mierop. Nae de middagh gingh met een koets nae Beverweert en met hem nae de soon van de heer van Rijswijck daer ick socht kennis aen te hebben, en wij reden nae St. Cloud en saghen daer de fraeijen thuijn van monsieur de Paris.

27 Sond. Was smergens niet uijt; nae den eeten quam Rijswijck mij besoecken en wij ginghen wandelen in Luxembourg en saghen de galerije die Rubbens geschildert heeft en voorts het cabinet van Madame d'Orleans. Savonts sagh ick speelen à l'hostel de Mets à la longue paulme: onder de speelders was mede le petit Saumur jegenwoordich de beste kaetser van Vranckrijck. In dit spel en was hij nochtans soo uijtsteekend niet, maer dede het nochtans met groote gracie. Desen dagh en gisteren was het heeter weer dan ick ooijt in Hollant gevoelt heb.

28 Maend. Was smergens niet uijt. Nae de middagh gingh tot Linckler met Tassin, daer wij monsieur Du Fos vonden en ginghen samen een cabinet tot monsieur du Jardin sien daar fraeije schilderijen in waeren en onder andere een conterfeitsel van ..... [1]) Sfortia wesende een jonghen van 10 of 12 jaar, van 't hooft tot de voeten gedaen door Titiaen dat wonder

1) Oningevuld.

fraey was. Daerna ginghen wij a la galerie du Louvre en besochten verscheiden fraeije werckluij een die in ijser vrocht en had een wapen van Henrick de tweede dat seer curieus gewerckt was. Item een man die seer kunstich met de naeld werkt, selfs tot conterfeitsels die wel gelijcken. Desen avont was ick niet wel.

29 Dinsd. Was smergens met Tassin tot Mr la Bare die niet thuijs en was, maer wel zijn vrouw, sonen en dochter. Een soon van 14 jaren speelden op de clavicimbel seer wel en net. Daer was noch een Engelsch heer die seij papa wel te kennen, dit was Thom Cillegrew die tot Duarti uytgeschildert is. De dochter dat een fraeije groote meit was, songh en onder andere van papa's psalmen Memor fui dierum antiquorum. Des middaghs gingh eeten tot de Meijer en speelden naemiddachs in de caetsbaen met Beverweert en won twee partijen, hij een, hier verhitten ick mij wat en was savonts koortsich. Gobert was oock tot La Bare.

30 Woonsd. Was smergens niet uijt, noch niet heel wel wesende, en nae de middagh quam Tassin bij mij en praeten drij of vier uren achter een; daernae sont ick tot Rijswijck, maer hij was niet thuijs.

Julio.

1 Donderd. Was smergens niet uijt, Tassin was bij mij. Nae den eeten sont tot Rijswijck, maer het quam hem ongelegen. Ick schreef nae Hollandt.

2 Vryd. Was smergens met Rijswijck op de Pont Neuf. Nae den eeten was tot sijnent, en de joffrouw daer hij logeerde quam boven en praete wel een uur en wij daernae tot acht uren. Monsieur d'Orleans quam hier.

3 Saterd. Was smergens niet uijt. Nae den eeten

speelde met Beverweert en wij maeckten dat wij all quite waeren.

4 Sond. Was smergens met noch twee andere nae Charenton. Nae de middach was Tassin bij mij, en ick gingh soecken La Bare met sijn dochter, en Robert met sijn dochter, beyde te vergeefs. Savonts aen tafel vertelde mij Mr. Sperling dat hij daer van drij uren tot halfachten geweest was, en dat de dochter lang voor hem gesonghen had.

5 Maend. Was smergens met Tassin en klaegden hem, dat mij dat tot la Bare wedervaren was. Wij ontbeeten en ginghen nae de Louvre om de apartementen te sien. De rest van de logementen zijn maer redelijck, maer de twee galerijen zijn fraey. De eerste is de la Galerie des Peintures. Dese is niet seer langh maer rijckelijck gelambrisseert. Aen de eene zijde staen all de koninghen nae St. Louis geschildert, levensgroote met de conterfeitzels van haer favoriten rontsom, en luijden die gedurende haer regeeringhe meest in consideratie quamen, aen de oversijde staen de koninginnen. Dese galerije siet aen de eene sijde nae de pont neuf. De andere galerije is langh nae ick met passen gereeckent heb, 1560 voeten, breedt 30 en was gedestineert om aen de eene zijde met kaerten, aen d'andere met schilderijen van steden, behangen te werden. Dese siet uijt op de riviere, en is ook geschildert met basso relief, maer niet soo rijckelijck als de andere. De Louvre in dese tijt, doordien daer weinich gelt was, was qualijck onderhouden. Van daer gingen wij nae le Palais Royal dat eertijts dat van de Cardinal de Richelieu geweest is. Het front is niet groot maer achter is groot logement. Als men de groote trap opgaet, zijn aen de rechterhandt de logementen van de koninghin, aen de slincker die van de koningh.

Het cabinet van de koninghin was kostelijck vervult, en in de compartementen stonden fraeye Italiaensche schilderijen. Onder dewelcke een was van Paolo Veronese uijtnemend fraey. Het was een avontmael van onse Heer, en de meester had daer sijn selven en sijn vrouw en al sijn kinderen ingebracht. De figuren waeren weinich min dan levensgroote. Noch waerender van Raphael d'Urbin, Annibal Caras, en meer andere tot 10 of 12 in getal. Den thuijn is niet bij die die ick elders gesien heb, eerst een parterre, daerna een klein bosquet, en dan een groot ront van een fontein die nochtans niet hoogh en spruijt. Om den thuijn loopt een mail.

6 Dingsd. Was smergens met Tassin om les Petites Maisons te sien. Het is een groote vierkante plaets, rontsom betimmert met kleine huysies daer arme luijden in woonen. Aen de rechterhandt, als men inkomt gaet men nae de dolhuijsen, dewelcke in eene langhe rije altemael nevens een staen en waeren meest altemael voll. Nae de middagh speelde met Beverweert en att savonts met hem in de caetsbaen. Tassin quam mij in de caetsbaen segghen, dat het belegh van Camerick uijt was, de vijant daer volck in gebrocht hebbende. Desen achtermiddach is verkeert aengeteeckent, en hoort tot den voorgaenden dach, te weten den 5e wesende Maendag. Desen dach gingh ick met Rijswijck in de Comedie en sagh daer Mr. de Monbazon, Gouverneur de Paris, dat een out causant man was. Daer was oock Mr. de Beaufort, sij speelden le Menteur maer niet beter als de bande in den Haech. Het was à l'Hostel de Bourgogne, het theater was wel.

7 Woonsd. Was smergens niet uyt. Nae de middach saghen wij (ick en Rijswijck die mij was komen besoecken) een fraeije partije speelen aux Mauvais

Garcons, en daernae namen wij met Beverweert een koets en reden wandelen eerst au marché des chevaulx, daernae au Cours en ten lesten in de caetsbaen, daer ons Beverweert te eten gaf. Desen avont kreech brieven uijt Hollandt en onder anderen van J. Catharine van der Hoolck, maer gheen van papa, dat mij seer speet, doordien ick all den tijt hier verdoe die soo bequaem is om te reisen. Desen dach sach ick Mr. d'Orleans, soo hij nae de Cours reede.

8 Donderd. Was smergens niet uijt. Nae de middach quam Rijswijck bij mij en wij ginghen met Tassin nae l'Hostel Cardinal en saghen het. De Cardinal heeft het gekocht van Mr. de Tuboeuf voor twee mael hondert dusent croonen. In de groote galerije stonden 28 marme busten met 3 of 4 antique beelden. Mr. Gesont was bij mij op mijn kamer.

9 Vryd. Was smergens niet uijt. Nae de middagh gingh met Rijswijck en de soon van de heer van Warmont in de comedie en se speelden le Sceuolet. Ick schreef aen S. H., Papa, Crommon, Kinschot en Caet.

10 Saterd. Was smergens niet uijt. Nae de middagh was Beverweert soecken in de caetsbaen, maer hij wasser niet. De Meijer was mij besoecken, en Tassin die mij sey dat madame de Beringhen nae mij gevraeght had.

11 Sond. Was smergens te Charenton en sagh daer de dochter van Mr. de Wicquefort. Madame d'Chastillon accoucha d'un fils. Nae de middagh verloor een partije teghen Beverweert.

12 Maend. Was smergens niet uijt. Conradus van Joachim en Tassin waeren bij mij. Nae de middagh gingh met Tassin vraghen nae Mr. Gobert en Robert die niet thuijs en waeren. Daernae vraegde nae Rijswijck, die oock niet thuijs en was. Ick quam de

heer van Hasersouw teghen en speelde met hem in de caetsbaen en verloor doordien ick met hem meende te gecken, wij aeten savonts in de caetsbaen.

13 Dinsd. Was smergens niet uijt. Rijswijck en Hasersouw waeren bij mij. Nae den eeten souden wij nae de comedie gaen en ginghen te voet, jusques aux Marets, en daer komende en wasser gheen comedie. Wij praeten op Rijswijcks kamer.

14 Woonsd. Was Rijswijck niet uijt. Nae de middagh was Rijswijck bij mij, wij speelden in de caetsbaen en ick verloor mijn diamant en vont hem weer en ik kreegh brieven van Papa en gelt om te vertrecken.

15 Donderd. Was smergens bij Rijswijck die niet mede en wilde nae Angers, att des middaghs met hem. Nae de middagh tot madame Beringhen, die uijt reedt soo ick inquam. Desgelijcks de president de Coigneux en was niet thuijs. Ick was bij menheer Heuft. Savonts att Rijswijck bij mij.

16 Vryd. Was smergens niet uijt. Tassin was bij mij. Nae de middagh was hij weer bij mij. Ick was tot Mr. de la Bare en dede sijn dochter singhen.

17 Saterd. Vertrock smergens met Mr. de la Primaudaye en de broer van Mr. May par la voye du messager en aeten smiddaechs te Linas, een weinich van Montery daer Louis onzième slach leverden teghen Charles van Charolais; daer is een ruine op een bergh en quamen savonts te Estampes, dat de langste en de smalste stadt van Vranckrijck is en slecht gebout.

18 Sond. Vertrocken smergens, aeten smiddachs te Foury en quamen savonts te Orleans en logeerden aux trois Empereurs, daer een Duytscher en een Rotterdammer met ons att, die wij wijs maeckten dat ick een Fransman was.

19 Maend. Ginghen smergens in een schuijtjen dat

wij van Orleans tot Saumur huurden voor 22 gulden en quamen vermits den reghen en stercke contrarie wint niet verder dan Blois, daer wij logeerden aux trois Marchands.

20 Dinsd. Vertrocken smergens te vier uren en quamen tegen drij uren te Tours. Daer ginghen Mr. de la Primaudaye en Mr. May van ons, en ick voer voorts tot a la Poste des trois Valets 7 mijlen van Saumur, daer ick savonts ten half twaelf aenquam. Het lantschap tusschen Tours en Saumur is wonderlijck schoon. Het zijn langs heen wijngaerden, doorsaeyt met huijsen, soo van boeren als Edelluyden, en notenboomen. De boerenhuijsen zijn meest in de rotsen ingehouden, dat seer drollich om te sien is. De rivier is hier ruijm soo breedt als de Wael voor Nimweghen is, maer seer ondiep, soodat wij all dickwils op droogh raeckten.

21 Woonsd. (Wissel nemende van Parijs op Saumur geeft men 30 stuyvers ten hondert). Vertrock smergens ten vier uren, quam te 10 uren te Saumur en sprack mijn koopman Mr. Cannart, en de post genomen hebbende quam des achtermiddachs te vier uren te Angers en logeerde au Cheval blanc. Neef Schendel quam bij mij en wij praeten den ganschen tijt. Hier rencontreerde ick een soon van de heer Hasselaer.

22 Donderd. Gingh wandelen met neef Schendel door de stat, en saghen het clooster van de Capucinen, daer een redelijcken fraeijen thuijn achter is, in dewelcke all de haghen van laurieren zijn, int midden staet een fontein die middelmatich fraey is. Bij dit clooster staet het hof van Renatus, coninck van Sicilien, dat niet en is dan kleine vuijle gaetjes. De kerck van St. Maurice is redelijck fraeij en daer staet het Epitaph van Janus Olivarius, Bisschop van Angers, in dewelcke onder andere dese versen komen:

Ast veniae in Christo spes mihi firmi fuit
Qui nostrum gratis abstergit morte reatum
Et nos non nostris justificat meritis.

De stat is redelijck fraeij en vol van winckels, maer en komt niet te pas bij de andere steden op de Loire.

23 Vryd. Gingh smergens met Schendel nae een professor Mr. de Voisin, en dede mij examineeren om Licentiat te werden. De materie was de Tutelis. Hij vraegde mij vijff of sess questiën (waervan de eerste was: Quotuplex est tutela?) en drij of vier dubieuse wetten, en besloot met de precepta juris. Ick gaf hem 51 gulden en 12 stuyvers, dat het recht is. Nae de middagh ginghen wij Hasselaer een stuck weeghs nae Nantes geleijden. Ick had een huurpeerdt dat soo ick noch op de straet was, de avivres [1]) kreegh en gingh met mij teghen een winckel staen dringhen. Ick meende dat het retif was en gaf het spoorslaghen, maer siende dat het begost te beven en mine te maken van te vallen, gingh ras af. Het peert los wesende viel met de beenen in de locht, soodat wij meenden dat het sterven souw. Soo ick af trat, willende het noch vasthouden, quetsten het wat in de mont en soo wat gebloeyt hebbende, quam het weer bij sich selven. Schendels hospes daerbij staende gaf mij een ander peert, en wij reden tot aen de eerste post. Daernae nae le champ St. Nicolas, dat een fraeye open weij is, daervan men de stadt seer plaisant siet.

24 Saterd. Was smergens niet uijt dan aen Schendels huijs. Nae de middach ree met hem en Eck eerst nae de Pierieres daer men de leijen van daen krijcht.

---

1) lees: *avives*, d. i. *keeldroes*.

Dit sijn geweldighe wije opene gaten, daer altijt menichte van volck in werckt, en die altoos met twee meulens die met muijlen omgaen, droogh moeten gehouden werden. De gansche gront rontsom Angers is niet dan leijen, all de huijsen zijnder mede gedeckt, all de heininghen zijnder af gemaeckt en meest all de trappen zijnder oock van. De deck-leijen sijn eerst groote plompe stucken en werden daernae soo dun gesplit als papier bijkans, en soo een pierriere is twee hondert dusent gulden weert. Vandaer ginghen wij nae Pont de Cée, die seer qualijck onderhouden is, het is een brugghe over de Loire die daer in tween gespleten is van een half uur langh, int midden staet een casteel dat niet veel besonders is. Savonts thuijs komende vont neef Johan Dedel (die een hoet met groote pluijmen op hadt) Blocklant, Van der Dussen en eenen Rollant. Dedel gingh nae Nantes om Mr. Berestein te vinden, die heel sieck was.

25 Sond. Vertrock smergens ten half twaelfen met Mr. Rollant par la voye du Messager, die ick voor ons beiden thien gulden gaf. Op de wegh was een vrouw in ons geselschap, genaemt madame de la Touche, dese hadt een dochtertje bij haer van 12 jaer dat wondergauw en fraey was, en daer ick de gansche wegh schier mede praete. Des avonts quamen wij te Saumur en logeerden wij a la Corne.

26 Maend. Wandelde smergens door de stat en sagh buijten die Notre Dame d'Ardillers dat een klein out steene beeldeken is, versleten van all de paternosters die daer aen gevreven zijn. Ick speelde noch wat in de caetsbaen. Nae den eeten vertrock ick en Mr. Rollandt en quamen savonts te Touars en logeerde au Sauvage, daer sij mij voleerden.

27 Dinsd. Vertrock smergens sonder de prins gesien te hebben, die smergens heel vroegh op de jacht

gingh en niet voor savonts thuijs soude komen. Eer wij vertrocken sagh ick 't casteel dat een nieuw gebouw is, het oude onder de voet wesende geworpen. Het is getimmert op een rots, die seer hoogh is. De officien en de kelders zijn altemael onder de eerde in de rots ingehouden en sijn seer hoogh van verdiepingh en seer licht. Het casteel is gantsch van witte steen, het was noch onvolbouwt, maer het grootste lichaam was nochtans volmaeckt. Daer was een baluster aen de groote trap van seer schoone marmer. Het cabinet van madame de la Trimouille was rontsom met boecken besett, en daer hongh het conterfeitsel van Charlotte d'Arragon daer van die van dit huijs de pretensien op Naples van deduceren. Het gantsche casteel is schier omringt van een riviertje. Voorts is heerlickheit van Touars seer Seigneurial, en daer sijn 1800 edelluijden, die daeraf releveren. Boulonnois de conchierge seij dat de cardinael de Richelieu daervoor gepresenteert hadd aen Mr. de la Trimouille een millioen, vijftich duisent gulden aen elck van zijn kinderen, en all sijn schulden te betalen. Het stedeken is klein en slecht, maer evenwel genuchelijck gelegen. Des middags ten 2 uren quamen wij te Lodun, daer wij aeten. Het is ook een klein slecht stedeken. De daken sijn daer heel plat op sijn Italiaens. Wij ginghen om een van de religieusen te sien, die all de werelt gelooft heeft dat van de duijvel beseten waeren. Dese eene hadt hij op haer handt geschreven, soo men seij dese namen: Jesus, Maria, St. François de Paule; maer komende voor het gat daer sij gewent is de handt deur te steken, quam er een nonne en seij dat sij niet wel te pas was. Savonts quamen wij te Richelieu en logeerden au Puitdore.

28 Woonsd. Het stedeken is vierkant, int midden is een groote schoone vierkante merckt daer vier

straten op uijtkomen, die tot aende wallen toegaen. Het is gansch nieuw en soo regulier, dat Mr. van Campens peert wel blindelingh de eene poort in en de ander weer uijt souw loopen. Het huijs is seer fraey, altemael van witte steen, met een vierkante plaets int midden, voor komen de stallinghen, daer plaets is voor 60 peerden. Al de pilaeren en ruijven zijn gedraeijt van noteboomenhout. In de vierkante plaets staen in nichen 30 statuen en daer onder sooveel busten, de meeste statuen sijn antiquen, gelijck daer waeren Marius en Sylla, dat schoone beelden waeren, Marius sijn handt aen sijn mont hebbende, voorts een Nero, Pompejus, een Vestalis, Caligula, Cararcalla, Cleopatra, een Venus die uijtnemend was, een. Bacchus oock fraey, een Mars, Jupiter, Mercure enz. Boven de deur stonden twee Captifs gebonden, wesende van Michel Angelo, die soo fraey waeren als men dencken kan. Beneden in een kamer stont een tafel de pieces rapportées geestimeert de schoonste van gansch Vranckrijck. Int midden stont een agaeth wel anderhalf voet langh en schier soo breedt. In de kamer van de Cardinael stonden de contrefeitsels van sijn vader, moeder en grootvader. De vader was geweest grand prevost d'Hostel onder Henry III. Al de kamers waeren geweldich gelambrisseert en kostelijck vergult. Int oratoire van de cardinael stont een schilderije geestimeert op sess hondert duisent gulden. Het was een St. Francois gedaen door Michel Angelo, en was oock seer fraey. Daer was oock een St. Jerome in mosaique van stuckjes als spellenhoofden. Het was een present van le Connestable de Montmorency dat hij aen de Cardinal gegeven hadt, gedurende sijn gevanckenisse. Boven was een kamer expres bewaert om schilderijen in te bewaeren, daer waeren onder anderen: een

Jesus op Maria's schoot, met een Joannes van Raphael d'Urbin. Een Judith van Coreggio. Een Musique van Paolo Veronese seer fraey. Een pourtrait van de Royne Mere van Guido. Een Lucretia van Guido. Daer is een groote galerie van omtrent 60 voet, daer all de voornaemste exploicten van de Cardinael in staen geschildert. Op 't ene is een Salon a l'Italienne Ordinis Corinthici, daer stonden oock antiquen in als buste van Phyrrus, van Alexander le grand (daer het haer aen gemaeckt was), van Epaminondas, voorts seer schoone statuen van Augustus (daer niet aen gebroken was), van Germanicus naeckt (die uijtnemend was), van Severus, Pupienus, Julia Mammea, Livia en Commodus. Bij het huijs is een parck en daer in een mail, aen drij zijden zijn thuijnen en daerin drij of vier fonteinen, die 6 of 7 voet hoogh springhen. Het stedeken is desert. Tusschen Richelieu en Touars, in die steenachtighe aerde sijn veel slanghen en viperes die se daer vanghen om theriacel af te maken. Tusschen Saumur en Touars vonden wij der een van omtrent een voet langh. Sij zijn grauw en wit, en hebben op het hooft een facoen van een fleur de Lys staen. Ick vertrock van Richelieu ten half tween, en quam savonts ten half achten au Pont de Rouan door een seer schoone wegh.

29 Donderd. Vertrock smergens en quam voor de middach te Tours en logeerden tot eenen Mr. de Haye, daer meest all de Neerlanders logeren. Een half mijle van Tours, op die wegh die ick quam, is een wonderschoon gesicht, daer men de stat van Tours van een hoochte siet. Aenkomende kreegh questie met mijn guide die met noch een ander man mij meende voor de Luitenant-generael te doen komen, maer de vrouw mij versekerende dat ick ongelijck had, gaf hem dat hij eyschte. Nae de middagh sach met van Loon de

stadt. De maliebaen is niet soo langh noch soo fraey als de Haechsche. Wij saghen de kercken. In die van St. Gratian is een chapelle, daervan de tralien van vergult hout gemaeckt zijn als stammen van boomen seer aerdich. Die van St. Martin is fraey en seer net van binnen. Desen achtermiddach had ik colique en was van vijven af thuijs. Savonts speelden wij noch spelletjes met joffers uijt de buurt.

30 Vryd. Gingh smergens met van Loon nae Marmoustier en sagh daer het clooster en de reliquien. Het voorneemste is de St. Ampoulle, die se seggen, dat aen St. Martin door een Engel gebracht is en daeruijt Henric de IIII gesalft is, hugenot wesende. Het is een klein cristalen flesjen in gout ingeset en de olie is gelijck bruynachtighe salve. Boven is het celleken van St. Martin te sien, gehouden in de rots daer hij in woonde en van de duijvel getenteert wiert, die erreten op de trappen strooyden, als hij af wilde gaen. Achter de kerck gaet men nae het groote wijnvat van St. Martin, daer vier hondert poincons wijn in gaen. Dit dede de St. vol water en veranderde dat in wijn, daer een druijff in werpende. De kerck was seer fraey, maer niet gelijck den Dom van Uijtrecht, een kerck gelijck ick er tot nog toe gheen gesien en hebbe. Den abt van dit clooster was jegenwoordich le Sr de Pont Courtay neveu du feu Cardinal. Nae de middagh reedt met Loon nae de Caves goutieres, anderhalf uur van Tours. Het zijn groote cavernes, daer men met keersen ingaet, hol gemaeckt door de steen die daer uijtgehouwen is. Op sommighe plaetsen dropt het van boven continuelijck en sterck en loopt met kleine beeckjes bij de steenen neer. Daer dit water komt, maeckt het een korst die wit en heel hert is, op andere plaetsen maeckt het ronde bolletjes, gelijck witte suycker. Het isser heel kout.

In een herbergh op de schouw schreef ick mijn naem en die van C. v. H.

31 Saterd. Was smergens het Capucinen clooster sien, dat even buijten de stadt legt, op een hoogte waervan men de gansche stadt ontdeckt. Nae de middagh speelde met van den Bosch en Hoogendorp partij en verloor.

Augusto.

1 Sond. Vertrock smergens met de Messager die men van Tours tot Paris 28 gulden betaelt, wij aeten des middags te Amboise en quamen savonts te Blois en logeerden a la croix blanche.

2 Maend. Vertrocken smergens, quamen des middaghs te St. Lorent en savonts te Orleans en logeerden aux trois Empereurs.

3 Dinsd. Vertrocken smergens en quamen smiddachs te Estampes en logeerden aux trois mores.

4 Woonsd. Vertrocken smergens, aeten smiddaghs te Linas, daer drij fraeye dochters waeren, savonts quamen te Paris daer ick ginghen logeren tot Joffrouw Mouchon.

5 Donderd. Gingh smergens met Rijswijck, Wevert, Hasersouw enz. nae St. Germain en aeten daer.

6 Vrijd. Waeren smergens tot Heuft gelt halen. Nae de middagh Rijswijck en ick gingen samen tot Mr. Beringen en deden voorts bootschappen.

7 Saterd. Vertrock smergens met Wevert par la voye du messager nae Orleans, aeten smiddaghs te Linas, daer ick die fraeye meyt noch eens besocht en quamen savonts te Estampes, daer rencontreerde wij Wangenheim.

8 Sond. Quamem savonts te Orleans en gingen logeren a l'Escu. Wevert gingh savonts bij de Graef van Oostvrieslant, maer ick niet.

9 Maend. Gingh smergens bij de Graef die ons te gasten dede nooden. Smergens aeten met hem en hij onthaelden ons all te beleeft. Nae den eten quamer een Luytspeelder in, die heete Mr. de Mercure. Daernae een piqueur daer de Graef gheen reputatie teghen en wist te houden.

10 Dinsd. Was smergens niet uijt. Nae de middagh liet mijn ringh versetten, die te Paris au jeu de milan uijtgevallen was en gingh Mr. Du Fos besoecken in sijn huijs, daer waeren 5 of 6 fraeije jofferen van sijn maeghschap en gaf ons collatie. Daer wasser een die jongh getrout en fraey was en dan noch een die mere nourice van de koningh was. Ick klom noch op den toorn de St. Aignan, daer van daen men de gansche stadt sach.

11 Woonsd. Vertrock smergens met Wevert uit Complaisance nae Blois en aeten te St. Clery.

12 Donderd. Ginghen smergens wandelen door de stat en saghen het casteel van Mr. le Duc d'Orleans, dat een fraey gebouw is en half nieuw en half out. Int ouwe toonden ons de vrouw van de castelain die fraey en jongh was, de deur daer een hertoch de Guise ten tijde van Henrick de derde vermoort wiert. Boven op het huijs siet men de gansche stadt, die seer fraey legt. Daernae saeghen wij den hortus simplicium, die groot maer qualijck onderhouden was. Naemiddagh vertrocken en quamen savonts te St. Lorent, acht mijltjes van Orleans. Op wech saghen wij Chambort.

13 Vryd. Vertrocken en aeten smiddachs te St. Chery, alwaer in de kerck het graf en de sepulture van Louis XI is. Savonts quamen te Orleans en ginghen noch savonts bij de Graef. Wangenheim was weergekomen en seij aen Wevert om ons de wegh af te snijden dat Steelant geschreven had, om met de

Graef te moghen reisen, maer dat men er sulke wel duisent vinden souw. Dit geeft een slecht beginsel. Creegh een brief van Kinschot, daer in stont, dat Caetje begost suur te sien en dat Weede haer vryde.

14 Saterd. Was smergens met Wevert bij de Graef die ons seer beleeft was en wist niet hoe hij ons best tracteren souw. Wangenheim rudoyeerde hem seer. Wij aeten smiddachs met hem en ginghen daernae peerden sien om te koopen met Wangenheim die ick niet quyt worden kost voor den avont en sich seer justificeerde voor mij aengaende all zijn actien en mij verhaelde hoe seer men hem dede mesnageren, soodat ick niet geraetsaem en achte hem van mijn geselschap te spreken en resolveerde met Wevert te vertrecken sonder hem nae Lions. Savonts aeten wij met Franschen, die ick wijs maeckte dat wij Engelschen waeren.

15 Sond. Ginghen sachtermiddachs bij de Graef en seyden dat wij meenden met de coche te vertrecken omdat wij gheen peerden te degen kosten krijghen en dat hij een tour meende te doen, die wij niet van sin en waeren te doen. Dit was de pretext, maer de rechte reden was dat wij, en voornemelijk ick, gheen apparentie saghen van gedefrayeert te werde. De Graef wilde ons destourneren en twas hem leet. Savonts gaf hem Wevert sooveel te kennen, als dat ick meende gedefrayeert te moeten wesen, maer dit nochtans heel beleeft. Hij seij dat men dat op zijn discretie soude laten aenkomen en badt ons seer te blijven, maer wij wilden niet. Savonts aeten wij weer met hem, spraken de meester van de coches die hadt gheen plaets voor ons als in de portiere. Wevert preeckte mij soo langh dat wij resolveerden te blijven. Nae de middagh reden wij nae een huijs van een partisan dat la Source heet. (Op de weg nae la Source

staet een vuylboom, die hol en soo dick is dat ick er met mijn peert in omkeerde). Het legt op een hoogte en siet over een parterre die tusschen twee vierkante vijvers legt, in elck van die siet men de sources opborlen van een redelijcke rivier die van daer begint.

16 Maend. Cochten samen drij peerden voor 260 gulden. Ick gingh bij de Graef en seyde hem, dat wij souden blijven. Wangenheim was bij ons, schreef aen papa dat ick geloofde, dat sij mijn laten betalen souden.

17 Dinsd. Waeren smergens rijden buijten en om de stat op onse nieuwe peerden en waeren noch bij de Graef.

18 Woonsd. Ontbeten smergens tot de Graef, daer noch veel volx hem quam adieu segghen en vertrocken tén elf uren en quamen savonts te Chasteauneuf een klein slecht lantsteetjen. Hier sagen wij het huijs van Mr. d'Emery. Achter het huijs is een groote thuijn die aen de rivier legt, met sess redelijcke fonteinen daer in. Den thuijn was qualijck onderhouden maer nochtans fraey te sien van een terrasse achter thuijs. d'Emery was sieck met all sijn volck.

19 Donderd. Vertrocken smergens, aeten smiddachs te Locas en quamen savonts te Montargis, een klein stedeken.

20 Vryd. Waeren den mergen thuijs en wachten om Weverts brieven, de Graef vertrock en ick liet hem gaen, omdat ick sagh dat sij mij niet en defrayeerden, gelijck gisteren Wangenheim tegen Wevert seij dat hij niet en wist hoe doen, maer dat hij mij evenwel niet en dorst defrayeren, sonder expresser orden. Tegen mijn seij niemant een woort hier af, en wij namen tpretext van ons vertreck daerop, dat

wij soo ver niet uijt de wegh en wilden, dat mijn peert lam en Wevert kreupel was.

21 Saterd. Vertrocken smergens ten twaelf uren en quamen savonts te Bouny, een slecht dorpjen, sonder dat wij brieven gekregen hadden.

22 Sond. Vertrocken smergens, aeten smiddachs a la Charité en quamen savonts te Cosne, een slecht plaetsken. De wegen tusschen beiden waeren seer genuchelijck.

23 Maend. Vertrocken smergens en quamen savonts te Nevers, een fraey stedeken op de Loire. Wij logeerden au lion d'Or. Dese wegh van la Charité nae Nevers is oock heel fraey.

24 Dinsd. Vertrocken en aeten smiddachs te Buissiere en quamen savonts te Moulins. Op de wegh vonden wij twee notenboomen, aen de eene honghen twee doode menschen, met de rugge tegen een gebonden en aen de andere een. Wij logeerden a l'Escu d'Or. Buijten het huijs staet een fraey fonteintjen. Wij ginghen in een messemaeckers winkel en kochten scheertjes, die hier heel goet gemaeckt werden en curieus. Het steetjen is redelijck fraey.

25 Woonsd. Vertrocken en aeten smiddachs te Varennes [1]) en begosten kort voor de middagh de berghen van Auvergne te sien, en quamen savonts te Palice, dat een steetjen is dat seer plaisant legt.

26 Donderd. Vertrocken smergens en quamen door een seer plaisante wegh en een groote regen savonts te Roane. Ick was seer met de loop en pijn in den buijck gequelt. Het steedtje is van binnen slegt. Hier beginnen all de daecken van de huijsen plat te worden als in Italiën. Wij logeerden au Loup, dat een vermaerde herberg is, wegens het tractement. Wij sliepen

1) Aan de Allier.

op ledikanten van scharlaken met silvere crepines daeraen, en waren seer lecker getrackteert en seer civil.

27 Vryd. Vertrocken smergens en quamen savonts in een dorp geheeten Tarara, leggende dicht bij den bergh van die selfde naem, die seer hoogh is, soodat men wel een groot half uur van doen heeft om hem af te klimmen. Boven op dese berghen waeren altemet wondere schoone gesichten te sien, en het wasser kout. Savonts had ick all weer een specie van een koorts en most een of tweemael ten bedden uijt om de loop. Ick schreef aan papa.

28 Saterd. Quamen des achtermiddachs te Lion, moede gereden wesende en niet heel wel te pas. Wij gingen logeren à l'Escu de France. Dese stadt is fraeyer van situatie als eenighe die ick gesien heb. Int aenkomen moet men een billet van sijn naem geven. All de daecken zijn hier heel plat, de straeten vol volx en schoon.

29 Sond. Reden sachtermiddachs uijt en ginghen Forendal soecken mijn koopman die niet thuijs was. Ick was noch al pijnlijk en niet wel. Wij reden over de brugge die over de Rhosne legt en is van 18 arcades. De rivier is breedt en seer rapiede.

30 Maend. Was niet wel. Wevert dede sich laten en vont er sich qualijck bij. Nae den middagh verkocht mijn peerdt voor 3 pistolen. Wij ginghen wandelen en klommen boven op een hoochte nae de Capucinen toe te gaen, daer men de stat kost sien van bovenen en ginghen in de kerck van ..... [1]) die redelijck fraey is.

31 Dinsd. Was beter. Schreef smergens nae Hollandt aen papa en badt hem mij credit te maecken

---

1) Oningevuld.

op Geneve, alsoe daer gheen groote apparentie was om in den Graef [1]) sijn train te gaen, en dat ick niet wetende of ick om de kortheit van de tijt soude konnen nae Orange ghaen, meende eer van hier te ghaen, recht op Grenoble en van daer op Geneve.

September.

1 Woonsd. Was smergens wandelen met Wevert int Clooster van de Carmes deschaussés dat om hoogh op een bergh legt en seer plaisant is. Nae de middagh gingh nae Reverchon die nae mij gegaen was, en van daer nae Monsieur Forendal Coopman die mij 600 gulden gaf. Hij gaf mij twee brieven van papa, in de leste van den 18 Augustus segt hij dat ik mij gerust stellen souw of de orders van de Gravin noch niet gekomen waeren. Hierop resolveerden ick niet nae Geneve te gaen, maar de Graef liever hier te Lion te wachten.

2 Donderd. Reverchon quam smergens bij mij en wij ginghen wat wandelen nae het nieuwe hostel de Ville en voorts deur de stadt. Wevert wilde met gewelt nae Orange gaen, en ick om niet alleen te blijven resolveerde te gaen. Nae de middagh ginghen met Reverchon wandelen nae een plaets die men nu Forviere en soo se segghen eertijts Forum Veneris noemden. De plaets stont vol wijngaerden en men kost daer gheen perfectie af sien. Eer men daer komt iss het wel een half uur klimmens, maer boven op een gesicht over de gansche stadt het schoonste van de werelt. Reverchon gaf ons collatie in een cabaret onderwegen en wij aeten leckere vruchten.

3 Vryd. Embarqueerden ons smergens op de Rhosne

1) Bedoeld schijnt de Graaf van Dohna, Goeverneur van Orange.

aeten smiddags te Vienne en quamen savonts te Seliere. De kust van de rivier is schoonder als die van de Loire, meest overal met hooghe berghen aen beyde kanten. Hier kreghen wij een minime monnick bij ons dat een lustighen geck was en een priester met sijn suster dat een iedel fraey meijsje was, en die wij wel cajoleerden onderweghen.

4 Saterd. Quamen smiddachs of daaromtrent te Tournon en aeten daer wat, en 's avonts te Dousere, om den tempeests wille die opquam. Twee mijlen van Tournon legt een huijs, op de plaets daer se segghen dat het huijs gestaen heeft van Pilatus. Nu stonter een Edelmanshuijs geheeten Montagis bijkans van dit facoen. [1]) Dese kust is seer schoon.

5 Sond. Vertrocken smergens te peerdt en quamen ten een uren te Orange. Wij hadden veel moeijten om in te geraken om de pest wille en dat sich dese stat geenfermeert had. De wegh is overal beset met hegghen van grenaden daer groote schoone appelen aen waeren met olijfboomen, amandelen en witte moerbesien, en eijcken boomen die een ront langwerpich blat hebben, en de gront op veel plaetsen met thijm en lavendel, die een seer goeijen reuck geeft. Onderweghen komen seer bizare rotsen en geweldich hoogh, voornemelijck een half uur van Orange. Wij logeerden a l'Aigle d'Or. De Gouverneur de Graef van Dona liet mij deur een vendrigh wellekom heeten en zijn dienst presenteren. Wij ginghen en vonden hem tot Mr. de Beauregard, daer Rame oock sat en speelden. Hij was mij seer beleeft en trock mij apart en vraegden van sommighe dinghen van S. H. Hier waeren menigte luijden die mij groeten en seijden

1) Hier staat op den kant een gebouw, geteekend met twee torens, wier kappen niet hooger zijn, dan het dak.

papa wel gekent te hebben, en veel jofferen die hij ons al op een rije dede kussen. Hier quamen int salet en praeten daer langh. Doen dit uijt was, vraegden hij mij soetjes deur Delen of ick noch elders wilde gaen, en wij ginghen met hem tot Madame de Baufin, en kusten daer weer en praeten tot savonts toe.

6 Maend. Was des nachs niet wel en gequelt met een vinnig jeucksel. Des mergens sont mij de Gouverneur sijn koets en liet mij nae 't casteel halen. Daer praten wij met hem en aeten er. Terstont nae de middagh ginghen met hem tot Madame van Santen en vonden haer in een klein cabinetje sitten. Sij was jongh en schoon en seer witt, wel geadjusteert en heel naeckt gelyck hier al de joffrouwen meest gaen. Terstont daernae quam haer suster in die oock fraey was, maar wat van de pockjes geschent. Wij reden met all dit geselschap tot harent. Daer saghen wij de vader die der seer schrael uijt sach en de moeder en noch een suster die maar redelijck slach was. Met dit volck maeckten wij terstont kennis, soo dat ick van Madame van Santen een rinxken nam, en Wevert seij dat hij haer l. g. cērvsriamēelgptnnEbaid gōpmkjtpecvlorgaealseex. en ick danste met haer Courant Mr. en sij daernae noch een Sarabande. Sij had schoone ooghen en een fraeijen hals. Des avonts aeten wij met Ramie, daer waeren noch de Gouverneur, Mrs de Baufin, Beauregard, en dan noch andere Franschen. Dit volck was mij seer beleeft en Beauregard wilde met geweld dat ick tot sijnent souw logeren. Bergerole heeft gisteren een mademoiselle Chamfort uijt haer moeders huijs doen gaen.

7 Dinsd. Was smergens met Wevert in de kerck. De Gruit liet ons boven halen. Wij aeten met hem en ginghen doen het casteel sien dat op een harde rots legt, en genoegsaem onwinbaer is. Hij dede voor

ons scorpioenen vangen die evenals crepsen der uijt sien, en waeren hier gansch swart. Daernae saghen wij de put die heel diep is, en als men van boven water ingiet, duurt het seer langh eer men het hoort vallen. Item de magasinen, en doe ick daer mede besigh was, liep Wevert nae van Santens wijff die daar suur om sagh. Ick gingh daer oock nae toe en wij ginghen met haer nae huijs en praeten daer in den thuijn den ganschen achtermiddagh daer in den thuijn. Ick lachten en praeten met de Demoisel die Manon heet en fraeij was. Dit sagh de moeder en riep se en bekeef se soo dat sij kreet en klaegde mij dat haere moeder haer niet lijden mocht. Wevert hadt gehoort van den hofmeester van de Graef, dat van Santen sijn wijff eens met een poignard nageloopen had, en dat sij gesegt had: Poussez, mort dieu, poussez. Wevert was amoureux van dit wijfje en gingh er niet een voet van daen, hoewel sij hem seij: Monsieur, vous avez tort d'estre amoureux de moy, car vous n'obtendrez rien. Des avonts praeten naest onse deur tot Beaufin die eene suster had die heel fraey was, en int wit gekleet. Nae den eeten was weer daer.

8 Woonsd. Van Santen liet ons te gast nooden, en de Graef quam ons besoecken als wij noch niet heel gekleed op waeren. Des middags aeten wij tot van Santen met de Gouverneur. Sijn vrouw sat alleen boven aen en tracteerde ons heel wel. Na de middagh ginghen samen af tot van Santens schoonvader. Voor de middach speelde met Manon op haar bedt. Wij ginghen met haer tot Rame's moeder, en daernae in de vignes en aeten daer druijven. Savonts praeten met onse buurjoffrouwen. Gisteren sagh ick een antiquiteijt in een kelder dat een vloer was operis mosaici van kleine steentjes te samen gelegt, daer een kat onder anderen in gemaeckt was. Item de circus die

daer is, dat een groot geweldich werck is, maer nu soo van binnen betimmert dat men daer geen perfectie af en siet dan de groote muer, makent de diameter van de halve cirkel die geweldich hoogh is.

9 Donderd. Att des middags met de Graef. Gingh daernae praeten met Mevrouw van Santen alleen. Ginghen daernae te samen aff en ick te vier uren wegh gaende, gingh noch met onse buurjoffrouwen in de wijngaert van Mr. de Montmirail; hier aeten wij persen die heel root waeren. Savonts veilleerden daer oock.

10 Vryd. Vertrock smiddags met Wevert te peerdt en onse knechten te voet nae Carpentras, te voren Mevrouw van Santen noch adieu geseght hebbende en met haer noch wat gereden. Wij hadden een passeport van de Vicelegat van Avignon. Wij ginghen de Cardinal Bicchi salueren en gaven hem een brief van de Gr. van Dona. Hij onthaelden ons seer beleeft en wilde ons savonts ten eeten hebben en leide ons zijn gansch nieuw gebouw deur. Wij wandelden de stadt deur, met een die hij ons mede gaf. Korts voor den eeten dede hij ons weer binnen komen en praeten met ons van verscheide dinghen en te propoost gekomen zijnde van sijn peerden, seide: indien ick sin hadde in eenighe, dat sij seer tot mijnen dienst waeren. Hij was een man nae mijn oordeel van in de veertich jaren, gekleet gansch int root. Hij tracteerde ons met visch, en all de wijn die wij droncken was met sneeuw en ijs toegemaeckt. Hij was seer beleeft, praete van alderhande dinghen en seij onder andere ten propooste van ambassade, dat hij, die niet gewent en was sich te ontsetten van int publicq te spreken, sich wat geembarasseert gevonden had, als hij most harangeren in de Senat van Venetiën. Nae den eeten dede hij ons slapen leiden, maer wij ginghen in onse herbergh.

11 Saterd. Vertrocken smergens en quamen naedat wij eens de wegh verloren hadden te 9 uren te Vaucluse. Dit is een wonderlijcke plaets, leggende tusschen in groote en steile berghen. De fontein komt achter uijt een groot hol van een bergh daer het water nochtans schijnt in stil te staen en is groenachtich van couleur, ijskout en wonderlijck claer. Wat verder komen onder uijt de gront de sources van de Sorgue met groot gewelt en geraes, soodat het water op een plaets wel een half mensch dickte, een voet of twee hoogh opborlt. All dese sources te samen maken terstont een rivier die dertich passen vandaer navigabel is, en wonderlijck snel. Aen dese rivier op een rots, ontrent 50 of 60 voeten hoogh, staen de ruinen van het huijs van Petrarcha, daer niet af over en is dan weinich mueren waervan dit de rouwe grontteeckeningh is.[1]) Beneden aen den bergh staet het huijs van Laura en is een slecht vierkant huijsje met een plat daeckje, wesende jegenwoordich een papiermolen. Daer is oock de grotte van Petrarcha, dat een klein gaetjen is, in tween afgeschut en in de rots uijtgehouden omtrent 20 voet langh en 10 of 12 breedt. De berghen rontsom zijn geweldich hoogh en wonder om sien. Het steetje is klein en slecht Des avonts reden wij tot Chasteau neuf, oock een slecht plaetsie. Overall in de Comtat d'Avignon zijn veel Joden en se dragen altemael gele hoeden.

12 Sond. Reden smergens wech en quamen te acht uren te Avignon, een stat van binnen schier gelijck Uytrecht, en die de netste mueren heeft van gansch Vranckrijck. Int ingaen doen se all de werelt de pistolen geven en soo deden wij oock. Logeerden tot eenen die Rasibus heet a l'Image de St. Jacques die

1) Op den kant een platte grond geteekend.

heel wel tracteert. Int inkomen is er een seer schoon gesigt over de Rohne. Het Casteel ofte Palais is een groot anticq gebouw, en voor tselve een groot plain dat over de gansche stat siet, die wel soo groot is als Uytrecht en gelijckt deselve niet qualijck. Nae den eeten vertrocken wij en quamen savonts tê Orange. Onderwegen te Sorgue saghen wij noch een clooster van Celestinen, dat heel fraey was. De Graef hadt ons recommandatie gegeven aen de superieur die ons wel tracteerde en collatie gaf. Int midden van 'tcloos-ter is een thuijntje, en rontsom dat loopt een beeck die een arm van de Sorgue is en loopt seer violent. De superieur seide ons, dat hij niet en brant in sijn kamer dan hout van Cipressen, Laurieren en Mirthus. Midden deur den thuijn loopt een laen van uijtne-mende schoone Cipressen.

13 Maend. Ick gingh smergens Mr. de Montmirail besoecken en Mr. de Beauregárd, die mij weder quamen besoecken, maer Beauregard en vont mij niet thuijs. Nae den eeten gingh tot Beaufin en vont daer de Gouverneur. Gingh daernae tot Mevrouw van Santen. Manon kreet weder en Wevert seij dat het was om Mr. Delens vertreck. Savonts liet ons de Gouverneur weten of wij bij hem geliefden te komen tot Made-moiselle de Villeneufve. Wevert wilde niet en ick gingh. Dit was een heel schoone vrouw en onthaelde mij beleefdelijck. Daernae seij mij de Graef: ik weet wel wat den Cavelier let, Il a promis a une certaine personne de ne la pas voir, maer hij sal swijnsveren hebben, segt hem dat.

14 Dinsd. Aeten smiddags tot de Gouverneur, nae den eten gingh met Mevrouw van Santen af en daerna aenseggen, en aten savonts tot van Santen.

15 Woonsd. Seiden smergens de Gouverneur adieu en vertrocken. Mr. de Montmirail was mij adieu seg-

gen. Wij deden dien dagh niet meer dan drij posten. Delen seij mij, dat g. e. i y b. m̄ s. a g. d n. l o i n a v. i o d. g. i e r l p d r e.

16 Donderd. Deden desen dagh 13 posten en quamen slapen eene post van Vienne af.

17 Vryd. Quamen smergens ten elf uren te Lion en vonden daer de Graef van Oost-Vrieslant. Forendal had gisteren twee paquetten brieven nae Orange gesonden op schrijven van van Santen. Gingh dien dagh niet uijt. Reverchon was mij besoecken.

18 Saterd. Was smergens wandelen met Wevert en speelde naemiddagh in de caetsbaen en sagh wat herten.

19 Sond. Speelde naemiddagh met Ripperda in caetsbaen en won een partije en hij twee. Schreef aen papa, aen Crommon en Kintschot. Aen papa, dat de Graefs reise onseker was en dat ick daerom meende nae Geneve te gaen, daer ick badt dat hij mij credit wilde maken.

20 Maend. Gingh smergens met de Graef nae buijten op een huijs van onse weert drij uren van Lion op een plaets geheeten le Mont d'Or. Hier voeren wij nae toe op de Saone wiens coste noch immer soo soo fraey is als die van de Loire.

21 Dinsd. Waren buijten. De tijdingh quam dat de heer van Besoijen te Aken doorgestoken was van eenen Sneiter.

22 Woonsd. Waren noch daer.

23 Donderd. Wevert èn ick reden tegen den avont wederom en vonden ons huijs vol. Neerlanders (en onder andere Bam) die nae Italien wilde.

24 Vryd. Kocht smergens goet om nae Geneve te gaen, daar ick maer van daen blijff om de brieven te hebben die Forendal nae Orange gesonden heeft. Nae de middagh was wandelen met Reverchon in de

Abbaye de St. Aisnay die seer out is en vervallen, en is gebout op de plaets waer eertijts den tempel van Augustus geweest is. Den thuijn is redelijck fraey, maer niet wel onderhouden. Den toren die talder outste stuck is, is bijkans aldus [1]) en siet niet seer Romeins uijt. Int wandelen quamen wij de Cardinal de Lion tegen, broeder van de gewesene Cardinal de Richelieu, maer geleeck hem nochtans niet. Het stathuijs staet op een groote plaets genoemt la place des Terreaux en is een geweldich groot gebouw; maer al de frontispices van de vensters sijn dus. [1]) Int midden van de plaets staet een fontein wesende een piramide die onder uijt vier houcken water geeft.

25 Saterd. Reedt smergens met de Graef nae la Charité, dat een groot geweldich gebouw is, en daer over de 1400 arme menschen in woonen, behalven 15000 die der uijt gespijst werden in de stat, dit is seer fraey om sien. Nae de middagh reden wij nae 't clooster van de Jesuiten en saghen haer Bibliotheecq die boven op een groote schoone sael staet die een uijtnemend gesicht heeft op de Rhosne, en de bibliotheecq is nochtans soo groot noch soo schoon niet als die van Antwerpen of Brussel. Haer kerck is niet groot maer seer net, en het welfsel fraey beschildert. Daernae ginghen wij noch buijten de stat een huijs sien van een Marquis dat qualijck onderhouden was. Ick kreegh een brief van papa die nae Orange geweest is van den 30 Augustus, waerin hij schrijft dat hij sich soo wel souw doen verstaen te Aurick door Erentreiter que ce point la passeroit pour bien estably, aengaende de kosten van de reise. Hier op verander-

---

1) Wederom een schetsje op den kant.

den ick weer van resolutie en nam die van hier te blijven. Met de post van Parijs en kreegh ick gheen brieven.

26 Sond. Was smergens niet uijt. Nae de middagh teekende ick. Des avonts te acht uren wasser brandt. Schreef aen papa dat ick om sijn brieven wil niet nae Geneve gegaen was en dat het mij speet dat de schoone tijt voorbij gingh om nae Itâlien te gaen.

27 Maend. Vertrocken smergens Wevert en ick nae Grenoble en quamen savonts te Champier, een slecht dorp.

28 Dinsd. Vertrocken en quamen smiddachs te Moran, vandaer door een dorp genaemt Arrive, daer wonder veel beecken zijn en schoone gesichten, des avonts te Grenoble, een steetjen dat midden in geweldighe berghen leght, van dewelcke sommighe met sneeuw bedeckt zijn. Int inkomen van de stadt isser een rots die geweldich overhanght en seltzaem om sien is. Het steedtjen is voorts niet groot en heeft naeuwe straeten. Wij logeerden à l'Espée Royale.

29 Woonsd. Wandelden smergens en saghen het huijs van Mr. de Grenoble. In zijn cabinet quam hij selfs bij ons en meende het voor wat wonders uijt te geven, daer het beschildert was van een slecht meester, en het dede hem seer goet dat ick hem prees. Nae de middach reden wij nae Vigile en saghen t'huijs van le Duc de Desdiguieres dat fraey was en met twee schoone galerien. Den thuijn heeft aen de slincke zijde een geweldighen hooghen bergh. Achteraen den thuijn komt het parck, daer midden deur een beeck loopt die wel in de 50 vervallen heeft van elck omtrent een voet hooch, met groote fruittes die wij daer in saghen. Hier over had een peerdt met een man gespronghen van den gewesenen hertoch. Wij logeerden à la Cloche en waeren daer wel getracteert en

aeten onder anderen een gelinotte, dat vogels zijn in dit lant, wat grooter als patrijsen en oock leckerder.

30 Donderd. Vertrocken smergens en quamen à la fontaine qui brusle, daer men ons soo veel wonder af gesegt had, door een moeijelijcke wegh. Zij is drij groote mijlen van Vigile. Int gaen rijdt men langhs een seer schoone valleye genaemt.....[1]), maer de luijden die daer in en omtrent woonen, krijghen groote geswellen aen de keel, die zij goitres heeten. Men passeert oock de riviere le Drac over een brugghe die overleght is met een brugghe van eene arcade die geweldich groot en vlack is. Midden op staet geschreven: Romanas moles pudore suffundo. De fonteine voornoemt is een plaets aen een beeck daer de eerde brant met vlam gelijck van ontsteken brandewijn. Doe wij quamen, branden se niet, maer met wat stroo ontsteken zijnde gingh aen, en brande als men se wat roerde met een stockje. De eerde siet er uijt als leijen en rieckt daer en daer omtrent bangh, soodat ons hooft seer dee. Des avonts quamen wij weder te Grenoble.

Octobri.

1 Vryd. Reden des middaghs wegh en quamen met een guide teghen den avont à la grande Chartreuse, door een wegh die geweldich moeijelijck is en gansche drij mijlen steil opklimt, midden door uijtnemend hooghe berghen, die int eerst vol beucken boomen en daernae vol van dle en mastboomen staen, dat altemael mannetjes zijn en schoone boomen, hoewel de meeste part niet seer dick. Int inkomen van de eerste poort vraeght een monnick wie men is

1) Oningevuld.

en waer men van daen komt, en laet een deur; aen de deur van 't clooster komt de P. Coadjuteur en heet een welkom seer beleeft, en brengt een in een camer daer men terstont vier maeckt. In de berghen vanghen se altemet beeren, en daer wasser een heel tam en liep met een bel aen den hals langhs het clooster. Boven op den bergh (daer is noch wel een half uur klimmens) gaet men de plaets sien, daer St. Bruno plach te bidden. Sij gaven ons niet te eeten dan eijeren en salade en fruijt, en wij werden gedient van een monnick en een leeckebroer. Dit clooster is irregulier gebout, maer seer groot en heeft menigte van capellen. In een van die staet een goet autaerstuck, daerin een conterfeitsel komt van een Bastaert van Bourgoignen dat fraey was. Daer sijn twee galerien elck langh over de 600 voet en maer acht breet. In dit clooster woont de Generael van de Cartusers welcker order soo rijck is dat dit convent alleen over de 120 duisent gulden inkomen heeft.

2 Saterd. Vertrocken smergens door een wegh die noch enger was dan de eerste, jae soo dat wij een geruijmen tijt mosten te voet gaen, en quamen door St. Estienne des avonts te Sirene, daer wij wel waeren.

3 Sond. Vertrocken smergens en quamen savonts te St. Lorent, drij mijlen van Lion.

4 Maend. Quamen smergens te Lion, daer wij de Graef noch vonden, en ick brieven van Papa van den 7en en 14en Septembris. In de leste secht hij dat hij sent order aen Heuft om mij hier gelt te doen hebben soo veel ick hier van doen souw hebben. Dat hij noch op bescheit wachte uijt Oostvrieslant, en soo dat favorabel was dat hij mij wissel in blanco soude doen hebben. Item dat Broer Christiaen met Graef Henrick nae Denemarken soude gaen. Ick schreef aen papa, dat ick hier met de Graef noch in

selven terminis stont en meende hier te blijven soo lang tot dat daer order quam van Anrick of van papa, schreef oock aen Broer Lodewijck en aen Kinschot.

5 Dinsd. Was niet uijt als nae de middagh. De Chanoine du Fos was mij besoecken en ick praete met het meisjen over onse deur. Kreegh brieven van papa van den 21 Septembris daerin hij order sent aen Calandrini om mij credit te doen hebben in Italien, maer dat hij wilde ick soude wachten op de orders die de Graef soude krijgen om mij te defraijeren. Item dat ick mij soude wachten van Weverts geselschap, en dat S. Hoochheyt dickwils nae mij vraegden.

6 Woonsd. Was smergens niet uijt. Nae de middagh speelde met de Graef en Wevert in de caetsbaen en won se aff. Wevert seij mij, dat Marenholtz geschreven hadt aen Bonerus dat daer verstaen wert dat ick gedefraijeert soude werden, maer datter niet in en stont van een knecht, en Wangenheim seij dat hij het mij niet en dorste seggen, en vreesde dat ick t'mogelijck niet wel mochte nemen dat sij t'mij niet van beginsel aff en hadden gedaen. Aen mij en seiden zij hier niet een woort aff.

7 Donderd. Was smergens niet uijt. Nae de middagh vraegde nae Reverchon die niet thuijs was. Daernae gingh met Wevert wandelen nae de Ruinen van de Aqueducten, daer maer drij of vier Arcades meer af staen en sijn van buijten altemael bekleet met steentjes, die aldus lagen. [1]) Hier bij legt een groote platte steen, die se heeten la pierre qui bransle hier aen wegende doet men se verroeren door dien se int midden hoogher is dan aen de zijden, dat sonder miracel seer wel geschieden kan. Buijten la Porte

---

1) Volgens de aanduiding op den kant: uitsagewijze.

de Vere staet een dingh, dat men le Tombeau des deux Amants heet, staende op vier pilaren van graeuwachtighe steen en siet er out uijt. Wangenheim quam mij segghen dat sij mij souden defraijeren.

8 Vryd. Was smergens niet uijt. Nae de middagh gingh nae caerten soecken en wandelen door de stat, van welcke men de wonderlijcke situatie met genoeghen kan verwonderen, van wat zijde dat men se oock neme.

9 Saterd. De Graef mij langh en dickwils gebeden hebbende om mede te gaen, quam smergens voor mijn bedt en vertrock naer Orange. Ick was smergens niet uijt en speelde naemiddach partij met Wevert. Hij verloor de ballen en wilde se niet betalen, daer ick schier woorden met hem over kreegh.

10 Sond. Gingh smergens in een schuijt vol menschen nae St. Romain daer die van de religie een kerck hebben, die klein is, maer net. Voor is een vierkante plaets, en int midden staet een fontein die fraey is. Nae de middagh om Weverts geselschap te ontgaen, resolveerde ick nae Geneve te gaan en sont om peerden, maer kost er gheen krijghen, soo dat mijn resolutie schier veranderde.

11 Maend. Was smergens niet uijt. Nae de middagh gingh wandelen met Wevert nae een huijs dat la Duchere heet, en legt op een hoochte en aen een bos, seer lustich. Schreef aen papa om te weten of ick die nu gedefrayeert wiert, indien de Graef niet van dese winter quam nae Italien te gaen, bij hem soude blijven, of dat ik liever alleen soude gaen. Item aen Heilersiegh, S. H., Crommon en broer Lodewijck.

12 Dinsd. Gingh nae de middagh met Wevert nae Cerises huijs te St. Germain, om wijn te sien maken.

13 Woonsd. Was buijten en quam savonts weer thuijs.

14 Donderd. Was smergens niet uijt. Na de middagh speelde in de caetsbaen. Rame sont aen mij van daegh hier gekomen wesende.

15 Vrijd. Des middags vertrock van mij Capteijn Wevert, daertoe meermaels aengeport wesende, nae Italiën. Ick hadde hem door langhe conversatie leeren kennen en gesien dat het een verstant was, dat niet wel te verdraghen was, en dat men altoos veel most toegeven, en was daerom blijde dat ick van hem af was en gescheiden. Nae de middagh gingh Rame besoecken en daernae in de caetsbaen spelen en besocht daernae du Fos noch.

16 Saterd. Was smergens niet uijt en nam een teeckenmeester aan. Nae de middagh speelde in de caetsbaen met een Engels Edelman geheeten Cotton tegen een Paffenrode van Antwerpen, die met ons in Vranckrijck quam, en gingen à moitjé des frais wegh.

17 Sond. Was smergens niet uijt. Nae de middagh speelde tegen Cotton en noch een Engelsman en verloor.

18 Maend. Was smergens niet uijt en nae de middagh ballotteerde wat. Schreef aen Papa en seij datter ordre uijt Oostvrieslant was voor mijn defraijment, en dat hij mij eens schrijven souw wat het voor een man was die bij de Graef souw komen en offer apparentie was om van dese winter nae Italien te gaen.

19 Dinsd. Was niet uijt en den ganschen dagh besigh met mijn teeckenmeester. Kreeg schrijven van papa, int welcke extracten stonden uijt brieven van de Gravin en Erentreiter, die opentlijck spraken van mijn defrayement.

20 Woonsd. Was smergens niet uijt. Nae de middagh speelde wat in de caetsbaen.

21 Donderd. Was smergens niet uijt. Nae de middagh gingh met Mr. Thom Killegrew en Mr. Cotton in de kerk van de Urselinen en hoorden daer vespres singhen door fraeije stemmen. Daernae ginghen wij in de caetsbaen, en speelden Killegrew en ick tegen Cotton, die ons afwon.

22 Vrijd. Was smergens niet uijt. Nae de middagh gingh Forendal spreken van wegen Wevert, die mij van daegh schreef van Geneve.

23 Saterd. Was den ganschen dagh thuijs om het quaet weder, dat niet en dede dan regenen.

24 Sondagk. Was oock niet uijt, speelde den ganschen naemiddagh met de Graef en soo hij qualijck altemet speelde en inpertinent, verweet hem dat er soo wat van de infanterie onder liep.

25 Maend. Was nae de middagh met de Graef de peerden besien van eenen Solighoffer.

26 Dinsd. Schreef en kreeg brieven, was niet uijt.

27 Woonsd. Vortrock met de Graef en quamen des avonts te Crieu, een slecht dorp 4 mijlen van Lion.

28 Donderd. Aeten des middachs in een dorp, genaemt La Frette, 5 mijlen van Crieu en quamen des avonts door Rive dat die schoone plaes is met all de beken; des avonts te Moran drij mijlen verder.

29 Vryd. Quamen savonts te Grenoble. Sagen noch die avont het huijs van Mr. de Desdiguieres dat redelijck fraey was en daer was een camer met schilderijen die fraey waren van Italiaensche meesters. De thuijn is oock fraey met een fontein die middelbaer is. De kerck van de Jesuiten is klein en gansch met vuere planken beschoten. Wij logeerden au Cheval marin.

30 Saterd. Vertrocken en quamen savonts a la grande Chartreuse, daer Wangenheim mij badt het

compliment te willèn doen. Hier vondt ick Carer, die uijt Italiën quam.

31 Sond. Vertrocken smergens (eerst een predicatie van een monnick gehoort hebbende, en de monnick besocht, die extraordinaris net schrijft met een kopere pen) en reeden door een groote sneeuw en een stercke koude, en quamen savonts in 't dorp Ampernay.

November.

1 Maend. Quamen smiddachs te Montmeillan door een groote koude en sneeuw. Saghen het casteel dat het streckste is van gansch Vranckrijck en Savoyen. Het legt op een rots die schijnt daertoe gemaeckt te wesen en al redelijck groot is. Van boven van de berghen schijnt het maer een molshoop te wesen. Rontsom zijn vlacke velden, maer niet ver daer van legghen van de eene zijde de berghen, waerop de Franschen dese plaets int jaer 1630 belegerden, een baterie hadden, die nochtans om de groote verte niet veel schade en dede. De graften zijn uijt de steen uijtgehouden veertich of 50 voeten diep. Het steedtien is klein en slecht. Het casteel is niet regulier gefortificeert, maer gemaeckt gelijck de rotse het mede bracht, die het even en gansch besloegh. Quamen des avonts te Chambery. Onderwegen gourmandeerde en sloegh Wangenheim de Graef en die wilde weder zijn pistolen teghen hem trecken en dit all om dat hij wat vooruijt gegaloppeert hadde. Wij logeerden te Chambery à la pomme d'or.

2 Dinsd. Waren te Chambery stil. Saghen de groote kerck die fraey was en groot. Item het casteel dat maer gemeen is. Hier staen noch twee pilaren, overgebleven van een sael in dewelcke een

Hofmeester de tafel van zijn heer te peerdt gedient hadt. Nae de middagh saghen wij de kerck van de Jesuiten, die seer net en fraey is, gelijck die meest overall zijn. Item het collegie en haer bibliotheecq die maer middelmatich was. De stadt is klein en wel gepeupleert. Daer is een straet die boven gansch overdeckt is. Nae de middagh speelden met de Graef in de caetsbaen.

3 Woonsd. Passeerden smiddags den bergh, genaemt Les Giblettes. Hierover wert men gedraghen van mans die daermede haer kost gewinnen op een stoel. Daer gongh een wolck boven op den bergh, soo dat wij groote koude hadden. Wij aeten wat te Giblette en quamen savonts au Pont Beauvoysin, daer Savoye van Vranckrijck scheidt.

4 Donderd. Quamen smiddags te Bourgoigne en savonts à la Verpillere. Tusschen beiden is een plaets daer een rivier een schoone cascade maeckt.

5 Vryd. Reden smergens wegh en quamen te drij uren te Lion.

6 Saterd. Was niet uijt, het was kout, weder. Bergerole quam hier, alles met zijn schoonmoeder afgemaeckt hebbende.

7 Sond. Was niet uijt.

8 Maend. Was niet uijt.

9 Dinsd. Was niet uijt. Daer quam order aen de Graef van naer Italien te gaen, maer soo daer van de 5000 gulden onlanghs gesonden de schulden betaelt omtrent maer 1300 gulden overschoot, soo resolveerden de Graef en Wangenheim dat men nae Geneve gaen soude. En Wangenheim badt mij dit aen papa te willen schrijven, gelijck ick dede.

10 Woonsd. Was mijn teeckenmeester besoecken, en was te vergeefs tot Forendal. Wangenheim quam bij mij om te sien of ick voor een duisent gulden

of twee souw willen goet spreken, maer ick excuseerde mij.

11 Donderd. Was smergens tweemael soecken nae Forendal, maer te vergeefs, om Weverts saecken die ick van daegh schreef nae Genua. Naemiddagh sprack Forendal en haelde van hem drij hondert gulden.

12 Vryd. Was niet uijt als over onse deur daer ick wel een uur of twee prate.

13 Saterd. Wandelde sachtermiddachs met Carer en mijn haer hebbende doen raseren om het geweldighe uijtvallen, sette een peruque op.

14 Sond. Vertrocken smergens en quamen savonts te Chasteau gaillard, een klein gehucht van huijsen, 7 mijlen van Lion.

15 Maend. (Hier werden seer goede spellen gemaeckt.) Quamen smiddachs te Cerdon een klein plaetsie midden in hooghe berghen leggende en savonts te Nantua een steetje leggende aen een lac dat deselve naem heeft seer fraey gesitueert wesende, op het ende van dat lac dat men segt dat gheen gront en heeft, en tusschen groote berghen. Hier waeren wij gelogeert, daer een spreeuw in de keuken hongh, die gansche courantes soo perfect nae fleuijte dat men het van gheen flageolet onderscheiden soude hebben.

16 Dinsd. Quamen smiddachs te Chastillon een klein plaetsje. Onderweghen siet men een geweldighe waterval wesende een beeck die van een precipice regt nedervalt, wel de hoochte van den Haegsche tooren. Nae de middach saghen de plaets daer de Rhosne in een naeuwe enghte valt en sich verbergt tusschen de steenen die van beide sijden toegevallen zijn. Wij namen een gans van Chastillon en lieten se in het gat ingaen, maer se quam niet weder uijt en was onderweghen door de groote rapiditeyt vant water ergens blijven hangen. Passeerden daer nae door

Le Pas d'Escluse wesende een passage tusschen twee berghen die de koningh doet bewaeren. Recht onder dans le berceau van de bergen loopt de Rhosne en het water is recht seegroen. De sterckte legt int hanghen van den eenen bergh die seer steil is, soo dat daer anders gheen passage en is dan door de voors. pas. Des avonts quamen te Coulonge.

17 Woonsd. Quamen smiddags te Geneve en logeerden a l'Escu de Geneve. Ick wandelde met Carer deur de stadt die redelijck groot is. Van t'eene endt tot het ander gaet een rije van winkels deur, die voor altemael met groote luijven gemaeckt zijn, soo hoogh als de huijsen, daer men onder droog kan gaen. Het stathuijs is redelijck fraey, daer is een opgangh in, die rontsom een vircante plaets gaet en gansch beleght is met kleine keijen, soo dat daer een koets tot boven toe kan oprijden, want het is sonder trappen. De kerck van St. Pierre is redelijck fraey, en bewaert het lichaem van den Hertoch van Rohan.

18 Donderd. Was niet uijt dan savonts een weinich met de Graef.

19 Vrijd. Ginghen logeren tot eenen Belisari daer de Graef was gelogeert geweest van te voren. Mr. Calandrini en sijn neef Burlamachi die te Leijden met mij gestudeert heeft, waeren mij besoecken.

20 Saterd. Waeren de Graef drij predikanten besoecken, ick savonts Burlamachi. Te vijff uren gebeurde mij daer ick wat af verschoot, dat ick int hoesten twee witte korentjes quijt wiert als groote spellehoofden, dewelcke tusschen mijn vingeren gevreven hebbende stoncken en ick vreesde of het wel stucken mochten wesen van een bedorven longh, en ick wel soude moghen vast raken aen een Teering daer ick langh voor gevreest heb, en sints ick te

Leyden studerende een hoest kreegh, die mij sint nooyt verlaten heeft. Sed fiat voluntas domini.

21 Sond. Was naemiddach in de kerck van St. Gervais en gingh met Calandrini uijt de predicatie tot sijnent. Sagh sijn vrouw en kinderen, waervan outste dochter een goet facoen van een joffer was. Wij songhen uijt Luca Marenzio.

22 Maend. Was naemiddach wandelen aent lac en besagh de schoone situatie van de stadt.

23 Dinsd. Schreef aen papa en kreegh een brief van hem, daerin hij mij schreef van d. e s ē. l n b E g u v w ā e d l i y m c i k. Kocht een slachwerck en wisselde mijn horologie van Jan Bockelzen acht pistolen en drij gulden. Wevert schreef hoe hij met zijn geselschap in Montferrat bij Altaro geattaqueert geweest was van de Banditen, hoe de baron de Schombergh terstont geschoten wiert met noch drij of vier andere en hij ontloopen was.

24 Woonsd. Was niet uijt. Calandrini was mij besoecken, en savonts speelde met de dochter van Belisari en de Graef een spel, genaemt les taraux.

25 Donderd. Was nae de middach tot Joffrouw Calandrini, dat een fraeye groote Joffvrouw was.

26 Vryd. Was nae de middach met de Graef met een schuijt varen op 't Lac, in een seer schoon weder. Het water is seer klaer, soodat men tot een pieck diepte de gront siet, maer de differentie van 't water van de Rhosne, die daer deur loopt, en kost ick niet mercken, het water is schoon seegroen en dat van de Rhosne oock.

27 Saterd. Was wandelen met Burlamachi op een groote plaine voor de stadt, die genaemt is Plain palais, hier is de maliebaen die een bocht heeft en niet fraey en is. Begost Italiaensch te leeren van Lunati.

28 Sond. Was tweemael in de kerck, en sont tot J. Calandrini, maer zij was niet thuijs.

29 Maend. Was nae de middach J. Calandrini besoecken en vont daer een Mr. Leger die predicant geweest is in Turkien int huijs van van d'heer Haga.

30 Dinsd. Nae de middagh was Burlamachi mij besoecken en wij waren wandelen.

December.

1 Woonsd. Was Joffrouw Calandrini besoecken.

2 Donderd. Was met Calandrini tot Mr. Godefroy, maer hij was niet thuijs.

3 Vryd. Was savonts tot Calandrini ten eten. Daer waren noch twee Sindiques Godefroy en ..... [1]) en hij tracteerde ons seer wel.

4 Saterd. Was tot Serment en verruijlde mijn slachwerck tegen een nieuw vergult horologe en een werck om in een cristalle kas te setten. Sprack smergens een Doctoor aengaendè mijn hoest en vertelde hem dat mij gebeurdt was den 20e van de voorleden maendt, hij ordineerde mij twee pillen te nemen. Dese importune hoest, die mij al over de 3 jaer nu gequelt heeft en nu sint ick te Geneve ben geweest noch eenichsins verergert is, doet mij gelooven dat ick wel vroegh het groote padt der werelt mocht betreden, en de hoop bedrieghen van een goeije vader die ick vrees dat te vergeefs voor mij sorgt en sich bemoeijt. En hoewel het niet sonder moeijten is dat men sich van hier kan loss maken in soo vroeghe jaren, soo draeg ick nochtans met gedult Godes plaghen, wiens weldaden ick ondanckbaerlyck genoten heb; en ben wel gerust de straff te draghen

1) Oningevuld.

die ick duisentmael over verdient heb en weerdich ben. Maer Godes wille moet geschieden. De oorsaecken quae mihi tam seriam mortalitatis cogitationem deden krijghen, waeren dat mij altemet witte stuckjes als den 20 der voorleder maent uithoesten afginghen, dat mij van selfs quade smaken in de mont quamen, dat ick eenighen tijt geleden int rijden voornemelijck, een doove pijn voelde in de rechter zijde van de longe en noch meer andere teeckenen van een bedorven longe, als roode wanghen, en dat ick eenighen tijt geleden ben magerder geworden.

5 Sond. Purgeerde. Calandrin was mij besoecken en Carer. Men sette twee hoeren int gevangenhuijs, daer van Clant er een met kint gemaeckt hadt.

6 Maend. Wert smergens gelaten. Nae den eten gingh tot J. Calandrin en speelde met haer opt schaeckbert.

7 Dinsd. Kreegh brieven uijt Hollandt dat neef Becker den bruydeghom was. Dat J. Alida van Vlaerdinghen doot was en gestorven van de pockjes. En dat Caspar Kinschot stirf van de teeringh.

8 Woonsd. Was naemiddach tot Serment, en Burlamachi was mij besoecken.

9 Donderd. Was tot Calandrini en hoorde Turetini preecken in Italiaensch.

10 Vrijd. Was met Carer wandelen en in de kaetsbaen die niet en docht. Socht Godefroy te vergeefs.

11 Saterd. Was met Calandrin tot Micheli en daernae tot Calandrin. Micheli die een suster heeft van Poletti in den Haegh is een man van in de vijftich jaren heel impotent, en altijt te bedt leggende van podagra en een paralysie. Hoorde Burlamachi preecken privatim.

12 Sond. Was tweemael in de kerck en daernae tot Calandrin daer ick att savonts.

13 Maend. Was naemiddach Godefroy soecken te vergeefs en tot Serment.

14 Dinsd. Was naemiddach tot Calandrin, die mij seij dat hij de fraeyste Joffer van Geneve wilde tot zijnent doen komen om mijnent wil en onder pretexte de venir casser des noix.

15 Woonsd. Was naemiddachs tot Serment en daernae tot Burlamachi.

16 Donderd. Was naemiddach in de Italiaensche predicatie en daernae tot Calandrin. Speelde schaeck met Annelet en won haer twee mael af.

17 Vrijd. Was tot Serment.

18 Saterd. Speelde naemiddach in de Maliebaen met de Graef en Charles en onse twee Hollanders.

19 Sond. Was tweemael in de kerck (smergens wierdt Mr. Turetini als predicant geïnstalleert) en daernae tot Calandrini.

20 Maend. Was naemiddach tot Burlamachi en tot Serment en gingh savonts eeten tot Calandrin, daernae den éeten quamen de dames om de noten te kraken. Daer waeren de twee J^en^ Turetine, Madame de Chasteau vieil, Mademoiselle Lect, al Calandrius dochters, 2 Joffrouwen Fabri etc., en wij dansten tot over middernacht. De Violons waren slecht en de Joffrouwen en kosten niet veel dansen, maer 't geselschap was goet.

21 Dinsd. Waeren Charles Burlamachi, en Deodati mij besoecken. Was naemiddach niet uijt.

22 Woonsd. Was den dach van de Escalade die men hier geweldich viert. Naemiddach was op de Treille daer ick vont Calandrin met al zijn volck Mademoiselle Lect, Madame de Chasteau Vieil etc., gingh tot Calandrin. Joffrouw Calandrin seij dat Madame de Chasteau Vieil sooveel gevraeght hadt als waerom ick niet eens uijt en quam.

23 Donderd. Was in de Italiaensche predicatie en daer nae met Annelet tot de J^en^ Turetini, daer wij praeten tot 6 uren toe. Daer was noch een luijtmeester.

24 Vryd. Was nae de middach tot Serment en sont tot Madame de Chasteau Vieil, maer te vergeefs.

25 Saterd. Oock tot Serment en te vergeefs tot Madame de Chasteau Vieil.

26 Sond. Was tot Calandrin en att daer savonts en most er van daen, doordien ick pillen daeghs te voren genomen hadt. Sij vertelden mij dat de Comte Sissel brouillerie had gehadt met Madame de Chasteau Vieil, hij haer op de rock getreden hebbende int danssen en dat Mr. Jan Jaques Favri, haer galant, het voor haer opgenomen hadde.

27 Maend. Was naemiddach tot Calandrin en nam een lintje van Annelet.

28 Dinsd. Was tot Mademoiselle Lect en praeten daer den ganschen avont. Int ende quam Mr. Lect oock daerby.

29 Woonsd. Sont tot Madame de Chasteau Vieil, maer te vergeefs. Gingh tot de Joffrouwen Turetini.

30 Donderd. Was tot Calandrini.

31 Vryd. Att savonts tot Calandrini op sijn geboortendagh met all sijn kinderen en kintskinderen. Mrs du Buisson en Lullain waren mij besoecken. Calandrin liet mij een steen sien, dat een graeuwe gemeene straetsteen was en daer stont op gehouden, soodat de letters uijtstaken in breedachtighe Italiaensche letteren, vier versen van Nostra damus, daermede het innemen van Savoyen int jaer 1600 door Henry IV, mede voorsegt werdt, dese steen was in een muur gevonden die men afbrack. Noch haddense in een muur gevonden een geraemte van een mensch, gemetselt in de muur, met een weinich gebroken glasen

daerby. En het huijs was van te voren soo infaem geweest van spoock, dat het eens voor 600 escus verkocht was.

1650.

Januarius.

1 Saterd. Was naemiddagh tot Serment en bedroogh savonts de Graef en Wangenheim met een keers met poeijer daerin.

2 Sond. Was tot Calandrin en att daer savonts.

3 Maend. Was tot de Joffrouwen Turetin en vont daer noch een Seelander, genaemt Honingh.

4 Dinsd. Was tot Calandrini en verloor een discretie aen Annelet. Mr. de Chasteau Vieil was mij besoecken en excuseerden mij langh en breedt dat ick sijn vrouw twee of drijmael te vergeefs gesocht hadde. Kreegh een brief van papa, daerin hij mij langh en breedt schreef van l. v. s o n̄ f. f. f. d r̄. o g u s. r a e. l y s g k e l r s s l b. k e g r s g h e f n.

5 Woonsd. Gingh sachtermiddachs met Joffrouw Calandrini Madame du Cré besoecken en vont daer le Comte de Seissel met Madame Roset en praeten daer machtich vrij, siende dat het wijffer soo aen was.

6 Donderd. Was tot J. Turetin, daer Chabot was en daernae le Comte de Seissel die met Marie seer vrij leefden.

7 Vryd. Was tot du Buisson, en Lullain te vergeefs en daernae tot Micheli en daernae tot Calandrin.

8 Saterd. Was tot de J^en^ Turetini en vont er Chabot; Maey was wat spijtich.

9 Sond. Was nae de middagh Madame Chasteau

Vieil besoucken. Daer was niemant dan haer man. Gingh daernae noch tot Calandrini daer se mij met gewelt wilden ten eeten houden, maer ick gingh wech.

10 Maend. Was Madame de Cré besoecken, daer daernae de Comte de Seissel quam en daernae tot Calandrini. Madame de Cré seij men dat men aen Mademoiselle Roset geseght had, dat ick soude geseght hebben: Je l'crois bien visiter (te weten Mademoiselle Roset) mais elle n'a pas la demarche belle.

11 Dinsd. Was met Calandrini in een Oratio Inauguralis van Mr. Mestresat. Daernae den ganschen achtermiddagh tot sijnent. Lullein quam daer oock.

12 Woonsd. Was tot Calandrini en nam Annelet een gouwe ringetjen af. Eerst met Calandrini in een andere oratie van Mr. Mermillot.

13 Donderd. Was tot J. Turetini en vont er Mrs Chabot en Gudain en J. Renée Deodati. Mr. du Puy troude.

14 Vryd. Was tot Madame de Chasteau Vieil te vergeefs, daernae tot Lullain bij sijn wijff en daernae tot Calandrini. Renée Deodati brack haer been, de straten gladt wesende.

15 Saterd. Was den ganschen dagh niet uijt. Savonts att Gudan den dansmeester met ons.

16 Sond. Was voor de middagh in de kerck. Daer na de predicatie de Sindiques gemaeckt wierden. Nae de middagh was tot Madame du Cré en vont daer de Comte de Seissel en Mademoiselle Roset, en eenen Stoep. Gingh daernae noch tot Calandrini, daer mij Annelet geweldich quelde om haer ringh weer te hebben.

17 Maend. Was tot Madame du Cré die mij beloofde mijn peis te maken met Mademoiselle Roset. Daernae tot Calandrini noch Annelet en was niet thuijs en was tot Madame de Chasteau Vieil.

18 Dinsd. Was tot de Jen Turetin daer de Comte de Seissel quam en nam sijn afscheit. Sij seiden hem dat Madame Winsot qualijck van haer reputatie gesproken had en geseght dat het van hem quam. Hij maeckte mij geweldich koele mine en seij me geen adieu, als aen de deur wesende dese woorden: Monsieur vostre tres-humble valet.

19 Woonsd. Was nae de middagh tot Madame de Chasteau Vieil; sy quam int end thuijs.

20 Donderd. Was tot de Jen Turetini.

21 Vrijd. Was tot Madame du Cré.

22 Saterd. Was tot Mr. Micheli en daernae tot Calandrini daer mij Annelet niet meer soo en quelde om haer ringh, soo dat ick wel sach dat men het haer verboden hadt.

23 Sond. Was tot Calandrini en nae de middach in de kerck.

24 Maend. Was tot Madame du Cré en vont daer de Comte de Hohenlo met noch twee Duitschen, die niet meer en seiden nae dat ick gekomen was, en sij lachten daer geweldich mede, naedat zij wegh waeren.

25 Dinsd. Att des middaghs tot Carer met Mr. Godefroy en Siegler en Flourenois; was daer nae tot Calandrini.

26 Woensd. Was nae middagh tot Madame du Cré en att savonts tot Calandrini met Mr. en Mademoiselle Lect, d'Angers met sijn wijff etc., ick sat by Mademoiselle Lect, die ick daernae leerde verkeeren.

27 Donderd. Was in de kerck en sittende de Graef van Hohenlo in de banck daer ick gewent was te sitten, ginck ick evenwel op mijn oude plaets en hij schoof wat uijt de weegh. Uijt de kerck komende stont J. Calandrini voor de deur en sij seij me daerop gelet te hebben en sey al lachende: Seigneur Dieu, il faudra vous battre avec le Comte de etc. Ick geckte

daermede. Ick vondt de J^en^ Turetini voor de deur van Madame du Cré en gingh met haer nae J. Renée Deodati die te bedde leij van een gebroken been. Daer vondt ick Annelet met J. Lect. Savonts gingh noch tot Madame du Cré die dit van de Graef van der Hoolck all gehoort had en lachte met hem en vertelde het mij, niet wetende dat ick het was. Savont thuijs komende seij Lintelo dat twee Barons nae mij hadden wesen vragen. Ick vertelde het aen Wangenheim, die mij groot gelijck gaf. Nae den eeten komen dese twee weder, ick liet se op mijn kamer gaen, en daer mij excusen gedaen hebbende van haer importuniteit seiden te komen van de Graef van Holack om te weten uit wat intentie dat ick dat flus gedaen hadde en of ick meende hem daermede sijn qualiteit te disputeren, dit alles seer beleefdelijck. Ick seide neen. Et que j'estois serviteur de monsieur le comte, et que je m'estois mis la n'ayant pas veu qu'il y estoit et voulant voir au visage deux filles qui estoyent la. Hierop seiden sij met groote beleeftheit dat se dat oock niet en geloofden en hetselfde geseght hadden aen de Graef en baden weer dat ick het haer ten besten wilde houden. Dus gingh het aff.

28 Vrijd. Was tot Calandrin.

29 Saterd. Was met de Graef op 't Lac varen.

30 Sond. Was tweemael in de kerck en daernae tot mademoiselle Lect.

31 Maend. Was tot Calandrini.

Februarius.

1 Dinsd. Was tot Calandrini.

2 Woonsd. Was tot Madame du Cré, daer ick vont de J^en^ Turetini met Mr Honigh. Marie nam mij mijn

ringetje van J. Corn. van der Hoolck, soo ick nevens haer satt. Savonts tot Madame de Blagnij.

3 Donderd. Was tot Madame du Cré en daernae tot Calandrini.

4 Vrijd. Was tot Madame du Cré en daernae tot Calandrini; J. Calandrini raeijde mij een fontenelle te doen setten op mijn arm voor de defluxiën op de borst. Nae den eten gingh met Madame du Cré tot Madame de Blagny en met haer tot Mr. de Verrasse daer Mademoiselle Roset mede quam, daer ick al lachende de peis mede maeckte.

5 Saterd. Dede mij een fontanelle setten op de slincker arm om defluxiën te diverteren, die mij in dese tijt seer incommodeerden. Was tot de Jen Turetini.

6 Sond. Was nae de middach in de kerk en daernae tot Calandrini. Sijn wijff was sieck en ick sat daer langh bij en praete. Nae den eeten gingh savonts tot Madame de Blagnij, daer ick de jonge luij Mademoiselles d'Anderville de Luserne etc. vont dansen Gudan speelende. Sij deden mij mede dansen. Hier quam Madame du Cré en la Roset, oock de leste maeckte mij seer goede mine.

7 Maend. Nae den eten mijn hooft uijt de venster steeckende, sagh een groot geselschap op de straet, daer was Madame de Blagnij, du Cré, Roset met de premier Sindique, Chabot etc. Madame Blagnij sagh mij en riep: Monsieur, ne voulez vous pas venir aveq nous! soo quam ick, zij meenden het instrument te sien van l'Esgaré, maer het was niet gemonteert, soo gingen wij altemael tot Mr. Barthelemij Micheli die niet wel en was. Daernae gingen wij tot Roset en waeren daer tot den avont toe.

8 Dinsd. Was nae de middagh tot Calandrini sint vier uren. Nae den eeten schreef tot een uren toe.

Du Chat en Lunati seiden mij dat J. Françoise Turetini de bruydt was met een Zwitzer genaemt Faverges van Neuf Chastel, 30000 gulden inkomens hebbende. Kinschot schreef dat Caetje wat nae de teeringh trock en voor de tweede reise de doot van sijn neef.

9 Woensd. Was tot Madame de Blagnij en vont daer Madame du Cré en Roset en de Sindique Sarrasin. Nae den eeten oock daer, en daer quam de Prieur en de Don procr van l'Abbaye de pommier twee uren van de stadt.

10 Donderd. Was tot Calandrini den ganschen achtermiddagh van 4 tot sessen. Nae den eeten tot Madame de Blagnij.

11 Vryd. Was tot Mademoiselle Lect, die ick met Annelet voor de deur vont tot Calandrini, nae den eeten tot Madame de Blagnij.

12 Saterd. Was tot Madame du Cré en daernae tot Blagnij.

13 Sond. Was tot Madame de Blagnij en tot Calandrini, daer zij mij ten eeten wilden houden. Mr. Chasteauvieil niet thuijs.

14 Maend. Was tot Madame du Cré en met haer tot Madame de Blagnij.

15 Dinsd. Oock tot Madame de Blagnij.

16 Woonsd. Was tot Calandrini den ganschen achtermiddach en raesde lustich met Annelet.

17 Donderd. Was met J. Calandrini en Annelet tot M. de Chasteau Vieil en praete met Annelet de gansche tijt aen een venster alleen. De moeyer seij er daer veel af te seggen souw wesen. Nae den eten bracht ick Annelet tot M. de Blagnij om te veilleren.

18 Vryd. Socht all de werelt en vont niemant thuijs. Ick quam de knechten teghen van Madame Roset en du Cré en sij riepen mij, maer ick gingh

voorbij, langhs de Rosne. Nae den eten was veilleren tot Turetin.

19 Saterd.

20 Sond. Was naemiddach in de kerck.

21 Maend.

22 Dinsd.

23 Woonsd. Was naemiddachs tot Madame du Cré daer Honich quam, in questie wesende met sijn Gouverneur Deodati en seggende dat hij daerom niet met mij kost gaen. Savonts att tot Madame de Blagnij met Madame du Cré, Saltun, Stoep, Honich.

24 Donderd. Vertrock ten 11 ueren en quam te 4 ueren te Rolle met Mr. Souflèfer, en logeerden à la Couronne.

25 Vryd. Quam ten 10 ueren te Morges en att daer à l'Ours, daer een seer fraeye dochter was. Hier nam een guide en quam savonts te Bavois.

26 Saterd. Att des middachs te Iverdun à la Maison de Ville en quam savonts te Payerne en logeerden à l'Ours.

27 Sond. Vertrock smergens ten 7^{en} en quam ten half 10 te Morat en savonts ten 5 te Berne.

28 Maend. Besocht Mr. May en sach de stadt, savonts att tot May.

Martius.

1 Dinsd. Vertrock smergens en quam savonts te Payerne, te Morat gegeten hebbende.

2 Woonsd. Vertrock smergens en quam sonder peisteren te Morges elff ueren wegs. Burlamachi att bij mij en Mr. d'Anbonne sont mij wijn.

3 Donderd. Quam te 3 ueren te Geneve en vont daer alle ding in de oude staet en de Graef noch ongereet om te vertrecken en Wangenheim in sijn

neers gepepert om rapporten, die hij seijde dat men van hem gedaen hadt; was tot Calandrini.

4 Vryd. Was naemiddagh tot Madame du Cré, daer ick Madame de Blagnij vont en Mr. Roset met Honich. Wij reden wandelen. Daernae wederkomende vont Annelet en J. Lect tot Calandrini voor de deur staen en gingh met J. Lect tot haerent en praete tot 7 ueren toe.

5 Saterd. Was tot Calandrini.

6 Sond. Was tot Calandrini, die sieckelijck was van een quade keel. Des avonts bracht J. Calandrini tot Mr. de Verrasse daer de bruijdt was van Grogoski en waeren daer tot nae 12.

7 Maend. Was tot Calandrini, maer laet eerst tot Madame de Blagnij die sieckelijck was.

8 Dinsd. Was tot Madame du Cré en daer was Mr. de Verrasse. Daernae tot Calandrini. Joffrouw Calandrini seij mij, dat gisteren Madame du Cré seij tot Madame de Blagnij haer quellende dat Honich baisoit volontiers l'Annelet. Daerop seij sij: que ny luy ny d'autres ne le faisoyent volontiers, mais que pour luy il se contentoit des belles idées. Daerop seij Madame du Cré: Dieu benisse les belles idées et les bonnes intentions, dat was voor mijn reeckeningh.

9 Woonsd. Was tot Calandrini en speelde met hem verkeer.

10 Donderd. Was tot Madame du Cré en vont Monsieur de Verrasse. Natalis meus, eerst tot Burlamachi.

11 Vryd. Was tot M. du Cré die mij liet halen; gingh met haer tot M. de Blagnij en al te samen tot M. Roset, daer wij confituren aeten. Daernae quamer Grogoski's bruijt met noch een lengte racaille.

12 Saterd. Was tot Calandrini daer all de werelt te begraeffeniss gingh met d'oude Mademoiselle Lul-

lein, daer ick oock gebeden was. Vandaer gingh tot M. du Cré en vandaer tot M. de Blagnij. Sij seij me dat gisteren iemant geseght had, dat ick *tres mesdisant* was en dat sij geseght hadt dat nooyt gehoort te hebben: la ou elle avoit pourtant eu l'honneur de me voir assez souvent chez elle. Piqueerde mij wat met Stoeppe. Madame le Chasteau Vieil quam in de craem.

13 Sond. Was naemiddach in de kerck. Daernae tot Madame du Cré daer veel volx was. M. de Blagnij de Bon, les Turetines, la Luserne, d'Anderville, Stoeppe, Dienys etc. Nae den eten ginghen daer weer en met al dat geselschap tot M. de Verrasse daer M. Deodati oock quam en Mr. de Martine. Daer quamen oock de Baron Rakemts en noch een ander duijtsch Baron. Sij speelden spulletjes en ick onderhiel M. de Verrasse en Madame Roset.

14 Maend. Kreegh brieven van huijs, dat neef Visscher doot was en dat Crommon een gebodt gehadt hadt. Was nae de middagh tot M. Micheli en vondt daer M. du Cré en M. de Verrasse. Gingh met M. du Cré tot J. Deodati. Daernae tot M. du Cré noch nae den eten, daer ick een ringetje afkoft en sij leerden mij de tanden schoonmaken, met gebrandt terwebroodt. Sagh wel dat sij noch niet en despereerde van Honich te trouwen aen Mademoiselle d'Amnale, alsoo se mij verweet dat ick het omstooten wilde.

15 Dinsd. Woonsd. Donderd. Vryd. Saterd.

20 Sond. Nam medecijnen, hebbende een quade keel met wat korts.

21 Maend. Wiert gelaten en gingh nochtans nae de middach tot Calandrini, daernae tot Deodati, daer ick Joffrouw Calandrini vont met Madame du Cré, Roset, Honich etc.

22 Dinsd. Erger wesende was thuijs, voorts tot Sondagh toe. Ondertusschen passeerden het pasquil van de l'Isle en dat men mij sien teeckenen hadt.

27 Sond. Was Madame du Cré soecken, maer te vergeefs.

28 Maend. Was tot Calandrini en daerna tot Madame du Cré, daer Madame de Blagnij was.

29 Dinsd. Kreegh brieven dat Mr. Descartes in Zueden gestorven was. Item dat Mevrouw de Princes aen Goethals gesproken hadt van een huwelijck voor mij; was tot Calandrini, tot Me de Blagnij en du Cré.

30 Woonsd. Was met Honich wandelen en gingh daernae met hem tot Madame du Cré.

31 Donderd. (Hauchepied viel in een soorte van rasernije). Was tot Calandrini en Annelet gingh met Madame Turetini tot de Bruijt J. Turetini en wilde mijn mede hebben, maer ick wilde niet. Daernae quam de J. Eve Favri met Mademoiselle du Buisson. Ick gingh tot Deodati en vont daer al de wijffs.

April.

1 Vryd. Was tot Calandrini den ganschen achtermiddach. Des avonts versont mij Madame du Cré mijn latende weten dat ick terstont tot Calandrini komen sou, ick quam er en daer was niet. Wij speelden tot Madame du Cré met de kaert en Madame Roset quam er oock.

2 Saterd. Was met Burlamachi wandelen in den thuijn van Mr. Lect, en daernae tot Mr. du Cré, daer ick Madame de Blagnij vont en Honich.

3 Sond. Was tweemael in de kerck en was voor de tweede predicatie met de Graef schieten. Daernae in den thuijn van Madame du Cré, daer wij om een

collatie speelden, savonds att tot Honich en keef met Me du Cré.

4 Maend.

5 Dinsd. Was tot Madame du Cré en daernae tot Calandrini. Wangenheim resolveerde te vertrecken, Honich att bij mij.

6 Woensd. Was met M. Calandrini Me Lect soecken in haer thuijn buijten, maer en vonden se niet daer, maer savonts tot harent en praten langh in den thuijn.

7 Donderd. Waeren in den thuijn van Madame du Cré en maeckten daer collatie ick bracht er Annelet Calandrini.

8 Vryd. Was tot Calandrini en sagh het cabinet van de predikant Turetini, die veel schoone goude medalien had.

9 Saterd. Onse reise nae Italien geresolveert wesende sondt dit journal nae Hollandt. De reise gaet voort Dinsdach toekomende, godt ons gesontheit gevende en mij beter als de jegenwoordighe die seer op een teering treckt.

Door het HISTORISCH GENOOTSCHAP zijn uitgegeven onderstaande werken:

KRONIJK van het Historisch Gezelschap te Utrecht.

2e jaargang. 1846 (*) *f* 5.—.	4e jaargang. 1848. . *f* 3.70.
3e jaargang. 1847. . - 2.70.	5e jaargang. 1849. . - 6.—.

(*) **De eerste jaargang is nimmer in druk verschenen.**

KRONIJK van het Historisch Genootschap gevestigd te Utrecht.

2e *serie*	
6e jaargang. 1850. . *f* 6.—.	19e jaargang. 1863. . *f* 7.40.
7e jaargang. 1851. . - 6.40.	20e jaargang. 1864. . - 7.20.
8e jaargang. 1852. . - 6.80.	5e *serie*
9e jaargang. 1853. . - 6.80.	21e jaargang. 1865. . - 7.60.
10e jaargang. 1854. . - 6.80.	22e jaargang. 1866. . - 7.20.
3e *serie*	23e jaargang. 1867. . - 9.20.
11e jaargang. 1855. . - 3.20.	24e jaargang. 1868. . - 9.40.
12e jaargang. 1856. . - 3.60.	25e jaargang. 1869. . -10.70.
13e jaargang. 1857. . - 4.80.	6e *serie*
14e jaargang. 1858. . - 5.10.	26e jaargang. 1870. . - 8.00.
15e jaargang. 1859. . - 4.60.	27e jaargang. 1871. . - 8.20.
4e *serie*	28e jaargang. 1872. . - 6.20.
16e jaargang. 1860. . - 5.40.	29e jaargang. 1873. . - 8.30.
17e jaargang. 1861. . - 5.80.	30e jaargang. 1874. . -10.30.
18e jaargang. 1862. . - 6.60.	31e jaargang. 1875. . - 8.40.

BERIGTEN van het Historisch Gezelschap te Utrecht.

1e deel. 1e stuk. 1846. *f* 3.40.	2e deel. 2e stuk. 1849.
1e deel. 2e stuk. 1848. - 2.20.	(Verhooren van JOHAN
2e deel. 1e stuk. 1849. - 2.20.	v. OLDENBARNEVELT). - 3.80.

BERIGTEN van het Historisch Genootschap te Utrecht.

3e deel. 1e stuk. 1850. *f* 3.—.	5e deel. 2e stuk. 1856. - 2.50.
3e deel. 2e stuk. 1851. - 3.—.	6e deel. 1e stuk. 1857. - 2.50.
4e deel. 1e stuk. 1851. - 3.—.	6e deel. 2e stuk. 1857. - 2.10.
4e deel. 2e stuk. 1851. - 2.50.	7e deel. 1e stuk. 1861. - 5.50.
5e deel. 1e stuk. 1853. - 3.20.	7e deel. 2e stuk. 1863. - 6.50.

CODEX DIPLOMATICUS in 4°. 1848. - 5.20.

2e *serie* in 8°.

1e deel. 1e afd. 1852. *f* 3.75.	3e deel. 2e afd. 1856. - 3.40.
1e deel. 2e afd. 1852. - 3.10.	4e deel. 1e afd. 1859. - 3.10.
2e deel. 1e afd. 1853. - 6.20.	4e deel. 2e afd. 1860. - 5.20.
2e deel. 2e afd. 1853. - 3.20.	5e deel. 1860. . . . -12.00.
3e deel. 1e afd. 1855. - 6.50.	6e deel. 1863. . . . - 1.20.

REGISTER op de onderwerpen behandeld in de Kronijk, de Berichten en den Codex Diplomaticus . . . . . - 1.80.

N°. 27. Brieven van en aan Joan Derck van der Capellen van de Pol. Uitgegeven door Mr. W. H. de Beaufort . . . . . *f* 10.80.

N°. 27*b*. Brieven van en aan Joan Derck van der Capellen tot den Pol. Uitgegeven door Mr. J. A. Sillem. Aanhangsel van de Brieven uitgegeven door Mr. W. H. de Beaufort. Met twee registers. - 1.40.

N°. 28. Bellum Trajectinum Henrico Bomelio autore . - 1.40.

N°. 29. De Rekeningen der Grafelijkheid van Zeeland onder het Henegouwsche Huis, uitgegeven door Dr. H. G. Hamaker. *Eerste Deel* . . . . - 6.80.

N°. 30. De Rekeningen der Grafelijkheid van Zeeland onder het Henegouwsche Huis, uitgegeven door Dr. H. G. Hamaker. *Tweede Deel* . . . . - 5.30.

N°. 31. Lijst van Noord-Nederlandsche Kronijken. Met opgave van bestaande Handschriften en Litteratuur, door Mr. S. Muller. Fz. . . . . - 1.40.

N°. 32. Journaal van Constantijn Huygens, den zoon, gedurende de veldtochten der jaren 1673, 1675, 1676, 1677 en 1678 . . . . . - 3.50.

N°. 33. Négociations de Monsieur le comte d'Avaux, ambassadeur extraordinaire à la cour de Suède, pendant les années 1693, 1697, 1698, publiées pour la première fois d'après le manuscrit, conservé à la bibliothèque de l'Arsenal à Paris, par M. le Prof. J. A. Wijnne. Tome premier. - 8.00.

N°. 34. Idem. Tome deuxième . . . . . - 5.40.

N°. 35. Idem. Tome troisième, (première partie) . . - 5.60.

N°. 36. Idem. Idem. (deuxième partie) . . - 3.90.

N°. 37. Brieven van Lionello en Suriano uit den Haag aan Doge en Senaat van Venetie in de jaren 1616, 1617 en 1618, benevens Verslag van Trevisano betreffende zijne zending naar Holland in 1620 . . . . . - 6.10.

N°. 38. Brieven aan R. M. van Goens en Onuitgegeven Stukken hem betreffende. *Eerste Deel* . . . - 6.60.

N°. 39. Dagverhaal van Jan van Riebeek, Commandeur aan de Kaap de Goede Hoop. *Eerste Deel.* (1652—1655) . . . . . - 7.80.

N°. 40. Rijmkroniek van Melis Stoke, uitgegeven door Dr. W. G. Brill. *Eerste Deel.* . . . . . *f* 5.00.

N°. 41. De geschillen over de afdanking van 't krijgsvolk in de Vereenigde Nederlanden in de jaren 1649 en 1650 en de handelingen van Prins Willem II, toegelicht met behulp van ongedrukte stukken uit het Huis-archief van Z. M. den Koning, door Dr. J. A. Wijnne. . . . - 5.40.

N°. 42. Rijmkroniek van Melis Stoke, uitgegeven door Dr. W. G. Brill. *Tweede Deel* . . . . . - 4.80.

N°. 43. Brieven aan R. M. van Goens en Onuitgegeven Stukken hem betreffende. *Tweede Deel.* . . - 4.60.

N°. 44. Brieven en Onuitgegeven Stukken van Jonkheer Arend van Dorp, Hr. van Maasdam enz., uitgegeven door Mr. J. B. J. N. Ridder de van der Schueren. *Eerste Deel* . . . . . - 6.60.

N°. 45. Memorien van Mr. Diderik van Bleyswijk, vrijheer van Eethen en Meeuwen, heer van Babylonienbroek, Raad in de Vroedschap, burgemeester van Gorinchem enz. enz. 1734—1755. Uitgegeven met inleiding en aanteekeningen, door Theod. Jorissen . . . . . - 4.50.

N°. 46. Journalen van Constantijn Huygens, den Zoon, (Handschrift van de Koninklijke Akademie v. Wetenschappen te Amsterdam). *Derde Deel.* - 2.20.

N°. 47. Correspondentie van en betreffende Lodewijk van Nassau en andere onuitgegeven documenten verzameld door Dr. P. J. Blok. . . . . - 2.90.

N°. 48. De kroniek van Sicke Benninge 1e en 2e deel (kroniek van van Lemego) uitgegeven en met kritische aanteekeningen voorzien door Mr. J. A. Feith, Commies-Chartermeester bij het Oud-Archief in Groningen met eene inleiding van Dr. P. J. Blok, Hoogleeraar te Groningen . . - 2.40.

BIJDRAGEN EN MEDEDEELINGEN van het Historisch Genootschap, gevestigd te Utrecht. I^e^ Deel. *f* 5.60.

Idem. IIe Deel . . . . . - 5.20.

Idem. IIIe Deel . . . . . - 5.20.

Idem. IVe Deel . . . . . - 8.80.

Idem. Ve Deel . . . . . - 5.40.

Idem. VIe Deel . . . . . - 6.00.

Idem. VIIe Deel . . . . . - 5.00.

Idem. VIIIe Deel . . . . . - 3.60.

Idem. IXe Deel . . . . . - 6.10.

Idem. Xe Deel . . . . . - 5.80.

KATALOGUS der Boekerij van het Historisch Genootschap, gevestigd te Utrecht. 3e uitgave. 1872. . - 1.60.

SUPPLEMENT-KATALOGUS der derde uitgave in 1872 van de Boekerij van het Historisch Genootschap, gevestigd te Utrecht. 1882. . . . . - 1.10.

ABRAHAM DE WICQUEFORT, Histoire des Provinces Unies des Païs-Bas, depuis le parfait établissement de cet état par la paix de Munster. Tom. I—IV. . . . - 26.00.

Jhr. Mr. A. M. C. VAN ASCH VAN WIJCK, Een Woord in het belang van het Nederl. Archiefwezen. 1846. - 0.20.

Bovenstaande werken zijn, voor zoover zij voorhanden zijn, door de Leden tegen de helft van den prijs te bekomen.

WERKEN

UITGEGEVEN DOOR HET

HISTORISCH GENOOTSCHAP,

GEVESTIGD

TE UTRECHT.

NIEUWE REEKS.

N°. 47.

BIJDRAGEN EN MEDEDEELINGEN van het Historisch Genootschap, gevestigd te Utrecht. I^e^ Deel. *f* 5.60.
Idem. IIe Deel . . . . . - 5.20.
Idem. IIIe Deel . . . . . - 5.20.
Idem. IVe Deel . . . . . - 8.80.
Idem. Ve Deel . . . . . - 5.40.
Idem. VIe Deel . . . . . - 6.00.
Idem. VIIe Deel . . . . . - 5.00.
Idem. VIIIe Deel . . . . . - 3.60.
Idem. IXe Deel . . . . . - 6.10.
Idem. Xe Deel . . . . . - 5.80.

KATALOGUS der Boekerij van het Historisch Genootschap, gevestigd te Utrecht. 3^e^ uitgave. 1872. . - 1.60.

SUPPLEMENT-KATALOGUS der derde uitgave in 1872 van de Boekerij van het Historisch Genootschap, gevestigd te Utrecht. 1882. . . . . - 1.10.

ABRAHAM DE WICQUEFORT, Histoire des Provinces-Unies des Païs-Bas, depuis le parfait establissement de cet estat par la paix de Munster. Tom. I—IV. . . - 26.00.

Jhr. Mr. A. M. C. VAN ASCH VAN WIJCK, Een Woord in het belang van het Nederl. Archiefwezen. 1846. - 0.20.

Bovenstaande werken zijn, voor zoover zij voorhanden zijn, door de Leden **tegen de helft** van den prijs te bekomen.

WERKEN

UITGEGEVEN DOOR HET

HISTORISCH GENOOTSCHAP,

GEVESTIGD

TE UTRECHT.

NIEUWE REEKS.

N°. 47.

MAR 17 1919
949.2
D+ 67 w

CORRESPONDENTIE

VAN

EN BETREFFENDE

LODEWIJK VAN NASSAU

EN

andere onuitgegeven documenten

VERZAMELD

DOOR

Dr. P. J. BLOK.

WERKEN VAN HET HISTORISCH GENOOTSCHAP,
GEVESTIGD TE UTRECHT.

NIEUWE SERIE N°. 47.

UTRECHT,
. KEMINK & ZOON.
1887.

VOYAGE DE CELL etc.

1680.

Septembre.

13 Vendredy. S. A. disna chez M[r] d'Odijck et avant se mettre à table signa les depesches que j'avois prestes, me disant que je serois obligé de faire bien de la diligence pour arriver le jour suivant à Dort [1]) chez le Conte de Flodrof.

Ma femme et mon père me menèrent au batteau qui part à $4^1/_2$ heures pour Leyden, mais il estoit party; tellement que j'envoyai le valet de mon père pour louer un chariot qui me menast à Leyde. Il revint sans en avoir trouvé, ce qui me fit resoudre de me mettre avec luy dans une de ces charrettes qu'en ce temps-là l'on appelloit des chaises, qui me mena dans moins d'une heure et demye à Leyden à l'hostellerie d'où partent les batteaux à Utrecht, où Bruynestein vint me joindre quelque temps après et souppa avec moy.

---

1) Kasteel niet ver van Deventer, toen door den graaf van Flodrof bewoond.

Dans le chemin de Leyde nostre charrette s'embarrassa dans la roue d'une autre où estoit le Conseiller Goes avec sa femme, qui dit à son mary: Soo bruy je altijt maer toe.

Nous nous mismes dans le Roef du batteau d'Utrecht et y couchasmes la nuit.

19 Samedy. Nous arrivâmes à 6 heures du matin à Utrecht, où je trouvay ma calesche que j'avois envoyé devant et mon chariot de bagage et louay 4 chevaux de Voerman pour le dt chariot à condition de le mener le mesme soir à Deventer pour 36 ℔.

Nous disnasmes a Voorthuysen à $3^1/_2$ d'Utrecht et repeumes à Appeldoorn ayant passé par Hooghsoeren.

A Voorthuysen passa pendant que j'y fus un courier que j'avois depesché au Conte de Flodrof pour le prier de m'attendre quelques heures le jour suivant au matin. Je commanday à ce courier de luy dire que je faisois estat d'estre chez luy ce mesme soir ou le jour suivant de bon matin.

J'arrivay ce soir à 11 heures à Deventer et souppay à la demy-lune, une auberge très-bonne qui n'est pas loign de la porte où l'on entre.

Le mesme soir le Bourgemre et Professeur Cuyper avec le S. . . . . [1]) vindrent me saluer et demeurerent jusques à une heure de nuit.

15 Dimanche. Le mesme Mr Cuyper revint encore et aussi le major commandant de la ville Sandrart, disant estre faché que je n'avois pas logé chez luy et m'offrant son logis pour mon retour.

Sur les huict heures du matin je receus une lettre du Conte de Flodrof dans laquelle il me mandoit que nous ne devions partir que le jour suivant, Mrs de

---

1) Niet ingevuld.

Ginckel et de Zuylestein ne devant arriver que ce jour là et qu'il m'attendoit pour disner.

Bruynestein accorda avec les chartiers que nous avions desja arrestés pour Otmarsum (ou j'avois escrit au Conte de Flodrof le soir du jour precedent que je devois aller à droiture, et j'allay à Dort chez le dt Conte qui estoit allé à l'Eglise; nous nous promenasmes en attendant son retour.

Disnames avec luy et sa femme ensuitte. Elle me monstra ses Cabinets l'apresdisnée pendant qu'il ne fit que pleuvoir.

Ginckel et Zuylestein arrivèrent vers le soir et nous souppâmes ensemble fort bien et fusmes logés de mesme.

Il y avoit la Madlle de Salmslagh niepce de Made de Flodrof assez jolie, mais sotte créature.

16 Lundi. Nous partismes par un mauvais temps, une pluye nous arrousant de temps en temps.

J'avois renvoyé mes chevaux de carosse de Deventer après les avoir fait reposer un jour; à Dort nous en trouvames de paysants qui nous menèrent assez bien.

Nous arrivasmes à Goor, un assez grand bourg à 4 heures de Dort.

Là nous fusmes obligés d'attendre plus d'une grosse heure les relais qu'il nous falloit, n'estants pas arrivés; cependant nous prismes du chocolate.

A trois heures nous arrivames à Otmarsum à 6 heures de Goor, ayants passé par Delden et proche de Twickelo; A Otmarsum nous trouvames le Rechter de Linge, Tollius, lequel nous y avoit fait accommoder le disner chez le Vooght. Il y avoit assez de viande, mais mal accommodée.

Le Huysvooght de Lingen et le Trompette de S. A. de Linge, nommé Hans Dickkop, s'y trouvèrent aussi et le soir nous arrivasmes a Lingen, qui est à 7 heu-

res d'Otmarsum. Nous souppames chez le Sr Tollius qui nous traitta bien (par ordre comme je croy de Mr Benting) et je couchay avec le Conte de Flodrof et Bruynestein chez la vefve du feu Sr Danckelman, en sa vie juge de Lingen, dans une maison qui paroist un peu par dehors, mais est fort mal bastie par dedans.

Le chemin depuis Otmarsum est assez joly et il y a de costé et d'autre des veues agréables que font les plantements qui y sont tout du long.

17 Mardy. Je fus me promener avec Flodrof, Tollius, etc., par la ville, et vis l'escole que Tollius y avoit [fait] bastir de nouveau des restes d'un temple qu'autrefois Spinola avoit fait faire pour les soldats Italiens de la garnison. Nous nous promenasmes aussi dans le jardin de Tollius, Ginckel et Zuylestein estoient allé tirailler.

L'après disné nous allames voir pescher dans les fossez de la ville où l'on ne prit pas grand chose.

Tollius nous donna encore fort bien à disner. Sa femme estoit en couche.

La ville de Lingen est bastie à l'allemande, des poutres de bois traversant toutes les murailles.

Il y a des fumiers et de vilains esgouts devant la plus-part des maisons.

Le marché est assez spacieux et le meilleur de ce qu'il y a.

On passe la rivière de l'Eemse en allant à Lingen à une demyheure de la ville dans un bac; elle est large par là a peu pres comme le Rhin aupres de Leyde.

Six petits chevaux qui traisnèrent ma calesche d'Otmarsum a Linghen allèrent tousjours un grand trot le plus vigourensement du monde sans s'arrester ny pour du sable ny pour de la boue.

A Lingen Tollius nous monstra quelques morceaux de terre ou de mine qui porte des pièces exagones

comme la mine de cristal. Cela croist dans un endroit de la Conté de Lingen, et ce cristal estant taillé et poly ressemble à des diamants et est à ce qu'ils nous asseurèrent fort dur.

18 Mercredy. Nous partismes de bonne heure de Lingen, disnames à Recke et sur les cincq heures arrivasmes à Osnabrug. Descendants du carosse dans la grande Bassecourt du Palais que l'Evesque, depuis devenu duc de Hanover, y avoit fait bastir il y avoit quelques ans.

Nous y fusmes receus par quelques personnes de sa Court: un gentilhomme nommé Meerbach, jeune et bien fait, et qui parloit bien francois, un gentilhomme francois qui avoit esté an duc de Hanover dernier mort, nommé Bragelonne et qui s'estoit marié dans ce pays-là, un conseiller du dt Evesque nommé Derendael, homme d'aage et un autre jeune, nommé Vos; un certain Conte de Montalbano, Italien qu'on nous dit estre un plaisant dans cette Cour-là, un gentilhomme nommé Bastincourt, que me dit qu'il estoit proche parent de Mr de Weibnom, et avoit esté dans les guerres de la Lorraine son Capne lieutenant.

On nous donna de bonnes chambres et un fort bon souppé, ou il y avoit un grand plat d'ortolans entr' autres, outre force autres civilités qu'on nous y fit.

La ville d'Osnabrug est grande environ comme Delft, assez peuplée, mais bien sale et sentant sa Westphalie.

Le jardin derrière le chasteau est bien joly et l'auroit esté d'avantage si ce n'eust esté la succession de Hanover qui a fait passer l'envie à l'Evesque d'embellir sa susdte maison et ce qui en depend comme n'y devant pas sejourner beaucoup. A Osnabrug nous apprismes la mort de l'Electeur palatin décedé d'une apoplexie dans son carosse.

19 Jeudy. Nous partismes de bon matin et allāmes disner à Diepholt, un petit lieu situé dans un pays bas, dont il y auroit moyen de faire une bonne place avec bien de la facilité.

Un cap^ne^ d'une compagnie de la milice du plat pays et un autre officier ayant je ne scay quel employ nous donnèrent a disner dans l'ampthuys qui est une assez grande maison appartenante au duc.

Au sortir de Diepholt on rencontre une campagne toute remplie de grandes pierres ou cailloux dont il y en a qui sont de la longueur de huict et dix pieds. Le chemin y est extremement mauvais et fait faire des secousses horribles aux chariots et calesches.

Sur les huict heures nous arrivasmes à Sölingen, un lieu ouvert ou nous trouvasmes Mr de Boccage, qui y estoit envoyé par le duc de Cell pour attendre S. A.

Il nous donna à soupper et nous fit toute la civilité possible.

Mon chariot de bagage n'arriva pas et je fus oblgé de coucher sur de la paille. Le valet de chambre de Zuylestein, nommé de l'Isle, me dit qu'une roue de mon chariot s'estoit cassée.

20 Vendredi. Mon chariot arriva, et il vint une lettre d'un certain Vooght depeschée en toute diligence portant que S. A. ne devoit arriver à Lingen que jeudy, n'estoit party de la Haye que mardy. Nous desjeunames et allames jusques à Nyenburg, une ville du duc de Cell, située sur le Weser.

Nous logeames chez le Weser.

Nous logeames chez le maistre des postes qui avoit une assez jolie soeur. On estoit après a fortifier ce lieu et a le revestir d'un cordon de pierre de taille. Avant que d'y arriver il y a un chemin pavé effroyable d'une demy heure.

Il y eut un major de la ville qui se tint tousjours

auprès de nous et nous fusmes defrayés de la part du duc. J'écrivis delà à ma femme.

21 Samedy. Nous partismes à sept heures et demye et disnames à *Stocheim*, un meschant petit lieu, ou nous fismes fort mauvaise chère et ne beumes point de vin, parceque du chariot de cuisine que nous avions eu avec nous, s'estoit cassé un essieu le jour precedent. Il y a de Nyburg à ce village 6 heures.

A Stockheim nous passames la rivière de Leine dans un bac et allasmes jusques à *la maison du Sr Stichanelli* [1]) *qui s'appelle Wichesfelt* (4 heures). Il nous receut fort civilement, nous mena avec sa calesche et ses chevaux de selle au bois qui joint sa maison, ou nous vismes des herdes entières de cerfs et de biches.

Il est Italien et fut pris pour le duc de Cell à Venise estant petit garçon parce qu'il luy trouva de l'esprit à l'occasion de quelque message qu'il vint luy faire. Du depuis il luy a fait beaucoup de bien, donné de Bailliages et la charge de general des Postes, tellement qu'en ce temps icy il se trouve très-riche et fort à son aise. C'est un petit homme, adroit a ce qu'il nous parust, aimant à rire et contant luy mesme ses affaires avec beaucoup de franchise, et comment de petit garçon qui couroit les rues, il estoit devenu ce qu'il estoit. Il dit qu'il s'estoit evertué le mieux qu'il avoit pu et qu'il avoit cherché la fortuna sans attendre qu'elle vint le chercher.

Il nous donna à soupper assez bien et fit mettre sa femme à table, qui estoit assez jeune, mais point belle autrement, quoyque fardée. On disoit qu'il estoit fort adonné à la debauche des femmes et qu'ayant mesme fait un enfant à la soeur de sa femme, il avoit payé

1) Later steeds *Stichenelli* geschreven.

une grosse somme (on disoit 20000 francs) soubs main pour s'exempter du chastiment.

En arrivant à la maison de Stichanelli on passe par un petit bois de sapins et on en voit d'autres de loing.

Il nous dit le proverbe italien: cavoli riscaldati et nemici riconciliati non vagliono mai miente. [1])

La maison estoit bastie à la manière ordinaire du Pays avec des poutres de bois entre les briques des murailles à cause que les briques y sont chères et le bois à très grand marché.

Il nous dit qu'à la Cour la Duchesse estoit toute puissante et que par son moyen les François y estoient les plus en faveur; que le medecin du duc et les gentils hommes de sa chambre avoyent mille escus de gage, et que quand quelqu'un des domestiques du Duc se marioit il avoit par an, outre ses gages, une quantité de bois et autres choses necessaires pour le menage; que les domestiques estoyent payés regu(liere)ment de six en six mois.

Ginckel me dit que le General major Oxhousen avoit quitté la Cour et toutes les charges qu'il avoit euës, qu'il gardoit le titre de Gñal major, mais que son Régiment avoit esté cassé, celuy de Beau-regard demeurant en pied; que sa disgrace en partie avoit esté causée parceque son fils (quoiqu'à son insceu) avoit formé quelque dessein pour [2]) la Princesse, fille du Duc de Zell et de Mlle Holebreuse. [3])

22 Dimanche. Je jouay au billart avec Zuylestein chez Stichenelli et perdis dix ducatons.

Nous disnasmes encore chez luy et vers les trois

---

1) *Opgewarmde kool en verzoende vijanden deugen nooit iets.*

2) Er stond eerst *sur*.

3) Eleonore d'Olbreuse, beminde, later vrouw van hertog Georg Wilhelm van Zelle.

heures et demye Boccage vint an galop pour dire que S. A. alloit arriver, comme elle vint en effet un peu de temps après, menant aussi le marquis de Montpouillant et le Sr de Netelhorst. Stichenelli fit tirer 5 ou 6 coups de deux petits canons, qu'il avoit dans sa bassecourt pour donner avis, comme il est apparent à Cell.

S. A. mangea un peu de fruit et puis se remit dans sa caleche avec tout son train. Depuis la maison de Stichenelli le bois de sapin que j'ay dit, continue jusques au faubourg de Cell.

Nous allasmes fort viste à une demy-heure de Cell, qui est à deux heures et demye de la maison de Stichenelli et rencontrasmes la M^r le Duc de Cell avec une compagnie de dragons et une autre de cavalerie de ses gardes. Il y eut aussi le Conte de Solms, le Conte de Nassau, General de la cavallerie de nos gens et plusieurs de la cour de Cell.

S. A. se mit dans le carosse du Duc dans le fonds et le Duc ne voulut jamais se mettre à son costé.

On alla de là jusques à Cell au petit pas, et nous passames à guay une petite rivière qui est devant le fauxbourg de la ville. Ce fauxbourg à proportion de la d^e ville est assez grand.

Le chasteau du Duc est tout au bout de la ville de ce costé icy et est basty en quarré avec des tours rondes ou octogones aux quatre coins.

Comme nous l'approchâmes, on fit du d^t chasteau trois descharges du canon. S. A. alla saluer incontinent la Duchesse et y demeura jusques au soupper. Elle estoit fort ajustée et avoit un habit fort chargé de diamants.

La Princesse sa fille estoit aussi là, elle n'avoit que 14 ans et estoit pourtant toute faite et avoit deja un peu d'embonpoint, au reste bien jolie. Elle a le visage

rond, le teint beau, mais la bouche un tant soit peu grande.

La Duchesse est fort grande pour une femme et aussi haute qne moy.

Il y avoit la le Prince de Wolfenbuttel qui venoit, ce disoit-on, pour faire l'amour à la Princesse, mais l'affaire n'estoit pas encore bien avancée.

Sylvius me dit que le Duc de Wolfenbuttel, ayant dessein de la faire épouser à son aisné qui vint à mourir, contribua beaucoup à faire reussir le mariage du Duc de Cell [1]) et de le faire passer dans les formes, mais que quand cela fut fait et qu'elle ne crut pas d'avoir tant bésoin de luy, elle avoit commencé à ne point favoriser la prétention de ce deuxiesme Prince. Il est fort blanc et blond, assez petit et fort civil.

Sylvius me dit encore que par le moyen de la Dnchesse qui maistrise l'esprit du Duc, la faction francoise y estoit puissante et qu'elle luy tailloit bien de la besogne dans sa negociation. Le plus considerable de cette faction la estoit le marquis de Boisdavid qui souppa avec nous, et est un homme fort intriguant, qui agit de concert avec le marquis d'Arsy, envoyé de France aupres du duc. Cet envoyé ne vint pas saluer S. A., faisant l'indisposé.

Bois-david a le visage maigre et un peu rouge, ressemblant un peu a feu Pieterson, frere de Madame de 'sGravemoer.

Il y avoit encore la Mr de Beauregard qui commande un regiment.

Un veillard, nommé Caslin, qui a esté autrefois au vieux Duc de Lorraine, un petit homme chauve. Il nous conta qu'à l'exemple du d^{t} Duc il avoit tenu

1) Met El. d'Olbreuse.

dans sa main un charbon tout allumé tout le temps qu'il falloit pour boire la santé de la maistresse de ce Duc qui en ce temps la (étoit) une Madlle Van der Hecke à Bruxelles. Item qu'il avoit gaigné du Roy d'Angleterre cent guineys en poussant son cheval du haut en bas de la montagne ou du precipice ou est Winsor. Cet homme avoit aussi pension du Duc dont la cour, disoit Stichenelli, estoit un refuge de miserables et il ne faut, adjoustoit [-il] qu'avoir tué un homme en France ou dire qu'on l'a fait, pour avoir pension à la Cour de Cell.

Il y avoit encore avec nous à table outre Beauregard et Bois-david le Sr l'Aunay, un homme gros; il commande les Gardes du Duc de Cell. Touts trois me portèrent un verre de vin les premiers.

Je trouvay aussi à Cell le jeune Haucourt qui s'en retournoit, à ce qu'il disoit, en Hollande par Hambourg.

Il y avoit encore un gros homme, nommé Hammerstein, le premier et le plus considerable ministre du Duc.

Le Conte de Waldec se trouve aussi à Cell.

Je logeay dans une hostellerie dont l'enseigne estoit die Traube. Stichenelli m'offrit fort un apartement chez luy, mais je le remerciay.

La table du Duc estoit un ovale fort grand de 14 ou 16 couverts et fort bien servie.

La deuxieme dans la mesme sale estoit aussi de 12 ou 14 personnes ou je souppay avec plusieurs de nos gens.

Il y ent musique de violons durant le soupper.

On dit que Mr l'Electeur de Brandenbourg ne devoit pas venir à Maagdenbourg où nous croyions d'aller le trouver.

23 Lundy. S. A. alla à la chasse avec le Duc à 8

heures du matin; mais comme le Conte de Waldec alla avec eux, il y a quelque apparence que s'estoit pour parler d'affaires.

Bruynestein me dit, qu'il avoit appris que Stichenelli avoit desja fait trois enfants à la femme qu'il avoit alors, durant la vie de sa premiere femme.

Le repas du midy de ce jour fut fort bon et il y eut sur notre table un plat de huistres rosties très bon, un grand plat d'ortolans, un plat avec quatre tortues, outre les lièvres, perdrix, alouettes et autres choses ordinaires.

S. A. demeura encor enrhumée et eut du mal de teste le matin, ne laissant pas d'aller tuer des cerfs le matin, comme dit est, et ils en tuèrent quatre grands qu'on estendit dans la basse-court l'aprèsdisnée. Je fus à la comedie avec S. A. ou fut joué ce jour là le Bajazet de ..... [1]), mais les acteurs n'estoyent pas bons extraordinairement, et la voute du théatre estant fort haute, l'on avoit de la peine à entendre les comediens.

Maistre Jacques qu'à present on nomme Mr Barreaux, nous vint voir manger.

On donna ordre pour les relais qui devoyent mener S. A. a Hanover le jour suivant.

Tollius de Lingen me manda que S. A. luy avoit donné la charge de greffier de son conseil.

Bruynestein me dit que Sylvius le persecutoit continuellement pour scavoir au vray l'estat de la santé de Madame particulierement en ce qui est de sa disposition pour pouvoir avoir des enfants, luy disant qu'il falloit qu'il receust ces demandes comme estant faites par le Roy de la Gr. Bretagne et non pas par

---

1) Oningevuld: toch is de auteur van dit tooneelstuk genoeg bekend.

XV.

Lodewijk van Nassau aan Willem van Hessen.

Es gefelt mir gar nit, das Spanien mit der widderantwort so lang wartet, dan zubesorgen, es geschee durch des Cardinals anngeben, welcher anders nichts sucht undt begert, dan dasz die antwort uffgetzogen unnd uff die lange bahn gespielt werden moge; so kunt er seine practiquen unnder des so viel da besser ins werck brengen unndt im einen gewissen fusz unndt fundament machen, dan ehr wahrlich nit schlofft; so haben die herren mit einem geschwinden vogell zu thuen, welcher wohl weiss, das ehr den Gohl nit bey dem schwantz halten musz. Des mussen die armen guthertzige Cristen durch sein ingeben das schwere Creutz der verfolgung noch teglich tragen, so weiss er wol, dasz ehr seinem herren, dem konig, kein grossern dinst thuen kann unndt das dise verfolgung ein uhrsach, unndt fast die vohrnembste, ist seines grossen credits unndt autoritet bey seinem herren.... Dillenburgk, 22 Oct. 1563.

Ludwig, grav zu Nassaw.

(*Archief Marburg*).

XVI.

Lodewijk van Nassau aan Willem van Hessen.

Durchleuchtiger hochgeporner furst, gnediger herr. E. F. G. schreiben [1]) hab ich dissen abent intpfangen unndt thue mich der zugeschickten zeitungen gantz dienstlichen bedancken. So viel ich darausz vernemen

1) Dit was van weinig belang.

kann, so wolte ich, das der Allmechtige seinen gottlichen segen wolte verleihen, damit es zu einem guten vertrag gerahten mochte [1]), dan sonder zweivel des gantzen Reich wohl daran geschehe, unndt sonderlich wurde dem Cardinal unndt seinem ahnhang solchs missfallen unndt Ihnen nit wohl dran geschehen, dan sie nit allein dissen krieg gern sehen sondern wolten wohl, das kein furst im ganntzen reich mit seinem nachbauren eins wehre, wie E. F. G. ausz beiligender copey [2]) zuersehen, welche mir von einen vertrauten freundt zukhommen, den ich uff diss mahl nit melden darff, unndt will auch ganntz underthenig darumb gepeten haben, E. F. G. wolle dise copei bei sich behalten, mich auch bey keinigenn menschen melden. Es hat der bischoff von Cambray, welcher des reichs mitglidt sein solte, diss schreiben ahn seinen abgott, den Cardinal, gethan. E. F. G., als der hoch verstendige, hierausz gnugsam ermessen kunden, wo hinausz unndt wie ferr sich disser beider discours strecken thuet. Gott, der ihr meister allzeit bleiben wirt, kann sie wohl inn ihren eigenen stricken fellen. Ich wolte E. F. G. gern viel von dissem handel schreiben, darff

---

1) Dit slaat op de woelingen van Grumbach tegen den keurvorst van Saksen en getuigt, dat de omgeving des Prinsen deze niet goedkeurde.

2) Archives I, 179. De kopie is door Lodewijk met aanteekeningen voorzien, b. v.: *aux commissaires....* les quels sont la pour prendre information des pauvre crestiens"; *le sang ...* contre les pouvres chrestiens; *pousser vivement oultre....* de les bruler et confisquer leur bien; *en plusieurs aultres lieux aussi....* cecy ast toujours este un principal argument des tirans et persecuteurs de la parolle de Dieu!; *quilz meurent de faim ...* les povres crestiens qu'eux appellent seditieux. Men vindt ook berichten uit Rome en Spanje onder de door Lodewijk aan Willem van Hessen gezonden kopieën.

es aber der feddern nicht vertrauen, muss es also bisz uff meine ahnkunfft hinstellen, dweil auch sachen halber, daran mir gelegen, ich inn kurtzem widderumb nach den Nidderlanden verreissen musz unndt aber E. F. G. ausz bevelch meines herren des Printzenn auch meiner selbst halben in underthenigkeit zu besuchen hab.

Dillenburgk, 2 Nov. 1563.

Ludwig, graff zu Nassaw.

(*Archief Marburg*).

XVII.

Willem antwoordt hem van Cassel uit, dat hij met landgraaf Philips uit jagen gaat naar den „Zapfenburgk" en Lodewijk daar den 13den wacht. Lodewijk moest evenwel nog berichten van den Prins afwachten, kon daarom toen niet komen maar beloofde later te Cassel te verschijnen.

XVIII.

Lodewijk van Nassau aan Willem van Hessen.

Hij begint met zijn spijt uit te drukken, dat hij de jachtpartij niet heeft bijgewoond: hij en de prins zelf hielden veel van zulke jachtpartijen.

.... Es hat hochgemelter mein herr der printz mir geschrieben, [1]) wie das die Regentin alle herren unndt stende der Niderlandt gen Brussel gegen den letzten disses beschrieben hab; warumb aber, kann mann noch nit wissen. Mann will sagen, es sey darumb, das der konig vohn der gemeinen landtschafft continuationem

1) Archives I, 184.

unndt verlengerung der grossen stewer, so da baldt verschienen, begeren werde, welches meines erachtens ein zeichen ist, das der konig nicht willens ist, den herren uff ihr letztes schreiben eine gute antwort zugeben, dann Ehr dieselbe, wo sie anders guth sein wurde, sonder zweivell disser seiner petition ahn die landtschafft vorgehen lassen wurde, damit Ehr die herren, so viel inn disser sachen kunnen, desto williger machte. Was mir vor zeitungen auss Franckreich zukommen sindt, haben E. F. G. beyligendt zuersehen. Wass auss dissem handell werden will, wirt die zeit mit sich brengen. Mann schreibet mir, es solle hertzog Hans Wilhelm sich bewerben, kann im aber keinen glauben geben, kunthe auch nit wohl dencken, wohin, dweil Grumbachs sachen nuhn mehr noch still seindt. Ich versehe mich in kurtzem meine reise zu E. F. G. in die handt zunemen, will derhalben andere discours biss uff die zeit beruen lassen umdt thue E. F. G. mich hiemit inn underthenigheit gantz dienstlichen bevehlen. Datum Dillenburgk, den 27 Nov. 1563.

Ludwig, grav zu Nassaw.

XIX.

Nova [1]) de dato 11 December 1563.

In diessen landen spielet man noch dasz altt leyden. Der Rote fux unnd der president, vorgestern Chancellier de Lordre wordenn, die herrenn und stendenn von diessen lannden seindt alhier bei einander gewesen unnd uff des koniges ansuchen um ein stewer zu

1) Van eene onbekende hand; de schrijver was blijkens zijne berichten een vriend van Lodewijk en den Prins te Brussel.

bezalung der Garnisonen uff den frontierenn bewilliget und seint die herren: Mons. le prince, Egmont, Berghen, Horn, Meghen, Montigni, Hogistraet, Brederode, noch alhie.

Der Cardinal ist gleich desz andernn morgensz, wie die herrenn alhie den abendt ankommen, nach Mechel getzogen unndt sol so paldt nicht widderkommen unndt sein bruder, le Monsr de Champagny, ist uff Burgung getzogn; nicht weisz ich, was er practicire. Gott gebe, dasz er seinem bruder tourire (?) und dasz sie beide nimmermehr widderkommen, Amen. Der hertzog von Renty ist allhie gewesen, aber vor der herren ankunfft verruckt. Arschott ist aber vor den hern alhier gewesen unnd ist nicht zu den herren kommen, auch niemals keinen besucht und sonder erleubniss zunemen hinweg getzogen und ist so roth worden, wie das Fegfeuer. Ich glaube, er besorge sich, die herren haben die Pestilentz und werden Inne anstecken und weisz nicht, ob den hern der Wein noch schmecken wurdett. O beati pauperes spiritus; propter ipsius affirmare et negare nihil mutatur rerum natura. Berlaymont eussertt sich auch gar und gehett umb, wie die Kayen umb den Brey. Arnbergk halt auch fest bei seinem frommen Cardinal und wirdtt es nicht von Inn wie von den anderen apostiliren, und ist ein freie geselschafft.

Auss der Key. Matt. hoff hab ich schreiben, dasz der Rom. Kon. Matt. beide sohne den 5ten Nov. von Preszburgk uff Hispanien verruckett, und ist die Rom. Kon. Matt. den 10 desselbigen uff die Schlesyen getzogen; die Key. Matt. hat den 19ten sollen uff die Neuestatt verrucken und desz Sterbensz halben den winter uber daselbst verharren.

(*Archief Marburg*).

XX.

Jan van Nassau aan Lodewijk.

Meinen willigen dienst mit vermogen alles gutten zuvor, wolgeporner, freundtlicher, lieber bruder, gutter mainungk soll ich euch nit verhalten, das mein gnedigster Churf. und Herr, der Bischoff von Cöllen, uff mein ahnsuchen und bitten mir abermals einen tagk der langwirigen irrungen und gebrechen halben, die Colnisse und Nassawsse grentze betreffent, ahngesetzt, und nach denselben zu Irer Churf. Gn. gehn Arnspurgk mich erfordert und mir daselbsten allerley der Riettbergischen [1]) sachen halben, wes Ire Churf. Gn. sich durch etliche vertrautte persohnen erckundiget, auch was sie in dieser sachen vorzunemen und zu thuen sein vermainen, der lengde nach angezeigt und furgehalten, mit gnedigem begeren, das ich mich zum ehrsten einer zusamenkunfft mit euch ahn ein gelegen ortt vergleichen und dessen alles nach notturfft berichten und verstendigen wolle, dan es sich also nit schreiben lasse; so sey es auch bey diesen itzigen leuften, da viel und mancherley seltzame bestellungen, reutterey und geschwinde pratiquen furhanden sindt, der feddern nit woll zuvertrawen, dweil ich dan aus allem soviel verstanden, das Ire Churf. Gn. gantz gehrn sehen, das ir fur eurem hinainraisen Ire Ch. Gn. zuvor ahngesprochen und ersucht hatten, wie sie sich dan dessen austrucklich gegen mich etlich viel malen vernemen lassen, als sehe mich fur rathsam

---

1) Zie over het voorgenomen huwelijk van Lodewijk met de gravin van Rietbergen: Archives I, 145. De hier opgenomen brief is zeer belangrijk voor deze zaak.

und nottwendig ahn, wolte auch meins theils zum freundlichsten darumb gebetten haben, das ir vieler ursachen halben, sonderlich aber dweil ich vernim, das Ire Churf G. es mit uns allen, sonderlich aber mit euch, darzu sie ein sondere neigung haben, gehrn gutt stehen, zum ehrsten muglich zu Irer Gn. euch verfugt und derselben rathsams bedencken zu dem und andern ahngehortt hattet. Was ir nuhn hierinnen zu thun gemaintt, bitt ich mich zuverstendigen, domit Ire Churf. Gn. ich solches meinem verheiss nach zu wissen thuen und mich selbst auch darnach richten konne. Ire Churf. Gn. sindt bis uff Martini und lenger nit, es sey den das wider etwas news erregt werden solte, zu Arnspurgk zubleiben, und dan furthers gehn Linden sich zubegeben und euer doselbsten zuwartten vorhabens.

Und wiewoll Ire Churf. Gn. nit fur rathsam erachten noch gehrn sehen, das ich obahngeregter ursachen halben euch von dieser sachen Irer Gn. gemelt zuschreiben solte, so habe ich doch euch dessen etlichermessen zu berichten nit umbgehen konnen, domit ir dem handel desto besser nachdencken und mit rath des Herrn Printzen darinnen euch resolviren kontte.

Unnd zeigten Ire Churf. Gn. mir under anderm ahn, das Sie von einer furnemen glaubhafften persohn, welche bey der mutter in gantz hohem vertrawen ahnstehen und factotum sein solle, vertreulichen und in geheim allerley verstanden und bericht werden sein; und erstlich, wie das sie, die mutter, dermassen ein verstandig und Christlich weib sei, die einen solchen erbaren widwenstand fure und also die beide dochter in aller gottesfrucht und gutter zucht erziehe, das er sie nit gnugsamen ruhmen konnen; sagt auch, das sie die beide tochter uber die massen und also habe, das sie sich zu bestellen nit gemaint seye;

dergleichen hatt er auch die beide töchter ires wesens halben, und sonderlich die elteste, sehr geruhmet und darneben ahngezeigt, das sie ungevarlich umb die 13 jahr, gantz schon, schwangk und ziemlich uffgewachsen sein solle.

Item das es mit irem vermogen, rentten und einkomen, welche sich von wegen der ingezogenen ordentlichen gutte haushaltung etc. taglichs mehren und zunemen, besser sein solle, als viel leutt vermainen.

Von den beiden Hessischen werbungen hatt er sich vernemen lassen, das bis dahin ahn die mutter nichts ernstlichs und weitter nicht als flugkreden gelangt sein solten; und soviel die neffen belangen thue, weis er gewis, das die nichts erhalten werden; so halte er auch dafur, das es der rechten halben bey der mutter, der gantz Landtschafft und nechst gesessenen nachtbauren allerley und viel bedenckens haben werde.

Von Embden hab er ahngezeigt, das sie noch ohn untterlass hefftig ahnhalten sollen, und das sie noch neulicher zeit, als sie der stattlichen schickung und eures hineinreisen innen worden, sich zu der mutter verfugt und gantz hefftig, auch etwas mit ein ernst und betrawung solten sollicitirtt und ahngehalten haben.

Soviel dan euch belangen thue, hab er gesagt, das die mutter mit Graff Herman von Newenar seines anstands halben, so er von dieser sachen macht, wol zufrieden sey, das sie sich desselben auch etlich mal becklaget, sie wisse nit, wie sie es verstehen solle, das sich Gr. Herman irer dochter halben soviel beckomere und von denen von Nassaw solche rede fure, so doch deren von Nassaw kheiner sie niemals darumb ahngesprochen oder ersuchen lassen, und

hatt darneben vermeldet, das Graff Herman sie einmal ahn ein ortt verschrieben und sich mitt ir zu underreden begertt; als sie aber dahin kommen, sey weder Gr. Herman noch jemand von seintwegen da gewesen und hab fur etlich tagk daselbst seiner warthen und doch enttlich vergebens heimziehen mussen, welches sie dan nit wenig verdrossen haben solle.

Letzlich hab er sich vernemen lassen, das er den heyratt mit euch gantz gehrn sehen und denselben nach seinem vermogen mit allem vleis befordern helffen wolte, wie er sich dan vielfaltig erbotten, das haus Nassaw hochgerumpt und darneben sein bedencken und rath ahngezeigt hatte, nemblich das er vor nottwendig achte, das man mit diesem handel nit lang gefeiret, sondern zum ehrsten ummer moglich darzu gethan hatte; doch wo heimlicher und verschwigener solches geschehen kontte, wo besser und lieber es auch der mutter sein solte, so solte auch desto weniger von andern dargegen practiciret und gehandlet werden konnen.

In alwege aber ratt er, das ir euch selbstaigener persohn hinain zu ir, der mutter, verfugt hettet, dan er vermainet, das solches einen gutten willen und viel gutts schaffen werde; sieht aber nit vor gutt ahn sondern widerraths, das man ein stattliche schickung noch zur zeit ahn sie gethan oder das ir mit einer grossen geselschafft hineingezogen werett, dan die mutter soll gantz sparsam und genaw sein und die haushaltung sehr ingezogen haben, das man mit vielen leutten nit sehr welckum sey; und wurde solches ursach geben, das man euch etwan balt mit einer kurtzen antwortt abfertigen wurde.

Zu dem so seie sie, die mutter, bey frembden leutten gantz blode, khleinmuttig und sorgfeltig, das sie alwege besorgt, sie lasse sich etwan zu weit mit

frembden ein, das ir, als einer widwen, nit wol ahnstehe und ein geschrey mache, und je weniger herren oder anderer ahnsehenlicher frembter leutt (die nit eure dhiner weren) ir mitt euch hettet, je besser solches sein solte, dan sie sich viel ehre ins gesprech einlassen und kunttschafft machen werde, als wan viel leutt da weren, wie ir dan selbst wist, das man bey grossen geselschafften selten oder nimmer so frolich und frey ist, als sonsten.

So meint er auch, es wurde ir die sach verderflich machen, nachdem ir bey leben und nach absterben ires herren, sonderlich von Embden und Aldenburgk, allerley begegnet.

So wurde sie auch alstdan mit kheiner anderer antwortt sich erkleren als zuvor, dan es ir, als der mutter, verweislich sein wurde, ire kinder so jungk, do sie noch nit zu irem verstandt komen, zubestatten; und wurdet ir gemutt, so sie etwan gegen euch haben mocht, nit balt entdecken, sondern alles stattlich berathslagen, bedencken und durch die dhiner verrichten lassen.

Dweil es auch alsbalt ein geschrey machen wurde, wurden sich viel leutt, so etwan von Hessen, Embden, Aldenburgk und andern bestellt und corrumpirt werden, sich herzumachen und allerley verhinderung vorzubringen und einzuwerffen understehen.

Und hatt letzlich dahien geschlossen und fur gutt ahngesehen, das ir euch zum ehrsten und in geheim mit einem klepffer zehen oder zwelff hinein verfugt, die mutter selbst ahngesprochen und die persohnen besichtiget hatte; zweiflet er nit, ir werdet der mutter und andere leutt gemutt nit allein leichtlich erlernen sondern auch gewinnen und den handel hiemit nit wenig befurdern werden. Und hatt sonsten viel andere mehr motiven und ursachen, so in der eil nit zu

schreiben sindt, ahngezeigt, darumb er nit gehrn sehen wolte, das ir viel leutt mit euch genomen hette; es ist fur seinen persohn .....[1]), das er ein tagk oder etlich fur euch sich hinain zu der mutter (jedoch eurer unvermerkt) verfugen und der sachen ein vorbereittung thuen wolte, domit ir in allem desto mehr gefurdertt werden moget, derhalben ir dan des mit dem Herrn Printz bedencken und euch hiruff resolviren moget.

Mein gnedigster herr hatt von meinem gn. herren, dem hertzog, verstanden, das der von Bredenrode mit euch hinain zuziehen vorhabens sein solle, welches dan Ire Churf. Gn., desgleich auch meine frawmutter, ein bedencken haben und lieber nit sehen, dan ir erstlich seine complexien und gelegenhait, sonderlich wen er den drunck hatt, wisste. So sindt darnach die Brabender der groben Westphelischen tractation, wie sie es nennen, nit gewontt; solten sie dan das wesen darinnen etwan ihnen misfallen lassen oder verachten, so wurde es einen grossen unwillen geben, und ob es schon die herren nit thuen, so wist ir doch was das gesindt pflegt zu thuen. Zudem so sind die Brabender der ortt sehr verhassen, da sie umb ire reutterey und anders halben veracht werden, wie ich solches von der weidwen van Benthem und andern noch kurtzlich gehortt habe.

Und wolte mein gnedigster herr gehrn sehen, das ir mit vorwissen des Herrn Printz eure gelegenheit dohin gericht hettet, das ir alsbalt von Irer Churf. Gn. hinein zu der mutter gezogen werett, wolten Ire Churf. Gn. die verstehung thuen, das ir durch ein sichern weg hinein und wider herauskomen solte,

---

1) Onleesbaar woord.

wolten auch alsbalt, wen ir dergestalt hineinzuziehen gemaint, die vielgedachte persohn dessen verstendigen, domit sie sich fur euch hinein verfugt hette.

Und begeren Ire Churf. Gn. sonderlich, wie auch warlich vonnotten, das ir dieses oder wes ir sonsten zuthuen gemaint, in geheim behalten und Newenar davon nichts vieler ursachen halben ahnzeigen wollet; dan dweil er nit schweigen kan, mochte viel dings verhindertt werden, das sonsten nit geschehe, wen es verschweigen gehalten wurde. Man will sagen, das viel seltzamer practiquen furhanden und vleisige kundschafften gelegt werden sollen; ich bin sonderlich vor dem Hovel, welchen Gr. Herman in dieser sachen braucht, gewarntt werden; est ist vonnotten, das man sich woll verstehe.

Man kan wol gutter entschuldigung gnug haben, domit sich E. L. sonsten bey Gr. Herman, dem von Bredenrode und andern hernachmals entschuldigen kontten, do es schon auskomen solte, das ir do gewesen weret, derwegen sie dan khein bedencken oder beschwerung haben dorfen.

Es hatt mein gnedige herr mir auch ahngezeigt, das Ire Churf. Gn. weilicherzeit durch die von Embden beschickt und ersucht worden sey; das Ire Churf. Gn. sie in dieser handlung nit hindern wolten; dan sie in erfarung komen, das Ire Gn. fur euch ahn dem selben ortt auch handlen solten, welches Ire Churf. Gn. aber ihnen rundt abgeschlagen.

Es hatt sich die obahngeregte persohn vernemen lassen, das die mutter ir den Rietpergk sonderlich hatt ahngelegen sein lassen; und da sie dazu wiederkomen mochte, vermeinte er, es solte des heyrats halben desto leichter mit ihr zuhandlen sein; nuhn halte der Churf. dafur, wen man des heyratts mehr gewis sein kontte, Ire Churf. Gn. wolten, so viel den

Riettpergk belanget, noch allerley gutte mittel zufinden wissen, darumb dan furnemlich daruff gedacht sein will; Ire Churf. Gn. lassen Ihr diesen handel und unser aller wolfardt dermassen ahngelegen sein, das wier hinwider zuverdhinen schuldig und billich willig sein.

Dis alles hab ich euch uff begeren meins gnedigsten herren und aus sonderer trewer wollmainungk nit wollen erhalten, mit gantz freundtlicher bitt, ir wollet euch diese sach mit ernst ahngelegen sein lassen, Gott umb gnad bitten und darinnen nit feiren.

Wollet auch dis mein schreiben nach verlesungk verbrennen oder vorwarlich uffheben lassen, dan hochst und vielgemelter Churf. solches begertt haben und mocht sonsten allerhandt nachteil daraus entstehen.

Ich hab mich mussen eilen, das ichs nit hab abschreiben konnen, wollet derhalben besser lesen, als geschrieben ist. Ich wolte, das wir uns einer schrifft mit einander verglichen hetten, die man in gehaimten sachen brauchen kontte, dan es sonsten also uber felt zuschreiben gantz beschwerlich. Datum in eil, den 28 October anno 64.

E. L. getrewer dienstwilliger bruder,
Johan.

Von newen zeittungen weisich euch sonderlich nichts zu schreiben.

Das graff Philipsen von Solms mit seinem gesicht also wider geholffen worden, das er nuhn wider schreiben, lesen, reitten, wanderen und einen zudrincken kan;

Item das der jung von Hanaw ein junge dochter;

Item das graff Wolff von Ysenburgk ein jungen sohn hatt;

Item das Landgraff Wilhelm mit seiner schwester naher dem land van Holstein gezogen und die mit

funff hundert pferden begleittet hatt; das alles werdet ir sonder zweiffel fur lengst vernomen haben.

E. L. wollen der ingemachten steur und salmen fur den von Hanaw nit vergessen.

(*Huisarchief des Koninge*).

XXI.

Lodewijk van Nassau aan Willem van Hessen.

Durchleuchtiger hochgeporner furst, gnediger herr, E. F. G. schreiben hab ich mit sampt den ingelegten Copeien in underthenigheit entpfangen unndt verlesen; wiewol ich nuhn in dissen unndt anderen sachen mich uhnerfaren, auch darinnen viel zueschreiben oder zuehandlen viel zue uhngeschickt erkenne, so kann oder soll ich doch meines gewissen halber nicht lassen disse sachen, nachdem sie zue fortpflantzung gottliches worts hoch noturfftig sein, ahn E. F. G. unndt andere (als die in disser sachen mit der hulff des Allmechtigen den besten weg zuetreffen wissen) furter gelangen zuelassen. Hab also nicht underlassen, mit ethlichen, so den franzosischen kirchen zuegethan, weiters darvon zureden, bey welchen ich dann warlich befinde, so ferr sie nicht auss einem falschen hertzen reden, das sie itzundt meher dan zuvor niemals zuer einigkeit[1]) gesinnet sein; glaube auch, das sie mit der Concordien, so E. F. G. mir zuegeschickt, gantz unndt gar wol zuefrieden sein werden, so ferr mann es auch bey den deutschen religionsverwanten durch-

1) D. i. vereeniging met de Lutherschen, waarvoor sedert den zomer van 1563 in de Nederlanden zeer gewerkt werd (Fruin, Voorspel van den 80-jarigen oorlog, aft. afdr., blz. 72). Zie verder: Archives I, 353, vlg.

auss darbey wolte pleiben lassen, nemlich wass den punckten de presentia Corporis Christi belangen thuet; dann in den andern puncten sein durchauss zuefrieden sich der Augspurgischen Confession gemess zuehalten.

Da nuhn das Colloquium etwan vor unnotig gehalten wurde, weittleufftiger disputationes zuverhindern; dan die ambitio, wie E. F. G. in derselben schreiben melden, heutiges tages under denen gelerten dermassen so gross ist, das wann sie zuesamenkommen wurden, je einer spitzfindiger als der ander sein wolte unndt mann dardurch inn eine newe confusionem gerathen mochte; so kunte mann doch uff E. F. G. genedige verbesserung ein general Confession, gleich sie hier vormals zu Augspurg unndt Nawembourg gestellet worden, richten, darin der punct de Coena liquidiert unndt dieselbe beiderseitz in Deutschlandt unndt Franckreich, so wol von fursten unndt herren als von den geistlichen underschreiben lassen, damit unser gegenpartey spuren mochte, das die disputation nicht so gross ist, wie sie es dann machen, das mann sie nicht wol schlichten kunte. Da nuhn E. F. G. weiters etwas hirinn zuehandlen vor gutt ahnsehen mogen mich dessen jedertzeit gnediglichen verstendigen, sollen sie mich inn dissen unndt allen andern als den gehorsamen unndt gantz willigen finden. Von newen zeitungen soll E. F. G. ich nicht vorhalten, wie das der von Egmont frisch unndt gesundt ahnkommen unndt den herren solche zeitungen gepracht hat, das sie gantz unndt gar wol darmit zufrieden [1]) unndt das sie sich vor dem Cardinal hinfurters nichts

1) Merkwaardige uiting over de wijze, waarop de Edelen eerst door Egmont's enthousiastische berichten waren medegesleept! De Prins zelf schreef echter (Archives, I, 369): „la fin demonstrerat le tout".

zuebefurchten haben, gnugsam versichert. Was die religionssachen ahnlanget, hat Er, der konig, sich erkleret [1]), E. F. G. in hochstem vertrawen geschrieben, das er seine alte religion in dem geringsten zuverandern nicht gedacht were, wolte auch lieber hundert toede sterben dann in seiner religion etwas wancken; doch ist Er letzlich dahin kommen, das Er gewilliget unndt der Regentin bevolhen, das sie beneben den herren, so im Rath sindt, etliche Teologen unndt sonsten gelerte, verstendige leut zue sich fordern unndt mit denen, wie den Ketzereien, wie sie es nennen, vortzuekommen berathschlagen unndt es Ire Majestät alsbaldt schrifftlichen verstendigen; in welcher arbeit mann itzundt teglich ist. Der Allmechtige wirt sonder zweivel seinen gottlichen segen dartzue geben, das die sachen uff das wenigst dahin mogen gebracht worden, das die arme cristliche unndt gottfurchtende gewissen nicht zue viel beschwert oder gar undergedruckt worden, darumb er dann fleissig will gebeten sein. Graff Peter Ernst von Mansfeldt wirt mit sampt seiner hausfrawen naher Portugal ziehen, aldar dem jungen hertzogen von Parmen, der Regentin sohn, die praut zueholen; unndt gibt im die Regentin 16 vom adell mitt unndt vier von iren jungfrawen mit einer hoffmeisterinnen, sampt aller schiffrustung, welche nicht gering sein wirt.

Sonsten ist uff dissmal sonders nichts newes, will mich also hiermit E. F. G. inn aller underthenigkeit gantz dienstlichen bevolhen haben. Datum Brussel, den 3 Junij Anno 65.

E. F. G.

undertheniger unndt gantz dienstwilliger,

Ludwig, graff zu Nassaw.

(*Archief Marburg*).

---

1) Hopper, Recueil p. 44.

XXII.

Lodewijk van Nassau aan Willem van Hessen.

Durchleuchtiger hoehgeporner furst, gnediger herr. Es werden E. F. G. von denn Hahss Lösern, der Chur Sachsen erbmarschalk [1]), sonder zweivell, auss was ursachen ehr von meinem genedigsten herren, Churf. zue Sachsen, hieher zue meinem herren dem printzen abgefertiget, gnugsamen bericht sein worden, derhalben ich solches zuewiderholen vor uhnnotig achte. So viel aber seine handlung unndt was er guets hier aussgericht hat, belanget, hab E. F. G. ich auss ursachen, das ich hier vormals in derselben sachen mit E. F. G. vertrewlichen mich underredet unndt auch geschrieben hab, mit dissem schreiben wollen entdecken, mit undertheniger unndt gantz dienstlicher bitt, E. F. G. wollen solches von mir anders nicht dann das ich es mit allen dienstlichen trewen meine unndt die sachen gern uff guetem wege unndt in dem allerbesten gericht sehe, von mir auffnemen; unndt kann oder soll E. F. G. inn underthenigkeit nicht vorhalten, das die sachen dermassen geschaffen, das weder mein herr der printz noch alle diejenigen, so umb unndt bey meinem herren sindt, einigen weg, dardurch die sachen etwann zur besserung gepracht werden mochten, biss daher haben finden mogen, wie dann Hanss Loser E. F. G. gnugsamen wirt berichten mogen. Dann mein herr der printz inen gebeten, das er sich von allen denjenigen, so stetigs umb meine genedige fraw sein, wie die sachen im grundt geschaffen, weit-

1) Hans Loser was naar de Nederlanden gekomen om den Prins van Oranje met zijne gemalin te verzoenen (Archives I, 386). Het antwoord op dezen brief is afgedrukt Archives I, 406.

leuffig erkundigen wolle, damit er mit der warheit spueren moge, ahn wem es bis daher gehalten unndt auss wass ursachen die sachen in dissem hauss nicht, wie sie dann billich solten, ergangen seindt. Nach welcher erfragung er meine genedige fraw mit allen unndt gnugsamen umbstenden underwiesen, dermassen das I. G., wie wol sie erstlichen alle schuldt von sich unndt uff Ihre misgunner, so allerley lugen meinem herren dem printzen von ir inn ohren bringen sollen, geschoben, entlichen sich erkennet haben, unndt nicht allein im, dem Hanss Losern, sondern auch meinem herren dem printzen zuegesagt, sich hinfurters dermassen zuehalten, das mein herr unndt S. G. freundtschafft ein gefallens daran tragen sollen.

Wiewol nuhn hiertzuvor solche unndt dergleichen verheissung mehrmals gescheen seindt aber doch das wenigst darauss nicht ervolget, so hoff ich doch, es werde disse vermanungen etwas mehr .krafft als die vorigen haben, in betrachtung das I. G. die vorsorg tragen mussen, das es alsbaldt Irer G. freundtschafft zum ohren kommen werde. Damit es auch I. G. so viel da mehr zur hertzen gehe, so duncket mich uff E. F. G. gnedige verbesserung, es wurde nicht wenig zum handell dienen, wann E. F. G. mit eigenen handen ahn I. G. geschrieben hetten, unndt ir, wie Sie aller sachen gruntlichen bericht weren unndt das der mangel nuhr allein ahn I. G. sey, zuverstehen geben hette unndt sie gepeten, sie wolle sich doch hinfurter weder von zorn noch nichts in der gantzen welt dahin bewegen lassen, das sie ubels von irem herren, es were in gegenwertigkeit oder sonsten redet, unndt sonderlichen sie zum gebet unndt fleissigem lesen inn der heiligen schrifft ermanen, dan meines erachtens dasselb viel guets aussrichten wurde, wie es dann E. F. G. besser unndt fuglicher dann ich ummer sagen mach,

derselben hohen verstandt nach, zue machen wissen. E. F. G. werden mier disses alles genediglichen vor guet auffnemen, dann ich es warlichen von hertzen trewlichen unndt guet meine.

Wie E. F. G. ich ahm letzen der religionssachen halber geschrieben, so hab ich sindt der zeit aus Franckreich widderum schreiben bekommen, darinnen mann mich versichert, das die religionsverwanten daselbst die Augspurgische Confession durchauss ahntzuenemen keine beschwerung machen werden, so ver mann den puncten de coena rein unndt schlecht stelle, damit mann kein theil darauss condamnieren oder verwerffen moge; unndt duncket mich inn der warheit, mann solte billich alle disputationes fallen lassen, oder aber etwas durch die finger sehen, damit mann diese zwo nationes zusamenbringen moge unndt darnach, wann mann mit ruhen sein mochte unndt von dem Bapstum ungehindert undt sonder sorg, alsdan mit gueten manieren ohn verbitterung disse differentias decidieren, dann es warlich schwer unndt ja viel zue schwer ist. Weiss auch nit, wie es diejenigen, so disser uhneinigkeit ein ursach sindt, vor Gott ummer vertheidingen werden, das mann umb eines puncten willen, so doch kein hauptartickell ist, dann wir so viel die wirckung des heiligen nachtmals einig sindt, den gantzen handell umbstossen will. Das mann darvon disputieret, gnug nach hin; das mann sich aber der disputation halben gantz unndt gar von einander scheidet unndt eine feindtschafft darauss machet, duncket mich ja zue grob sein. Ich hoff zue Gott dem Allmechtigen, E. F. G. sampt andere Churunndt fursten werden durch hulff, segen unndt beystandt desselben uff guete weg dencken unndt dieselbe ins werck stellen helffen; will also die sachen E. F. G. hiermit gantz dienstlichen bevolhen haben mit

gantz undertheniger unndt dienstlicher bitt, Sie wollen diss mein schreiben zue gnaden auffnemen, unndt thue mich also E. F. G. gantz dienstlichen bevelhen. Datum Brussell den 26 Junij Anno 1565.

E. F. G.
unndertheniger unndt gantz dienstwilliger,
Ludwig, grav zu Nassaw.
(*Archief Marburg*).

XXIII.

Croeff aan Lodewijk van Nassau. [1])

Wolgeporner gnediger Her, mein gantz underthenisch gehorsam thienst sei E. G. jeder zeit bevornn. Gnediger Her, was myr von wegen Graff Diethericks von Manderscheits des waltgedincks der dreier Herren walt belangen zugeschrieben, schicken ich E. G. das schreiben, den inhalt zu vernemmen, underthenigklich hiebey zu. Dweil nu von Manderscheit die ausstehende notzbarkait bis heran uffgehalt und man nu einmale (lauth des schreibens) zu befugter bezallongh gerathen mocht, deucht mich gut sein, das der angezetzter tagh zu befurderongh alles ausstants und verlauffner handlong besucht wurde. Dweil aber E. G. zu Spa sein und myr unbewust, was E. G. gegen den bestimpten 4n Tagh Septembris anstellen mochten, hab ich nit underlassen sollen E. G. solchs zu wissen zu thun, gnedigklich in der sachen mir haben zu bevellen und bytten, es wollen E. G. meynen brieff mich

1) Hier opgenomen, omdat er duidelijk uit blijkt, dat Lodewijk einde Aug. nog te Spa was, waar hij de brieven van den Prins (Archives I, 417 vlg.) in deze dagen moet ontvangen hebben.

dessen nach noitturfft haben zu behelffen, mir zurück senden und dem botten furderlich abhelffenn laissenn, das ich den ambtman zu gutter zeit uff bestimpten tagh (sovern er vurganck gewint) beschreiben moge, domit alle sachen [1]) meinem gnedigen fursten und herren Printzen zu Uranien etc. zu notz desto statlicher verricht und abgehandelt werden mogen, und thue E. G. dem Almechtigen bevollen. Datum zu Sanct Veyth, am xxv Augusty anno 65.

E. G. undertheniger thiener,
Matheis Croeff.
(*Huisarchief des Konings*).

XXIV.

4 Jan. 1566 is Lodewijk te Keulen in correspondentie me George von Holl.

(*Kon Huisarchief*).

XXV.

Jan aan Lodewijk van Nassau.

Wolgeporner freundlicher lieber Bruder, welcher gestalt die Stewer bey unsern underthanen mit guttem willen und unserer reputation abgehandlet und wie es sonsten mit unsern sachen ein gestalt und gelegenhait habe, das werdet Ihr aus unsers bruders graff Adolffen schreiben zum theil vernomen haben, kan aber E. L. davon itzo kurtze der Zeitt halben weittleuffiger nicht schreiben. Nachdem es dan ahn dem, das dieselbe uff solchen wegen stehen, das man Gott darfur nicht

1) Dit heeft betrekking op het vermelde in den brief: Archives I, 420.

gnugsam voldancken kan oder mag, und nicht zu zweiffeln, das wier solche von Gott uns zugeschickte mittel und gnad selbst mehr erkennen, mit danck annnemen und aus den henden muttwilliglich nicht lassen und das unser darzu thuen und also fortfaren wollen, es wirdt mit vermittelst gottlicher gnaden mit unsern Landenn und Leutten balt ein andere gelegenhait erreichen und haben werden.

So weir demnach mein gantz freundliche und hochvleisige bitt, E. L. wollen die gelegenhait dahin understehen zurichten, das Sie wo muglich vor abzugk unsers bruders, Gr. Adolffs (welcher dan innerhalb 3 wochen uff dem musterplatz [1]) sein soll) alhir bey uns ahnkomen moget, domit wir samptlich in unsern sachen und mit einem ernst schliessen mogen; oder im fall solches die gelegenhait Ir nicht geben kontte, das E. L. alstdan doch so balt moglich sich ahnhero verfugt hatten, dan do wir beneben dieser Stewer, welche uff sechs Jahr ahngeschlagen und meins ungezweifflet verhoffen sich in des Jahrs ahn die zwanszig thausent g. erstrecken wirdt, die regirung unserer Land und Leutt und selbstaigenen sachenen der gebur mit hullff des Allmachtigen itzo ahnstellen mochte, darbeneben auch etliche andere ding mehr, als die dranckstewer und handel mit bier, wein und fruchten,..... [2]), holtzflossen und anderen fur die hand nemen und was dessen Gott lob zum theil ahngefangen further continuiren, ins werck ahnrichten und mitt vleis volfuren wurden, kontte Landen und

1) Voor de door de Edelen te verzamelen troepen; zie ook de toespelingen op het einde van den brief. Het is mij niet mogen gelukken, nadere bijzonderheden omtrent deze nog zoo duistere troepenkwestie te vinden, noch te Marburg, noch te Dresden.

2) Onleesbaar woord.

Leutten, uns und vielen anderen darmit in viel wege gedhinet und geholffen werden.

Welches hernachmals, wan es lenger in solcher unrichtigkeit und unordenttlichem wesen mit unsern sachen lenger also ahnstehen oder weitter inreissen, auch diese vorstehende grosse gelegenhaiten verseumpt oder misbraucht werden solten, menschlich darvon zureden, entweder nicht oder aber ir hoch beschwerlich zu thun sein wurde.

Und verhoffe ich aber, do wir nuhn diese oberzelte und andere mehr sachen nuhr ein 14 tage mit ernst fur die hand nemen und derselben allein auswartten wurden, wir wolten mitt hulff des Almachtigen in solcher zeitt soviel ausrichten, das E. L. nicht allein lenger nicht solte uffgehalten, sondern auch vieller sorg, muhe und arbeit abgeholffen und allerley gutts ahngericht werden.

Wan E. L. nuhn alhir ahnzukomen verhoffen, bitt ich mich zeitlich und wo moglich bey brieffszaigern zuverstendigen, domit ich mich mit andern darnach richten und in solcher handlung auch so viel do best gefest machen und schicken konne.

Ich hoff, E. L. werden desjenigen, so ich denselben in meinen beiden letzsten schreiben zugeschrieben, under anderen aber unserer schwester bestattnis, auch die Clevische bezalung von wegen des Catzenelnbogischen kauffs, hierzwisschen ingedenck gewesen sein und alle notturfftige versehung und bestallung gethan haben.

Wen der Hertzog von Gulich nicht solte bezalt werden sein, wurde dasselb bey Iren Gn. uns ein grossen unglimpff und bey andern ein bos geschrey machen, dweil wir unserm verheissen und betewren nicht nachkomen weren, derwegen dan vonnotten sein wolte, das wir bey S. F. G. durch den Herrn Printz mogten entschuldigt werden.

Das M. Georg, der bawmeister, so lang ausbleibt, ist nicht allein uns in viel wegen beschwerlich sondern auch den underthanen in der graffschafft Dietz des kercken baws halben hoch schedlich und nachteilig, wie sie dessen sich dan vielfaltiglich und sehr beklagen.

Zu den holtzflossen hatt man M. Georg abwesens und anderer sachen halben, sonderlich aber dweil unsere Leutt, wie zu allem so new ist, sich so frembdt stellen, bis dahin nichts thun konnen.

Der new ahngefangen weier bey Ewrichenhaen wird meins verhoffens innerhalb 7 oder 8 wochen, ob Gott will, fertig, auch grosser sein, als man vielleicht gemeindt hette.

Wie es mit der bewusten sachen meins Herrn denn Printz und I. G. ein gelegenhaitt habe, verlangett mich zu vernemen; der Allmechtige woll zu allem seine gnad und segen verleihen und alles nach seinem gnedigen willen zum besten und gelucksseligen ende schicken.

E. L. wolten, beneben das sie Gott vertrawen und im alles heimstellen, sich auch sonst woll bedencken und verstehen und ohne nott sich nicht anderen zugefallen in gefahr stecken, noch allen gutten wortten glauben zustellen; dan wass fur trew und standhafftigkait in der welt bey den leutten und sonderlich denen ist, so zum theil von natur und der artt, zum theil anderer ursachen halben, molles, inconstantes et leves sindt, wissen E. L. und alle verstendige woll, derhalben guttes vleisiges vorsehens woll vonnotten sein wird. Will E. L. dem Allmechtigen in seinen gnedigen vatterlichen stutz und schirm bevollen haben und bin derselben mit trewen zu dhinen allzeit willig und gefliessen. Datum Beilstein, den 10 Junij anno 66.

E. L. getrewer, dienstwillige bruder und gevatter,

Johan.

Mein frawmutter und hausfrau sind noch bey der von Benthem in Westphalen. Der alte Landgraff hatt mir umb ein koppel jaghund geschrieben, hab im aber aus mangel derselben nicht konnen schicken. Intelligentibus satis. [1])

E. L. wollen mein underthenigen erbietten zum Herrn Printz thuen.

(*Huisarchief des Konings*).

XXVI.

Lodewijk van Nassau aan Willem van Hessen.

Durchleuchtiger hochgeporner furst, gnediger herr. E. F. G. sampt derselben freundtliebenden Gemahl gesunndtheit wolle seine gottliche gnad hinfurter verleien. Ich binn inn willens gewesen mich inn eigener persohn zur E. F. G. zuefuegen oder aber einen vertrauten mann zue derselben abzufertigen, E. F. G. wie alle sachen disser ort geschaffen unndertheniglich zue berichten; es ist aber biss daher so verwirret durch einander gelauffen, das mann nicht hat urtheilen mogen, wo die sachen etwann hinauss wolten, wie es sich dann warlich noch heutigen tages wunderbarlich unndt zu seltsam ansehn lasset, dann die regierung nicht uber eins stimmet unndt rathen der mehrer Theil zum unnfrieden; vermeinen, sie wollen die religion wol mit gewalt verhindern, daruber diese land, wie leider zu forchten, einen grossen schnap nemen werden, wie E. F. G. von derselben diener nach der lang vernemen werden. Der Allmechtige ist vleissig zu bitten unndt darneben guttes uffsehens

1) Dit zal wel slaan op de geldelijke verlegenheid, waarin hij was.

vonnoten. Dweil dann etziger zeit der frieden nicht viel zuvertrauen, hab ich brieffzeigern, E. F. G. diener, ein memorial [1]) mitgeben mit gantz undertheniger bitt, E. F. G. wollen der sachen hohe not genediglichen bedencken unndt unnsz der gantzen Cristenheit zum besten inn denn puncten laut des memorials behulflich unndt berathen sein; darauff wir unns dann enttlich verlassen unndt keinen zweivel stellen, der Allmechtige wird seinen armen treuhertzigen cristen beystehen unndt inen auss dissem jammer helffen. Hiemit thue E. F. G. ich mich gantz unnderthenig bevelhen.

Datum Brussell, 6 Julij 1566.

E. F. G.

unndertheniger gehorsamer diener,

Ludwig, grav zue Nassaw.

(*Archief Marburg.*)

XXVII.

De prins van Oranje aan Willem van Hessen [2]).

Wir zweiffeln auch gahr nicht, da wir nur allein nicht so viell sachen hetten, es solten alle sach gutt werden und zu keiner meutterung kommen; dan alhier in diesser stadt haben wir jetzuntt der kirchen drey, deren die ersten Catholisch sint. So hatt ein Erbar Rath der Augspurgischen Confession ein Kirche

---

1) Niet voorhanden.

2) Dit is een P. S. op den brief, gedrukt bij Groen II, 265. (Aug. 66). Het belangrijk P. S. is hier opgenomen, omdat het uit een zeer gewichtig en nog niet genoeg bekend tijdperk dagteekent.

eingeben. So predigen die Calvinischen auch in der stadt an dreyen ortter, gleichwohl noch underm himmell. So regen sich auch die widdertaufer, aber heimblich, unnd geben sich nergens blosz. Also die vierley Religionen zugleich gehen. Wir hoffen aber, wan die stende zusamen khomen, sie werden mit verleyhung gottlicher gnedung solche mittell treffen, dasz solcher Spaltung vorkhomen und das rechte wortt gepflantzett und das unkraut ausgerochen werden moge. Datum Anntorff, ut in litteris.

Wilhelm, Printz zu Uranien.

(*Archief Marburg*).

XXVIII.

Lodewijk van Nassau aan Willem van Hessen [1]).

Durchlauchtiger hochgeborner furst, gnediger herr, das E. F. G. mir als derselben williger diener mit vielfaltigem zuschreiben so vill gnade erzeigen, thue ich mich in underthenigheitt ganntz dienstlich bedancken, und so vill meinen G. F. und hern, hertzogen Ernnsten, belangen thut, hab ich I. F. G. erclerung mit sonderm freuden vernhommen; habe auch nie doran gezweivellt, S. F. G., als ein Christliebender erfharner furst, werde unschultig bluth zuvergiessen helffen nicht allein sich beschweren, sondern solchem zuvorkhommen leib und guet darsetzen; halte derhalben vor ungewiss, E. F. G. unnd andere, so der wahren erkandtniss Gottes zugethan, werden, wan

1) Deze brief hangt samen met de berichten van Wittgenstein, Archives I, 408; den brief van Willem van Hessen, Ibid. 390, en dien aan Jan van Nassau, Ibid. 402.

sie der sachen bericht entpfangen, sich jegen disse Niedderlanth mit nichten gebrauchen lassenn, dan es in der wahrheitt dermassen geschaffen, dasz ich bei meiner ehren niemants von einigen Stenden, Stätte oder vom Adell kenne, so sich jegen die Kon. Maj. zu Hispanien, als ihre von Godt geordente obrigkeitt zulegenn, ufzuwerffen oder aber den gebuerlichen gehorsam nicht zuleisten understanden hette oder noch gemeindt wehre. Steht nur allein darauff, dasz der gemeine mann das wahre und reine Godtliche wordt zuhören und jegen ir gewissen und desselbigen wordt zuhanndlen mit schwerdt und fewr, gleich bisz daher beschehen, nicht gezwungen zuwerden begehret. Es ist wohl wahr, das das gemeine volck, inndem das es die predigte mit gewafneter handt angefangen und under denen unnutze lose jung gepuffell, handt an die kirchen unnd bilder gelegt hatt, zuvill gethan und jegen die gepuer gehandlett, derhalben auch hefftig und mit allem ernst zu straffen. Jedoch so kan ich bei mir nicht erachten, dasz solchs ufruhr, meuterey oder einige unruhe zumachen geschehen sein solte, dan man nicht finden wirdt, das einer von der papisten seitten geschlagen, gewundt oder aber vom leben geprocht wordenn, da uf ihrer seitten von den kirchen unnd Bildtsturmern uber die zwey hundert, so gefangen, erschlagen oder sonsten ohne einige jegenwehre umbkhomen, ihrer eine grosze menge gefangen, gefoltert, gebannet und mit ruten ausgestrichen ist. Darinnen auch der obrigkeitt und denjenigen, so solchs verricht haben, nicht allein von denen, die man Rebellen nhennen will und der Religion zugethan seindt, keine verhinderung sondern aller beistandt gewisz worden.

Das man auch hoch annziehen will, als das viellerley verfhurischer secten inn dissen landen einris-

sen, ist nicht zu erneinen; mich dunckt aber, dasz solchs dissen armen getrangten und so lange zeitt hero verbaurtem volck nicht so hoch ufzunutzen und es derhalben mit dem ernst zuervolgen, sondern vielmehr mit ihme ein christlichs mitleiden zuhabèn sey, dan solche secten nicht bei dissem handell sondern lange jar hero durch verdunckelung und hinderhaltung desz wahren und reinen gotlichen wordts (nach welch der gemeine man hungerig und deswegen, was ihme am ersten vorkhommen, demselbigen zugefallen) in dissen landen heimlich gerissen seindt, wie der ann denen ordten, da dasz volck mehr allein mit eusserlichen abgottischen ceremonien ohne einige grundt underhalten wirdt, vonn anfang der weltt geschehenn ist und jetzuntt geschehen muss. Da aber der reine Predigtt und rechte ausztheilung der Sacramenten frey zugelassenn wurde, welchs noch nicht beschehen, sonder mehr allein mit den predigen ohne eynige ordnung connivirdt wordt, und der gemeine man alsdan uf falschen opinionibus halstarriglich stehen und beharren woltte, so mochte man etzlichermassen ursach haben; welchs jegen dasz volck meines erachtenns noch zur zeitt vonn keinen christlichen persohnen mit guttem gewissen geschehen magk, nachdem sich nuhr allein der predigen und lehr, so ihm noch zur zeitt allein bekandt, zugebrauchen begerdt und sonsten aller andern gutten ordnung zu geleben ehrpietegt, sonderlich auch denjenigen, so zu Brussell veraynigett und vorabschidt worden, durchaus zuvolgen und gemesz zuleben versprochen und zugesagt, bisz so lange dasz Ihre Maj. mit rath und vorwilligung der gemeine stende dissen seinen Niederlanden andere ordnungen und mandaten hatte stellen lassen. Welchen sie sich allersamptt und ein jedes insonderheit von nuhn an freywillig und einmutig underworffen haben, auch

mit dem anhang, dasz im fall in vorgemelter ordnung etwas, so ihrem gewissen zuwidder, bepholen, sie innerhalb solchem Termein, als man ihnen setzten wurde, mit weib und kindern fridtlich ausz dem lande ziehen wolten und sich Ihrer Maj. bevelh und ordnung durch die Generallstaten, wie oben bestetigt, mit nichten wiedderlegen; ja bietten auch an, sich nicht allein inn allen stewren, schattzungen und dergleichen allen andern burgern und ihnwohnern disser lande gemesz zu halten, wie sie dan auch jederzeitt gethan haben, sondern ercleren sich uber die vorgeschriebene gewohnliche *subsidia* eine stadtliche summa gelts, das nemlich drey milion gulden, zuverwehrn, wie E. F. G. aus inligender copey einer supplication, so durch gemeinen consent derjhenigen, die der religion zugethan, Ihrer Maj., gleichwie von denen von Antorff albereitt geschehen auch von allen andern stellen, wie ich verhoffe, alsbaldt geschehen wirdt, uberschickt werden solle; welchs meines erachtens wohl werdt wehre, das sie vonn stundt ahn in die teutsche sprache *translatirt* wurde, damit manniglich, dasz die sachen nicht dermassen geschaffen, wie dan vonn vielen, auch hohen, persohnen, und sonderlich unsern Adversariis, vorgeben wirdt, sehen mochten. Ich stelle auch inn keinen zweivell, das, so sich vielgemelte underthanen beygelangter supplication gemesz haltenn und in allen politischen sachen ihrer obrigheit underwerffen und gehorsam leisten werden; wo uns nicht disz geschrey, als dasz Ihre Kon. Maj. jegen zukunfftigen frueling mit einem sehr grossen und gewaltigen hauffen uberkhommen solle, wie dan ausz Hispanien von vornehmen leuthen vor gewisz geschrieben wirdt, auch durch die Pfaffen und ihres anhanngs heimliche practicken und gifftige wordt, so sie jegen dasz arme volck teglichen auszbreitten, einen newen

lermen in dem landt gemacht und das volck mehr ausz forcht und verzweivelung zu einer allgemeine ufruhr gebracht wirdett, dan sie wohl wissen, auch solchs taglichen horen mussen, dasz es inen alsdan umb leyv und gued wurde zuthun sein. Ich verhoffe aber zu Godt dem Almechtigen, es werde der gemeine man durch underweisung gutthertziger fridtliebender leuth und wenn sie sehen werden, dasz auch frembden und auslendische sich irer annehmen, noch ein zeitt lang inn gutten wesen und bisz so lang, das Ir Kon. Maj. mit ihrem kreigsvolck an die frontiren nahen wirdtt, gehaltenn werden, so trewlicher zeittung der vernunfft nach zu judiciren kein haltens mehr sein khann noch magk sondern wirdt ein unchristliches elenndt in diesen landen geschehn werden mussen.

Nachdem nuhn inn allen dissenn sachen die diversitet der Religion meinem beduncken nach der hochste und schwerste Punct zu achten und sich unser jegentheill, auch die Kon. Maj. ausz Hispanien, disse landt mit gewalt zu uberziehen mit anderen nicht besser behelffen noch beschonen konnen, so will von notten sein, dasz denselbigen (so vill Godt gnade verleyhen wirdt und immer moglich) vorkhomen und rath geschafft werden. So vill dan disse landt belanget, stehet es allein auf den *Ministris*, welche dermassen ein ansehen, dieweill sie sich in dissen gefehrlichen handeln so gehertzt ertzeigen, under dem gemeinen man bekhommen haben, das sie mit demselben, was sie nuhr wollen und begeren, zu wege pringen khonnen. Musz also E. F. G. rath und gnediges gudtduncken, wie in derselben letztem schreiben vermeldett, noch mit demselben vornehmlich gehandlet und, dasz sie sich zur Augspurgischen Confession begeben oder ufs schleunigst beruffen, underwiesen werden, dan das volck, nachdem es noch zur zeitt so weith nicht

khommen, das es den underschiedt einer oder anderer Religion zu discerniren wisse, leichtlich darhin gebracht werden magk, so fhern gemelte Ministri einigerweisz darzu uberredt werden mochten, welchs doch meines bedunckenns sehr schwerlich zu erhalten sein wirdt.

Nichts destominder musz man an solchem christlichem und hochnöttigem werck nicht vertzagen noch ablassenn sondern stettiglich und emsig annhalten, allerley billichen mittel zuversuchen und ahn die handt nhemen. Dunckt mich derhalben uf E. F. G. verbesserung, dasz E. F. G. bei dem Chf. Pfaltz in Deutschlandt und dem hern Admiraln in Franckreich, auf welcher Kirchen sich den fast alle unsere Ministri beruffen, mit einer schrifft oder schickhung dissen landen vill gutts thun konndten und gemelte hern die grosse gefahr, so den Niederlanden darausz, wo sie sich auf der Augspurgischen Confession nicht beruffen und mit den Ceremonien auch der Lehr derselben gemesz halten, entstehen musz, verbilden und Ihnen zu gemuedt fuehren, was grosser abbruch der wahren christlichen Religion et econtra befurderung der papistischen Religion geschehen wurde, wo die Niederlandt mit gewaltt soltten ubertzogen werden oder sie zu der romischen Kirch gezwungen werden; was ihnen auch sonderlich inn Franckreich, im fall Spanien eine grosse annzall frembds volcks in disse lanndt bringen wirdt, nachdem sie nicht wissen, was sie noch an ihrem jungen khunig haben, auch der Mutter nicht zuvertrawen, vor grosse gefehr und eusserst verderben darauf stunde; da sie hinwiederumb, im fall sie in den Niederlanden auff die Augspurgische Confession beruffen und sich derselben gleichformig, ufs wenigste vor das erste, halten wurden, dissem allem, menschlich darvon zu reden, gahr wohl vorkhommen

und ihnen eine gute gewisze maur und versicherung machen kondte, dasz sie derhalben nicht allein vor sich sondern auch durch ihre gelerten solchs den unsern riethen, und, wie sie sich am besten darzu schicken mochten, ein form stellen und gute anweisung geben; zweymals, ohne die Ministri werde sich alsdan ohne eynige beschwerung uf den gewunschten wegk weisen laszen. Doch will ich esz E. F. G., als dem hochverstendigen, undertheniglichen heimgestellet haben mitt gantz dienstlicher bitte, Sie wollen disz mein freies schreiben zu gnadenn aufnhemen, es auch andersz nicht verschehen, den dasz es ausz underthenigem gutem gemuth und christlichem mittleiden, so ich mit diesses ordts newe angehende Christen habe, geschehe und herkomme und von wegen disen, dasz mir wohl bekhandt, dasz E. F. G. disse sachen von hertzen angelegen sein und Sie vor anderm viell guts schaffen konnen, welches der Almechtige unvergolten nicht laszen wirdt und disse lande solchs umb E. F. G. zuverdienen zu ewigen tagen obligirt sein und bleiben.

Man hordt hier zu lande ausz Ungern keine gutte zeittungen, Godt besser es. In Franckreich ist es still.

Utrecht, den letzten Oct. Anno 1566.

(*Archief Marburg*).

XXIX.

17 Nov. 1566. Brief van Willem van den Berghe aan Lodewijk, dat hij onmogelijk kan komen op de bepaalde vergadering te Culemborg (niet te Amsterdam, zooals Groen II, 467 aanneemt).

(*Huisarchief des Konings*).

vonn gemeinen Stenden dieszer landen der Religionn halben beschloszenn werde, gemes zulebenn unndt zuunderwerffen, ist von hoff soviell heimlich unnd besonderbar mitt den Stenden, einem nach dem andern, entweder durch grosze zusäge oder auch woll durch trewung, practicirt worden, das zubesorgenn, wo es schon dartzu kombt, das die Stende zusammen beruffen werden, sie schonn aus irer particular instruction soviell wiszenn, was sie thun sollen. Unnd stehen die adversarij inn gueter hoffnung, es solle uff ire seittenn jegen die arme Christliche kirchen geschloszen werden, wiewoll doch viell guetherzige unnd friedtliebende leut auch unter den herren seint, so aus vielen bedencken das contrarium halten werdenn. Gott wolle, das alles zue guetem ende gerathe.

Wie sich aber noch die sachenn anlaszen, ist leichtlich abtzunemen, das man mehr mit Spanischenn practicken als bona fide tzuhandeln und umbzugehen furhatt, welchs dan aus vielen zeichen, auch schon wurcklichen Exempeln, sich sehen undt mercken lest.

Dan demnach die adversarij gesehen den glucklichenn furtgang und tegliche mehrung dieszer armenn angehenden Christlichen kirchen und bey inen nicht finden konnen, wie sie denen mochtenn abbruch thun, suchen sie cavillationes in den worten des vertrags unnd geben fur, das sie das worttlein presches, welchs also schlecht im vertrag stehett, nuhr allein fur die blosze verkundigung des worts nemen und darbeyneben ein Exercitium Religionis weder tauff noch nachtmall noch ehstandt noch besuchung der krancken noch almueszen oder dergleichen verstanden oder zugelaszen habenn.

Suchen also under diesem pretexte ursach, dieweill so wenig die Sohnne ohne schein, also die predigenn ohne gemelte Exercitia Religionis sein kontenn, und

Unndt ob schon woll, wie E. F. G. ausz meinem hiebevor ann dieselbige gethanem schreiben etlicher maszen abnemen mögenn, durch zulassung der predigt Gottlichs wortts unnd rechten administration der heyligenn Sacramenten nach der insatzung Christi allerley tumult und auffwiglung des volcks bies hieher gestillet unnd zuruck gehalten, auch alle dinge zu zimlichem guetem frieden und ruhe bracht worden seint, so läst doch der Teuffell, so allwege bey der kirchenn Christi seine capell haben will, seine tucke nicht, sonder hatt er durch seine instrument, die geistlichenn und hoffling, denen die predigt ein spitzdorn in den augen, so weitt bracht, das die Frawe Regentin nicht allein in werbung unnd annemung allerley kriegsvolcks in groszer antzall biesz auff viel fenlein teglich (unserm vertrag unnd irer zusag gar zuentgegen) die eingepflantzte Religion auszurotten und zuverdilgen furtzufaren sich hatt uberreden laszen, sonder hatt auch derhalbenn an alle hern, stadt, ampt und bevelchsleutth ernstlich schreiben ausgehen laszen, das sie allerley mittell unnd wege suechen die predigten, ann denen ortten sie eingefurth worden seint, abzuthun, wie E. F. G. aus meines gnedigen hern Printzen schreiben [1]) weitter ersehenn mögen, der hoffnung, die hern unndt stadt sollen uff ire wortt fur sich selbst die predigten verbieten unnd abthun, damitt Sie sich der beschuldigung, als ob Sie dem vertrag, zwieschen Inen unndt der Ritterschafft auffgericht, zugegenkhommen sey, nicht zubesorgenn hette.

Darbeyneben auch, demnach sich die Ritterschafft unndt das gemeine volck erbotten, allem dem, so

1) Archives III, 1.

vonn gemeinen Stenden dieszer landen der Religionn halben beschloszenn werde, gemes zulebenn unndt zuunderwerffen, ist von hoff soviell heimlich unnd besonderbar mitt den Stenden, einem nach dem andern, entweder durch grosze zusäge oder auch woll durch trewung, practicirt worden, das zubesorgenn, wo es schon dartzu kombt, das die Stende zusammen beruffen werden, sie schonn aus irer particular instruction soviell wiszenn, was sie thun sollen. Unnd stehen die adversarij inn gueter hoffnung, es solle uff ire seittenn jegen die arme Christliche kirchen geschloszen werden, wiewoll doch viell guetherzige unnd friedtliebende leut auch unter den herren seint, so aus vielen bedencken das contrarium halten werdenn. Gott wolle, das alles zue guetem ende gerathe.

Wie sich aber noch die sachenn anlaszen, ist leichtlich abtzunemen, das man mehr mit Spanischenn practicken als bona fide tzuhandeln und umbzugehen furhatt, welchs dan aus vielen zeichen, auch schon wurcklichen Exempeln, sich sehen undt mercken lest.

Dan demnach die adversarij gesehen den glucklichenn furtgang und tegliche mehrung dieszer armenn angehenden Christlichen kirchen und bey inen nicht finden konnen, wie sie denen mochtenn abbruch thun, suchen sie cavillationes in den worten des vertrags unnd geben fur, das sie das worttlein presches, welchs also schlecht im vertrag stehett, nuhr allein fur die blosze verkundigung des worts nemen und darbeyneben ein Exercitium Religionis weder tauff noch nachtmall noch ehstandt noch besuchung der krancken noch almueszen oder dergleichen verstanden oder zugelaszen habenn.

Suchen also under diesem pretexte ursach, dieweill so wenig die Sohnne ohne schein, also die predigenn ohne gemelte Exercitia Religionis sein kontenn, und

titulum, wo ire cavillationes nicht angingen, die gewalt an die handt zunemen, deszen sie genugsame Exempel schon im wergk gegebenn.

Dan die vonn Valentienne, als sie gleich andern stetten neben andern gewohnlichen Religionis Exercitiis auch das heylig nachtmall begehen wolten, hatt die Frawe Regentin dem hern von Noircarmes, so dieszen zeitt inn abweszen des Marquisen vonn Berghen dasselbige quartier zuverwalten bevohlen, bemelte stadt Valentienne mitt demjenigen kriegsvolck, so sie hin und wieder von allerley Nationen zusammengelaszen, biesz auff 5000 man unndt 1000 pferdt, umb und umb zubelegenn, und sie inn iren vorhaben zuverhindern; auch nicht allein uff obgedachts fundamentum cavillationis inen das nachtmall zuhalten erstlich verbottenn, sonder auch die jenigen, so von auszen darumher wohnenn und dartzu gehen wolten, preiszgeben und bevohlen sie mitt fewer unndt schwerdt zuvervolgenn, ire heuser inn den brandt zustellen und mitt dem groben geschutz dardurch zuschieszen, das also die armen leuth wieder Gott und alle pillicheitt, auch der geschehen zusage zuentgegen, sub specie rebellationis jemerlich betrangett, die umbliegende dorffen geplunderdt und dem armen hausman sein hausrath, viehe unnd was ehr hatt, schon bereitt geraubt und hinweg gefurth worden ist. Was aber sonst die in der stadt belangt, seint sie noch unerschrockenn.

Gleicher gestalt hatt der Graff von Megen auff der andern seitten jegen Teuttschlandt, als Gubernator des Hertzogthumbs vonn Geldern, denen zu Harderwigk durch seinen Landttrosthadt furhalten laszenn, wie allerley bestallung hin und wieder inn Teuttschlandt gegen diesze Niederburgundischen lande in werck gehen, und demnach sie da uff den grentzen liegenn,

so werde vonnotten sein, das (allerley uneinigkeitt daselbst under den burgern zuvermeyden) die predigten, so newlich angefangen, abgethan werden, daraus allerley zweispalt erregt werden, und wolle ime gebueren das schlosz mit gueten leutenn zubesetzen.

Als nuhn die burger sich mitt frembten Kriegsvolck zubeladen auch die predigten des wort Gottes zubegeben ein bedencken nemen, so hatt der Trosthadt durch bevelh des Graven von Megen, mittler zeitt die underhandlung weren, ein loch under der falbrucken durch die mauer in einen keller gebrochen und den 18 Decembris, als den morgen frue umb 6 uhr, die burger, so das schlosz inen zustendig stets bewachten, von der wacht abgezogenn, durch das gemacht loch zwe hundertt unndt etlich lantzknecht, mitt denen ehr heimliche verstantnus gehabt, eingelaszen, welche alsbaldt ferner zum thör hienaus auff den Marckt gelauffen unnd etlich geschutz, so auff dem Marckt stundt, vernageltt.

Da nunn solch tumult unnd ungewohnlich lauffenn durch etliche burger vermerckt unnd lermen in der stadt begunte zuwerden, haben sich gemelte lantzknecht wiederumb inn das schlosz gemacht unndt die brucken auffgezogenn unnd mitt iren buchsen etliche burger, so voruberlieffenn, verletzigt.

Als aber hirdurch der lermen inn der stadt je lenger je gröszer wardt, das auch tzuletz die burger mitt irem fenlein auff denn Marckt zogen unnd nicht wusten, dieweill sie so feintlicher weisze angrieffen wordenn, wie sie es halten solten, werden sie letzlich der sachen eins, schweren tzusammen, scheyden die catholischen, so sich etzwas beschwerten, vonn sich und heiszen sie zu hausz still pleyben, rucken also mitt dem fenlein an das schlosz, lauffen es zu dritten mall ahnn, erobern es, erstechen 10 oder 12

lantzknecht, verwunden 15 oder 16, nemen 30 gefangenn, under denen auch der Trosthatt; die andern fallen uber die maur hienaus, die gefangenn aber seint loszgelaszen und haben wieder inn jahr und tag nicht zudienen verschwerenn mueszen.

Uber diesz alles ist unns vor wenig tagen gewiesze zeittung aus Hispanien zukhommen, wie Kon. Wirde onangesehen allerley fleliche vorbitt, so der Marquis vonn Berghen und der her von Montigny gethann haben, gentzlich gesinnet seye mitt gewaltt heruber zukommen, dartzu schon 40 hauptleuth abgefertigt; und hatt S. Kon. Wirde die Stende seins Konnigreichs, urlaub zunemen unnd inen das Regiment zubevehlen, beschriebenn, auch tzu guetem anfang der Frawen Gubernantin dieszer landen entboten, wie Ire Maj. keins wegs gesinnet, die newe predigten zuleydenn oder zudulden, sonder seye seine ernstliche meinung und bevelch, das sie dieselben gantz und gar verbiete und mitt gewalltt verdilge. Dieweill aber solchs so leichtlich nicht geschehen mag, seint noch allerley bewerbungen umb leuth hin und wieder, damitt, wo die wortt kein stadt finden, die Executio mitt der thatt geschehenn möge, wiewoll man sagt, das wehr vonn weittem drawe, der schlage nicht gernn.

Die hern mitt-Regenten unnd Ritter des Ordensz werden zu dieszen sachen, wen sie berathschlagt werden, nicht alle erfordertt, sonder nur allein die, so jedertzeitt dem Cardinall anhengig unndt unsere adversarij geweszen seint. Dieselbenn verordnen alles, unserem vertrag gentzlich zuwieder, darin begrieffen war, dasz keine kriegsrustung sollte vorgenohmmen werden, es wehre dan durch mein gn. hern den Printzen, den Graven von Egmont und den Gravenn vonn Horn.

Also zeucht hochgemelter her der Printz inn seinen

regirungslanden umbher, stelt das volck soviell muglich zufrieden und hatts noch (Gott lob) erhaltenn, das darinnen kein sonderlich uffruhr oder bluttvergieszen geschehen ist, trage aber grosze sorge, es werde nicht khonnen bestehen; dan wasz sein Gn. an einem ortt guttmachen unndt verlaszen, da gibt man an den andern ortten dem volck ursach zu groszerm misztrawen, als wie daraus dan mitt der zeitt nichts gutts ensthehenn kann.

So nuhn die kirchen dieszer ortten gnugsam vermercken, inn was gefahr sie sthehenn, mich auch mitt sampt andern Buntsverwanten teglich umb rath anlauffen unnd der gethanen zusage vermanen, so habe ich nach vielen furschlegen, darmitt ich sie bieszher auffgehalten, inen abermals, wie offt hiebevor, die mittell furgeschlagenn, so E. F. G. in Irem letzten schreyben des dato des 27 Nov. 66 jars furgeben [1]), und darbey eingebildet, wie aus allerley bedencken dieszmall kein beszer rath seye, es seye inn gutts durch der Chur- und Fursten der Augspurgischen Confession furbitt bey Kon. wirde etwasz zuerhaltenn, oder aber, da es dartzu keme, das man sich ipso facto defendiren muste, damitt man beszer verwaret sein moge, dan das mann sich zu der Augspurgischen Confession erclerte unnd bekennete ohne weittere disputation, beiszolange Gott weittere gnad verleihen wolte. Dan also konte man auff alle fall der noth der Churfursten und Stende der Augspurgischen Confession rath, hulff unnd beistandt gewertig und verhoffenlich seinn, da ich sonst geringe mittell furr diesmall sehe, dardurch man leichtlicher mochte der vorstehenden gefahr entweichen.

Habe es also mitt der hulff Gottes dahin bracht,

1) Archives II, 489.

das sie mir solchs zuthun zum theill zugesagt, trage auch Hollants, Selants, Frieszlants und Geldern keinen zweiffell, desgleichen Brabants, wiewoll sichs zu Antorff etwas stoszen möchte, da doch der hauffen deren von der Augspurgischen Confession eben so gros als der Calvinisten.

Binn also im werck E. F. G. mitt nechster bottschafft dieszer kirchen declaration und bekentnus zu der Augspurgischen Confession, wie die Anno 30 Keyser Carolo quinto zu Augspurgk ubergebenn und darnach Anno 61 zu Naumburgk durch die Chur- und Fursten bestedigt worden, zuzuschicken.

Was dan die schickung ann die Churfursten, Fursten unnd Stende der Augspurgischen Confession belangt, mitt zuschickung der supplication, Kon. Wirde letzlich von dieszen kirchen ubergebenn, unnd bey Iren Chur- und Furstlichen Gnadenn umb eine vorbitt bey Kon. Wirde und sonst rath, hulff unnd beystandt antzuhalten, zweiffel ich nicht, ich wolle neben meinem gn. hern dem Printzen die sach auff guete wege pringenn.

Unnd solte meinem geringen verstandt nach sehr woll zustatten khommen, so der Reisztag zu Regensburck zu kunnfftigen Februarium seinen furthgang gewinnen möchte (deszen wir doch alhie noch ungewies und gern wolten gleublich bericht sein), das alsdann von wegen der kirchen dieszer landen inns gemein ein stadtliche bottschafft daselbsthinn zu Chur- unnd Fursten abgefertigt wurde, so sich alda offentlich erkleretenn und also mit Churfursten, Fursten unnd Stenden der Augspurgischen Confession vereinigten unnd auff alle zufellige noturfft vergleichenn.

Versehe mich auch gentzlich, es werde mein gn. her der Printz selbst dahin khommen, sonderlich wen man E. F. G. neben anderer Chur und Furstenn

ankunnfft daselbsthin gewisze were, dartzue E. F. G. guete befurderung thun mögenn. Konte alsdann dieszen landen und dem gantzen Reich zum bestenn viell fruchtbarlichs dings in gegenwertigkeitt der Fursten ausgerichtet werden.

E. F. G. soll ich auch nicht verhaltenn, wie Flavius Illiricus und Ciriacus Spangenberger [1]) zu Antorff ankommen seint, haben begertt mitt den Calvinisten zu disputirenn, ist inen aber aus vielen bedencken bieszher abgeschlagen worden. Dan es meins bedunckens bey dieszen kirchen noch etwas zu frue. Auch angesehenn, was soviell jar her in Teuttschlandt durch die disputationes entstandenn und daraus erfolgt, hab ich nie dartzu consentiren wollenn; sonderlich auch das Magistratus authoritas nicht woll noch kan darzwischen khommen, so inen silentium aufflegen möcht, wen vonnotten; dann beyde obgemelte, wie E. F. G. gutt wieszenn tragenn, auch etwas hitzig unnd fur diesmall die sachen mehr erbittern als zu rhue bringenn mochtenn.

Weitter, gnediger her, wie aus allen umstendenn unnd anlas ich jeder zeitt besorgt habe, es konnen die sachen in dieszer gestalt keinen bestandt haben, so soll E. F. G. ich undertheniglich nicht pergen, das uns uff diesze stundt were zeittung anhero zukhommen, wie in Westflandern das gemein volck, so aus dem groszen uberdrang und unpillicheitt in

---

1) Bekende Luthersche theologen, vooral bekend door hunne heftigheid in disputen en vurige aanhangers der streng Luthersche opvatting; de eerste was om zijne heftigheid zelfs afgezet als hoogleeraar te Jena (1560) en zwierf sedert met zijn bovengenoemden vriend rond, steeds disputeerend. Spangenberger was predikant te Eisleben geweest. Zie ook v. d. Haer, de Initiis Tumultuum, p. 257.

verzweiffelung geraten, sich uffgeworffen und biesz in die 36 fenlein in offnem felde liegen, der meinung die von Valentienne zuentsetzen und Tornay und andere stedt, so daherumb, vor gleichem unffall, so viell inen muglich, zubeschutzen. Die fendlein seint grun mitt einem rottem Burgundischem creutz, uff der einen seitten des Konigs wapffen aus Hispanien, und daruber geschrieben „verbum domini manet in aeternum", uff der ander seitten ein mandice unnd ein fleschleinn und daruber geschrieben „tousiours fiteles au Roy".

Demnach auch die von Valentienne (wie E. F. G. aus meins gn. hern des Printzen schreiben weittleufftiger sehen mogen) in die acht erclerett unnd alle die, so inen beystandt thun woltenn, haben die von Riessell vier von der Religion hencken laszen, under dem scheinn, das sie wapffen solten gekaufft haben, die von Valentienne endtsetzen zuhelffen. Als solchs die andern im leger erfarnn, haben sie daselbst ein closter in brandt gesteckt. Also henckt man uff der einen seitten, plundert und raubt und brendt uff der andern; was ervolgen magk, weisz Gott.

Wiewoll ich nuhn vor mich diesze uffwerffunge des volcks mitt nichten loben kan, so ist doch meines geringen erachtens so hoch nicht zuverwundern, den solche causae wie oben konnen keine andere effectus geberen, dan es mitt dem populo ein gestalt hatt wie mit einem unvernuntfftigem thier, so offtermall durch uberfluszigenn zwang und streich mehr zu boszheitt dan zu demutt gebracht wirdt.

Es will mich auch beduncken, das es bey dem gemeinen pöbell nicht pleiben wurdt sonder die Ritterschafft werde auch zu letzt aus groszer unleidtlicheitt zu errettung irer ehren, leibs unnd guets mitt dem volck sich meisttheils einlaszen werdenn. Dan die

Frawe Gubernantin uber das, das sie den vertrag zwischen ir unnd uns auffgericht, zugegen handlett, auch offentliche mandata, demselben und was die hern Ritter aus crafft desselben mitt dem volck gehandelt und geschloszenn gantz und gar zu wieder, teglich ausgehenn lest; auch sich der langen gedultt des armen volcks ubernimpt, das bieszher alles gelidden und an vielen ortten mitt trauerigen hertzen und gewieszen die predigt des wortt Gottes mitt gewalt haben unterlaszen mueszen; so lest sie sich nuhn duncken und durch ire particular-Rethe uberreden, sie seye starck genugk und moge die sache nun woll mitt gewalt auffuren und fengt an an die vom Adell, so inn der Bundtnus seint, zusetzenn, hatt darauff iren etlichen zu Bruessell durch den Amman aus der stadt gebieten laszen; auch den hern Rittern mundtlich unnd schrifftlich bevohlen unserer gantz und gar muszig zugehen unnd mitt nichten mitt unsz zu conversiren; procedirt in summa dermaszen, das ich grosze sorge trage, ultima fore peiora prioribus.

Will derhalben E. F. G. underthenig gebetten haben, Sie gleich wie bieszher gnedig sich jegen unnsz erzeigenn und einen gueten heylsamen Rath, weszen wir unns hierin gehalten mogen, mitteilen wollen. Dan ob wir schon gern wolten, das gemein volck unnd unns, so lang muglich geweszen, still gehalten unnd zuvor alle guete mittell, wie E. F. G. inn Irem schreiben dieselbigen furschlecht, an die handt genohmmen haben, so trag ich doch die vorsorg, das die frembte männer, deren sich die Frawe Regentin gebraucht, ursach seinn werden, das ex patientia saepius laesa woll furor mochte werden, ehe man sichs versehe, und also dies landt, ehe man die gueten remedia habenn konne, inn ausserst verderbnus

mocht gesteldt werden; dan der heubter seint viell, auch die humores nicht gleich patientes.

Dartzu ist zwischen hochermelter Frawen Gubernantin unnd den hern Rittern selbst einn solch misztrawen, das, demnach die hern sehenn, das sie nicht allein alle diese sachen hinder inen hette und ohne ir vorwieszen und rath angefangenn unnd noch treibt, nur aus rath und guttdunckenn zweyer oder dreyer, wie oben; sonder auch, das, was hochgemelte hern dem vatterlandt zum besten mit dem gemeinen man ein jeder in seinen regirungslanden und stetten auffrichten, sie teglich wiederrufft unnd mandaten demselben zugegenn publiciren unnd auszgehn last; so wieszen sie nicht, wie sie es habenn; durffen sich auch nichts underwindenn, dan die Fraw Gubernantin durch solche unnd dergleichen hendell sie irer authoritet gantz und gar beraubt unnd gibt dem gemeinen man ursach, das er zuletzt auff keine Obrigkeitt nichts geben unnd also zu einer auffruhr geraten musz, das doch der Almechtige gnediglich abwenden wolle.

E. F. G. wollen mir gnediglich vor gutt haltenn, das dieselb ich mitt meinem langen schreiben also bemuhe und die sachen dermaszen nach der lenge unnd in specie auffuhre, dan es nur derhalben geschieht, damitt, wo E. F. G. durch underrichtung der adversarien, welche dann alle unsere handlung felschlich zuvertrehen wiszen, etwan das contrarium furgebracht wurde, Sie der sachen desto beszern und wahrern bericht habenn khonne, auch den armen betrangten dieszer ortten gnediglich beraten zu sein desto mer ursach hetten. Ob wir, die Ritterschafft, das volck allein laszen und alles dasjenige, so uns unbillicher weisz auffgmeszen und dem auffgerichten vertrag zugegen gehandlet wurdt, also schlecht ohne einige widersetzung hingehen laszen sollen, binn zu

E. F. G. eins gueten raths underthenig wartendt und thue dieselb dem Almechtigen inn seinen schutz unnd schirm bevehlen, der wolle Sie in langwirige wollffarth und gesuntheitt gnediglich gefristen. Geben zu Amsterdam, den 4n Januarij Anno 1567

E. F. G.
undertheniger und gantz dienstwilliger,
Ludwig, Graff zu Nassaw.
(*Archief Marburg*).

XXXI.

Memoriaal van Willem van Hessen voor Peter Klotz, Rentmeester te Franckenstein.

Er soll sich zu Grave Johann vonn Nassaw jegenn Dilnberck oder wo ehr der ortten anntzutreffen seinn wirdt, verfuegenn unnd ime nebenn vermeldung unnsers gunstigenn grueszes unnd willens anntzeigenn, es hett unnsz unnser freundtlicher lieber vetter, schweger unnd bruder, der Printz tzu Oranien, dergleichenn Grav Ludwig zu Nassaw jetzo inn schriefften von stendt unnd gelegenheitt der Religionssachenn inn denn Niederlanndenn unnd was biszdaher daselbst vorgelauffenn, berichtet unnd unsern herren rath hierinnenn, dieweil sichs ansehenn lasz, als wolte es zum krieg gerathenn, gebetenn.

Nachdem es nun geferlich inn solchen sachenn uber lanndt viel schreibens zumachenn, so hatten wir nicht unterlaszenn wollenn unnser gemuett ime, Grave Johann, als der sonder zweiffell aller dieser gelegenheit auch wiszens haben wurde, vertrewlich zueroffnenn mitt gunstigem begeren, ehr wolt unbeschwert

seinn, solchs furters an dem Printzenn unnd seinen brueder Graff Ludwigenn vertrewlich, wie ehr woll zuthun wuste, gelangen zulaszen.

Unnd anfenglich ist die sach gros und wichtig; so seint wir auch aller umbstende und gelegenheitt unnd mit wasz massen unnd vermuegenn die Religionsverwanntenn der ortter einander zugethann, nitt berichtett; darumb ist uns gantz schwer unnd bedencklich darin zurathen.

Dasz wir aber die warheitt sagenn, geradt wie wirs versehenn, so wieszenn wir die gueten leuthe dero ortter uff grosze hulff der Augspurgischenn-Confessionsverwantten Stende inn Teutschlandt nach itziger gelegenheitt nicht hoch zuvertrostenn unnd zuverwehnenn; dann erstlich ist der Calvinismus bey allenn denn Obern- unnd Niedersechsischen Fursten, dergleichen bey Wurtembergk, Pfaltzgreve Wolffgangen, Badenn unnd andern Fursten unnd Stendenn so verhast, das, wo die Niederlander sich nitt per omnia zu der Augspurgischen Confession bekennenn unnd dem Calvinismo renunctiiren, sich wenig beystandts vonn gedachten Stenden zuverhoffen. Unnd obgleich vonn dem Churfurstenn zu Sachsenn unnd unserm hern unnd vatter ein tag uff den letztenn dieses monds geinn Fulda anngesetzt, dahinn Wurtembergk auch erforderet, zuberatschlagenn, uff was maszen die gesuchte vorbitte bey der Kon. Wirde zu Hispanien, auch die underbawung bey der Kay. Maj. anntzustellen unnd inns wergk tzurichtenn sey, so ist sich doch uff solche vorbitt so hoch nicht tzuverlaszenn. Dann wo gedachter konnig zu Hispanien durch seine Bapstpfaffenn sich dahin hatt laszen bereden, das er Ime entlich vorgenohmmen unnd beschlossenn, die Religion mitt gewaltt auszurotten unnd tzutilgenn, steht zubesorgen, ehr werde sich durch dieser Religions-

verwanntenn Chur unnd fursten bitt schwerlich laszen wendig machenn, sondernn solche bitt mitt vorwendung, das Ime frembte herschafftenn inn seinem Regiment keinn masz zugebenn, abschlagenn, wie von andernn Potentaten dergleichen geschehenn.

Zudem ist menniglich bewust, wie sehr alle Stende der Teuttschen nation itzo der Turckenn hulff halben belestigt unndt vermuttlich noch weitter belestigt werdenn sollenn.

Uber das ist itzo einn beschwerlicher kriegk inn Sachsen entstanden, als nemlich das der Churfurst zu Sachsenn, als Oberster desselben Kreyszes, uff bevelch der Key. Maj. die acht jegenn Grumbach unnd seine mittgeselnn unnd receptatorn zu exequirn sich unndernohmenn, die vestunng Gotha unndt deren hertzog Johanns Fridderichen sampt Grumbach belagern unndt aber Ernst von Mandesloe sampt andern hertzog Jo. Fr. Obristenn unnd Rittmeister sich auswarts fast in allen landen hin unnd wieder hefftig umb leuth bewerbenn, also das sich ein jeder benachbartter nicht wenig zubesorgenn, solcher krieg zu weitterung gerathenn und sich nicht so leichtlich enden werde. Darumb wirtt ein jeder, sonderlich der benachbartenn Furstenn, seiner eignen sach wahrnehmen mueszenn unnd sich in frembte hulff desto schwerlicher einlaszen khonnen.

Gleicher gestalt ist sich uff den kunfftigenn Reistag auch nicht hoch zuverlaszenn, dann derselbige unsers wiszens noch nicht auszgeschriebenn unnd, wie die gemeine sage gehet, wirdt die Kay. Maj. die Churunnd furstenn nitt inn der persohnn, sondern allein ire gesenthenn fordernn, unnd nichts anderst, als allein erlegung der Turckennhuilff tractiren laszenn.

Darumb der Niederlander hochste notturfft befordertt, das sie uff der Chur-unndt fursten der Augs-

purgischennconfessionsverwanntten hulff oder intercession nicht zu sehr sich verlassenn sondern den rath bey sich selbst aus gelegenheitt der leuffte, der zeitt unndt der noth nehmenn, damit sie nicht uberrascht unnd durch verwehnte sicherheitt inn eusserste notth unnd gefhar gesetzt werden.

Denn weill man des Konnigs und der Gubernantin gemueth nunmehr gueter masze dahin gericht vernohmenn, das sie die predigt gottlichs wortts, den prauch der hochwerdigen sacramentenn und inn summe die christliche religion gar nicht gestattenn wollen sondern die mitt dem schwerdt unnd ausserster gewalt auszurotten inn willens sein, so steht es uff dem, ob die Niederlanden gemeint seienn, sich vor solchem gewalt ufftzuhalten oder nicht.

Wollenn sie sich understehenn ufftzuhalten, so thutt vonnotten solche mittell und wege, die dartzu gehoren, ungeseumbt und bey zeittenn an die hantt zunehmen, als nemlich, das sie wieszen, wie sie selbst under einander sthehenn, was sich einer zum andern zuversehen, welche städt ires theyls seyenn, item das dieselben stedt so fest unnd zum halten bequem in zeitten mitt volck unnd gueter notturfft zu demselben haltenn versehen unnd das damitt nicht uffs lezt vertragenn werde, biesz alle gelegenheitt verseumbt.

Wo sie auch leuth zubestellenn oder ins warthgeld anntzunehmen in willens, so wehr guet, das solchs inn zeitten unnd zum furderlichsten beschehn, dann uff die weisze mochte ein schwertt das ander in der scheide behaltenn. So ist auch ein gemein sprichwortt, wehr ein guetenn friedenn haben wöll, der mus sich woll tzum krieg gefaszt machenn, unnd da solchs mit bestellung der leuthe unnd auszgebung des wartgelts vor sich gehen solte, musztenn sie den Churfursten zu Sachsenn, dergleichenn unsernn hern

vatter vertrewlichenn lassenn wieszenn, wehr ire Rittmeister und Bewerbsleuth sein sollenn, damitt man sich jegen dieselbige der gepuer nach mochte wieszen zuertzeigenn.

Das ubrige will Gott tzubevolhenn seinn, denn dessen hantt denjenigen, so sein wortt zuerweitternn mitt wahrem eiffer suchen, zuhelffen noch unverkurtzt unnd dan sein Almechtigkeitt gahr leicht solche mittell schickenn unnd dardurch aus nothen helffen, der man sich itzo woll wenig versehe, wie deszen ein herlich exempel mitt Magdeburgk, so doch ein eintzige stadt ohne sonderlichen anhang wahr, noch in frischer gedechtnis ist.

Solchs alles soll obgedachter unser Renthmeister Peter Klotz vielberurtem Graven Johann von unsertwegen also vertrewlich vermelden, vortter an den Printzen inn vertrawen haben zugelangen, denn inn diesen beschwerlichen sachenn uber feltt in schrifften zuhandelnn gevehrlich.

Signatum Cassell am 16 Jan., Anno 67.

Wilhelm von Hessen.

(*Archief Marburg*).

XXXII.

22 Jan. 1567 ontvangt Lodewijk te Haarlem een brief van zijn broeder Jan over verbouwing te Dillenburg.

XXXIII.

Lodewijk van Nassau aan Willem van Hessen.

Durchleuchtiger hochgeborner furst, E. F. G. sein meine underthenige unnd gantzs guthwillige dienst

yedertzeit zuvor. Gnediger Herr, E. F. G. schreibenn [1]), beneben etlichen dabey gebundenen Copien, seindt mir also behandet wordenn unnd thue mich derselbenn zuschickhung gegenn E. F. G. underthenig und dienstlich bedanckenn.

Was dann anfenglichs Hertzog Henrichenn von Braunschweig anlangt, kann ich bey mir anderst nit erachten, dann das S. F. G. die wortt „hochveruhrsachtes ernstes dagegen furhaben" etc. vonn wegenn des schreibenns, so die Gubernantin ahn I. F. G. gethan, also setze unnd dadurch die ungehorsamen allein verstehe; zweiffell auch nicht, da I. F. G. uff ermeltes der Gubernantin schreiben wolgegrundten bericht anhören, I. F. G. werden dem vorhaben, deszen in angeregtem schreibenn meldung geschieht, nicht beyfallenn.

Soviel nhun der Gubernantin schreiben betrifft, kann ich darausz nicht anderst mercken, dann das sie die lestige practiken dadurch yedermeniglich wölle zuverstehen geben. Dan was das uff sich habe, einen so gewaltigen hauffen kriegsvolcks uff die frontir zubrengen, haben E. F. G., als der hochverstendige, gnedig zuermessen.

Unnd halt ichs nicht davor, das die Niderlander, nachdeme sie albereyt einmhaal betrogen unnd in diessem letzten handel also gewitzigt, sich mit solchenn worten werden contentirn und das maul uffsperren lassen.

Das der König aigner person soll herauszerkommen, kann ich umb vieler umbstende willen nit glauben, halts auch bey mir vast unmuglich.

Das der Churfurst zu Sachssen eines andernn be-

1) Archives III, 40.

denckenns, dan E. F. G. ich angezeigt, soll worden sein, achte ich, sey vonn wegenn desz letzten schreibenns, so von meinem Gn. hern Printzen an S. L. C. G., deszgleichen ahn E. F. G. gnedigen hernn vattern, auszgangen, geschehenn; unnd wirdt ethwan hochstermelter Churfurst die von meinem Gn. hern Printzen begerte erclerung der bewusten instruction einverleiben lassen oder aber solches den abgesandten mundtlich zuverrichten bevelhenn. Auch, gnediger herr, dieweill nhumehr der Churfurst zue Sachssenn dero meinung ist, S. C. F. G. gesandten uff Collen zuschickenn, deucht mich uff E. F. G. gnedige verbesserung zur befurderung des handels nicht undienstlich sein, das E. F. G. gnediger herr vatter imandt ausz den Iren auch zue den andern gesandten abgefertigt hette.

Otto vonn der Malspurg ist alhie bey mir gewesen unnd mir angezeigt, welcher gestalt er mit der bewustenn personen [1]) sich in bestallung eingelassen, welches dann nit geringe motiven seindt, dann er uff denn Hohennberg gefhurt wordenn. Wie aber er sich mit unns, unverletzt seiner ehrenn unnd ohne vorwissenn gemelter personen einlassen könne, wege zufinden weren, ist er in höchster beschwerung, wie ich dann solche meins theyls nicht geringschetzig

---

1) Waarschijnlijk Ernst von Mandesloe, een der Edelen, die deelnamen aan de Grumbachsche twisten. Ook von der Malspurg behoorde tot de oude partijgangers van Grumbach. Het is dus zeker, dat Lodewijk van Nassau met eenigen van deze Edelen in betrekking heeft gestaan. Zie daarover ook den volgenden brief. Zijn plan was de Grumbachsche troepen in den dienst van den Prins te doen overgaan en daarmede ook den keurvorst van Saksen een dienst te bewijzen, die door Grumbach en de zijnen bedreigd werd en juist Gotha, hunne hoofdvesting, belegerde.

finde. Ob ich nhun seineth halben gerurte person (doch mit vorwissenn hochstgedachts Churfursten zu Sachssen) schrifftlich ersuchen oder aber ihn, Malspurgenn, der orth durch andere mittel ledig machen solle, bitt E. F. G. ich gantz underthenig, sie wöllen mir in deme gnediglichen berathen sein, dann sonst gedachter Malspurg sich gebrauchen zulassenn gantzs wolgeneigt ist; unnd wölte ich ihnenn beym handel auch gern sehenn.

Ausz denn Niderlanden hab ich noch gar kein schreibenn, habe aber bey andern schreiben gesehen, darin angezeigt wirdt, das hochermelter Printz den 4ª diesses zu Anttorff ankommen sey. Was mir yedertzeit zugeschrieben wirdt, soll E. F. G. unverhalten pleibenn. Derselbige alle mugliche dienstwilligkeit zuerweisen binn ich in underthenigkeit gutwillig. Datum Dillenberg, am 26 Februarij, Anno 1567.

E. F. G.
underthenig gantz dienstwilliger,
Ludwig, graff zu Nassaw etc.
(*Archief Marburg*).

XXXIV.

Herman van Nieuwenaar aan Lodewijk van Nassau [1]).

Mein freundtlich dienst mit vermugen alles liebs unnd guthen zuvorn. Wolgeborner, freundtlicher, lieber schwager unnd bruder, ich hab vor etzlichenn tagen E. L. geschrieben unnd allerhandt zeittungen mitgetheilt; es ist aber der bott hie Sonntag widder-

1) Op het adres staat: „cito, cito, cito."

kommen unnd angezeigt, wie er E. L. nitt angetroffenn, hatt mir aber schreibens vonn meinem F. L. schwager und bruder, Graff Johann, E. L. bruder, beneben etzlichenn zeittungen brocht, unnd mach E. L. nit vorhaltenn, wie das ich schreibens aus Hispanien hab, das die Kon. Maj. gewislich herauszerkhomme, edoch nit vor dem Julio, aber der Hertzog vonn Alba wirt den anzug vornemenn, als ein altter ketzerveldther; doch wirt man sehen, wie es Ihme unnd Graff Peter Ernstenn von Mansfeldt unnd andern herrn von dergleichen Bursenn (?) anstehen unnd folgen will. Der Konig last noch 5000 Pferdt unnd 50 fenlein knecht auffs new annhemmen. Ich weis mich nit zu bedencken, woher Ihre Maj. mit solchem gewalttigen volck hien will, nachdem Valence sich Ihrer Maj. ergeben unnd die andere Stedt alle ann der handt khommen werden und Hertzogenbusch in der acht durch die Hertzogin erkleret wordenn.

Es wirt aber ann vielen orttern ausgebreidet, das es ein andere meynung, im Reich, solt habenn; wo ich solchs vernhem, soll E. L. unverholenn pleibenn, gantz freundlich begerendt, E. L. wolle mich, wie sich die sachenn mit Gotha zudragenn, vertrewlich und bruderlich verstendigenn, dan mir das fewr zu Goltbach ein bedenckens macht, dweil es vielicht vonn sich selbst nicht wirtt angangenn sein.

Da die Frantzosischen werbungen bei Euch droben angiengenn, pitt ich mich auch zuverstendigenn, dan ann der endtsetzung wolt nicht weinig gelegenn sein.

Das mein Gn. herr der Printz zu Wildtbrug bei dem von Mansfeldt unnd Egmontt gewesen, solchs werden E. L. numher vernhommen habenn, unnd das sie sich allerley angesehen. Was sie daselbst gehandlet, werden E. L. vielicht woll wissenn; wo nicht, werd ichs derselbigenn inwendig weinig tagenn beneben

dem, was sunst inn denn Niderlandenn weither verlauffenn wirt, zuschreibenn.

Ich werd morgen, gliebts Gott, zu dem von Eberstein [1]), welcher sich gegen mich durch ein schreibens erklertt, das er gegen die Augsburgische Confessionsverwanttenn nicht dhienen wolt, ziehenn. Was ich bey dem vernemmen werd, soll E. L. ich zuschreibenn, mitt pith E. L. wollen hienwidder guthe correspondentz haltenn, insunderheit wie mit den Frantzosischen werbungen zu endtsetzung Gotha unnd sunst verlauffen wirtt.

Zu dem mag E. L. ich nit verhalttenn, das mich nit weinig beschweren thun die schreiben des Churfursten zu Sachsen, darin er uns, dem Westphelischenn Krayss, ahnmutet, im fall wir I. G. kein hulff zuschickenn, das dieselbige alsdan uns reuther unnd knecht uber den hals schickenn wolt, welches ein seltzam heiter recht ist, da es E. L. guth findenn mogen mirs dieselbige anders auslegenn. Unnd bin E. L. inn allweg angenheme unnd gefellige dienst zu ertzeigenn willig.

Datum denn 9 Aprilis, Moers, anno 1567.

E. L. dinstwillige Bruder und Schwager,
Herman, Graf zu Nuenar.

Monsieur mon frere, Je vous prie bien fort d'avoir de vous nouvelles certaines, car il est plus que tans.

(*Huisarchief des Konings*).

---

1) Den vooral door de Spaansche Furie zoo bekenden overste.

XXXV.

22 Mei 1567 een brief van George von Holl aan Lodewijk, dat de Prins met zijne gemalin te Dillenburg aangekomen is.

(*Huisarchief des Konings*).

XXXVI.

Lodewijk van Nassau aan Dr. Jacob Schwartz.

Lieber besonder, ich hab mit dem Vitztumb der sachen halber euch bewust nach der leng geredet, finde sie dahin geschaffen, das man die summa gantz und zuemal zue erlangen beschwerung haben wirtt; jedoch hat gemelter Vitztumb moeglichen fleis vortzuwenden sich erbotten, wirt also, was er bey dem Apt erhalten mag, dem Kammerer von Hanaw zueschreiben. Was das silbergeschirr [1]) belangen thuet, wolte mein herr der Printz gern wissen, eher unndt zuvor I. G. solches lieben lassen, ob I. G. es uff den kindtauff, wie ich euch angetzeiget, ohn einige andere underpfandt volgen moege oder nicht; item ob das silbergeschirr, im fall es die andere zuckunfftige messe oder gesetzten termin aus wichtige ursachen (die dann etwan fuerfallen mochten) nicht geloeset wurde, den inhabern solches zueverkauffen freystehen solle, welches dann bedencklich. Derhalben finde ich nicht, das solche unndt dergleichen beschwerungen,

---

1) Dat des Prinsen, verpand ten einde geld te verkrijgen om troepen bijeen te brengen. Over deze troepen vindt men in het Huisarchief des Konings enkele brieven van Jan aan Lodewijk van minder belang, beginnende met 10 Juni 1566, verder van 8 en 28 Aug., 1 Sept., 11 Oct. enz.

darauff dann mein Gn. herr, wie billich, hoechsten bedencken treget, vor disze mesze konnen vernichtet werden; wirt also vonnoten sein, das mann uff andere wege bedacht unnd eher mit den leuthen zur ehrster unnser gelegenheit, unnd solte es hundert vom hundert kosten, die schulden zue betzalen gedacht hette; dann ich sonst keine wege vor dise mal nicht weisse. Da ir auch etwan keine mittel nicht wuszet, wollet es mich mit einen reidenden zue tag unnd nacht wiszen laszen; will ich inn eigener person widderumb zueruecckkommen unnd eher meinen eigenen leib zue pfandt setzen, damit disse messe gehalten unndt, was ich meinen leuthen schuldich, uffbracht werden mochte, unnd solte ich die zeit meines lebens daruber derben; wollet derhalben allen muglichen fleiss fuerwenden mit meninglichen zuehandlen, damit sie diese mesze gedult, im fall mann sonsten nichts uff zue prengen gemeinet sey. Ich hab uff allerley wege gedacht, finde keine andere, nicht dann das ir mit vertrawten leuthen handlet. Ich hoffe nicht, das unser glaub uff einen stutz, nachdem wir so viel yederzeit betzalet, abgenommen hab. Wollet mich alle gelegenheit zue tag unnd nacht uff dissen strassen uff Wumpfen zue wiszen lassen, damit der sachen rath gefunden werden.

Datum grosse Walstat, den 12 Septembris anno 1567.

Ludwig, Graff zu Nassaw.

(*Huisarchief des Konings.*)

XXXVII.

10 Nov. 1567. Anthonie van Lalaing aan Lodewijk, dat van den Berghe zich te Keulen bij hem zal voegen.

(*Huisarchief des Konings.*)

XXXVIII.

Overeenkomst van Lodewijk van Nassau met hopman Rudolf van Mijnden.

Wir, Ludewig, grave zu Nassaw, Catzenelnbogen, Vianden und Ditz, her zu Bilstein, thun kunt und bekennen hymit offentlich, das wir den manafften Rudolff van Mijnden fur ein hoptman uber verhundreth guter teutzescher schutzen zu ffus bestelt und angenomen haben, de er uns bewerben und zufuren sol. Nachdem aber gedachter Hoptman Rudolff van Mijnden zu der behuff zwehundert taler sines egen geldes vorlecht, damijt disse sachen desto schluinger mochten beffurdereth werden, demnach so geloben wir hiemit in krafft disses by unseren weren worten und gueten geloben, im fhal das jeninge gelegenheit furfelen, das dis krigesvolck verluffen oder sunst gewennet würde, welges Got mijt gnaden woll abwenden, ehe und zuvoren de Hoptman Rodolff van Mijnden gemunstereth und bezalt wurde, das wir im alsdan solche ausgelechte zwehundert dalre vorgemelt gnedichlich widderumb erlegen und bezalen wollen sunder geferde. In urkunde dis mijt unserem insegel und egener hant befestiget. Actum im veltlager zu Hilligerle, den 26 Mey anno 68.

Ludwig, Graff zu Nassaw.

Gnedige Her, de soch costet mijch wol II dusent daler, bidde gans unnerdanichlich, uchre gnade wollen mijch de zwehunderth daler wedder erleggen, kan ich idrim (?) ucher gnaden de dage mynes levendes wedderum vordenen, wil ich willich sin; so och ucher gnade disses ordes was to verrechten hadde edder up anderen orden, wil ich mijch willich erboden haben.

(*Huisarchief des Konings*).

XXXIX.

Sept. 1568. Lodewijk aan Jan van Nassau over den verkoop van lonten en klokspijs, die na de nederlaag bij Jemmingen naar Emden overgebracht waren.

(*Huisarchief des Konings*).

XL.

Oct. 1568. Protest van Lodewijk bij burgemeesters en raden van Emden tegen het aanhouden van met buit beladen schepen der Watergeuzen op de Eems, wat na de nederlaag geschied was wegens schulden van Lodewijk aan Emdensche burgers.

(*Huisarchief des Konings*).

XLI.

De Prins van Oranje aan den Keurvorst van Saksen. [1])

Durchlauchtiger hochgeborener Churfurst. E. G. seint allwege unser gantzwillig gevliszen dienst und was wir mehr liebs und guetts vermogen, mit vleysz zuvor. Gnediger herr, E. G. hetten wir gerne vorlengst geschrieben, wie es uns uff dieszem zugke ergangen were, wan wirs hetten ohne feindts gefahr zuwegent brengen konnen. Derwegent haben wir bitzanher umb deswillen einstellen mueszen, das wir besorgen mueszten, es mechten unser schreiben in der feindt hende

1) Deze brief is zeer belangrijk voor de kennis van 's Prinsen veldtocht in Frankrijk, waaraan ook Lodewijk deelnam evenals zijn broeder Hendrik.

kommen. Dieweill uns aber nuhn der Almechtige so weit herein in Frankreich gefuert hatt, das wir die Sehe erreicht haben und nit weitt mehr von Rochelles liegen und die Sehe gebrauchen konnen, so haben wir nit unterlassen konnen E. G. uber sehe wartz unsern willigen dhienst zu entbiethen und uns derselben gantz dhienstlich zubevelhen.

Und konnen E. G. hiernebent nit verhalten, das wir den almechtigen lieben Gott nummer gnugsam dancken konnen, nit allein vor die gnade und gutthaten, das er uns allwege bey frischer wollfahrender gesundtheit erhalten, sondern das er dieszen gantzen hauffen einen solchen weitten zugk so gnedig begleitet hatt. Dan E. G. konnen wir nit gnugsams schreiben, was vor ungereume pasz, wilde wege und gebirge wir haben mit dem gantzen hauffen brauchen mueszen, das uns menschlicher ermessung und vernunfft nach were unmöglich gewessen hindurch zukhommen, sonderlich dieweill uns der feindt, so ungleich starcker war als wir, allezeit uffen hals gelegen, wan uns der almechtige liebe Gott nit scheinbarliche hulffe und befurderung ertzeigt hatte; welches ahn dem fast abzunehmen, das wir mit solchem hauffen dem Hertzogen von Aumallen nit allein den kopff gebotten, so oft sich die gelegenheit zugetragen hatt, sondern das er auch allweg mit spott und schaden hatt abziehen mueszen, so offt er sich ahn uns genotiget und uns ein abbruch thun wollen.

Volgents als er uns den pasz ubers schiffreich wasser die Lora benhemen wollen, hatt uns der Almechtige das glück verlehnet, das wir eine stadt, uff der Lora gelegen, die da zimblich starck und besetzet war, La Charité genant, belagert, erobert und daselbst mit hellem hauffen uber die brücken schier vor seinen augen getzogen seint.

Nachmals, als sich obbemelter Hertzog von Aumalen nach des Konniges bruders hauffen, welcher zwischent den Condischen und unserm hauffen gelegen, begeben und verhindern wollen, das diesze beide hauffen nit sollen zusamen stoszen, hat uns unser lieber Hergott die gnade erzeigt, das wir, unangesehen das die Konnigische baide hauffen bereytz beynander gewessen und ahn einen grosen wasser, La Vienne genant, bey der stadt Lymosin, darüber wir ziehen musten, lagen, der herr Admirall aber noch weitt zurück von uns war, mit behaltenem gantzen hauffen ubers wasser gesetzet und ahm wasser ein starkes fendlin schützen, welchs die Konnigische zur verwerung desselbigen pasz von irem hauffen dahinn abgeschniden, gantz und zumahl erlegt und da furthan mit freuden und ohn einigen weittern wiederstandt zum herren Admiralle und seinem hauffen kommen seint.

Es hatt uns aber der Allmechtige solche freude nitt volkommentlich gonnen wollen, sondern etliche wenig tager dabevhor den hochgebornnen fursten, weiland Herzog Wolffgangen, Pfaltszgrafen, unsern freundlichen lieber herrn ohemen und brudern seliger loblicher gedechtnus, mit schwacheit heimbgesucht und Seine Liebe darnach eben in dem lager, da der herr Admirall zu uns kommen, auss diesser weldt zu sich erfurdert. Der himmelische Vatter wolle der sehelen vor diesse zeitliche freude die ewige saligkeit verlehnen.

Uber kurtz darnach seint die baide herrn Printzen Navarre und Conde in der person zu diessem hauffen kommen und einen schonen hauffen auserlesener welschen schützen, in die vierzehen thausent, und drey thausent pferde mit sich bracht, seint also einen tag oder drey zur Sandt Tiery beynander still gelegen. Under deszen hatt sich der feindt mit aller seiner

macht uffgemacht und sein lager etwan eine gute deutsche meill von dem unsern geschlagen, in meinung, wie wir anders nit konthen ermeszen, dieweill unser veldher seliger mit thote abgangen, man auch reuttern und knechten fast viel schuldig war, es solten reutter und knechte nit haben vorziehen wollen, sonderlich dieweill die Konnigische Deutschen gleich ettliche tage zuvorn viell seltsamer ongereumbter brieff in unser lager geschickt hatten, dardurch sie vermeinten uns von unserm Christlichem und redlichen vorhaben abzuhalten und meutterey und unwillen einzufueren, das sie dardurch mochten gelegenheit treffen uns anzugreiffen und etwas auszurichten. Es seint aber unser reutter und knecht willig pleiben und sich solchs schreibens nichtz anghen lassen. Und ist der herr Admirall sampt den baiden jungen Printzen und dem hellen hauffen in S. Johans nacht, nemblich am 24 Junij, uffgeweszen und dem feinde unter augen getzogen. Der herr Admirall furet den vorzugk und hielten die baide jungen Printzen bey der schlachtordtnung, seint also die nacht gezogen und ahm volgenden 25 Junij zu der sonnen auffgang vors feindtz lager ankhommen und die wacht angriffen. Es hatt aber dismals die Konnigische wacht der herr Strotzi, welcher ein general-Obrister uber das gantz frantzosische fueszvolk ist, gehabt; und wiewohl ermelter Obrister Strotzi seine besten schutzen und kriegssleuthe, so woll vom Adell als ander haupt und bevelchsleuthe bey sich gehabt, auch der feindt mit aller seiner macht von Deutschen und Welschen da geweszen, so hatt doch der herr Admirall vorgefahren und des Obristen Strotzi hauffen dermaszen erleget, das er den Obristen gefangen, der seinen in die funfhundert vor des feindes augen erwürget und den rest bitz hinder ir geschütz

und lager flüchtig geschlagen hatt. Und hatt sich der feind weder regen noch den seinen zu hulff kommen dorffen sondern ist in seinem vortheill plieben und hatt dem spiel also zugesehen und uns wieder abziehen lassen, wiewoll wir doch in unser voller schlachtordtnung hartt vor seinem lager eine stunde oder vier gehalten und verhofften, er soll sich herauszer zu uns begeben und seinen hehr wiederumb geholt haben, damit wir hetten des handels ein ende machen mogen. Aber der feindt hatte keinen lust darzu, so konthen wir auch weiters nichtz ausrichten, dieweill es fast sehr regnet und sich der feindt nit herauszer zu felde begeben wolt. Es seint geichwohl under dem kleinen haufflein des Obristen Strotzi, wie er selbst bekendt, gemeinlich alle vornembste haupt und bevelchsleuthe, auch vielle vom Adell und sunst gute Kriegsleuthe, plieben und haben die baide junge Printzen in dieszem handell gantz woll und freudig gehalten und die Deutsche reutter und knecht ansprechen und behertzen lassen, das jederman ein sondern lust und mueth geschepfft. Dieweill aber dem feindt dieszer schimpff begegnet ist, so hatt er seither dem unserm hauffen weitters nit nachgehenckt sondern andere wege getzogen und unser nit begert; derhalben besorgen wir, er werde des hertzogen von Alban praktiken vor die hand nehmen und all sein thun und lassen uff die lange bahn stellen, der hoffnung das er dieszen hauffen mit der zeitt ausmergeln, das auch mit der zeitt geltzmangell halber undern Deutschen mochten meuttereien endtsthen und also bessere gelegenheiten vorfallen etwas auszurichten. Solte nuhn dieszer hauffen (welcher noch bitzanher in zimblicher betzalung und guter ordenung erhalten worden, auch freudig und genugsamb willig ist, und anders nichtz als mit dem feindt

zu treffen begert und darzu alle mittel und wege suchet und wündschet) also mit der zeitt ausgemergelt und geschwecht werden, das er etwan ein abgang gewinnen oder sonst durch langheit der zeitt unwillig gemacht werden, so haben E. G., als der hochverständige Churfurst, genedig zuermesssen, in was beschwerliche und unwiederbringliche dhienstbarkeit nit allein die armen Christen in dieszem Frankreich, auch in den niedern und andern landen, darin Gottes wortt bereitz so weitt und rein gepflantzet, gebracht und der Relligion beraubt wurden, sondern was auch unserm geliebten vatterlande deutscher nation vor gemeine gefahr, jamer und elende darausz endtsthen mochte, dieweill dieszer gantzer krieg, wie E. G. wiszen, zu nichtz anderm als austilgung unser gemeiner Relligion und freiheiten augefangen ist und gefurt wirt.

Derhalben haben wir ausz Christlichem mitleiden und eiffer E. G., als ein Christlichen loblichen Churfursten, dessen Gnade Ir auch ohne unser erijnnern diesze sachen genugsamb laszen angelegen sein, gantz dhienstlich und vleiszig zu bitten nit unterlaszen konnen, das E. G. gemeiner Christenheit und insonderheit unserm geliebten vatterland zu wolfarth und gutem auff mittel und wege zu gedencken auch bey und mit andern Chur und Fursten die hand daran zu halten unbeschwert sein wollen, wie dieszem hochbeschwerlichen feur und gemeinen verderben bey zeitten mochte gestewert werden und die armen betrangten Christen in dieszen und andern landen bey der reihnen lehr gottliches wortts sicher mogen pleiben.

Und wiewoll wir uns woll zu bescheiden wiszen, das E. G. viell hohere bedencken und gelegenheit bey sich finden werden, wie dieszen sachen zu helffen wer, so haben wir doch, gleichwoll uff E. G. verbes-

serung, ausz unser einfeltiges guttduncken E. G. zuermelden nit umbghen konnen und deucht uns nit undhienlich sein, wen E. G. und andere Deutsche der Relligion verwante Chur- und Fursten eine stadliche legation auffs furderlichst ahn die Kon. Maj. zu Frankreich abgefertigt unnd Sie erijnnert hetten, in was verderblichen schaden Sie Ir Reich diesser Religionssachen halb fuerten, danebent auch ausfürlich vermelden lieszen, dieweill sich der Babst und Konnig zu Hispanien dieser sachen mit annehmen und dazu alle hülff und beistandt mit rath, volck und gelde erzeigen, so musten sich die Chur- und Fursten besorgen, wan die armen Christen in disen und andern landen unterdrückt weren, das dan dieszer krieg uff sie, als die der Relligion von anfang bewandt geweszen, auch dabey zu pleiben gedechten und das auch dieselbige durch Gottes schickung von inen in diesze und andere landen hergefloszen, mochte gewendet werden; derwegent erfurdert ire hoche notturfft sich dieszer sachen und armen Christen bey zeitten anzunhemen und uff mittell zugedencken, wie disz feur von weittem mochte zu loschen sein. Dieweill wir aber in gewisse erfarung kommen seint, das alle vornheme herrn der Khron Frankreich zu friede und einigkeit und freylassung der Relligion gerathen haben, ausgenhommen der Cardinall von Lothringen sampt seinem anhang, der allein den frieden umbgestoszen und disen krieg gestifftet hatt und datzu kein ander mittell gebraucht, dan das er dem Konnig des Babstes und Konniges zu Hispanien gewaldt und macht hatt vorgebildet mit verwarung, da Ire Maj. in Irem Reich die Relligion frey laszen würde, so wurde Sie des Babst und Konnigs zu Hispanien unfreundtschafft uff sich laden und etwan durch sie uberzogen werden; so konthen E. G. und

ander Chur- und Fursten bey zeitten nach solchen argumenten dencken lassen, wie diesser prandt ahm besten und nutzlichsten abzuleihnen were. Es konthe auch unserns erachtens vill befurdern, wan E. G. und andern Chur- und Fursten gesampter hand die Deutsche Konnigische Reutter wiederumb uffs new und mit ernst uffs furderlichst abgesundert hetten und sie erijnnern, was sie der Relligion und dem gemeinen vatterlande durch dieszen iren dhienst vor ein schaden zufuegten. Und da der almechtige liebe Gott seine gnade verlehenen wolle, das durch solche E. G. und anderer Chur- und Fursten intercession und schickung oder sunst ander mittel, wie unser Hergott derselben genugsamb fuegen kan, ein frid getroffen würde, als deucht uns abermals guet und notig sein, das E. G. und ander Chur- und Fursten bey zeitten uff solche mittell zu trachten unbeschwert weren, wie etwan mit den Religionsverwandten ein guett bundtniss und verstandt mochte uffgericht werden, und zweiffelten nit, es solte ein grosz uffsehens machen und die hohe Potentaten dahien bewegen, das sie nit liederlich newe kriege, wie beschehen, wiederumb anfangen würden.

Was sich nuhn hernachmals weitters zutragen wirt, das wollen E. G. mier yederzeit zukhommen laszen. Und ist hienebent ahn E. G. unser gantz dhienstliche vleissige bith, E. G. wollen ir unsere freundliche liebe gemahl unsers nottwendigen abweszens, und bitz uns der Almechtige wiederumb zu ruhe verhilfft, freundlichen bevolhen sein laszen, und Iren Liebden E. G. getrewen rath und freundliche befurderung in iren anliegenden sachen freundlich wiederfahren lassen.

Da auch E. G. unser bruder Graf Johan zu Nassau in unsern sachen umb E. G. rath underthenigst ansuchen wurde, als bitten wir gleichfals dhienstlich

E. G. wollen sich daruff unbeschwert genadig und willig erzaigen.

Das alles wollen umb E. G. wir yederzeit hienwiederumb dhienstlich gerne verdhienen und thun E. G. hiemit dem Almechtigen zu gesundheit bevelhen.

Datum Confluent, ahm $^1/_9$ July anno 69.

Wilhelm Printz zu Uranien,
Graff zu Nassau Catzenelnbogen.

E. C. F. G.
gantz dienstwilliger,
Wilhelm, Printz zu Uranien.

(*Kön. Hauptstaatsarchiv. Dresden.*)

XLII.

Lodewijk van Nassau aan den Prins van Oranje.

Monsieur, je vous adverty, que nous sommes arrivés, graces à Dieu, sens aultre un empeschement de l'ennemy en ces pais, de trois lieus près de Montauban; vray est, que ce n'ast esté sens grande paine et difficulte, tant à cause de grandes montaignes, pais sterile et les grandes rivieres bien mal aisés pour ceste saison d'humidité. Nous nous pourrons (?), quand nous vouldrons, avec le conte de Mongomery, qui nous remettera sur nostre armee, qu'elle soit aussi grande qu'elle ne fust jamais. Luisignan ast esté bien malheureussement rendue par le frere de Monsieur de Lassy, de quoy les ennemys font grande triumphe, donc ast esté quittée et abandonnée, comme

Niort. Sainct Jean tient encore bon, ayant soustenu plusieurs assaults avec grande perte des ennemys. Il est à craindre, que si ny entre quelque refrechissement des hommes, comme l'on y ast donné ordre, qu'ils accepteront la capitulation, que l'on leur ast presenté, car le Roy y est en presence en intention de la oppugner jusques au bout, a quoy ne luy servirat de peu l'artillerie, qu'ils ont eu dedans Lusignan. Le bon Dieu en ordonnerat selon sa divine volonté et aussi que nous seroist salutaire. Le Marescal de Mommorancy et Vilevile ont demandés Monsieur de la Personne, qui estoit dedans S. Jean, pour parler à luy en toute amitié avecque permission du Roy vers messieurs les Princes et Monsieur l'admiral, accompaigné d'un gentilhomme et d'un trompette, pour les donner entendre la bonne affection, que le Roy, la Royne et Messieurs ont de voirre le Royaume en repos et d'entendre a une paix, moiennent que l'on voulut proceder envers sa Maiesté en vassal, en se humilient, et non pas en compaignon, lequel l'on est adverty de tout costé et de bon lieu que ce n'est que tromperie et pour nous amuser. Car on cognoit leur dessaings et intention. Si est ce que l'on les a faict une responce bien propre et point en compaignons, continuant le language et office accoustumé. Ors qu'on est bien resolu de ne traicter ny faire aultre une paix, que ce ne soit avec l'advis et contentement des Princes protestans, de vous, Monsieur, et de tous ceux, qui doivent avoir interest. Il sera necessaire faire mener oultre nous 42 pieces, 4 canons bien et supperfluement munitz de bales et pouldres. Vous cognoistres bien l'occasion ne noz affaires. Pourquoy ay vous mandé cecy, non pas par discours ains par commendement. D'une chose vous veus je assurer, que jay meilleur oppinion de nous affaires que

jamais, puis que je voye que tout le monde tent a un bon et sainct reglement de ceste armee. Entendes que c'est Dieu, qui nous a visités pour noz pesches lequel nous a pas pourtant abismés du tout ains a reservé un grand nombre, desquels il se veult servir et donner un tel coup, que les adversaires aussi seront contraincts de cognoistre, que c'est luy seul qui peust tout et qu'il ne delaisse jamais les siens au besoing. L'on nous crainct plus qu'on ne nous aime. Mon frere Henry et moy, nous portons bien, Dieu mercy, et sommes prest de nous employer pour la cause de Dieu, quand l'occasion s'ouffrira. L'on dict que le Conte Peter Ernst et le vieu Reingrave sont trespassés. Les Italiens sont partis et la reste de leur armee s'est deffaict fort. Je vous soupplie, Monsieur, de vouloir presenter mes humbles recommendations partout avec offre de mon service, comme je vous fais tres humblement, priant le trespuissant de vous maintenir, Monsieur, en sa saincte guarde. De Viole, ce 17 de Novembre l'an 69.

Vostre bien affectioné frere a vous faire service tres humble,

Louys de Nassau.

(*Archief Marburg*).

XLIII.

Lodewijk van Nassau aan Schwartz.

Ehrnvester, lieber, besonder, Nachdem ir sonder zweivell von meinem brueder Graf Heinrichen werdet vernommen haben, wie ich bey Graf Volraden von Mansfeldt, Johan von Tress, Veyt Salveldren unnd Mattes Trifs, Zweipruckischen pfennigmeister, etliche summen geldes hab auffnemen mueszen, dweil dann

von den religionsverwanten hier inn Franckreich auff die kunfftige Ostermess keine betzalung gescheen mag, so ist mein begeren ahn euch, Ir wollet meinen brueder Graf Johannen daran erinneren, das insonderheit mit dem grafen von Mansfeldt bey zeiten gehandlet werde, damit er zuefrieden sey. Die andern werden biss uff die herbstmess sich wol begnugen lassen. Ich hatte meinem brueder Graf Johannen geschrieben, inn fall mann imandt zue Franckfurt finnden konte, so obgemelt ir gelt erlegen wolte, will ich es inen zue Paris oder Lyon widderumb erstatten lassen, wie mir dann Meckbach zuegesagt; derhalben mit leuten zue Franckfurt zue handlen wollet hierinnen das beste vorwenden unnd es mich mit erster gelegenheit wiszen laszen. Sonsten nimpt mich nicht wenig wunder, wie Doctor Meisner, Ir unnd die andern so faule kerle sein mocht, das ir mir nicht das geringste zueschreibt wie alle sachen der ort geschaffen. Ich glaub, Ir wollet den namen nicht vergebens haben, das mann euch Grobe Westewoller heisse, oder aber das Ir meinet, das ich bey den welschen jungfrawen das Deutsch vergessen hab. Erkundiget euch, wie es meinen diergarten gehe, und schreibet mir seine gelegenheit neben anderem bericht mit zue unnd seidt doch umb Gotts willen nicht so faul. Hiermit Gott bevolhen.

Datum Roschelle, den 22 January anno 1571.

Ludwig, Graff zu Nassaw.

(*Huisarchief des Konings*).

XLIV.

1571. Lodewijk verpandt zijne ringen en juweelen voor 13000 livres aan den kanselier van Navarre op naam der koningin en neemt geld op te Rochelle.

(*Huisarchief des Konings*).

XLV.

20 Aug. 1571. Lodewijk gaat naar de warme bronnen in de Pyreneën tot herstel van gezondheid.

(*Huisarchief des Konings*).

XLVI.

20 Mei 1572. Lodewijk leent 7360 livres tegen 12% van de Parijsche kooplieden Duperray en Grimaudet.

(*Huisarchief des Konings*).

XLVII.

Rekening van graaf Lodewijk's verblijf te Mons.

Estat et compte de la recepte et mise faicte en la ville de Mons en Haynault pour le service de monseigneur le Conte Ludoviq de Nassau.

1572.

Estat et compte que presentent a monseigneur le Conte Ludovic de Nassau Pierre de Sinisque, gentilhomme de sa chambre, et Michel Huguery, son secretaire, de la recepte mise en duploy de deniers et aultres choses faictes en la ville de Monts pour le service et par commandement dudit seigneur, depuis le premier de Jung 1572 jusques au huictiesme jour de Octobre.

Recepte.

Premierement de Gilles de Busignyes, recevuer des

impostz, receu par quictance de monseigneur le Conte la somme de onze cens quatre vingts treize livres deulx solz, monnoye de Haynault.

De luy par quictance de monseigneur receu la somme de 9592 livres 15 s. 8 d. de Haynault.

De luy par aultre quictance de monseigneur la somme de 2400 livres Haynault.

De Philippe Fraisneau, recevuer des aydes, receu par quictance de monseigneur la somme de 3412 livres 7 s. 1 d. de Haynault.

De Jehan Hallé, recevuer des confisquations, par quictance de monseigneur receu la somme de 2500 livres Haynault.

De luy par quictance de monseigneur receu la somme de 2336 livres 10 s. 6 d. Haynault.

De Boy Fraisneau, aussy recevuer desdites confiscations, receu par quictance de monseigneur la somme de 4000 livres Haynault.

De luy par quictance de monseigneur receu la somme de 12073 livres 4 s. 6 d. Haynault.

De David de Staguet, recevuer desdites confisquations, receu par quictance de monseigneur la somme de 2500 livres Haynault.

De luy par aultre quictance de monseigneur receu la somme de 4000 livres Haynault.

De Nicolas de Bruxelles, aussy recevuer desdites confisquations, receu par quictance de monseigneur la somme de 1000 livres Haynault.

De luy par aultre quictance de monseigneur receu la somme de 6548 livres Haynault.

Desquels quatre recevuers desdites confisquations Henry Fiefvet a receu par quatre quictances de monseigneur la somme de 7200 livres Haynault, dont le s^{r} de Sinisque dict avoir seulement receu de luy par bordereau 7091 livres 10 s.

Dudit de Busignyes, faisant la recepte des nantissemens du bailliage de Haynault, receu par quictance de monseigneur la somme de 10000 livres Haynault.

De luy par aultre quictance de monseigneur de mesme nature de deniers, receu encores 11794 livres 17 s. Haynault.

De Charles de Vilere, majeur de Montz, par quictance de monseigneur receu la somme de 6700 livres Haynault.

De luy par aultre quictance de monseigneur receu la somme de 3000 livres Haynault.

De Henry Fiefvet en deniers par luy advancez pour le premier prest faict aux soldats, pour le moys de Juillet et deulx aultres partyes par luy acquitées, receu par ledit s^{r} Sinisque la somme de 1798 livres 10 s. Haynault.

Du Lombard, demeurant a Mons, de prest faict a monseigneur sur sa cedulle, receu la somme de 1100 livres Haynault.

De Henry Fiefvet et Anthoyne Olivier a plusieurs fois suyvant leurs bordereauts receu la somme de 6640 livres Hayn., sur quoy fault desduire 44 livres pour une portugaise faulse au semblable prix rendu a cedit Fiefvet partant.

De l'Inventaire faict en la maison de madam^{lle} de Molembaie, receu par ordonnance de monseigneur 2400 livres Haynault.

De la vente faicte des marcs dargent et lingots, la somme de 1293 livres Haynbault.

De desduction faicte a la compaignye du s^{r} de Noyelle sur son payement du moys de Jung pour employer au payement des armes prinses pour l'armement des soldatz, la somme de 240 livres francois, qui sont 400 livres Haynault.

Dudit de Busignyes pendant la maladie de mon-

impostz, rec[illegible] dudit Huguerye, receu la
la somme [illegible] Haynault et neuf solz.
deulx sol[illegible] au dernier payement du s^r de
D[illegible] somme de cent florins, quil avoit
son [illegible] a ung parent de Henry Fiefvet.
[illegible] faicte au dernier payement du capp^ne
[illegible] de 160 livres 6 s., quil avoit ar-
[illegible]
[illegible] Bastien receu sept anneaulx dor et ung
[illegible] qu'il avoit arrestez avec cedit argent
[illegible] par l'orfebure à la somme de vingt escuz.
[illegible] Inventaire faict en la maison de madamoiselle
[illegible] Molembaie cinq anneaulx dor pesant unce estre-
[illegible] demy et encores sept aultres pesant unce et
demye, lunce appretiez a sept escuz. Et les deulx
unces estrelins et demy a la somme de 57 livres 10 s.
Haynault.

Recepte de Lingots d'argent.

Premierement de la vaisselle dargent receu du commy a dudit receveur de Busignyes de nature de nantissemens et de celle qui a este prinse au logis de la damll^e de Molembaie suyvant l'Inventaire a esté trouvé par Jehan de Chievres, orfebure, le poix de 58 marcs, deulx unces et demye.

De Michel de Chievres, filz dudit Jehan de Chievres, a esté receu par quictance dudit Huguerye 44 marcs dargent en petits lingots aprestez a batre monnoye de la vaisselle que Anthoyne Olivier luy avoit baillez a fondre.

Du majeur de Mons receu aussy par quictance dudit Huguerye quatre lingots dargent pesez par ledit Chievres a seize marcs et appretiez a 14 florins le marc.

Estat mise et employ faict des deniers et aultres choses contenues en la recepte cy-dessus par commendement et ordonnance de monseigneur le Conte Ludoviq, tant par ledit s^r de Sinisque et par ledit Huguerye, depuis quil fut tombé malade.

Et premierement payement de gens de guerre pour le moys de Jung entier.

Compaignyes d'Honneur et armes.

La compaignye de Monseigneur le Conte.

A quarante deulx hommes d'armes et trente quatre leurs suites, estant soubz la cornette de monseigneur conduitz par le s^r de Mouchannaire, son lieutenant, sa personne, celles des cornette, marechal des logis et aultres officiers comprinses, la somme de 1685 Livres tournois françois suyvant la taxe faicte en commendes de leurs estatz et appoinctemens.

La compaignye du s^r de Genlis.

A trente et ung hommes d'armes et trente cinq leurs suites, estans soubz la cornette dudit s^r de Genlis, conduite par le s^r de Cormont, son lieutenant, sa personne, celle des cornette, marechal des logis et officiers comprinses, la somme de 1375 livres tournois pour leurs gaiges, estatz et appoinctemens.

La compaignye du s^r de Marfontaine.

A 22 hommes d'armes et 20 leurs suites, estant soubz la charge dudit s^r de Marfontaine, sa personne, celle de ses lieutenants, cornette, marechal des logis et officiers comprinse, pour leurs gaiges, estatz et appoinctemens, la somme de 1000 livres tournois.

Chevaulx legers.

A 25 pistoliers a cheval, estans soubz la charge et conduite du s^r de Veimiz, sa personne non comprinse, pour leur solde et appoinctemens, la somme de 375 livres tournois.

Gens de guerre a pied.

A 64 hommes de guerre a pied francoys, estans soubz l'enseigne du s^r de Rouvray, sa personne, celles de ses lieutenants, enseigne et aultres officiers comprinses, la somme de 733 livres, pour leur solde et appoinctement.

A 30 hommes de guerre a pied francoys, estans soubz la charge du capp^ne Dun, sa personne et officiers comprinses, la somme de 329 livres.

A 40 hommes de guerre a pied francoys, estans soubz la charge du capp^ne Noel, sa personne, celles de ses lieutenants et officiers comprinses, la somme de 466 livres tournois pour leurs gaiges, solde, estatz et appoinctemens.

A 155 hommes de guerre a pied francoys, estans soubz la charge du capp^ne Fontaine, sa personne, celles de ses lieutenants, enseigne et officiers comprinses, la somme de 1558 livres tournois.

A 90 hommes de guerre a pied francoys, estans soubz la charge du capp^ne Bongarde, sa personne, celles de ses lieutenans, enseigne et aultres officiers comprinses, la somme de 970 livres tournois.

A 65 hommes de guerre a pied francoys, estans soubz la charge du capp^ne Margoti, sa personne, celles de ses lieutenans, enseigne et aultres officiers comprinses, la somme de 790 livres tournois, en ayant quinze a cheval appointez a quinze livres chacun.

A 80 hommes de guerre a pied francoys, estans

soubz la charge du capp^ne^ Carruel, sa personne, celles de ses lieutenans, enseigne et officiers comprinses, la somme de 577 livres tournois.

A six vingtz et onze hommes de guerre a pied oualons, estans soubz la charge de capp^ne^ Bastien, sa personne, celles de ses lieutenans, enseigne et aultres officiers comprinses, la somme 1327 livres tournois.

A 114 hommes de guerre a pied oualons, estans soubz la charge du s^r^ de Noyelles, sa personne, celles de ses lieutenans, enseigne et aultres officiers comprinses, la somme de 1177 livres tournois.

A 150 hommes de guerre a pied oualons, estans soubz la charge du capp^ne^ Michel, sa personne, celles de ses lieutenans, enseigne et aultres officiers comprinses, la somme de 1513 livres tournois.

A 103 hommes de guerre a pied oualons, estans soubz la charge du capp^ne^ Turqueau, sa personne, celles de ses lieutenans, enseigne et officiers comprinses, la somme de 1064 livres tournois.

Estatz et appoinctemens pour ledit moys de Juing.

Au s^r^ de Rouvray, pour son estat de colonnel de dix enseignes de gens de pied, la somme de 120 livres tournois.

Au capp^ne^ la Bevardiere, sergent majour, pour son estat dudit moys, la somme de 80 livres tournois.

A capp^ne^ La Valee et six aultres appoinctez pres ledit s^r^ de Rouvray, la somme de 206 livres tournois.

A deulx hommes de guerre, faisans service et appoinctez pour la personne du s^r^ de Poiet, gouverneur, la somme de 30 livres tournois.

Estat du payement desdits gens de guerre a cheval et a pied pour le moys de Juillet.

Et premierement la compaignye de monsseigneur le conte.

A quarante hommes d'armes et 46 suites, estans soubz la cornette de monseigneur, conduite par ledit s^r^ de Mouchannaire, son lieutenant, sa personne, celles des cornette, marechal des logis et aultres officiers comprinses, la somme de 1815 livres tournois.

La compaignye de Sr de Genlis.

A 55 hommes d'armes et 58 leurs suites, estans soubz la cornette dudit s^r^ de Genlis, conduite par le s^r^ de Cormont, son lieutenant, sa personne, celles des cornette, mareschal des logis et aultres officiers comprinses, ensemble le lieutenant du feu s^r^ de Marfontaine, la somme de 2365 livres tournois.

Chevaulx legers.

A 40 pistoliers a cheval, estans soubz la charge du s^r^ de Veimiz, sa personne non comprinse, la somme de 600 livres tournoys, pour leurs gaiges et appoinctemens.

Gens de guerre a pied.

A 116 hommes de guerre a pied francoys, estans soubz la charge du s^r^ de Rouvray, colonnel, sa personne, celles de ses lieutenans, enseigne et aultres officiers, ensemble de 50 soldats sortis des compaignyes des capp^nes^ Noel et Dun, après la premiere prest de ce moys et rengez en ladite compagnye colonnelle, la somme de 1109 livres 10 s. tournois.

Ausdit Capp^nes Noel et Dun la somme de 129 livres 7 s. 6 d. tournois, pour faire prest a 69 soldats, estans encores soubz leur conduite au commencement dudit moys de Juillet et depuis rengez, asscavoir 50 en la compaignye du s^r de Rouvray et la reste aux aultres compaignyes.

A 155 hommes de guerre a pied francoys, estans soubz la charge du capp^ne Fontaine, sa personne, celles de ses lieutenans, enseigne et aultres officiers comprinses, la somme de 1558 livres tournois.

A 101 hommes de guerre a pied francoys, estans soubz la charge du capp^ne Bongarde, sa personne, celles de ses lieutenans et aultres officiers comprinses, la somme de 1069 livres tournois.

A 68 hommes de guerre a pied francoys, estans soubz la charge du capp^ne Margoti, aulcuns dentreux appoinctez comme dict est, la somme de 790 livres tournois.

A 103 hommes de guerre a pied francoys, estans soubz la charge du capp^ne Carruel, sa personne, celles de ses lieutenans, enseigne et aultres officiers comprinses, la somme de 1090 livres tournois.

A 157 hommes de guerre a pied francoys et oualons, estans soubz la charge du capp^ne Bastien, sa personne, celles de ses lieutenans, enseigne et aultres officiers comprinses, la somme de 1576 livres tournois.

A 114 hommes de guerre a pied oualons, estans soubz la charge du s^r de Noyelles, sa personne, celles de ses lieutenans, enseigne et aultres officiers comprinses, la somme de 1177 livres tournois.

A 188 hommes de guerre a pied oualons, estans soubz la charge du capp^ne Michel, sa personne, celles de ses lieutenans, enseigne et aultres officiers comprinses, la somme de 1783 livres 15 s. tournois, desduict a 38 soldats daugmentation qui n'avoient servy

des le commencement du moys le prest de xxxvij s v d. tournois.

A 98 hommes de guerre a pied oualons, estans soubz la charge du capp^ne^ Turqueau, sa personne, celles de ses lieutenans, enseigne et aultres officiers comprinses, la somme de 1039 livres tournois.

A 168 hommes de guerre a pied oualons, estans soubz la charge du capp^ne^ Bricotte, la somme de 1118 tournois, a 6 livres par soldat.

Estats et appoinctemens.

Au s^r^ de Rouvray, colonnel, pour son estat et appoinctement, la somme de 120 livres tournois.

Au capp^ne^ la Bevardière, sergent majour, pour son estat, la somme de 80 livres tournois.

Au capp^ne^ Alexandre de la compaignye volontaire, la somme de 80 livres tournois.

Aux capp^ne^ Dun, Noel et La Valee, pour leurs appoinctemens dudit moys, la somme de 150 livres tournois.

Aux capp^nes^ La Salle, Gilles et Torcy pour leurs appoinctemens dudit moys, la somme de 75 liures.

A Vincent Turqueau, conducteur de douze halebardiers de la garde de monseigneur, pour luy et lesdits halebardiers, la somme de 145 livres tournois.

A deulx hommes de guerre, appointez pres le s^r^ de Poyets, la somme de 30 liures.

A deulx hommes de guerre a pied, aussy appoinctez pres le s^r^ de la Meaulse, pour le servir en lartillerye, la somme de 18 livres.

Partyes ex^res^.

Au s^r^ de Rouvray, colonnel susdit, la somme de 100 livres tournois, pour appoincter aulcuns soldats de la compaignye.

Estat du payement desdits gens de guerre a pied et a cheval pour le moys d'Aoust.

Et premierement la compaignye de monseigneur le Conte.

Au s^r de Mouchannaire, lieutenant de cette compaignye, sur et tant moings du payement du vieulx rolle de ladite compagnye, y comprins la devance faicte a part au s^r de la Serre, cornette dicelle, la somme de 717 livres tournois.

Audit s^r de Mouchannaire, pour lestat de vingt six gendarmes, enrolles en ladite compaignye depuis la deffaite du s^r de Genlis, ascavoir a chacun 40 livres pour ledit moys d'Aoust, la somme de 1040 livres tournois pour ce.

Au s^r des Angles, pour luy, son lieutenant et 4 gentilshommes, renges soubz la cornette de ladite compaignye, la somme de 340 livres.

La compagnye du s^r de Genlis.

Au s^r de Cormont, lieutenant dicelle, pour advance du payement du vieulx rolle de ladite compagnye et sur et tant moings de lestat entier dicelle, la somme de 580 livres tournois.

Audit s^r de Cormont, pour lentier payment de 26 gendarmes, enrollez en ladite compagnye depuis la deffaicte dudit s^r de Genlis, la somme de 1040 livres tournois.

La compaignye du s^r de Beaujeu.

Audit s^r de Beaujeu, pour lestat de luy, son lieutenant, enseigne, mareschal des logis et aultres officiers et 34 gendarmes, y comprins le s^r de Mereau, qui a

seigneur par la quictance dudit Huguerye, receu la somme de 1564 livres Haynault et neuf solz.

De desduction faicte au dernier payement du s^{r} de Mouchannaire la somme de cent florins, quil avoit arrestez a la porte a ung parent de Henry Fiefvet.

De desduction faicte au dernier payement du capp^{ne} Bastien la somme de 160 livres 6 s., quil avoit arrestez a la porte.

Dudit capp^{ne} Bastien receu sept anneaulx dor et ung cachet dargent, qu'il avoit arrestez avec cedit argent appretiez par l'orfebure à la somme de vingt escuz.

De l'Inventaire faict en la maison de madamoiselle de Molambaie cinq anneaulx dor pesant unce estrelins et demy et encores sept aultres pesant unce et demye, lunce appretiez a sept escuz. Et les deulx unces estrelins et demy a la somme de 57 livres 10 s. Haynault.

Recepte de Lingots d'argent.

Premierement de la vaisselle dargent receu du commy a dudit receveur de Busignyes de nature de nantissemens et de celle qui a este prinse au logis de la daml^{le} de Molembaie suyvant l'Inventaire a esté trouvé par Jehan de Chievres, orfebure, le poix de 58 marcs, deulx unces et demye.

De Michel de Chievres, filz dudit Jehan de Chievres, a esté receu par quictance dudit Huguerye 44 marcs dargent en petits lingots aprestez a batre monnoye de la vaisselle que Anthoyne Olivier luy avoit baillez a fondre.

Du majeur de Mons receu aussy par quictance dudit Huguerye quatre lingots dargent pesez par ledit Chievres a seize marcs et appretiez a 14 florins le marc.

Estat mise et employ faict des deniers et aultres choses contenues en la recepte cy-dessus par commendement et ordonnance de monseigneur le Conte Ludoviq, tant par ledit s^r^ de Sinisque et par ledit Huguerye, depuis quil fut tombé malade.

Et premierement payement de gens de guerre pour le moys de Jung entier.

Compaignyes d'Honneur et armes.

La compaignye de Monseigneur le Conte.

A quarante deulx hommes d'armes et trente quatre leurs suites, estant soubz la cornette de monseigneur conduitz par le s^r^ de Mouchannaire, son lieutenant, sa personne, celles des cornette, marechal des logis et aultres officiers comprinses, la somme de 1685 Livres tournois françois suyvant la taxe faicte en commendes de leurs estatz et appoinctemens.

La compaignye du s^r^ de Genlis.

A trente et ung hommes d'armes et trente cinq leurs suites, estans soubz la cornette dudit s^r^ de Genlis, conduite par le s^r^ de Cormont, son lieutenant, sa personne, celle des cornette, marechal des logis et officiers comprinses, la somme de 1375 livres tournois pour leurs gaiges, estatz et appoinctemens.

La compaignye du s^r^ de Marfontaine.

A 22 hommes d'armes et 20 leurs suites, estant soubz la charge dudit s^r^ de Marfontaine, sa personne, celle de ses lieutenants, cornette, marechal des logis et officiers comprinse, pour leurs gaiges, estatz et appoinctemens, la somme de 1000 livres tournois.

Chevaulx legers.

A 25 pistoliers a cheval, estans soubz la charge et conduite du s^r^ de Veimiz, sa personne non comprinse, pour leur solde et appoinctemens, la somme de 375 livres tournois.

Gens de guerre a pied.

A 64 hommes de guerre a pied francoys, estans soubz l'enseigne du s^r^ de Rouvray, sa personne, celles de ses lieutenants, enseigne et aultres officiers comprinses, la somme de 733 livres, pour leur solde et appoinctement.

A 30 hommes de guerre a pied francoys, estans soubz la charge du capp^ne^ Dun, sa personne et officiers comprinses, la somme de 329 livres.

A 40 hommes de guerre a pied francoys, estans soubz la charge du capp^ne^ Noel, sa personne, celles de ses lieutenants et officiers comprinses, la somme de 466 livres tournois pour leurs gaiges, solde, estatz et appoinctemens.

A 155 hommes de guerre a pied francoys, estans soubz la charge du capp^ne^ Fontaine, sa personne, celles de ses lieutenants, enseigne et officiers comprinses, la somme de 1558 livres tournois.

A 90 hommes de guerre a pied francoys, estans soubz la charge du capp^ne^ Bongarde, sa personne, celles de ses lieutenans, enseigne et aultres officiers comprinses, la somme de 970 livres tournois.

A 65 hommes de guerre a pied francoys, estans soubz la charge du capp^ne^ Margoti, sa personne, celles de ses lieutenans, enseigne et aultres officiers comprinses, la somme de 790 livres tournois, en ayant quinze a cheval appoinctez a quinze livres chacun.

A 80 hommes de guerre a pied francoys, estans

soubz la charge du capp^ne^ Carruel, sa personne, celles de ses lieutenans, enseigne et officiers comprinses, la somme de 877 livres tournois.

A six vingtz et onze hommes de guerre a pied oualons, estans soubz la charge de capp^ne^ Bastien, sa personne, celles de ses lieutenans, enseigne et aultres officiers comprinses, la somme 1327 livres tournois.

A 114 hommes de guerre a pied oualons, estans soubz la charge du s^r^ de Noyelles, sa personne, celles de ses lieutenans, enseigne et aultres officiers comprinses, la somme de 1177 livres tournois.

A 150 hommes de guerre a pied oualons, estans soubz la charge du capp^ne^ Michel, sa personne, celles de ses lieutenans, enseigne et aultres officiers comprinses, la somme de 1513 livres tournois.

A 103 hommes de guerre a pied oualons, estans soubz la charge du capp^ne^ Turqueau, sa personne, celles de ses lieutenans, enseigne et officiers comprinses, la somme de 1084 livres tournois.

Estatz et appoinctemens pour ledit moys de Juing.

Au s^r^ de Rouvray, pour son estat de colonnel de dix enseignes de gens de pied, la somme de 120 livres tournois.

Au capp^ne^ la Bevardiere, sergent majour, pour son estat dudit moys, la somme de 80 livres tournois.

A capp^ne^ La Valee et six aultres appoinctez pres ledit s^r^ de Rouvray, la somme de 206 livres tournois.

A deulx hommes de guerre, faisans service et appoinctez pour la personne du s^r^ de Poiet, gouverneur, la somme de 30 livres tournois.

Estat du payement desdits gens de guerre a cheval et a pied pour le moys de Juillet.

Et premierement la compaignye de monsseigneur le conte.

A quarante hommes d'armes et 46 suites, estans soubz la cornette de monseigneur, conduite par ledit s^r^ de Mouchannaire, son lieutenant, sa personne, celles des cornette, marechal des logis et aultres officiers comprinses, la somme de 1815 livres tournois.

La compaignye de Sr de Genlis.

A 55 hommes d'armes et 58 leurs suites, estans soubz la cornette dudit s^r^ de Genlis, conduite par le s^r^ de Cormont, son lieutenant, sa personne, celles des cornette, mareschal des logis et aultres officiers comprinses, ensemble le lieutenant du feu s^r^ de Marfontaine, la somme de 2365 livres tournois.

Chevaulx legers.

A 40 pistoliers a cheval, estans soubz la charge du s^r^ de Veimiz, sa personne non comprinse, la somme de 600 livres tournoys, pour leurs gaiges et appoinctemens.

Gens de guerre a pied.

A 116 hommes de guerre a pied francoys, estans soubz la charge du s^r^ de Rouvray, colonnel, sa personne, celles de ses lieutenans, enseigne et aultres officiers, ensemble de 50 soldats sortis des compaignyes des capp^nes^ Noel et Dun, après la premiere prest de ce moys et rengez en ladite compagnye colonnelle, la somme de 1109 livres 10 s. tournois.

Ausdit Capp^nes Noel et Dun la somme de 129 livres 7 s. 6 d. tournois, pour faire prest a 69 soldats, estans encores soubz leur conduite au commencement dudit moys de Juillet et depuis rengez, asscavoir 50 en la compaignye du s^r de Rouvray et la reste aux aultres compaignyes.

A 155 hommes de guerre a pied francoys, estans soubz la charge du capp^ne Fontaine, sa personne, celles de ses lieutenans, enseigne et aultres officiers comprinses, la somme de 1558 livres tournois.

A 101 hommes de guerre a pied francoys, estans soubz la charge du capp^ne Bongarde, sa personne, celles de ses lieutenans et aultres officiers comprinses, la somme de 1069 livres tournois.

A 68 hommes de guerre a pied francoys, estans soubz la charge du capp^ne Margoti, aulcuns dentreux appoinctez comme dict est, la somme de 790 livres tournois.

A 103 hommes de guerre a pied francoys, estans soubz la charge du capp^ne Carruel, sa personne, celles de ses lieutenans, enseigne et aultres officiers comprinses, la somme de 1090 livres tournois.

A 157 hommes de guerre a pied francoys et oualons, estans soubz la charge du capp^ne Bastien, sa personne, celles de ses lieutenans, enseigne et aultres officiers comprinses, la somme de 1576 livres tournois.

A 114 hommes de guerre a pied oualons, estans soubz la charge du s^r de Noyelles, sa personne, celles de ses lieutenans, enseigne et aultres officiers comprinses, la somme de 1177 livres tournois.

A 188 hommes de guerre a pied oualons, estans soubz la charge du capp^ne Michel, sa personne, celles de ses lieutenans, enseigne et aultres officiers comprinses, la somme de 1783 livres 15 s. tournois, desduict a 38 soldats daugmentation qui n'avoient servy

des le commencement du moys le prest de xxxvij s v d. tournois.

A 98 hommes de guerre a pied oualons, estans soubz la charge du capp^ne^ Turqueau, sa personne, celles de ses lieutenans, enseigne et aultres officiers comprinses, la somme de 1039 livres tournois.

A 168 hommes de guerre a pied oualons, estans soubz la charge du capp^ne^ Bricotte, la somme de 1118 tournois, a 6 livres par soldat.

Estats et appoinctemens.

Au s^r^ de Rouvray, colonnel, pour son estat et appoinctement, la somme de 120 livres tournois.

Au capp^ne^ la Bevardière, sergent majour, pour son estat, la somme de 80 livres tournois.

Au capp^ne^ Alexandre de la compaignye volontaire, la somme de 80 livres tournois.

Aux capp^ne^ Dun, Noel et La Valee, pour leurs appoinctemens dudit moys, la somme de 150 livres tournois.

Aux capp^nes^ La Salle, Gilles et Torcy pour leurs appoinctemens dudit moys, la somme de 75 liures.

A Vincent Turqueau, conducteur de douze halebardiers de la garde de monseigneur, pour luy et lesdits halebardiers, la somme de 145 livres tournois.

A deulx hommes de guerre, appointez pres le s^r^ de Poyets, la somme de 30 liures.

A deulx hommes de guerre a pied, aussy appoinctez pres le s^r^ de la Meaulse, pour le servir en lartillerye, la somme de 18 livres.

Partyes ex^res^.

Au s^r^ de Rouvray, colonnel susdit, la somme de 100 livres tournois, pour appoincter aulcuns soldats de la compaignye.

Estat du payement desdits gens de guerre a pied et a cheval pour le moys d'Aoust.

Et premierement la compaignye de monseigneur le Conte.

Au s^r de Mouchannaire, lieutenant de cette compaignye, sur et tant moings du payement du vieulx rolle de ladite compagnye, y comprins la devance faicte a part au s^r de la Serre, cornette dicelle, la somme de 717 livres tournois.

Audit s^r de Mouchannaire, pour lestat de vingt six gendarmes, enrolles en ladite compaignye depuis la deffaite du s^r de Genlis, ascavoir a chacun 40 livres pour ledit moys d'Aoust, la somme de 1040 livres tournois pour ce.

Au s^r des Angles, pour luy, son lieutenant et 4 gentilshommes, rengez soubz la cornette de ladite compaignye, la somme de 340 livres.

La compagnye du s^r de Genlis.

Au s^r de Cormont, lieutenant dicelle, pour advance du payement du vieulx rolle de ladite compagnye et sur et tant moings de lestat entier dicelle, la somme de 580 livres tournois.

Audit s^r de Cormont, pour lentier payment de 26 gendarmes, enrollez en ladite compagnye depuis la deffaicte dudit s^r de Genlis, la somme de 1040 livres tournois.

La compaignye du s^r de Beaujeu.

Audit s^r de Beaujeu, pour lestat de luy, son lieutenant, enseigne, mareschal des logis et aultres officiers et 34 gendarmes, y comprins le s^r de Mereau, qui a

luy mesme receu son payement, la somme de 1675 livres tournois.

Audit s^r de Beaujeu, sur et tant moings de lestat entier de sa compaignye pour le moys de Septembre, la somme de 280 livres tournois.

Chevaulx legers.

Gens de guerre a pied.

Au capp^ne Boursees, lieutenant de la compaignye colonnelle du s^r de Rouvray, pour la solde de 112 hommes de guerre a pied francoys, la personne dudit s^r de Rouvray non comprinse, la somme de 1100 livres tournois pour son vieulx rolle.

A luy, pour la solde de 38 soldats, enrollez en ladite compaignye depuis la deffaicte dudit s^r de Genlis, y comprins deulx soldats, qui ont reccu par leurs mains, la somme de 342 livres tournois.

Encores a luy pour la paye de 7 soldats de nouvelle crue et de 3, qui avoient este tuez a labbaye Despinlien, la somme de 90 livres tournois.

Au s^r de Margoti, capp^ne de la garde de monseigneur, sur et tant moings de la paye entier de sa compaignye de son vieulx rolle, la somme de 240 livres tournois.

A luy, pour la solde de 78 soldatz, enrollez en sa compaignye depuis la deffaicte dudit s^r de Genlis, y comprins 3 soldatz, qui ont receu par leurs mains, la somme de 612 livres tournois.

Au capp^ne Bastien, pour la solde, tant de ceulx de son vieil rolle que de ceulx qui sont enrollez en sa compaignye depuis ladite deffaicte, la somme de 1711 livres tournois.

Au capp^ne Bongarde, pour la solde de 722 hommes

de guerre a pied, tant du vieil que nouveau rolle, la somme 1441 livres tournois.

Au capp^ne^ Fontaine, pour la solde de 159 hommes de guerre a pied tant du vieil que nouveau rolle, la somme de 1594 livres tournois.

Au capp^ne^ Carruel, pour la solde de 133 hommes de guerre a pied, tant du vieil que nouveau rolle, la somme de 1360 livres tournois.

Au capp^ne^ Ste Agathe, pour la solde de 90 hommes de guerre, y comprins 4, qui ont receu par leurs mains, la somme de 963 livres tournois.

A luy, sur et tant moings de la paye de sa compaignye pour le moys de Septembre, la somme de 740 livres tournois.

Au capp^ne^ Michel, sur et tant moings du payement du vieulx rolle de sa compaignye et pour la paye de 8 soldats de crue en icelle, depuis la deffaicte dudit s^r^ de Genlis, 311 livres tournois.

Au capp^ne^ Bricotte, sur et tant moings de la solde de sa compaignye, la somme de 240 livres tournois.

Au capp^ne^ Turqueau, pour la paye de 9 soldats enrollez de nouveau en sa compaignye, la somme de 81 livres.

Au s^r^ de Noyelles

Plus audit s^r^ de Margoti, pour la nourriture des soldats de sa compaignye durant la retraite de monseigneur a Ruremond, la somme de 123 livres 8 s. 6 deniers tournois.

Au Suisse de la garde de monseigneur, la somme de 10 livres tournois.

Estats et appoinctemens.

Aux capp^nes^ La Fosse, La Boissiere, Lescaillon, La Berge, Des Essards et De Verlant, pour leur appoinctement, la somme de 300 livres.

Au capp^ne^ La Couldre, pour son appoinctement, la somme de 20 livres tournois.

Aux capp^nes^ La Valee, Dun, Noel, Gilles et Torcy pour lesdits moys

Au capp^ne^ La Sale, sur et tant moings de son appoinctement, la somme de 10 livres tournois.

A deulx soldats, appointez pres du s^r^ de la Meaulse, la somme de 18 livres.

A Ambare, soldat appoincté pres le s^r^ de Poyet, la somme 15 livres tournois.

A deulx aultres, appoinctez pres ledit s^r^ de Poyet, pour ledit moys

Partyes ex^res^.

Aux capp^nes^ Rouvray, Fontaine, Bongarde et Carruel, pour appoincter aulcuns soldats de leurs compaignyes, a chacun 50 livres.

Au capp^ne^ Margoti, pour employer a semblable effect, la somme de 100 livres tournois.

Estat du payement des officiers de l'artillerie et frais extraordinaires pour lentretenement dicelle durant les moys de Jung, Juillet et Aoust.

Premierement au s^r^ De la Meaulse, capp^ne^ general dicelle artillerie, a raison de 80 heures par moys, la somme de 240 livres tournois.

Au commissaire de ladite artillerie pendant lesdits moys, la somme de 104 livres tournois.

A 30 canonniers, employez an service de ladite artillerie durant lesdits moys, la somme de 288 livres tournois.

Partyes ex^res.

Audit s^r De la Meaùlse, pour distribuer aux salpetriers durant lesdits moys, la somme de 121 livres 4 s. tournois.

A luy, pour satisfaire a plusieurs frais de ladite artillerie, la somme de 100 livres tournois.

Au serviteur dudit s^r De la Meaulse, pour luy ayder a faire service au faict de ladite artillerie, la somme de 6 livres tournois.

A Jehan Pertinel, Adrien Marin et Charles Desmarets, la somme de 42 livres tournois, pour ouvrages de charroy par eulx faicts a ladite artillerie.

Audit s^r De la Meaulse, la somme 120 livres tournois pour icelle destribuer aux pouldriers.

A Guilleaume Carran, pour avoir fourny 25 livres de bales de harquebuze, 45 solz tournois.

Aux pouldriers, la somme de 120 livres a eulx ordonnez pour confection de pouldres.

Estat des deniers fournis par forme de prest a aulcuns seigneurs et gentilshommel, estans a Mons pres la personne de monseigneur durant lesdits moys de Jung, Juillet et Aoust.

Et premierement au s^r de Genlis, tant avant son voyage de Mons en France que depuis, luy estant prisonnier, la somme de 1008 liures tournoys.

Au s^r de Poyet a plusieurs fois, la somme de 760 livres tournoys.

Au s^r de Veimiz, 44 livres tournoys.

Au s^r de Guytri, a plusieurs fois, la somme de 288 livres tournoys.

Aux s^r de Senarpont, en mains du s^r de Sanccurt, la somme de 140 livres tournoys.

Au s^r de Bellengreville, la somme de 120 livres tournoys.

Au s^r de Mony, la somme de 120 livres tournoys.

Au s^r de Sancourt, a plussieurs fois, la somme de 180 livres 17 solz tournoys.

Estat de deniers comptables, rembourssemens, payemens d'armes, dons, recompenses, voyages et aultres partyes inopinees et extraordinaires, faictes durant lesdits moys de Jung, Juillet et Aoust.

Et premierement deniers comptables.

A Henry Fiefvet pour distribuer a ceulx, qui ont vendu les armes aux compaignyes, specialement a celle du s^r de Noyelles, 400 livres Haynault, a ceste fin desduicte a ladite compaignye, qui valent 240 livres francoys.

A luy, la somme de 50 daldres de xxxij pat., pour employer aux affaires de monseigneur, qui valent monnoye de France 96 livres tournoys.

Au s^r de Veymiz, la somme de 84 livres tournoys, sur et tant moings de quelque remboursement de plus grande somme, quil a fournye pour le service de monseigneur.

Au s^r de Morgant, la somme de 280 livres, pour remboursement de semblable somme, que son homme avoit fournye a Paris au s^r Junius pour le service de monseigneur, paremens darmes, façons de casaques, bannieres, de trompettes et aultres choses, a Hylaire Stalpard, painctre, la somme de 3 florins, qui valent 3 livres 12 solz tournoys françoys, pour ouvrage faict de son mestier a la cornette du s^r de Genlis.

A Augustin Damerin, aussy painctre, la somme 19

livres 4 solz tournoys, pour avoir painct les bannières de la trompette du s^r^ de Genlis.

Au tailleur du s^r^ de Bocard, la somme de 170 livres, pour la facon des casaques et mandilz de la compaignye dudit s^r^ de Genlis.

A Michel Saie, marchant de pistoles, la somme de 240 livres, sur et tant moins de plus grande somme a luy deue par monseigneur pour achapt de 88 paires de pistoles.

Partyes ex^res^.

Au capp^ne^ la Bevardiere, sergent majour, la somme de 75 livres tournoys, pour les distribuer aux portiers pour 25 feuz, qu'il convient faire chacun jour es portes.

A André Doubouzes, la somme de 4 livres 19 solz 6 deniers tournoys, pour corde de harquebuze.

A Jehan Risard, armentier, la somme de 4 livres, 12 solz tournoys, pour les pensions de certains harnoys darmes, qu'il avoit entretenues, comme de celuy du Sr de Noircarmes et aultres.

Au capp^ne^ Turqueau la somme de 142 livres, pour remboursement de certaines sommes par luy fournies suyvant ung estat par luy presenté a monseigneur.

Dons et recompenses.

A Nicolas Colardois, la somme de 120 livres, pour ung cheval par luy livre au s^r^ Despinasse par commendement de monseigneur.

Au s^r^ de St Martin, ministre de la parole de dieu, 112 livres tournois en recompense dun horologe, quil a baille a monseigneur.

Au s^r^ de la Riviere, cousin du feu s^r^ de Genselin, pour payement dun cheval livré par ledit Genselin

au s^r de Torcy, par commendement de monseigneur, la somme de 60 escuz.

A Nicolas Niecot, la somme de 54 livres tournoys, pour la moictié du payement dun cheval, quil a livré par commendement de monseigneur.

Au s^r de Rodie, la somme de 50 livres de don a lay faict pour luy ayder a se mettre en equippage.

A Germain Le Febure, la somme de 6 livres de don a luy faict par monseigneur pour avoir des armes.

Aux s^rs de Belleval, Marchan, Dencourt, Ceumont et Darly, à chacun trente escuz de don à eulx faict par monseigneur pour leur ayder a se mettre en equippage.

Au s^r de St Delys, la somme de 280 livres de don a luy faict.

Au s^r de Briquemault, la somme de 112 livres tournoys de don a luy faict.

A Roland Le Conte, la somme de 22 livres pour se faire penser de certaines blessures receues a la prinse de Valenciennes.

Au s^r de Casante, la somme de 40 livres tournoys de don a luy faict.

A Bouguyn de Paulay, laquais de feu monseigneur Dandelon, la somme de 8 livres 8 solz de don a luy faict pour avoir des armes.

Au caporal Ampireuille, la somme de 19 livres 12 solz tournoys de don a luy faict pour despenses par luy faictes aulx 5 soldatz, quil a conduitz a Monts.

Aux capp^nes Fontaine et Carruel, la somme de 280 livres tournoys de don a eulx faict pour recompense des frais par eulx faictz a la levee et conduite de leurs soldatz a Mons.

A Hubert Caillau, la somme de 8 livres 8 solz tournoys de don a luy faict.

A Claude Umbrey, soldat de la compaignye du cappne Turqueau, la somme de 7 livres 4 solz tournoys.

A Paul Foucquard, armentier, la somme de 11 livres 4 solz, pour armes fournyes a deulx soldatz holandais.

A Henry Resnes, la somme de 12 livres pour une harquebuze par luy fournye a Gaspard Rincee, soldat de la garde.

A Christofle Bourguygnon, la somme de 6 livres tournoys, pour recompense dun manteau que luy avoit été emporté par ung soldat.

Au sr de Belengreville, la somme de 140 livres de don a luy faict.

Au sr de St Sauflien, la somme de 56 livres de don a luy faict.

A sr Descritz, la somme de 140 livres de don a luy faict.

Au cappne Lescaillon, la somme de 84 livres de don a luy faict par commendement de monseigneur.

Au sr de Ringraff, la somme de 84 livres de don a luy faict.

Au cappne Lenfant, la somme de 33 livres 12 solz de don a luy faict.

Au cappne Ribaupiere, la somme de 56 livres de don a luy faict.

Au sr Ruiot, Chirurgien de monseigneur, 56 livres de don a luy faict pour avoir des ferremens de son art.

Au sr de Casaulx, 40 livres tournoys de don a luy faict.

Au sr de Lumbres, la somme de 140 livres tournoys de don a luy faict.

Au cappne Noel, la somme de 56 livres tournoys a luy delivree pour distribuer a deulx gentilzhommes blessés.

Au sr De la Motte, la somme de 40 livres tournoys de don a luy faict.

Au s^r de Famars, la somme de 140 livres tournoys de don a luy faict.

Au s^r de Veimiz, la somme de 120 livres tournoys en recompense dune prinse de bestes a Landun.

Au s^r De la Fosse, la somme de 40 livres tournoys de don a luy faict.

A Jehan Havot, pistolier de la compaignye du s^r de Veimiz, la somme 13 livres 4 solz tournoys de don a luy faict.

A Pierre le Jeune, servituer du s^r de Briquemaut, la somme de 28 livres pour delivrer a Jehan de Monceaulx de la compaignye de s^r de Lagny.

A Frederic Frederics, de don a luy faict pour achapt de pistoles, 7 livres 16 solz ts.

Au s^r de Margoty, la somme de 84 livres pour employer en achapt darmes pour sa compaignye.

Au s^r de Saisseval, la somme de 140 livres tournoys pour achepter ung cheval.

Au s^r de Jarcoy, de don a luy faict, la somme de 28 livres tournoys.

A Clement Victon, soldat du Sr de Margoti la somme de 12 liures de don a luy faict.

A plusieurs femmes devalisées, la somme de 26 livres deulx solz de don a elles faict.

Au s^r De la Boissiere, la somme de 40 livres de don a luy faict.

A dix tabourins et deulx fiffres, 23 livres 8 solz tournoys.

A Toussaincts le Boulonnoys, caporal de la compaignye du capp^ne Fontaine, la somme de 14 livres 8 s.

Au capp^ne Gilles, la somme de 19 livres 4 s. tournois de don a luy faict.

A Jehan Chartier et Gilles Picard, fondeurs, la somme de 18 livres tournoys de don a ceulx faict.

Voyages.

A l'homme du s^r^ de Fiesnoy, la somme de 33 livres douze solz tournoys.

A Charles Des Vignes, pour ung voyage faict en France, 18 livres 12 solz.

Aultres payemens, dons et recompenses.

A Olivier Hiette, Guilleaume Garin et Pierre de la Rue, soldatz, la somme de 11 livres tournoys de don a eulx faict.

A Arnault Rançon, la somme de 6 livres de don a luy faict.

A Lyenard Du Ving, pour lavaige de chevaulx, la somme de 18 livres tournoys.

Aux s^rs^ Marchay et de Belleval, la somme de 50 livres tournoys de don a eulx faict.

A Hubert Caillan, la somme de dix livres de don a luy faict.

Au s^r^ de Bocard, la somme de 100 livres tournoys de don a luy faict.

A Arnault Gardanois, la somme de 8 livres tournoys de don a luy faict.

A Toussaincts Boulonnoys, la somme de 11 livres 4 solz tournoys de don a luy faict.

A Guilleaume Stilman, de don a luy faict, la somme de 50 livres tournoys.

A Anthoyne Despieres, pour ung voyage par luy faict en France, la somme de 28 livres tournoys.

A s^r^ de Ringraff, la somme de 88 livres tournoys de don a luy faict.

A Gilles Mousbett, ouvrier de harquebuze, la somme de 36 livres, pour payement de harquebuzes.

A Nicolas Jacob, laquais de monseigneur, la somme de 11 livres 4 solz, pour luy avoir une harquebuze.

Au s^r de Cormont, la somme de 60 livres tournois de don a luy faict.

Au s^r de Boissy, la somme de 40 livres tournois de don a luy faict.

Au s^r de Dauffin, de la compaignye du s^r de Beaujeu, la somme de 112 livres tournoys, pour employer en achapt dun cheval.

A Pierre Mercier, soldat de la compaignye du capp^ne Ste Agathe, la somme de 14 livres tournoys, pour luy ayder a se faire penser dune harquebuzade.

Au s^r de Barlette, la somme de 88 livres tournoys de don a luy faict.

Au s^r de Boismillon, la somme de 10 livres 16 solz tournoys de don a luy faict.

Au capp^ne la Bevardiere, sergent majour, la somme de 36 livres tournoys, pour fourniture de mesche de harquebuses.

A Vincent Turqueau, pour se faire penser dune harquebuzade, la somme de 12 livres tournoys.

A Lyenin Massis, ministre de la parole de Dieu, tant pour luy que pour Nicolas Maroloys, venant de la part de monsieur le Prince dAurenge, la somme de 25 livres tournoys.

Aux fondeurs dartillerie, la somme de 48 livres tournoys de don a eulx faict.

Au s^r de Coenen, pour distribuer aux sieurs de Lumbres et de Famars, la somme de 72 livres tournoys de don a eulx faict.

Au s^r de Coussard, de don a luy faict pour sortir de Mons, la somme de 36 livres tournoys.

Au s^r de Casaulx, la somme de 40 livres tournoys de don a luy faict.

A Symon Routier, armentier, sur et tant moings des armes par luy fournyes a la compagnye de la garde de monseigneur, la somme de 150 livres tournoys.

Partyes fournies pour voyages, dons faictz aux messagers secrets, aultres menuz dons et choses commendees verbalement par monseigneur, tant audit s^r de Sinisque que Huguerye.

Et premierement fourny par Sinisque pour voyages faicts.

Pour plusieurs voyages, tant en France qu'ailleurs, ainsy qu'il est contenu par le menu au registre diceulx, la somme de 563 livres 10 s. tournoys.

A plusieurs messagers secrets, la somme de 19 livres 16 s. tournoys.

En menuz dons faicts a plusieurs par commandement de monseigneur, la somme de 410 livres 6 s. tournoys.

Par Huguerye.

Pour plusieurs voyages, faicts tant en France, Zelande, Allemagne qu'ailleurs, la somme de 347 livres 8 s. tournoys.

A plusieurs messagers secrets, la somme de 47 livres tournoys.

En plusieurs menuz dons faictz par commendement de mons^r, la somme 198 livres 11 s. tournoys.

Despence faicte en la maison de monseigneur depuis le xxiiij^e may jusque au viij^me doctobre v^clxxij.

Premierement par Sinisque.

Delivré a plusieurs fois a Jehan le despensier, pour faire ladite despence, la somme de 794 livres tournoys 12 s., comme appert par le menu au papier de ladite despence.

Au contrerolleur, pour faire ladite despence, delivré a plusieurs fois, la somme 1843 livres 3 s. tournoys.

A l'hoste du Heaulme, pour la despence de léscuirie de monseigneur, payé a plusieurs fois, la somme de 590 florins, qui valent monnoye de France 708 livres tournoys.

Par Huguerye.

Delivré audit contrerolleur diverses fois pour faire ladite despence, la somme de 2913 florins 17 patardz et demy, qui valent monnoye de France 3496 livres 13 solz ts.

A Olivier Glorieux, pour payer ses partyes du sellier, la somme de 25 livres 7 s.

A l'hoste du Heaulme et Olivier Glorieux, pour la despence de ladite escuirye, la somme de 216 florins 13 pat., qui valent monnoye de France 260 livres tournoys.

A m^{r} Vincent, mareschal de ladite escuirye, pour partyes de son estat, la somme de 43 livres 17 s. tournoys.

A l'esperonnier, pour partyes de son mestier fournyes a ladite escuirie, la somme de 30 livres 17 s. ts.

A l'apotiquaire de Namur, monseigneur estant a Longchamp, pour partyes de son estat, la somme de 36 florins, qui valent monnoye de France 43 livres 4 s. tournoys.

A luy, monseigneur estant a Wilthuysant, pres Mastrect, payé oultre les lingotz dargent, pour les provisions par luy envoyees suyvant ses partyes, la somme de 6 livres 3 solz tournoys.

A m^{r} Vincent, mareschal de ladite escuyrie, pour partyes fournyes de son estat, payé par Sinisque, la somme 67 livres 12 s. tournoys.

Deniers fournis pour les necessitez de la chambre de monseigneur.

Premierement par Sinisque.

Au cousturier, pour partyes de son mestier, la somme de 38 livres 11 s. 6 ds. tournoys.

En plusieurs menues partyes contenues en ung registre, la somme de 697 livres 6 s. tournoys.

Par Huguerye.

En plusieurs aultres menues partyes contenues en ung registre, la somme de 169 l. 12 s. tournoys.

Au cordonnier, pour ses partyes, la somme de 33 livres 18 s. et 4 deniers.

A ung aultre cordonnier, pour partye de ses fournitures, la somme de 6 livres tournoys.

Au tailleur, pour ses partyes, la somme de 18 livres 7 s. tournoys.

A la lingere, pour ses partyes, la somme de 56 livres tournoys 16 solz.

A Jehan Buiret, marchant de toiles, pour partyes de ce qui luy est deus, la somme de 24 livres.

Au s^{r} de Zinzendorff, pour employer aux affaires de la chambre pendant la maladie du s^{r} de Sinisque, la somme de 60 livres tournoys.

Au Biernoys, tailleur de monseigneur, pour employer en achapt de passementz, soye, boutons et autres choses necessaires aux accoustremens de monseigneur, la somme de 38 livres 12 s. tournoys.

A Nicolas Milet, peletier, pour manteaux de regnard a fourrer la robe de monseigneur, la somme de 79 livres 4 solz tournoys.

Estat de la mise et employ de delivré dargent dont recepte a esté faicte en de.

Premierement.

En faisant le pois des 58 marcs, 2 unces et demye, provenant de la vaisselle prinse chez Busignyes et au logis de la dam^lle^ de Molambaie, Jehan de Chievres pour mettre l'argent au net a desduict 2 unces, comme appert par son certificat, qui estoit au dessoubz du recepisse de ladite vaisselle, qui luy a esté rendu.

Delivré au contrerolleur pour employer au payement de la despence au partement de monseigneur de Mons, 34 marcs d'argent.

Rendu a Françoys Robert, drapier de Mons, par ordonnance de monseigneur, troys pieces de vaisselle, pesant troys marcs.

Delivré a Anthoyne Mauclert troys marcs six onces et demye pour le traictement de Bouchault et Valenoir et sur et tant moings de remboursement de 50 florins, qu'il avoit fournis au prest de 1200 florins, faict a monseigneur par ladite compaignye volontaire.

Aux fondeurs par commendement de monseigneur delivré ung marc.

A Ensembourg et Godefrid, a chacun ung marc par commendement de monseigneur.

A la femme de Coulon, apotiquaire, pour drogues fournyes au s^r^ de Sinisque delivré ung marc.

A Jehan de Chievres, orfebure, en payement de la couppe de monseigneur delivré 7 marcs et demye.

Pour les vivres, qui furent acheptees a Namur, furent laissés deulx lingots, pesans six marcs, lesquelz furent renduz apres en avoir esté couppé pres de moictié de tout deulx, de facon que ce qui restoit a esté employé

au payement des vivres apportees de Namur pour troys marcs et demy seulement.

Des lingots qui avoient este baillez au s^r de Neufville pour vendre a Liege, qui luy furent prins et depuis renduz par le s^r de Morbech, sen sont trouvez deulx rongnez, de sorte que le tout, qui pesoit vingt marcs, sest trouvé peser seulement 17 marcs 7 unces, qui ont esté vendues a douze florins le marc pour 214 florins et demy a ung orfebure de Huy, monseigneur estant a Welthuysant.

Au mesme Lionet, orfebure, en furent encores venduz 20 marcs a semblable pris de 12 florins pour la somme de 240 florins.

Plus auparavant monseigneur estant a Warem en fut vendu a lorfebure de Namur, nommé Stilman, 20 aultres marcs au pris de 12 florins, aussy pour la somme de 240 florins.

(*Huisarchief des Konings*).

XLVIII.

Keizer Maximiliaan aan de keurvorsten van Saksen en Brandenburg.

Maximilian der ander, von Gottes gnaden erwelter Römischer Kayser, zu allen zeittenn mehrer des Reichs.

Hochgeborne liebe Ohaimen und Churfursten. Eure Liebden gesambt schreiben und erinnerungen, insonderheit die Graven zu Ostfrieslandt und dabey ins gemain die vorwesent Niderlandsche entpörung belangend, ist uns wol zugepracht, so wir auch seines inhalts vernommen.

So [1]) unns von derselben ebenmeszigen sachen halben vor wenig zeit von desz Niderlendischen Westphalischen Crais dermalen zu Duisburg bey einander gewesenn Rathen fast uff der gleicher meinung geschrieben worden, darauf wir unns gegen den ausschreibenden bemelts Crais diesen tag dahin ercleret unnd erpotten, den Gubernatorn der Niderlandt zu ersuchen unnd ernstlich zu ermanen, sich des angetretenen thattlichen uberfals gegen bemelten Grafen und Reichsstenden gentzlich zuenthalten und unsere in der sachen uff gemeiner stendt guetachten angeordneter unnd albereit zinnlicher vortgesetzter Commission endtschafft und ausgang mit geduldt zuerwarten, wie das auch von uns beschehen, desselben auch der Hispanische bey unserem hof anwesendte Orator sonderlich erindert worden. Als wöllen wir nit zweifeln, ermelte ausschreibende, so wol auch E. LL., werden disemalz damit zufriden sein unnd solches furters zue den Grafen nit allein wiszlich machen, sonder auch sie dabey dahin mit ernst erindern, sintemal dannoch des andern theils von wegen verdechtlicher receptation der freypeuter und seerauber, sonderlich zu zeit ires anfangs und ersten uffkummens, nit so gar geringe und blosse anzeigungen wider sie, die Grafen, furbracht, zu deme E. L. selbst im werckh spuren, mit was mercklichenn schaden und gefahr des haus Burgundt und viler andern unschuldigen stendt solch gesindtlein bisdahero an den seewarten vergaddert, erhalten unnd zugenommen und noch von tag zu tag sich sterckhet und ires muetwillens gar khain endt machen noch ainige unsere oder der benach-

1) 15 April waarschuwt Schwartz Lodewijk, dat de Keizer zijn zoon gaarne Roomsch-Koning zou maken en hij de vorsten van het Rijk dus moet ontzien. (*Huisarchief des Konings*).

partten Crais ermanungen, gepott oder verpott achten will, das sie ire endtschuldigung und dero angeheffte erpieten (unsern vorigen Kaiserlichen bevehlen nach) im werckh ertzaigen und durch etwo langer zusehen und ainer oder des andern ausz den unruehigen verdechtliche favorisation zu irer selbst beschwerung nit ursach geben.

Was aber furters E. LL. zu ende Ires schreibens von abwendung des gantzen Niderlendischen kriegswesens in gemain andeuten und sich wolmaintlich erpieten thuen, das vernemen wir von denselben gantz gerne und wolten nichts liebers dan dergleichen hochverderbliche unruehe und entpörung ainmal zur nichtigkeit und bestendigem friden gelangen und etwa dazu fuegliche weg und mittel gefunden werden mochten, solte es an dem, was wir dabey immer thuen und furdern mochten (wie auch unsers verhoffens vor der zeit beschehen), nicht mangel erscheinen. Wann aber E. LL. selbst sehen, wie so gar die gemueter gegen einander verpittert und die underthenigen, so anfangs zu denn waffen gegriffen, zu ablegung derselben nit allein nit zubewegen sonder auch immer jhe mehr und mehr unruehiger und trutziger sein und newer uffwiglungen sich bevleiszen, so kunden wir nit ermeszen, wie bey dergleichen beharlichem ungehorsam den sachen irethalben rath geschafft worden kondte, sonder muessen wir sie unseres thails, dieweyl jhe weder erinderung noch verpott helffen will, diszmals dem Allmechtigen haimgeben. Welches alles wir E. LL. uff obgeruert Ir schreiben in antwort freundlich unnd gnediglich nit pergen wolten, die wir zu allem freundtlichen genaigten willen gantz genugen haben. Gegeben in unser statt Wien, 22 Aprilis 1573.

Maximilian.

(*Archief Marburg.*)

XLIX.

Landgraaf Willem van Hessen aan den Keurvorst van Mainz [1]).

In dezen brief, ongeveer gelijkluidend met die van andere vorsten, die in dezen tijd optreden ten behoeve der Nederlanden, klaagt de landgraaf over allerlei schade.

.... Wie dann unsere freundliche liebe brüder und wir inn unsern furstenthumben unnd gebiette, vornemblich ann unsern Rhein- unnd landtzollen, auch ebenmeszig unsere underthanen ann ihrem wollenhandell unnd anderen gewerben, einn solchs biszdaher mitt nicht geringem unserm undt ihrem nachtheill unnd schaden entpfunden haben unnd noch immerzu empfinden.

Hij zegt hem, hoe goed het zou zijn, als de Keurvorst, als der vornehme Churfurst, entweder vor sich selbst, oder mitt zuthun sonstett noch etwo eynes Ihrer mitt- Churfursten bey Rhein, die sache beim hispanischen Gubernatorn, dem herzoge vonn Alba, angezettelt, denselben zur fridshandlung vermahnett unnd also dissem guten wercke einen anfang gemachtt hetten.

Bij dezen brief, gedagteekend Cassell, am 25 Aprilis 1573, schreef de landgraaf een postscriptum van den volgenden inhoud:

Es ist mich auch weittleuffig angelangtt, es solle sich der Churfurst zu Colln haben lassen vernehmen, das der Duc de Alba zu einem guten friden, der der Kon. Wirde reputation gemesz, jetziger zeitt nitt so sehr gewogen, dieweill dann die Venetianer dermas-

---

1) Archives IV, 85 spreekt de landgraaf van dezen brief. Zie ook Archives IV, 55.

zenn auszgeschlupfft; hiltt ichs darfur, wann jetzo durch leidliche Personen umb denn friden angesuchtt, mann wurde sie etwo nitt so gahr enthoren.

(*Archief Marburg*).

L.

De Keurvorst van Mainz aan den landgraaf.

Den 30sten April zond de Keurvorst van Mainz antwoord [1]) met de betuiging, dat hij:

etliche versamblunge unnser, der Churfursten, gehalten unnd durch unnser billich ersuchenn bey der Kay. Maj. soviel gerurett, das Ire Maj. hierbevor Ire annsehenliche schickung zu der Königl. Wirden zu Hispanien abgefertigt. Was dieselbige erhalten, das alles mag E. L. one zweiffel unverborgenn sein.

Dasz wir unnsz nun dieses so hochwichtigen wercks, allein oder selbannder, auff angedeute wolmeynnende masz unndernehmen solten, da habenn E. L. bey sich verstendlich abzunehmen, was es uber der Kay. Maj. selbst bemuehung fur ein ansehenn haben, wasz auch deshalb erschieszlichs zuerhalten.

(*Archief Marburg*).

LI.

De landgraaf aan den Keurvorst van Mainz.

De landgraaf weet wel, dat de bemoeiingen des Keizers desmals bey der Kön. Wirde zu Hispanien nichts

---

1) Zie Archives IV, 97.

sonders gefruchtett. So ist doch herjegen zu bedenckenn, das, gleichwie der menschen sinne unnd gemueter sich teglichs endern, also auch alle weltliche sache und hendell ihre gewisse periodos habenn. Weill nun vor der zeitt dem gemeinen spriechwortt nach nichts geschicht unnd dan dieser Niederlendische krieg nunmehr seiner langwirigen schedtlicheit halber unsers erachtens zeittig und reiff genug ist unnd beide theil, die inn solchem kriegswesen stecken, dessen ebenn so wohll unnd pillich viell mehr als alle benachpartten, die damitt nichts zu schaffen gleichwoll aber nicht geringe beschwerung darausz entpfunden haben und noch, mueth und verdrussig sein sollen; zu dem auch diese beschwerliche gelegenheitt mitt den Venetianern zugefallen, dadurch der Turck ursach bekhommen nunmehr seine macht so viell ernsthaffter jegen der ubrigen Christenheitt zugeprauchen, derwegen auch die hohe notturfft erfordertt, solcher groszen turckhischen macht unndt tyranney durch fridtliche hinlegung der Niderlendische unnd dergleichen innerlicher unruhe so viel stadtlicher entgegen zutrachten, so zweiffelt uns nicht, da E. L. neben etzlicher anderer inn der nehe gesessener Chur- unnd Fursten sich dieses werckhs undernehmen, soll unnd werde durch Gottes gnedigen segen ohne frucht nicht abgehen.

Cassell, am 7ten May 1573.

Wilhelm von Hessen.

(*Archief Marburg*).

LII.

Landgraaf Willem van Hessen aan Lodewijk van Nassau.

Wolgeborner lieber vetter und besonder. Wir haben euch vorgestern vertrewlich copien zugefertigt, was der Ertzbischoff und Churfurst zu Meintz uns uff unser schreibenn von wegen guttlicher underhandlung und fridtlicher hinlegung des beschwerlichen Niderlendischen kriegswesens zur antwortt gegebenn, unnd ferttigen euch hirneben gleichergestalt zu vertrawen zu, was uns derwegen auch der Bischoff zu Munster geantworttett [1]). Ob wir uns nun woll bedunckenn lassenn, weill jetztbemelter Bischoff zu Munster mitt beantworttung unsers schreibens, so den 5en Aprilis abgegangen, so lang und fast ein gantzen monatt verzog, das er solchs an den vonn Alba zuvor gelangtt und der vonn Alba sich uff die meinung, wie des Bischoffs briff ausweisett, erclert haben mag, daraus Ihr zusehen, was gutlicher handlung und fridtlicher vergleichung vorhanden, darnach der Printz sein gelegenheitt zurichten, gleichwoll haben wir ann den Ertzbischoffen zu Meintz wider geschrieben, wie ihr ob beyliegender copienn auch vertrewlich zusehen, unnd wollen erwartten, was S. L. guttachten und bedencken sein wirdtt, wolten wir euch gunstiger und vertrewlicher meinung nicht pergen.

Cassell, am 8en May 1573.

Wilhelm von Hessen.

(*Archief Marburg*).

---

1) Deze brief behelst, dat de Koning volledige gehoorzaamheid in de Nederlanden eischt en geen godsdienstvrede wil schenken;

LIII.

Jan van Nassau aan Willem van Hessen.

Onder een brief van 14 Mei 1573 van Jan v. Nassau aan Willem v. Hessen, waarin hij meldt morgen bij hem te zullen komen, staat:

Gnediger Herr. Es hatt meinen bruder Graff Ludwigen dasz tertian fiber dermassen hartt angegriffen, das ihm noch zur zeit zu reisen nit muglich, wurde sonsten nit underlassen haben sich ahn meine statt zu E. F. G. zu verfugen und der bewusten Handlung [1]) bey zu wonen.

(*Archief Marburg*).

LIV.

Alva aan den bisschop van Munster.

.... E. L. vertrawliches schreiben, gegeben zum Newen Hausze am 4ten tag disz jetzigen monatz haben wir verweilter tagen empfangen unnd E. L. freuntlich erpieten neben mitgetheilten zeitungen freuntlich verstanden, des wir uns dan allerseitz hochlich bedancken, und sollen E. L. sicher und ruhig sein, das zu vorfallender gelegenheit mit truerblichner unterhaltung unnd befurderung rechtbestendiger guter nachbarschafft unnd was sonst E. L. selbst zu freuntlichem dhiensten gelangen kan, an unserm erlies unnd ver-

---

dat hij verder met de Authores Rebellionis zich niet in onderhandelingen wil inlaten maar liever de Nederlanden wil verliezen. Het schrijven des Bisschops is van 3 Mei. (*Huisarchief des Konings*).

1) N. l. de besprekingen tusschen de keurvorsten over den vrede.

gnugen nicht soll erwinden. Unnd uns dem allem nach auch zu E. L. freuntlich getrosten, da das Ernstes von Mandeslon oder sonst andern dergleichen wiederwertigen werbungen sich sollen erregen, E. L. werden dieselbige in Iren stifften nach ausweisung des heiligen Reichs constitutionen nicht allein ausersten vermugens verhindern sondern uns auch derselbigen verstendigen, uns in andere dinge darnach haben zu richten....

Bruessell, 15 May A° 73.

(*Archief Marburg*).

LV.

Landgraaf Willem van Hessen aan graaf Jan van Nassau.

.... Was dan den ubergeschickten pass aus des Printzen schreiben belangt, ist uns vonn andern ortenn auch angelangt, das Englandt unnd Spanien der commertien halben mitt einander ein accordt uffgerichtet haben sollenn, darzu vielleicht unsers besorgens nicht geringe ursach und furderung gegeben haben magk, das ir, der Konnigin, bottschaffter, so inn Franckreich gewesenn, nidergeworffen und spoliirt wordenn. Das aber die Teutschen Chur- und Fursten des Printzenn furschlagk nach ein stadtliche schickung ann die Konnigin thun und sie deszwegen allerley ermanen lassen solten, tragen wir die vorsorge, das solchs in erwegung allerhandt umbstende und itziger gelegenheitt bey den Chur- und Fursten schwerlich zuerhaltenn sein werde, wie sich dann die Chur- und Fursten bissdahero auch irer correspondenz entschlagen. So hette solchs ohne das ein fedtpflichtig-

keitt uff sich, darzu sich niemannts gernn wirdett bewegen lassen.....

17 May A° 73.

(*Archief Marburg*).

LVI.

Lodewijk van Nassau aan landgraaf Willem van Hessen.

Durchleuchtiger hochgeborner Furst. E. F. G. seien mein gantzgutwillige und gevliessene dienst dieser jeder zeit zuvor, gnediger Herr. E. F. G. schreiben hab ich endtpfangen und daraus abermals vernhommen, welcher gestalt E. F. G. Ir der armen bedrangten Christen, wie auch des herrn Printzen nott, angelegen sein lassen unnd hierin vor andern sorge, mhue und arbeitt haben; zweiffel aber nicht, der liebe Gott wird E. F. G. solliches uf vielfalttige weise widerumb genissen lassen.

Sovil nun das schreiben an den Churfursten vom Sachsen [1]) belangen thutt, lasse ich mir dasselbige also gar wol gefallen, hoffe auch, es werde sonder zweiffel den weg offnen, damit man zur handlung schreiten moge.

Was aber die verba formalia, welche E. F. G. von mir vernommen zu haben meldung thun, betrifft, halte ich derselben wol kein bedencken, in betrachtung das solliches des herrn Printzen meinung jeder zeit gewesen und auch noch ist. Dieweill aber dieselbige schrifften an die Key. Maj. und also vorttan

---

1) Archives IV, 98 en 99.

sonder zweiffel an den König vonn Spanien oder die seine gelangen werden, so dunckt mich (doch uff E. F. G. verbesserung), das man diesse wortt ettwas mehr general vors erst stellen mochte, dann das extremum bey ihnen in der erst vorzuschlagender sachen nichtt furderlich sein wurdtt; das nur angezeigt wurde, das E. F. G. von mir vernhommen, das der herr Printz und die Niderlender anders nie nichts gesucht dan das sie bey der wahrenn Religion und iren herbrachten freyheitten pleiben mochtenn; und da ihnen solches nicht widerfahren kondtt, uffs wenigste freygelassen wurde ausserhalb landtts zuziehen und irer gutter zu genissen, bissolang sie dieselbige mitt besserer gelegenheitt gantz und gar vereusseren und verkauffen kondten, welches dan des Reichs constitutionibus durchaus gemesz. Was aber des herrn Printzen particularsachen beruren thutt, weisz ich wol, das I. G. dieselbige der gemeinen sachen hindansetzen und sollichs so hoch nichtt achtten, sondern das Ire, da den gemeinen Niderlanden etwas zum besten gehandlett möcht werden, gern mittzuschieszen werden. I. G. werden es auch den Niderlendern nach gnugsamb eingenhommenem bericht von hertzenn gern gantz und gar heimstellen und in allem demjenigen, was zur rhue unnd friddtt unnd sonderlich den armen, bedrangten Christen zum besten dienen mochtt, der gepure nahe sich wiszen lassen.

Bedunckt mich derhalben (doch E. F. G. meinung unvorgreifflich), man konde die handlung uf diesze weg vernhemen, nemlich, das diejenige, so von wegen der Religion und irer privilegien im landtt nichtt bleiben wollen, frey ausziechen mochtenn, unnd denjenigen, so bisdahero abgezogen unnd Ire gutter arrestirt und confiscirt wordenn, dieselbige hernachmals mogen gevolgtt werden. Versehe mich gentzlich,

diesser vorschlag werde der Key. Maj. und allen Chur- unnd Fursten nichtt misfallen konnen unnd wurde der Spanier hoffahrtt unnd trotz (da sie sich uff diesse puncten zuhandlen verweigern werden) meniglich desto mehr offenbahr und bekanntt werden.

Ich will auch nichtt underlassen, hochgedachttem hern Printzen alsobaldt zu schreiben und zubegeren, das I. G. etliche artickell wolle stellen lassen, waruf Sie vermeinen, das man handlenn konne, damit E. F. G., im fall uf derselben schreiben ettwas replicirt, materiem haben den andern zubegegnen, und duncktt mich, das zu befurderung dieser sachen ein zusammenkunfft Churfurstlicher und furstlicher Räthe nicht undienlich sein soltte.

Der Pollischen sache halben hab ich seitt E. F. G. schreiben gewisse zeittung bekommen, das der hertzog vonn Anjou den 9ten dieses erwöltt unnd vollgendts den 11ten publicirtt worden, welches meines erachttens, wie dan E. F. G. schreiben auch meldung thut, nichtt allein die Baionische sondern ander mehr bundtnissen und practicken trennen unnd interrumpiren wirdett.

Ich hoff zue Gott dem Almechttigen, es werde disses ein mittell sein, dardurch die sachen in Frankreich den armen betrangtten Christen zur leichtterung gereichen mochtte, und sonderlich, wan die Pollen uff obgemeltts hertzogen von Anjou schleunige ankunfft ettwas hartt dringen woltten. Ich wolte auch nicht zweiffeln, da E. F. G. beneben der gluckwunschung beiden, dem König und seinem bruder, durch den von Schönbergk odder sonsten schrifftlichen ein trewhertzige erinnerung, was Inn daran gelegen, das die sachen in Franckreich hingelegtt mochtenn werden, thun werden, es soltte nicht wenig fruchtt bringenn.

Es ist der Fregoso widerumb alhir ankommen, mitt

groszem erpietten unnd weitleuffigem berichtt, wie die sachen in Frankreich stehen. Befinde sovil, das ihnen, den Frantzosen, nichtt vast wol bey diessen handlen ist, stehen in grossem forchtt und woltten wol, das sie mitt ehren aus diesem krieg weren. Ich hab inne aber gutt rundtt gesagtt, das man iren werckenn unnd nichtt den wortten mehr glauben konne, unnd allerley schrifften sehen lassen, daraus es leichttlich zuzunehmen, in was practicken Bapst unnd Spanien mit Engellandtt unnd andern stehen, sie, die Frantzossen, gantzs und gar zu nichtt zumachen, unnd was subtil mittel sie brauchen diessen innerlichen krieg je lenger je mehr zuendtzunden.

E. F. G. will ich in kurzem ein Spannisch schreiben zuschicken, welches der Spannische Gesandtt, so in Franckreich ist, an den hertzogen von Alba gethan hatt, daraus sie vernehmen werdenn, was fur gutt geblutt zwischen Spanien und Franckreich ist. Die sachen stehen in Hollandt, Gott lob, noch in guttem standtt, mochtenn allein die von Harlem endsetztt werdenn, damitt sie ein wenig lufft schöffen können, dan ein solliche langwirige belegerung die leutte in die harre verdrussig machtt, unnd werden meines erachtens, wo mann ihnen nicht baldt zue hulff kompt, die stadt verlassen mussen.

E. F. G. thue ich auch gantz underthenigenn danck sagen fur den zugeschicktten dranck und hatt mich, Gott lob, das fiber verlassen, allein das noch grosze mattigkeitt vorhanden ist. Ich woltte, das E. F. G. ich fur solliche sorg und vielfalttigenn erzeigtten gnedigen willen mitt meinen leib dienen konndt, solte es an meinen underthenigen dienstlichen willen nichtt mangeln.

Will E. F. G. mitt langerm schreiben diesmals nichtt uffhalten sondern sie abermals gantz underthenig unnd

dienstlich gebetten haben, Sie wollen Ir der armen betrangten Christen sach, wie bisdahero geschehen ist, also angelegen und bevolhen sein lassen, und thun E. F. G. hiemitt in den schutzs des Almechtigen bevelhenn.

Dillenberg, den 25ten May anno 1573.

Ludwig von Nassaw.

(*Archief Marburg*).

LVII.

De keurvorst van Saksen aan Willem van Hessen.

Wir haben E. L. zwei schreiben am 30 May datirt [1]) zu unsern handen empfangen. Soviel nun denn beschwerlichen zustandt in denn Niderlannden unnd die ungeverliche vorschlage zum frieden betrifft, mochten wir den armen leuthen vonn hertzen gonnen, das sie des krieges und aller persecution geubrigtt wehren. Da sich auch die anderen Churfursten inn gemein der sache bei der Kay. Maj. annehmen, so wolten wir es an unns auch nicht mangelen lassen; weill sich aber Ihre Kay. Maj. inn dero nechst uberschickten schreibenn ann den Churf. zu Brandenburgk unnd unns so rundt erclertt, dasz sie nichts mit zuschaffen habenn wollen, so haben wir auch bedencken deswegen ferner etwas zusuchen oder anzupringen, welcher meinung wir denn Churf. zu Brandenburgk auch wissen.

Dresden, 7 Junii Anno 1573.

August von Sachsen.

(*Archief Marburg*).

---

1) Archives IV, 99.

LVIII.

Willem van Hessen aan den keurvorst van Mainz.

Ehrwurdigster inn Gott, besonder lieber herr und Freundt. Wir haben E. L. antwortt de dato Maintz den 22sten Junii [1]) vonn wegen guttlicher und fridtlichen hinlegung des Niderlendischen kriegswesens entpfangen, gelesenn und darausz befundenn, das E. L. sich zu widererlangung des geliebten fridenns inn angeregter sache woll bemuhett unnd dieselbige so woll zu gemeiner des heyligen Reichs als unser jedes sonderbarer wolffahrtt gern befurdertt sehen wolten.

Das aber E. L. so wenige volge gehafft und sich der von Alba dahin erklertt, das zu erlangung einiger fridtshandlung gahr kein hoffnung, solchs vernehmen wir des dem gantzen heyligen Reich inn gemein, und dan auch uns unnd allen andern den Niderlanden benachpaurten stenden, durch solch hochschedliches krigswesenn zuwachsenden unhails und schadens halben zwar gantz ungern, weill es aber je die gelegenheitt hatt, wie der vonn Alba sich erklertt, musz mans Gott, dem Hern, bevelhen und heimbstellen; der wirdetts entlichen nach seinem gottlichen willen schicken.

Wir haben auch bey unser Canzley die verordenung gethan, was vor brive von unsern freundtlichen lieben vetter und bruder, dem Churf. zu Sachsen an E. L. stehendt oder von E. L. an S. L. haltendt ankommen, das dieselben jederzeitt uff verordneter post an ge-

---

1) Lodewijk was 23 Juni in deze streken om den keurvorst van de Paltz tot eene leening over te halen.

(*Huisarchief des Konings*).

horende ortte unseumlich verschafft werden sollen, daran E. L. gahr nicht zu zweiffeln.

Cassell, 28 Junii Anno 73.

Wilhelm von Hessen.

(*Archief Marburg*).

LIX.

7 Aug. 1573. Lodewijk leent van den paltzgraaf 20000 gulden op naam van de Hollandsche steden.

(*Huisarchief des Konings*).

LX.

13 Aug. 1573. Zekere van Theyllingen [1]) schrijft aan Lodewijk, dat hij met zijne zusters van uit Kerpen naar Holland wil trekken, waar hij den 23sten of 24sten denkt te komen. De vijand ligt met 8 vendels in de Bommelerwaard, maar 600 Hollandsche voetknechten zullen Lodewijk te gemoet komen en Lodewijk zal de vendels dus kunnen „aufheben." Rammekens is bezet en de Spanjaarden muiten tegen Alva, wiens afzetting zij van den Koning verlangen. Middelburg zal spoedig vallen. Dit laatste schrijft ook Ghislain de Fiennes uit Keulen den 14den Aug. aan Lodewijk.

(*Huisarchief des Konings*).

---

1) Mij onbekend.

LXI.

Willem van Oranje aan zijne broeders [1]).

Dieweill ich woll erachten kan, das Ir gross verlangen hatt zuvernehmen, wie es allenthalben umb meine sache geschaffenn seye, so hab ich nicht underlassenn wollen Euch zu erkennen zugebenn, was gestalt der liebe Gott uns uffm Mehr uff der seitenn nachm Watterlandt nechstverschienenn Montag, den 12^{en} diss Monats Octobris, einenn glucklichen sieg verliehenn.

Es hatt sich vor etzlichen tagen der Graff von Boussu mitt einer guten antzall schieffenn aus Ambsterdam uff das Zuydersee herausgethan, inn willenns etzliche der unsernn zuerschnappenn oder zum wenigsten etzliche stett am Meer gelegenn inn seine gewalt zupringen; dessen ist mein Gubernator zu Watterlandt, der her Schneu [2]), beneben dem Ammirall und haupleutten uff unserer des ortts haltenden Armaden innen worden und seindt mit iren schiffenn, so nahe als ein buchsenschosz reichen möge, an den feindt geruckt und die anckern ingeworffenn.

Als nun die beide Armaden etzliche tage jegen einander gelegen, seindt darunder vielle scharmutzell ergangen und hatt sich demnach am nechstvergangnen Sontag, den 11^{en} diss Monats, des morgens umb 1 uhr die schlacht zwischen beiden Armaden gantz hefftig erhoben und gewehrett bis uff den volgendenn

---

1) Groen IV, 227, spreekt van een brief van den 11^{den}. Dit zal wel den 16^{den} moeten zijn, daar de opgegeven inhoud van dien brief met dien van den onzen overeenkomt. Lodewijk was toen te Dillenburg, waar hij 10 Oct. 1573 een brief ontving. (*Huisarchief des Konings*).

2) Sonoy.

morgen umb mittagszeitt, das also der mehrer theill der feinde erlegt unnd berurtter Graff vonn Boussu mitt allen seinem gesinde, auch der her von Gruninga und viell andere hern unnd vom Adell aus Hollandt, derenn ungefehrlich ann der zall 40 seindt unnd es allewege mit unsernn feinden gehalten habenn, gefangenn wordenn.

Mann hatt den Graven von Boussu inn die statt Horne unnd die andere gefangene an andere ortter gefurtt. Es ist auch ein hispanischer heuftman, Corquera genennt, beneben andern mehr hispanische heuftleuttenn unnd soldaten, dartzu noch viell andere soldaten aus vielen nationen gefangen wordenn.

Der Graff vonn Boussu war uff unserer feinde admiralsschiffe, welch schiff mitt 32 grossen metallstuckenbuchsen munirt unnd versehen gewesenn, und hat der mehrer theil solcher stuckbuchsen 25 ℔ eissens geschossen.

Von und aus demselbigen schiffe des Admirals haben die unsern noch drey grosse und uber dieselbenn noch 3 oder 4 etwas geringere schiffe erobert und uff denselbigen bey 50 stuckbuchssen klein und gross bekommen.

Die ubrigen schiffe der feinde haben sich in die flucht begeben, werden aber von den unsern verfolgett, in hoffnung etzliche zuereylenn.

Dieweill dann Gott der Allmechtige uns allein diese victori gegeben, so ist auch pillich, das wir Ihme allein dancksagen und die gewisse hoffnung fassenn, das diese victori nicht die letzte sey, so uns sein Allmechtigkeitt verleyhenn, unnd das Gott unser gerechten sachen (es sey unserm feinde so leidt, wie es wolle) beystehenn unnd die schutzen unnd handthabenn werde.

Der feindt, wie Ir wisset, hatt 7 wochen vor Alck-

mar gelegen unnd einen stercken grossen sturm gethan, darin er viele der bestenn unnd sonderlich alte hispanische soldaten und kriegsleutte verlohrenn, ist entlich mit der belagerung uffgebrochenn unnd in solcher belagerung biss inn 2000 personen verlohrenn, das wir hoffen, er werde uns diessen winther des ortts nachm Watterlandt mitt kriegen nicht viell hindern. Es kommen uns aber zeittungen ein, das er sich starck ruste inn Sehllandt zuefahllenn, dahin ich den hern Poyet mitt einer gutenn antzall krigsvolcks zu ross unnd fuess abgeferttigt habe. Datum Delfft, den 16^{en} Octobris Anno 1573.

Wilhelm, Printz zu Uranien.

(*Archief Marburg.*)

LXIII.

Lodewijk van Nassau aan Willem van Hessen.

Durchleuchtiger hochgeporner furst, gnediger herr. Wasz mir von meinem gnedigen herrn dem Printzen vor schreiben zuekommen [1]), schicke Derselben ich hiermitt eine copey zue, darausz E. F. G. leichtlich vernemen konnen, womitt das gegentheil umbgehet; als nemlich die leuth mitt glatten worden auff ein eiss zue fuerren unnd hinwidderumb, wie mein gnediger herr der Printz unnd die gemeine stende hiertzue gesinnet und wie weit sie dem landtfrieden vertrawen. Mann spürrt auch auss dissem schreiben, wie der gefangene her von Marnix, sonst St. Aldegonde genant, inen zue gefallen schreiben und meinem herren zue dingen rathen, die ehr inn seinem hertzen

1) Bedoelde brief staat Archives IV, 302.

selbst vor gefehrlich und gantz ungewiss helt. Er kent aber meines herren gemütt wohl; darumb ist ehr so viel da kuner inn seinem schreiben.

Mein diener ist auss Frankreich wiederumm ankommen, hat alle sach inn guetem werke gefunden; hette der landtag zue Compiegne seinen fortgang genommen, so wurde der Konig erfahren haben, wass da heist untreu und ein tiran sein, dann die stende inn solcher antzal daselbsten sich versamlen wolten, das sie Im stark genug gewesen weren unnd hette mussen die morthandlung unnd andere boese thaten straffen, ein ander regiment ahnstellen oder kein Konig mehr sein. Ehr hat aber den braten gerochen und den kam stracks nach seiner mortgrube Pariss gekeret; da will ehr inen trutz pieten, das sie im schloss sachen fuertragen. Ich versehe mich aber, sie werden weiser sein unnd die vestigia ahnsehen. Des Konigs bruder ist auff dem rechten weg; Gott wolle in darbey erhalten! und hencken alle die stende ahn im. Es hat der Konig seinen weg auff Chantilly zuegenommen, aber der Marschalk von Momorantzy soll auss dem weg getzogen sein, wie mann mir schreibt, dann im wol bewust, was sie mitt im vorhaben und das sie inen mitt glatten worten gern bey dem Herrn Admiral seliger bringen wolten. Wo derselbe nunn glauben helt und sich die begirde der gueten tag nicht verfuerren lasset, dann er inn guetem wolstand unnd sehr fett ist, so sehe ich der frantzoesischen sach geholffen, Gott geb nur baldt. Es sagt mir mein diener, dass der Konig gar elendt sehe nach seiner schwachheit unnd hab itzund kein andere kurtzweill, dann dass ehr die hunde auff den gassen lass zuesammentreiben unnd jage sie dann durch die spiesse; eins teils muessten brugell haben, die andern blosse wehr, damitt ja keiner darvonkomme, unnd dass

mit einem solchen eiffer und ernstt, das er auch von ethlich seinen vornemsten dienern gehort, dass sie uberlandt gesagt, dass sey nicht koniglich oder stehe einem Konig ubell ahn, zame thiere also zue ermorden. Ich hab hier einen hencker, der soll es inen allen vorthuen und wann sie schon noch ein jar lernen. Es ist inn der warheit zue erbarmen, das die mutter das kindt von jugent auff zue solchem handeln getzogen hatt. Es moechte etwan ahn ir zum letzten auch ein mal versucht worden. Gott ist wunderbar; denn will E. F. G. ich inn seinem schutz und schirm bevelhen. Datum Siegen, in eill, den 12 Januarij 1574.

E. F. G.

Undertheniger unnd gantz dienstwilliger,

Ludwig, Graff zue Nassaw.

(*Archief Marburg*).

LXIV.

13 Jan. 1574. Hendrik van Nassau aan Lodewijk, dat de fransche voetknechten nog niet gekomen zijn en hij de zaak donker inziet.

(*Huisarchief des Konings*).

LXV.

Lodewijk van Nassau aan Willem van Hessen.

.... Auch lieber vetter, mögenn wir Euch gunstiglich nicht vorhalten, das uns zeitungen von Nürnberg angelangt, darinnen vermeldet, wie von Rom aus gein Nürnberg geschrieben, das der Bischoff vonn Coln dem papst verwilligt soll habenn, die Decreta Concilii

Tridentini unnd was dem anhangt anzunehmenn unnd dieselbigen inn seinem Erzstifft inn execution zuerichtenn, daruber der Papst hoch erfrewet unnd ihm das pallium ohnn entgelt soll bewilligt haben. Des gleichenn ist sonst vonn andernn ortenn auch ann uns gelangt, welches aber mit demjenigen, so ermelter Bischoff durch Ewern bruder anpringen lassen, ubell ubereinstimmt. Darumb wollenn wir Euch gonstiglich ermanet habenn, Ir wollet inn den sachen cautus unnd der redt, so wir alhie jegenn Euch gethan, ingedenck sein. Nam inimico reconciliato non credendum, praecipue cum haeretico non sit servanda fides.

Ludwig, Graff zu Nassaw.

(*Archief Marburg*).

LXVI.

Lodewijk van Nassau aan Willem van Hessen.

Durchleuchtiger hochgeporner furst, gnediger herr. Dissen tag sindt mir zeitungen zuekommen, das es ahn einer halben viertelstund gemangelt, das der Konig inn Franckreich die stadt Rochelle einbekommen hette. Die verreterey ist durch den Leutenampt zue Poitiers, La Haie, unnd einen, Landreau genant, getrieben worden. Nachdem aber die von der stadt nuhr eine viertelstund zuvor gewarnt worden, so sindt sie herausser gefallen, haben irer funfftzehen darvon gefangen unnd hinrichten lassen. Das ist der schoene fried. Der Konig ist auff dem weg nach Compiegnen umbgewendt unnd nach Pariss getzogen, dweil er erfahren, das die stend enderung der regierung mitt gewalt haben wollen, hatt den Marschalk von Momo-

rancy inn seiner behaussung, Chantilly genant, heimgesucht, da er zum besten tractiert worden, unnd hat sich grosse freud unnd freundtschafft dem eusserlichen geberden nach angenommen, auch gemelten den von Momorancy und den hertzog von Guissen understanden zu vertragen und gemacht, das sie einander die hand geben und zuegesprochen haben, hat auch allen muglichen fleiss mit hochsten vertrostungen und zuesagen vorgewant, wolgemelten hertzog von Momarancy zue persuadieren, das er sich zue Ihm gen hoff begeben und des gantzen regiments undernemen woelle. In quem finem disses alles geschicht, haben E. F. G. auss den vorigen handelln genugsam abtzuenemen. Der von Momorancy hat sich zum fleissigsten geweigert, jedoch entlich zuesagen muessen, innerhalb zwantzig tagen zue hoff zue erseheinen, hat aber das viertagig fieber darauff bekommen, oder nimpt sich dessen zum wenigsten ahn. Was mir sonsten weiters zuekommen, haben E. F. G. auss inligendem schreiben zu sehen. Ich kann dem wesen anderst nicht nachdencken, dann das Gott wunderbarliche straffen verhencken wirt, dann er ist gerecht.

Ich hab widderum auff das newe inn Franckreich geschickt, damitt wir aller handlung uns versichert haben moegen. Es soll auss disser unnd anderer zeitung E. F. G. nichts verhalten werden, thue derselben mich als den von hertzen dienstwilligen bevelhen, mitt bitt zu dem Allmechtigen, das ehr E. F. G. lange gesundtheit und regierung verleien wolle. Datum Dillenberg, den 18 Januarij Anno 1574.

E. F. G.

Undertheniger und gantz dienstwilliger,

Ludwig, Graff zue Nassaw.

Auch hochgeborener furst, gnediger herr, schreibt mir der vonn Königstein [1]), das der Duca de Alba bey I. L. zu Kutschforth im landt zu Lutzemburg vor vierzehen tagen gewesen unnd also forthan nach Lottringen unndt Burgundt getzogen, haben Lutzemburg unnd Diedennhoven auff die linke handt liegen lassen. Was die knecht, davon E. F. G. ich berichtt zuschreiben wollen, belangtt, will Derselben ich dienstlich nicht verhalten, das derenn nicht mehr als hundert und dreissig seindt, habenn der ortt zu Metze und daherumb vonn wegen dessenn, das sie der Religion zugethann, iren dienst in den besatzungen nicht behalten mögen unnd also auff ire gefhaar hieher zu mir kommen, der hoffnung, ich werde anweisung unnd gelegenheitt findenn können, wie sie zum herrn Printzen fuglich in Hollandt kommen mögen.

(*Archief Marburg*).

LXVII.

Lodewijk van Nassau aan Willem van Hessen.

Durchleuchtiger hochgeporner furst, gnediger herr. Es werden E. F. G. zweifels ohn nuhnmer mein schreiben entfangen unnd darauss, wie es mitt der entreprinsse der statt Rochelle ergangen, vernommen haben; auch darauss genugsam abnemen, warum das schreiben, davon E. F. G. mir copiam zuegeschickt, ahn dieselbe aussgangen; denn waren sie nicht schul-

---

1) Oom van Prins Willem van moederszijde; zie Archives II, 498; III, 18 en IV, 261.

dich, so wurden sie mitt solcher stadtlicher entschuldigung nicht vorgreiffen. Mich dunckt, es ist inen, gleich mir war, do ich noch inn die schuel ging: hatte ich meiner mittgesellen einen blutrustig gemacht, so bieget ich zeitlich vor und wust fein die schult auff einen andern zue legen; konnen das die kinder, so nimpt es mich ahn den altern so viel da weniger wunder, unnd ist im gewisslich anders nicht dann wie E. F. G. inn irem schreiben vermelden, das der Konig von Poln noch inn Deutschland ist.

Gott hat gleichwohl die guete leuth zue Rochellen wunderbarlich erhalten, dann es nicht umb ein viertel einer stunde gefehlet hat, dass La Haie, so Lieutenampt zue Poitiers ist unnd sich gegen den Marschalk von Momorancy, den von Cossé, monsr de la Noue, die stadt Rochelle unnd andere vor Huguenotte ausgeben, inen auch die ursachen, so die farb genug gehapt, seiner resolution, ja wann mann den Koenig umbrengen wolt, entdeckt[1]) mitt ethlich hundert mann inn der stadt kommen were. Gott hat darneben gewollt, das die gemelte hern demselbigen boesewicht dieses auff seine vorgeben geantwortet[2]): Sie wustten anders nicht, die Huguenotten seien mitt dem Konig wohl zuefrieden; das er sich aber lauten lasse, er woelle von wegen dessen, das inn der Konig das begerte officium nicht gab, concedieren wollen sich gebrauchen lassen den Koenig umbtzubringen, das konten sie nicht anders dann vor ein leichtfertig schelmenstuck halten, wolten es auch Iro Maj. nicht

---

1) In margine: Mitt sampt einem Landreau genannt.

2) In margine: Diesser boeswicht hat sich ahngenommen, er sey mit dem Konig ubell zufrieden, damitt er der Huguenotten heimlichkeit erfahre, uud ist, wie man mir schreibet, von des Kon. mutter hierzue bracht.

verhalten; ist also von den vornembsten abgewiesen worden, hat aber unter dem gemeinen man so viel glaubens gefunden, das sie ein mitleidens mitt im gehapt unnd ethliche im geraten, das er sich nach der Rochelle begeben soelle unnd daselbsten so lang verharren, biss das man etwas guetes mit reiffem rat und bedacht anfangen moechte; darauf er disse verreterey gefundiert unnd sich ahngenommen, er woelle solchem rath folgen. Ich hoffe, disses soll nicht allein denen von der Rochelle sondern auch anderen die augen auffthuen.

Was E. F. G. von dem Bischoff von Coellen vor bericht einkommen [1]), hab ich gesehen unnd soll darauff derselben nicht verhalten, das mein brueder unnd ich desselben endts halber gar fleissige nachforschung gehapt. Es hat auch mein bruder, Graff Johann, vor disser zeit ahn I. F. G. geschrieben unnd gebeten, sie wollen sich des ortts inn kein jurament einlassen, biss ehr, mein brueder, seine Churfurstliche Gnade mundlichen bericht gethan; befinden so viel auss gemelter nachforschung, auch des Bischoffs antwort, das er noch frey sein soll. War ist es, das ehr sich erbotten fidem catholicam zue schwoeren. E. F. G. werden die gewissheit disser unnd anderer mehr particulariteten inn kurtzen tagen haben, dann mein bruder, Graff Johann, unnd doctor Oehm [2]) nuhnmehr inn der widderker seindt unnd werden gewisslich die schweren allenthalben auffgepetzt haben. Hiermitt will E. F. G., deren ich underthenige ahngeneme dienst zuertzeigen von hertzen geneigt unnd

1) Zie Archives IV, 335.

2) De bekende paltzische theoloog Ehem; zie Archives IV, 537 vlg.

begirig binn, dem Allmechtigen bevelhen. Datum Dillenberg, den 19 Januarij Anno 1574.

Was mir von Hanau vor schreibenn zuekommen haben, E. F. G. beyverwart zue sehen; wiewol nichts besonders darinnen vermeldet, so hab E. F. G. ich sie jedoch nicht verhalten sollen.

E. F. G.

Undertheniger unnd gantz dienstwilliger,
Ludwig, Graff zu Nassaw.

(*Archief Marburg.*)

LXVIII.

Febr. 1574. Christoffel van de Paltz neemt 8000 gulden uit Dillenburg mede tot betaling der troepen.

(*Huisarchief des Konings*).

LXIX.

Lodewijk van Nassau aan Willem van Hessen.

Durchleuchtiger hochgeporner furst. E. F. G. schreiben hab ich entpfangen und verlesen und soll Deroselben auf begerte antwort in underthenigkeit nicht verhalten, das, so viel Graff Simon von der Lippe belangt, die sachen dermassen geschaffen, das, da ich ungeverlich vor drey viertel jharr bey E. F. G. zue Cassel gewesen, ich S. L. das erste mal gesehen undt kundschaft mit ihr gemacht, da wir under anderen reden auch des kriegswesens gedacht und sich I. L.

so viel vernemmen lassen, das sie lusten hetten einen Christlichen, ehrlichen zug mit zu thun, damit sie ihre junge tage nicht also verleben musten und heut odder morgen so viel da bass ihren vaterlandt, fursten und herrn dienen konten; daruff ich mich erbotten, dieselbe, wan ettwas vorfallen wurde, dessen zuverstendigen und da ich bey dem handel sein wurde, allen muglichen fleiss vorzuwenden, damit S. L. ettwas vor einem andern sehen und lernen mochten, alsob sie mein eigener bruder weren. Haben auch darauff unsern abschiedt genommen und einander die zusage gethan. Das ich aber umb S. L. gelegenheit, ob sie mher bruder haben, wer derselben vormunder seie und anders mher, ettwas gewust haben solte, mogen E. F. G. gewisslich glauben, das ich mich derselben nie nicht erkundiget. Ist auch mein sinn und gemuet dahin nicht gerichtet, das ich weder S. L. noch jemandts anders widder seine gelegenheit und willen von wegen gethaner zusage dringen solte. Weniger hatt mir nicht gepuren wollen dan S. L., das itzo ettwas vorhanden, zuverkundigen, nachdeme ich ihr solches zugesagt; da es auch S. L. gelegenheit sein wurde itzo oder uff ein ander mhal mitt vortzuziehen, wolt ich mich nicht allein wie ein vetter sonder wie S. L. leiblicher bruder mitt aller befurderung verhalten.

Was mir dissen abent, seidt ich E. F. G. schreiben empfangen, vor zeitungen zukommen, haben Sie beyliegend zu sehen, konnen dem Allmechtigen nimmermher genugsamen danck sagen, vor solche gewaltige victori [1]), darinnen wir genugsamb sehen, was er bey den seinen thut, wan die menschenhulff aus ist; wie

---

1) De slag bij Roemerswaal, 29 Jan. 1574.

wunderbarlich er erhelt und auch dasjenige, so man nicht woll hoffen darff, uberflussig zuschickt. Ich will mich auch neulich versehen, dieweil an dissem orth, da der herteste puff auszustehen gewesen, Er solche genade erzeigt, Er werde des andern tags, da sie die schif, so in Antorff zugericht und zu den flandrischen haben stossen wollen, und die unsere uf der andern seitten den wegk nach Flandern zue, in dem Hunndt genannt, zusammengestossen, die seine nicht verlassen haben; und ob es ihnen schon gerathen were, das sie unsere schiffe in die flucht geschlagen, nachdem sie fast starck und wol gevugt, so wurde es die muhe nemmen einige proviandt in Middelburg zu bringen, von wegen dessen, das sie vor dem hause Ramken voruber und daselbst sich noch durch andere mere schiffsordnung schlagen mussen. Ich versehe mich, innerhalb zweien tagen derohalben ettwas gewisses zu haben, welchs E. F. G. mitt sambt allem deme, so weitters zukommen mochte, unverhalten pleiben soll.

Nach dem E. F. G. ich am letzten eine frantzosische regenkapf zuzuschicken zugesagt, so hab ich dieselbige gegenwertigem E. F. G. diener zugestellet, E. F. G. dieselbige neben erpietung meiner gantz underthenigen und willigen dienst von meinetwegen zu presentieren, mitt gantz dienstlicher pitt, Sie wollen solchwelches prasent zu genaden auffnemmen.

Das E. F. G. mir das wenige, so Sie aus Engellandt vor zeitungen bekommen, also gnediglichen zugeschicket, thue ich mich zum dienstlichen bedancken, kan bey mir anderst nicht finden, dan das der Almechtige Gott diesse verretherey mit der stadt Rochell ihnen zur warnung biss fast zu der execution verhenckt. Und mussen E. F. G. das nicht seltsam finden, das nach diesser itziger welt gelegenheit in den stadten

die burger nicht alle eines sinnes sein, undt sonderlich in der stadt, da es vor dieser zeit gar ein seltsames volck gehabt hatt. Sie werden aber nuhnmher gutt ursach haben, alle argwönische, deren den nicht wenig ist, auszujagen, welches ihnen der Konig biss daher zu seinem vortheil nicht hatt errathen wollen. Ist es war, wie die zeitungen lauffen, das der von Biron und der von Lyden diese antreprinsse gepracticiert haben, so kenne ich sie dermassen, und sonderlichen von Biron, mit dem ich gantz familiair bin, das sie es ohne aussdrucklichem bevelh des Konings nicht understanden haben. Gott gebe, sie sagen zu hoff, was sie wollen.

Hiermitt thue E. F. G. ich mich, als Ihr von hertzen dienstwilliger, bevelhen; der Almechtige wolle E. F. G. zu langwieriger regierung und guter gesundheit jederzeit erhalten. Datum Siegen, den 7 Februarij Anno 74.

E. F. G.

underthenigster und gantz dienstwilliger

Ludwig, Graff zu Nassaw.

(*Archief Marburg*).

LXX.

8 Maart 1574. Willem van den Berghe schrijft uit Bremen aan Lodewijk, dat hij dezen zeer belangrijke brieven heeft gezonden; hij vraagt, of zij ontvangen zijn.

(*Huisarchief des Konings.*)

LXXI.

Eckebrecht von der Malsburg aan Willem van Hessen.

Durchleuchtiger hochgeporner furst, gnediger herr. Nechst erbietung meiner unndertheniger gehorsamen und jederzeit willigen dienste, soll E. F. G. ich underthenig nicht verhalten, das ich gesterigs tags bey einem glaubhafftigenn vonn Adel, so von der kriegsleuten bey Mastrich kommen [1]), gewesen, von dem ich verstanden, das sie nichts aussgericht, allein ein scharmutzel gehalten, uf welchem ires theils etwa ein 14 oder 15 schutzen undt drey reysige, uff der ander seyten aber uber der 30, darunter auch der Capitan uber das kriegsvolck inn Mastrich, geblieben, denen Moritz von Donepe erstochen unndt etliche brieffe, die er Graff Ludwigen von Nassaw behandet, bey inne gefunden.

Es hab auch Graff Ludwig sich vernemen lassen, das derselbe Capitan, der sich sonsten manlich gehalten und wol verwehret, gut ab sey, dann er allerley aus den briefen befunden; hette auch, da sie inen grieffen, sich wol mitt ein dreissig tausent kronen lossen konnen. Man hat mit den reutern vleissig gehandelt noch einen monat zu dienen, so wolte man ihnen also bald ein halben monat solts unndt nach ausgang desselben der ander helffte erlegen. Er aber hat vermerckt, obwol die rittmeister willig, die gemeine reuter doch dartzu kein lust haben, diewel sie so bloss, irer rustung unndt wagen im mangel stehen. Das fussvolck soll geschworen haben,

---

1) Zie Archives IV, 332.

sich zu wasser unndt lande, wo man irer bedarff, gebrauchen zu lassen. Bericht mich auch, das sie nicht inn einem leger liegen, unndt hab der Pfaltzgraff den abt zu Klosterrode geschetzt umb 20000 fl.; er hab aber nichts wollen geben; also sey das closter sampt seinen zugehorigen weygerhoven unndt gutern angesteckt unndt verbrant.

Es hab auch dieser von Graff Ludwigen gehort, das er noch 800 schutzen undt 400 leichter Pferde gewertig; wan sie dieselbigen bekemen unndt diese teutsche reuter dann auch bleiben wolten, so wolten sie es gleich weiter versuchen.

Sonst hab auch ihnne, Graff Ludwigen, des Konigs von Franckreich einigster bruder 120 ausserlesener Gassconischer schutzen, wol geputzt mit iren vergulten sturmhauben unndt rapieren, zugeschickt, uff ihnen, Graff Ludwigen, zu warten. Dieselbigen seindt aber von den Burgundischen irer wehr undt rustung beraubt auch wieder zuruckgewiesen worden, desswegen Graff Ludwig den Bischoff von Luthick beschrieben haben soll unndt die antwort bekommen, das den Gasconiern alles, was ihnen genommen, solle restituiert werden.

Alhiero werde ich von einem guten man vonn Adel auch vor gewiss bericht, das des von Schaumbergs reuter zwe fahnen, nemlich Buchardt Werpub undt Claus von Zeitsen, den 31 Aprilis sollen antziehen, haben ufs pferd zehen thaler zum anritt geben. So sollen sich auch hertzogs Erichs rittmeyster unndt Baltzar von Wulffen, der ein Oberster uber etliche fahnen sein soll, mit allem vleisz bemuehen, die reuter sich auch rusten unndt pferde kauffen. Es werde aber wenig geldts aussgegeben, wie dann den rittmeystern geschrieben unndt an sie begeret den ersten verleg zu thun; sol ihnen wieder erlegt werden,

unndt sey die vertrostung, das man alle stunde gelts gewertig.

Der vorgeschriebene gute gesell, so von Mastrich kommen, hat mich auch glaublich bericht, als er uf seinem (weg hieher zu) [1]) ziehen zu Collen gewesen, da er von einem (gutten) man, den er wol bekant, verstanden, (dass die Burgun)dische sich fleissig nach geldt bewerben, beyde zu Collen unndt in andern stedten, gleichwol (nichts) erlangt unndt sichs also ansehen lasse, dass ... der seyfe auch nicht wol gespickt sey. So sey auch, wie er von den kriegsleuten abge(nommen), zeitunge kommen, das der Printz abermals ... mitt kauffmanswahr, so aus Portugal geschi(ckt), ... gelegt, deren einer Johannes von Wolmer, welcher noch beim Printzen unndt die gantze (zeit bey) S. P. G. in Hollandt gewesen, geschenckt, da(selbst fur) 6000 fl. verkaufft haben soll.

Dieweil ich nuhn diess alles von den beiden guten (leuten), so ich glaubhafftig halte, gehoret, so habs E. F. G. ich nicht verschweigen können, denen ich mich hie(rmit) underthenig bevelhe. Datum Paderborn, 28 Märtz 1574.

E. F. G.

Undertheniger gehorsamer unndt williger,

Eckebrecht von der Malspurgh.

Post scripta werdt ich berichtet, das diesen tag ein pferdt oder zwelffe, so auch von den reutern bey Mastrich kommen, alhier durchgetzogen. Wirdt ge-

---

1) De brief is gedeeltelijk beschadigd; het ontbrekende is door mij, zoo goed mij mogelijk was, aangevuld, de aanvullingen zijn door haakjes aangeduid.

sagt, das ihrer viel widerumb abziehen, etliche auch bleiben sollen; zu was endt, weis man nicht.

(*Archief Marburg.*)

LXXI.

De Raden der 4 rijnsche keurvorsten aan Jan en Lodewijk van Nassau.

Wolgeborne Graven, E. G. seien unnser unnderthenige dinst ider zeit zuvorn, genedige hern. E. G. mogen wir unnderthenig nit verhaltten, das die hochwurdigsten durchleuchtigsten unnd hochgeborn des heyligen Romischen Reichs vier Reinische Churfursten, unnsere gnedigste hern, ettlicher vorstehender gemeiner sachen halb unns allerseits anhero genedigst abgefertigt. Wan dan beneben anderem E. G. itzigen kriegswesens auch gedacht unnd dabeneben vorkommen, als solt dasselbige sich in kurtzem zum abzug richten. Als haben wir umb gemeines besten willen unnd aus mehrertheils habendem befelch nit umbghen mogen, E. G., an deren friedtliebendenn gemuet unnd das Sie hierinnen vor sich selbsten den Reichs Constitutionibus nachzusetzen gesinnet seyen, wir unns gleichwoln keinen zweiffel machen, hiermitt angeregter des Heiligen Reichs heilsamer Constitutionen unnd ordtnung zu erinderen, der gewissen zuversicht, E. G. werden sich derselben diesfals auffgerichter ordtnung unnd was sonderlichen der caution halben verstehen, deren wir dan E. G. uffgefordern sich nit zuvorweigern, sambt inverleibten straffen selbst zuberichten unnd sich sambt deren unnderhabendem kriegsvolck in irem abzug, da unnd wan derselbige ervolgen soltte, dermassen zuerzeigen wissen, damit

die Standt, so damit betroffen, zu clagen nit verursacht. Darzu wir dan E. G. hiermitt unnderthenig unnd wollmeinendt ermanet unnd Denselben unns zu genaden befholen haben wollen. Datum Bacharach, den 31 Martii anno 74.

E. G. unnderthenige willige der vier Reinischen Churfursten naher Bacharach abgeordtnete Räthe.

(*Huisarchief des Konings*).

LXXII.

De Raden der 4 rijnsche keurvorsten aan hertog Christoffel van de Paltz.

Durchleuchtiger hochgeborner Furst, E. F. G. seien unnser unnderthenige dinst iderzeit zuvorn, genediger herr. E. F. G. mogen wir unndertheniglich nit verhaltten, das die hochwurdigsten durchleuchtigsten unnd hochgeborn des Heyligen Romischen Reichs vier Reinische Churfursten, unnsere genedigste hern, ettlicher vorstehender gemeiner sachen halb unns allerseits alhero genedigst abgefertigt. Wan dan beneben anderem E. F. G. itzigen krigswesens auch gedacht unnd daberleben vorkommen, als solt dasselbige sich in kurtzem zum abzug richten. Als haben wir umb gemeines besten willen unnd aus mehrertheils habendem befelch nit umbghen mogen, E. F. G., an deren friedtliebendenn gemuet unnd das sie hierinnen vor sich selbsten den Reichs Constitutionibus nachzusetzen gesinnet seyen, wir unns gleichwoln keinen zweiffel machen, hiermit angeregter des Heiligen Reichs heilsamer Constitutionen unnd ordtnungen zu erindern, der unnderthenigen zuversicht, E.

F. G. werden sambt dero unnderhabendem kriegsvolck in irem abzug, da unnd wan derselbige ervolgen soltte, sich itzt mehr zugeregter Reichsordtnung unnd Irer hiebevoren geleisteter caution gemass unnd also ertzeigen, damitt menniglich uhnbeleidigt pleiben moge. Darzu wir dan E. F. G. hiermitt undertheniglich unnd wolmeinendt ermanet unnd Derselben uns zu genaden befholen haben wollen. Datum Bacharach, den 31 Martii anno 74.

E. F. G. unnderthenige gantz willige der vier Reinischen Churfursten naher Bacharach abgeordtnete Räthe.

(*Huisarchief des Konings*).

LXXII.

Willem van Hessen aan den keurvorst van Saksen [1]).

Ihr lieber vetter, schwager, bruder undt gevatter. Die meinung mogen wir E. L. nicht vorhaltenn, das diese stunde unserer Rethe einer, im Stifft Paderbornn wonhafft, bey uns ankommen undt uns angezeigt, wie das ein knecht, so under ihm gesessenn, denn er auch woll kentt, aus Hertzog Christoffs hauffen kohmmen undt angetzeigtt, das uff denn Oisterntagh beide hauffenn uffgetzogenn, der Pfelzische uff dieser, der Spanische uff jenner seyten der Masz, und seyen also denn Montag und Dinstag nebenn einander hehrgetzogen, also das, obwoll die Spanischen gern herruber an die Pfeltzischen gewesenn, sie doch nicht woll hettenn mogen an sie kohmmenn.

1) Dezen zond hij sedert Maart berichten over de Nederlanden.

Denn Dinstag aber inn der nacht wehrenn die Spanischen uber die Masz inn der still herrubergetzogen, also das sie den Mittwochen zue morgen, wie die Pfeltzischen ire nachtwacht abgefuhrtt, mitt zweyenn geschwadern Weltschen mitt ihnenn zue scharmutzeln angefangen, uff welche Moritz vonn Donef, so Pfeltzisch gewesenn, getroffenn, dieselben zwey geschwader inn die flucht pracht und erlegt, furtter ann des Schengkenn vonn Duttenbergs fahnen gesetzt unndt die auch getrennt. Under des were Hertzogh Christoff, auch Graf Heinrich vonn Nassaw, uff die Spanischen schutzen, welche inn irem vortheil gelegen, unversehenns troffenn, welche so dapffer uff sie geschoszen, das Moritz vonn Donef zweymahell geschossen undt under seiner fahnenn acht vom Adell undt inn die funfftzig knecht, auch Hertzog Christoff selbst und Graff Heinrich von Nassaw uff der walstatt todt pliebenn aber Graff Ludwig von Nassaw hartt verwundt wordenn [1]), der, wie der knecht sagt, auch gein Essen soltt pracht sein und daselbst liegenn. Es hettenn auch die Spanischen den Pfeltzischen biss geinn Bommell durch ein dick holtz, darin viell todt pliebenn, gevolgett, das also der gantze hauff getrennt, wie sie auch nunmehr allen tag hauffenweis wurdenn ankommen undt irer schon etzliche ankommen wehren.

Wo nun dem also, wie wirs warlich mehr sorgen als hoffen, tragen wir inn warheitt mitt den guthen leutten, die in denn handell uffgangen und insonderheitt mitt Pfaltzgrafen Christoff, als den wir optimae indolis et magnae spei adolescentem je undt allwege gehaltenn, ein trewes hertzlichs mittleiden. Wir bitten

1) In een ander bericht staat, dat hij „oben am dickenn bein mit einer kleinen kuegel verwundet und mit etlichn reutern in der flucht davonkommen sei".

aber, E. F. G. wollenn diss alles inn gutter geheym bey Ihr lassen pleibenn, biss das wir derenn dinge satternn bericht bekommen, dan uff eines knechts aussage nicht viell zubawenn; dieweils aber ein bekannter knecht undt alle circumstantias dermaszenn weisz zuertzelenn, wie er dann auch insonderheitt angetzeigtt, das der rittmeister Moritz von Donef geschoszenn, auch seiner bruder drey, und darnebenn acht vom Adell, darunter dann ein jungker Otto Keffler auch gewesenn, dodt pleiben, so habenn wir warlich sorge, es werde die geschicht nuhr viell zue wahr sein, wie uns dan itzt inn dieser stunde vonn einem beglaubtenn ortt zeittungen umkommen, das sie, die Pfeltzischen, denselben zugk die Masz hinnab nach dem Printzen zunehmenn furhabens gewesenn.

Woltenn wir E. L. in eyll furter nicht pergen, Dero wir.... Datum Cassell, am 20ten Aprilis, Anno 1574.

Willhelm tzu Hessenn.

Zettell. Post scripta schreibt uns ein vornehmer vom Adell aus dem Stifft Paderbornn, Schonberg Stipell genantt, wie E. L. ab beyliegender abschrifft zusehen und darauss zuvernehmenn, das solche zeittungen des Pfeltzischenn kriegsvolks neiderlage halben fast ubereinstimmen.

Wilhelm tzu Hessen.

(*Archief Marburg*).

LXXIV.

Dezelfde aan denzelfden.

Hochgeborner furst, freundlicher lieber vetter, schwager, brueder unnd gevatter. Jetzo kombt unns ein

schreiben vonn denn Gravenn vonn Newennar ein, wie E. L. ab beiligenden copien zuesehen, daraus E. L. zuebefinden, das Hertzog Christoff Pfaltzgraff, Graff Luedwig und Graff Henrich vonn Nassaw noch inn lebenn, ohne das Graff Henrich durch einen arm geschossenn, und an einem heimlichen orth beieinander sein sollenn. Was unns weitter deszwegen einkombt, pleibt E. L. auch unverhalten. Datum Cassell, am 21ten Aprilis anno 74.

Wilhelm Ludwig tzu Hessenn.

Eben obbemelte zeittungen schreibt Graff Johan von Nassaw gemahlin ann unsere geliebte gemahlin, wie E. L. hirneben zusehen [1]).

(*Archief Marburg*).

LXXV.

Dezelfde aan denzelfden.

Ihr lieber vetter, schwager, bruder undt gevatter. Nachdem sieder jungstverschiener niederlagen bey Nimwegen von Hertzog Christoffen Pfeltzgrafen und den beiden Graven van Nassaw gahr widerwertige zeittungen spargirt wordenn, ein zeitt das der Hertzog unndt Graff Heinrich uff der walstat dott funden und Graff Ludwig darvonkhommen, darnach das Graff Heinrich plieben aber Hertzogh Christoff und Graff

1) Ook 26 Mei was Willem van Hessen niet zeker van het lot der vorsten: hij meldt op dien datum aan August van Saksen „das uns angesternn von unserm bruder, Landtgrafen Philips, schreiben zukhommen, das Graff Adolff von Newenar S. L. selbst angezeigt, Hertzog Christoff und Graff Ludwig seien noch inn leben, welche er auch nach der niderlage selbst gesehen habe"!

Ludwig verwundt doch darvonnpracht wordenn und sich ann einem heimblichen ortt enthalten solten, wie sich auch etzliche vernehmen lassenn, das sie die selben hern selbst nach der niderlage gesehen hetten, und man gleichwoll solchen ortt, da sie sein solten, uber alle gehapte vleiszige erkundigung biszhero nicht erfahrenn konnen; so mogen wir doch E. L. nicht verhaltenn, das uns gesternn unser undersasz vom Adell, Frederich vonn Herttingshausenn, welcher seinen vettern, Ewaltt von Herttingshausenn, so in berurtter niderlage von den Spaniern gefangen wordenn und ein zeittlang zue Wierdt geseszenn, mitt einer ranzion erledigett, angezeigtt, das ein vornehmer Spanier, Baptista genamt, Hertzog Christoffs felttzeichen, sein ringbittschafft und sein kleinott, so er stetts am halse getragenn, daruff seines hern vatters und des Hertzogs vonn Lottringen biltnus gegossenn, auch sein schwerdt, dolch und anders bey sich habe und sich gegen gedachten Herttingshausen vernehmen lassenn, das derjenige, dem solche geschmeyde gewesenn, durch seinen, des Spaniers, knecht under dem harnisch hinein erstochen, und ob er woll demselben seinem knecht 6000 cronen zue ranzion gebottenn, so hab er doch den knecht angeruffenn, wo er ihnen gefangen nehme, so wolte er ihnen selbst erstecken.

So sey auch Hertzogk Christoffs pferdt, so er gerittenn, under den Spaniernn.

Sovill Graff Ludtwigen betreffe, habe einer vom Adell, Gottfortt genannt, inn dem treffen Wambachen, Hertzog Christoffs stalmeistern, welcher noch uff dem Castell zu Antorff gefengklich gehalten werde und drey tage bey gedachtem von Herttingshausen zu Werdt gefenglich geseszenn und ihme diese anzeige gethan, angeruffen und gebettenn, das er ihme seinen hern, Graff Ludtwigen, welcher hart geschoszenn,

wolte helffenn abfuhrenn. Als nun diese beide zue Graff Ludtwigenn kommen, hette er, Wambach, gesehen, das der Graff oben durch ein achsell geschoszenn gewesenn auch albereits gerossellt und mitt der linkten handt umb sich geschlagen und sie von sich gewiesenn hette; under disem wehr der Gottfortt durch denn kopff geschoszenn wordenn, das er so baltt doitt plieben, und die Spanier so hartt uff ihnen, Wambachen, gedrungenn, das er den grund verlassenn mussenn. Graff Heinrichen vonn Nassaw habe einer vom Adell mehr dan ein halbe meill wegs bey der handt gefuhrtt, ihnen davon zu pringen, aber endlich, wie die Spanier so hartt uff sie gedrungen, haben denselben auch verlassen mueszen.

Dahero wir es gentzlich dafur haltenn muszenn, das ermelte hern, welchs wir ihnen warlich aus trewem mittleiden vergonnen, alle drey daruff gangen. Gott der herr wolle ihnen ein froliche ufferstehung verleyhenn.

Es hab auch der Gubernator zue Wierdt obbemeltem Friederichen vonn Herttingshausen, welcher seinen vettern mit ranzion erledigt, antzeigen lassenn, das ihme gewisse zeittungen zukommen, das der Printz uff einer seitten apoplexia gar gerurtt wehre und solten ihnen etliche schon dott sagen. Graff Johann vonn Nassaw aber habe solchs nicht glauben wollenn und furgegebenn, das er noch vor vier tagen schreiben vom Printzenn gehaptt, das es umb ihnen noch gar woll stehe.....

Ziegenhain, am 4 Junij Anno 74.

Wilhelm Ludwig tzu Hessen.

(*Archief Marburg*).

LXXVI.

Frederik van de Paltz aan Willem van Hessen.

Unser freuntlichen dinst, auch wasz wir liebs undt guts vermögen altzeit zuvor, · hochgeborner furst, freundlicher lieber vetter, schwager und sone. E. L. schreiben vom 29 jungstverschienen monats Julii habenn wir gelesen und daraus, wasz Sie von zweien ohrten hero unzers sons, Herzog Christoffs Pfaltzgravens und Graf Ludwigs zu Nassaw halben, als solttenn sie beide gefangen unnd zu Antorff uff dem citadel heimlich gehalten unnd hart verwhard, angelangt, verstanden, thoen unsz solcher anzeige unnd der ferneren angehangten communication, wasz Sie von dem franzosischen gesandten desselbenn konigreichs itzigen standts halben erkhundigt, gegen E. L. freundlich bedancken. Hattenn E. L. hieruf gern zeitlicher beantworttet, so seind wir doch in hoffnung gestanden ein mherere gewissheit inmittels unsers sohns halb einzubekommen, die E. L. von unsz unverhalten plieben were. Wir geben aber E. L. freundlich zuvernemmen, nachdem unsz ein zeitlang hero so muntlich so schriftlich anzeige furgebracht, als sollte unser sone unnd Grafe Ludwig beisammen in leben und bei einem vom Adell, ... weil er gefahr darob zu besorgen unnd inn der Niederlendischen regirung geseszen, sie beide allerdings verleugnet unnd nichts von sich schreiben lassen wolte, bisz sie geheylet, wolte er sie zu gelegenheyt selbst davon bringen; desgleichen auch von der Gravin von Berg ausz Bremen ein solchs schreiben ergangen, so fast dohin zu verstehen gewesen, als ob unnser sohn undt Graf Ludwig bey ir daselbsten gesehen worden; habenn wir nicht underlassenn vertraute personen an underschiedliche ohrt zum zweiten mahl

inn die Niederlandt, besonders an die ende, so unsz furnemlich angetragen, dann auch gehn Bremen abzufertigen unnd sonsten alle mugliche erkundigung zu brauchen. Wir konden aber einiche gewiszheit, sonderlich dasz sie bede oder deren einer noch bey leben, nicht erlangen unnd vernemmen von denjhenigen etlichen, so beim handel gewesen, dasz nitt wohl muglichen gedachter unser sohn unnd Graf Ludwig beisammen sein könden, dweil Graf Ludwig zeitlich geschoszen ist, dasz seins lebens wenig hoffnung gewesen. Dasz aber sie bede oder deren einer gefangen sein sollten, könden wir viel weniger glauben, dann den Spaniern der mut sonst viel anderst wachsen, auch der Gubernator inn denn ausschreiben, so baldt nach der slacht an etliche höfe ervolgt, der verhafftung zum wenigsten etwas gedacht haben wurde, wie auch einicher von denjhenigen, so gefangen, an benentten ohrtten gewesen unnd erledigt, ghar keine anzeige davon thun könden, und sonderlich einer vom Adell, den unser sohn der zeit vor sein stallmeister gebraucht unnd zu Antorff im citadel noch gefangen, unsz bey einem andern erledigten zuentbotten, dasz er unseren sohn gleich nach dem ersten treffenn seithero nicht mehr gesehen oder vermerckt noch vernemmen mögen, wie es umb ine gewandt. Vonn dem von Hertingshausen aber, davon unsz E. L. zuvorn auch zugeschriebenn, haben wir zu Altzey jungsten selbsten so viel berichts eingenommen, das wir unsers sohns leben halben wenig hoffnung tragen. Und mussen es also dem lieben Gott bevelhen. Datum Heydelberg, den 28 Augusti anno 1574 [1]).

Friderich Pfalzgraf Churfurst.

(*Archief Marburg*).

---

1) Zie Kluckhohn, Briefe Friedrichs des Frommen, II, 689.

LXXVII.

Schulden van graaf Lodewijk volgens eene rekening, na zijn dood opgemaakt.

a. Aan Johan Duperray en Johan Grimaudet, kooplieden te Parijs, de vroeger [1]) opgenomen som van 14500 francs, nu met de interesten gestegen tot 24297 fr.

b. Michel de la Huguerie, kamerdienaar, vordert 2000 carolusguldens, waartegen Sednitzky [2]) verklaart, dat deze schuld „die gemeine Sache unnd nicht Graff Ludwigs Privatperson angeht." Bovendien beweerde Sednitzky, dat la Huguerie te Bergen genoeg voor zich zelven had gezorgd [3]).

c. De oud-secretaris David [4]) heeft 2200 kronen te vorderen en wordt hiervoor verwezen naar Philips Strozzi, die nog geld aan Lodewijk schuldig was.

d. Eberhardt Porcillon heeft 1000 kronen te vorderen.

e. Theophilus Barosius heeft 464 fr. te vorderen.

f. Maria Huy te Antwerpen vordert 180 daalders, aan Lodewijk geleend bij zijn aftocht uit Bergen.

g. Zes burgers te Brussel vorderen 3115 brabantsche guldens, geleend bij dezelfde gelegenheid.

h. Elizabeth van Pallandt vordert 600 guldens en

---

1) Zie boven, N° XLVI.

2) De „Sinisque" van de rekening van Mons; zie blz. 87.

3) Zie hiertegenover de herhaalde pogingen van Huguerie om het geld terug te krijgen van den Prins, de schering en inslag van zijne bezwaren tegen dezen in zijne Mémoires, uitgegeven door de Rubles (1877—1880).

4) Dit is de persoon, bedoeld Archives IV, 43, dien Groen nog niet kende; zie Kluckhohn, Briefe Friedrich des Frommen, II, 501.

eene lijfrente van 100 guldens, haar toegekend, zoolang haar man, Hieronimus Overbeke, zou leven.

k. Johan Bets van Amsterdam [1]) vordert 1397 fr. wegens geleverde zaken.

l. Johan Phamarts van Breda vraagt 200 brab. guldens wegens gedane leverantie.

m. Cornelis van Barle, zijdehandelaar te Breda, 134 gulden.

n. Johan van Wirdt, te Aken, e. a. kleinere sommen.

Het gezamenlijk bedrag was 37000 brab. guldens.

Hiertegenover had Lodewijk nog te vorderen:

a. van Philippo Strozzi [2]) 8000 livres.

b. van eenige kooplieden te Rochelle wegens verkoop van buitgemaakte wol 15000 livres.

c. van den kanselier van Navarre, zooveel als zijne ringen en juweelen [3]) meer waard waren dan 13000 livres, waarvoor zij verpand waren.

(*Huisarchief des Konings*).

---

1) Zie Archives II, 312.

2) Den bekenden aanzienlijken franschen edelman.

3) Zie N°. XLIV.

II.

ONUITGEGEVEN STOKKEN VAN GEMENGDEN INHOUD.

1566—1579.

I.

De Prins van Oranje aan Willem van Hessen [1]).

Hochgeborner Furst, freundtlicher lieber vetter, schwager unnd bruder. Dieweill wir vermercken, das wir der Religion halben bey der Kon. Maj. zu Hispanien eben so dieff im verdacht stecken, alsob wir uns erklerdt hetten, so haben wir unns bedacht, sovern es sonst E. L. und Ir geliebter herr Vatter, auch der Churfurst zu Sachsenn vor guet ansiehet und unns rathen werden, das wir unns jegen der Kon. Maj. inn einem geheimbten schreiben erklerenn unnd underthenigklichen bitten wollen, das Ire Maj. uns unnd unsern underthanen die Augspurgische Confession frey und offendtlich zulassen wolte, inn massen E. L. aus beyliegenden abschriefftenn [2]) an den hern Churfursten zu Sachsenn und E. L. hern Vatter ausgangen, zuersehen haben.

Dieweil es den eine hochwichtige sach ist, doran unns unnd unnsern kindern viell gelegenn ist, so bitten wir freuntlich, E. L. wollen unns Ir gemuth unnd getrewen rath hieruber freundtlichen mittzutheilen unnd unns denselben nebent Ires geliebten hern Vatters bedencken zuzuschreiben unbeschwerdt sein; wollen wier umb dieselbige E. L. altzeitt gern hinwieder verdienen. Datum ut in litteris.

Wilhelm Printz zu Uranien.

(*Archief Marburg*).

---

1) P. S. bij een brief van 26 Nov. 1566 (Archives II 487). Dit is „E. L. ingelegten Zettel", waarvan de landgraaf spreekt in het P. S. op den brief, gedrukt Archives II, 513.

2) Zie Groen II, 482. Die aan Philips van Hessen is bijna eensluidend.

II.

Advies van Willem van Hessen aan zijn vader, landgraaf Philips [1]).

Willem van Hessen raadt zijn vader aan:

1° met de keurvorsten en andere vorsten der Augsb. Confessie „bey dem Khonigk zu Hispanien ein freundliche intercession und vorbith thun";

2° ook bei den Keizer de zaak der Nederlanders te bepleiten;

3° den Nederlanders te raden zelf bij de keurvorsten om tusschenkomst te vragen en den strijd om het Avondmaal voorloopig te laten rusten, „da auch die kriegsleuth untern Teuttschen verhoffentlich desto weniger sich jegen den Nidderlendern uff solchenn fall geprauchen lassen wurden, die sonstett ihr vornehmen des kriegswesens allein mitt dem praetext des Calvinismi bementeln;

4° wegens de veelheid van hoofden eerst Saksen en Wurtemberg hierover te raadplegen en, wanneer dezen het eens zijn, ook de overige vorsten der Augsb. Confessie en den keurvorst van de Paltz er in te mengen.

Soviel endtlich des Prinzenn von Uranien personn belangt: ob dem zurathen, das er sich zur Augspurgischen Confession, die er vor recht und der gottlichenn Schrifft gemesz erkennt, erclere, oder nicht, solchs lest sich wohll pro et contra disputiren. Erclertt er sich darzu, so wirdt er nicht allein vor sein personn

---

1) Dit betreft het antwoord op den brief aan Philips van Hessen, waaromtrent deze raad had gevraagd aan zijn zoon bij brief van 14 Dec. 1566 (vgl. het antwoord zelf bij Groen II, 511). Deze raad is de hoofdinhoud van het „eingelegte zettel" van blz. 513, laatste regel. Vgl. ook met dezen raad den brief van Willem van Hessen aan den Prins, Archives II, 489.

vonn seinem hernn, dem Konnige, pro haeretico und also vor einem solchenn gehalten, der dadurch seine dignitet, auch leyb unnd guth verwirckt habe, sondern man wirdt ihme auch zumessen, das er ein anstiffter unnd verursacher sey des ganntzen tumults, uffstands und rebellion, wie sie es nennen, in den Nidderlanden. Also wirdt er sich selbst durch die erclerung zur Augspurgischen Confession vermuttlich umb sein amptt unndt gubernament, das er vom Konnige hat, prengen, darzu sein leyb unnd leben inn hochste gefahr stellen; auch das zeittliche guth, was er dessenn undernn Khonnige hat, ihme selbst unnd seinen kindern zu nachteill unnd schade, uff die wage legenn.

Es mochte auch solche erclerung zur Augspurgischen Confession vor ein absonderung von den Calvinisten gedeutet und uffgenommen unnd dadurch die Calvinisten in soviell grosser gefahr und verfolgung gesteckt werden.

Item, wann er dissimulirte unnd also bey seinem standt, amptt unnd gubernament, wie biszher, pliebe, koennt er nicht allein denen, die in sein gubernament gehortenn, sondernn auch den Evangelischen ins gemeyn allerhandt vorschub heimblichen thun, ihre sachenn underbawen unnd zum besten wenden und vielleicht dardurch denn lauff des Evangelii mehr fordernn als durch das offentliche bekanntnis.

Herjegenn aber ist zu bedencken, das inn Gottes wortt allenthalbenn das eusserliche bekanttnis mitt dem mundt erfordert unnd hinwidder das dissimuliren unnd hincken zu beyden seytenn, auch das weder kalt noch wahrm sein so ernsthafftig bedrawett wirdt. Es sagtt der her Christus [1]) .....

1) Hier volgt eene lange reeks van teksten.

Dieweyl nuhn der her Prinz die gottliche wahrheit einmahll inn seinem hertzenn durch Gottes gnaden erkenth hat und dann Gott mehr als dem menschen zugehorsamen, auch einem jeden mensch an seiner sehlen heyll mehr unnd hoher als an der ganntzenn welt schatz gelegen ist, so wissen wir dem Printzenn zu einicher weittern dissimulation nicht zurathen. Dann obwohll uff dem offentlichen bekanntnis nicht geringe eusserliche gefahr leibs unnd guths sein mocht, so stehet doch uff dem dissimuliren und hincken zu beidenn seitten viell ein andere unnd grossere gefahr, nemblich verlust der sehlen, so mitt verlust alles zeittlichenn gahr nicht zuvergleichenn ist.

Unnd darumb achtenn wir es, kann der Printz mitt guttem unbeschwerttem gewissenn keinen umbgank habenn sich hinfuhro genntzlichenn der papistischen mess und dergleichenn abgottischen greuell vor seine person zueussern und sich herjegen zur reynenn predige gottliches wortts unnd dem rechten prauch der Sacramenten zuhalten.

Das er aber eher und zuvor sich jegen seinen hern, dem Khonnig zu Hispanien, zur Augspurgischen Confession in schrifften ercleren unnd umb verstattung derselben bitten solte, solchs achten wir noch zur zaitt nicht notig sein; dann ohne das der Prinntz vor sich selbst unnd unerfordertt seinen glauben gerath seinem hern, dem Khonnige, zuoffenbahren nicht schuldig, sondern das mitt guttem gewissen wohl unnderlassen kann, bissolange er darumb gefragtt wirdt; also auch, da er schon die erclerung unnd das ansuchen beym Khonnige thete unnd der Khonnig ihme die Augspurgische Confession nicht gestatten wurde, so wehre er doch (dessen unerachtet) gleichsehr jure divino schuldig, sich der papistischen abgotterey zueussern unnd zur erkannten warheit zuhal-

ten. Dan was denn glaubenn unnd gewissenn jegen Gott belangt, ist er Gott mehr als seinem zeittlichen hern zugehorsamen schuldig.

Darneben aber hatt der Prinntz seiner person inn acht zunehmen unnd so wohll nicht zuvertrawen, kann auch mittler zeitt sich mitt einem feynen ausfuhrlichen bericht, den er uff denn fall er von seinem hern dem Konnige der Religion halber zur rede gesetztt wurde oder sonstett dass vonn nothen zu geprauchen hat, mitt rath seiner hern und freunde gefaszt machen unnd darinnen anzeigen, wie und wasserley gestalt er zu erkannttnis der abgotterey unnd misprauch der papistischen Religion khommen, das er auch daher nicht ausz muttwillen sondern aus dem bephelh Gottes, quod Deo magis quam hominibus obedire oporteat, durch seinn gewissen genossigt worden wehr, sich der papistischen Religion zuentschlagenn, mitt bith sich darbey zulassen unnd erpietenn zu allem schuldigem gehorsamb.

Dem allem nach schliessen wir endlichen, das, gleichwie einn jeder Christ, also auch der Prinntz schuldig sey sich aller abgotterey widder das gewissen zueussern unnd also reipsa mitt dem werckh unnd der thatt zur warheit zuercleren. . . . .

Konte auch khomen, das er mitt seinem uffrichtigen erclerenn andern proceribus unnd stendtenn derselbigen landarth ein exempel unnd ursach gebe desgleichen zuthun. Wan er aber dissimuliren unnd heuchlen wolt und ihnen daruber hie zeittlichen wasz ungleich betreffen solt, so wurden beyde disser unnd jener Religionsverwandten sagen, es geschee ihme eben recht, warumb er mitt offentlicher bezeugung sich nicht desz gehalten, so er inn seinem hertzen fur recht geglaubt unnd geachtet; dan in dem, das er mitt solchem dissimuliren unnd heuchlenn der zeit-

lichenn gefahr zuentfliehenn unnderstehen wollenn, hette er denn gottlichen zohrn uber sich geheuffet unnd wehre dardurch inn alles zeitliche unglück umb soviell mehr unnd peinlicher gefallen.

(*Archief Marburg*).

III.

De procuratores der Nederlandsche Kerk aan Philips van Hessen [1]).

Durchleuchtiger hochgepornner gnediger Furst und her. Im unruhigen jegenwertigen standt unserer sachenn haben wir bissher geachtet, das wir uns dermaszen still und eingezogenn halten muszenn, ob wir dadurch unserer widdersacher bittrigkeit lindern und die beschwerlichenn zulagenn, die ohne alles unser verschulden teglich nicht unss soviell als dem Evangelio selbst und der warheitt gottliches wortts zugemessen worden, abwendenn mochten.

Dieweyll wirs aber im wergk viell anders befunden und das uff die weyss den widdersachern der warhiett der muth wachsse und die verbitterung gemehrett; zudem das der nahme des Evangelii ubell höret und diejehnigen, so unns zuvor nicht ungewogenn, mit der zeith von unsz abgewendet; so habenn wir nottwendig geachtett nicht lenger stillzuschweigen sondern der gantzen welt zuerkennen zugeben, wie unpillich und unschuldiglich wir solcher laster bezichtigett wer-

1) Zie over de onderteekenaars van dit stuk: van Langeraad, Guido de Bray, blz. LXVI. Het is wel niet onwaarschijnlijk, dat graaf Lodewijk ook in deze poging bij landgraaf Philips de hand heeft gehad.

denn, die unss in unsern syhn und gedancken nymahls gestiegenn seinn.

Weyll dan solchs unser notturfft also erfordertt, zum theill unserer selbst halben, zum theill umb der lahr willen, welche wir bekennen und derowegen wir so bosse nachredt hören mussen; so komptt unss kein bessere noch bequemere gelegenheit fur, dan das wir anfenglich E. F. G. von allen dingen berichten laszen, das Dieselbige E. F. G. unsere unschult, und die pillichheit der sachen nach Ihrem sonderlichen vleisze, den Sie zu der wahren Religion und zu erweiterunng der ehre Gottes tragen, wie E. F. G. solchs mitt untzehlich viell documenten bisher betzeugett haben, grundlich zuvernehmen und dieselbige, soviell dessen bescheen kan, zubeschirmen und zuvertretten unbeschwertt sein wolle.

Solchs aber kohnnen E. F. G. thun, wan Sies darvor gewisslich halten, das diss nicht unser allein sondern dess herrn Christi, des ewigen Gottes sohns, sachenn sey, der unss dis liecht der warheit vom Himell gepracht und mitt seinem blut und todt versiegelt hat, darnach das auch E. F. G. es darvor halten, das die gemeinschafft und untzertrenliche zusamenverknopffung des hern Christi und aller seiner gliedtmaszen in eynen leib auch E. F. G. mittanlange und derowegen E. F. G. vor sich selbst unsere unschult allein denen, die es belangtt, zuerkennen geben; unnd das demnach E. F. G. unbeschwertt seye durch einn legation oder in schrifften bey unserm gnedigsten Kohnnige zu intercediren und vorbidt zuthun, das Ihro Kon. Wurdt gegen Ihre underthanen und gehorsame lande nicht wolle etwas beschwerliches vornehmen. Das aber E. F. G. solchs umb des herrn Christi und des Evangelii thun wöll, darumb bitten wir offs allerunderthenigste und vhlelichste durch die barmhertz-

igkeitt unsers hern unnd heylandts Christi Jesus. Was aber uns belangtt, sagen wir mit warheit, das wir weder itziger zeith noch zuvor nyhe keinsmahls etzwas uffruhrisch in unsern syhn genohmmen, sondern wollen viellmehr willig und gehrn unsre helsse dem joch der weltlichen obrigkeitt underwerffenn, wie wir biszher alwege gethain und unss gantz und gahr nicht verweygern, das uns enttweder die Kon. Maj. oder die von ihrer Maj. gesetzte obrigkeit uffliegen wirdt, synttemahll wir gewisz sein, das uns Ihre Maj. von Gott dem Almechtigen vorgesetzt ist, das wir auch schuldig sein Ihr alle ehre und reverentz zuertzeigen und dasselbige nicht umb der forcht sondern umb des gewissens willen, wie uns solches das Evangelium lehrett. Allein suchen und bitten wir disz mit gefahlten henden, das uns nuhr die warheydt gottliches wortts, ohne welche man verderben muss, durch gewalt nit endtzogenn sondern das der lahr des Evangelii und der warheit gottliches wortts offenttlich rauhmb gegeben werden muge.

Wann aber auch etzliche unszer ketzereyen oder verfelschter Religion und lahr beschuldigd wolten, denselben betzeugen wir von hertzen, das wir nichts auch das geringste halstarriglich vertretten oder behalten sondernn mitt hertzlichem verlangen wunschen wollen, das wir aus Gottes wortt underwiessen werden mugen; und damitt solchs desto fuglicher geschee, so verweigernn wir unss nicht, das erkanttnus diser sachen enttweder einem Concilio oder Synodo oder auch den Stendten disser landte ufftzutragen und, was auss der regul gottliches wortts beschloszen wirdt, antzunehmen.

Under des und mittler zeit bitten wir gantz vhlelich, E. F. G. wollen unss mitt solchenn unpillichen calumnien nicht beschweren laszen sondern geden-

cken, das wir biszherr umb des herrn Christi nahmen willen gelestert unnd geschmeht worden sein und das wir Ihnen umb gnad bitten. Derohalben haben wir jegenwertige zween auss der zahll unserer brueder zu E. F. G. abfertigen wollen, das dieselbigen E. F. G. dise unsere underthenige bitt jegenwertig furtragen und darneben E. F. G. berichten mochten, in was beschwerlichem und erbarmlichem standt unsere sachen seyen, damitt also E. F. G. alle gelegenheitt grunndlich zuvernehmen und unss nach Ihrem gnedigenn ermeszen, auch der ehre Gottes und der Kirchen Christi und unserer wohlfahrt beytzustehen hetten, mitt underthenigerbitt, E. F. G. wollen denselbenn beiden unsernn gesandten in allem, das sie von unser und unserer Kirchen wegen E. F. G. vorpringen werdenn, volkhommenen glauben zustellenn wollen. Der Allmechtige Gott unnd Vatter unsers herrn Jesu Christi wöll nach seiner barmhertzigkeit E. F. G. in langewirriger gesundheit fristen.

Datum Antorff, den 4ten Decembris Anno 1566.

E. F. G.

underthenige, der zu Antorff nach dem Evangelio Christi reformirten Kirchen verordente procuratores von wegen aller Nidderlandischen Kirchen.

gez. Marcus Peretz,
„ Herman van der Meere,
„ Carolus Bombergus,
gez. Francheus Godin,
„ Johan zo Carlier,
„ Nicolaus Sellin,
„ Nicolaus du Vivier.

(*Archief Marburg.*)

IV.

Bericht uit Antwerpen aan den Prins (12 Feb. '68) [1]).

Es ist mir treuwlich laidt, das ich E. G. bedreubte zeittung zuschreiben soll; dieweil es aber ahn mich gelangt, hat mir meines erachtens nicht gebeuren wölln, E. G. solches unangezeigt zu laszen, unnd ist, das die alte Gravinne von Hornen mir gestern geschrieben, das ir reyttender bott hatt E. G. sohn auff einre hittigwagen mit sampt seinem hoffmeister, dem von Wilpurg, von Loeven naeher Antorff fuhren sehen, des vorhabens, das man inne von dannen alsbaldt inn Seelandt bringen unnd mit dem ersten wind naher Spannien schicken soll. Die vonn der Universitet zu Loeven haben sich dagegen setzen wollen, es hat aber alles nicht helffen mögen.

(*Archief Dresden*).

V.

Schreiben von dem Hertzogen von Alba an den jungen hern von Beuren.

Wolgeborner Grave. Nachdem Ire Maj. begeren, das Ir Derselben und den Iren heut oder morgen thienen sollen, gleichwie Eure eltern Irer Maj. vorfahren gethan, so hab ich den hern von Schasze mit noch etlich andern zu Euch abgefertigt, welche Euch dasjenige, so Ihre Maj. mir Euern halben ufferlegt und bevolhen haben, vermelden sollen; derhalben an Euch

---

1) Het eerste bericht van een ongenoemden correspondent aan den Prins omtrent de oplichting van Philips Willem.

mein gunstiges gesinnen, Ir wollen innen gleich mir selber glauben geben und Euch demjenigen, so er von wegen Kon. Maj. Euch antzeigen wirdt, gemesz verhalten und es gewöhnlich darfur achten, das hiermit anderst nichts dan Euer bestes, ehr und befurderung gemeint und gesucht wurdt. Wil Euch also hiemit dem Almechtigen bevolhen haben.

Datum Brussel, den 13^{en} Febr. Anno '68.

Euer frundt, der Hertzog von Alba, manu propria.

(*Archief Dresden*).

VI.

De Prins aan den keurvorst van Saksen.

Durchleuchtiger hochgeborner Churfurst. E. G. seynen unsere gantz gutwillige dienst jedertzeit zuvor, gnediger Herr. Wir setzen in keinen zweiffel, E. G. werden nhunmehr aus unserm gesterigs tags an E. G. auszgegangenn schreiben und denen damit uberschickten zeitungen under anderm gnedig und mitleidlich vernhommen haben, was von wegen unsers freuntlichen lieben sones mit hochster unserer bekhummernus an uns gelangt hat. Wiewol nhun zuverhoffen gewesen, es sollten sich die sachen mit ermeltenn unserm sone vielleicht anderst erhalten, so befinden wir doch aus einem schreiben, so uns von unsers sohns hoffmeister, Heinrichen von Wiltperg, in dieser stundt zukhommen, das leider die obgedachte zeittung mehr dan zuviel wahr und gewis ist. Welchs dan uns, als dem vatter, neben andern unsern vielfaltigen hochanligenden beschwerungen, damit der Almechtige uns teglich je mehr und mehr heimbsucht und angreiffet, zu schmertzlicher bekhummer-

nus, trubsal und anfechtung thut geraichen. Wir wollen aber zu Seiner Allmechtigkeit verhoffen und nicht zweiffeln, Er werde solch unser obligend creutz, schwermuth, bekhummernus und ungluecklichen zustandt nach Seinem Götlichen willen zu rechter zeit miltern und zur besserung pringen, auch unser unschuldt an tag pringen und uns entlich vor unserer miszgunstigen unpilliche handlung und practicken, so sie gegen uns unverschuldt teglich uben und vornhemen, gnediglich schutzen und erretten. Wie wir auch dasselbige mit gedult, sovil uns muglich ist, wollen verhoffen und erwartten.

Dillenberg, am 25 Febr. Anno 1568.

Wilhelm Printz zu Uranien.

(*Archief Dresden*).

VII.

De Prins aan den keurvorst van Saksen.

Durchleuchtiger hochgepornner Churfurst. E. G. sey unser willig dienst sampt allem vermögen unnd gutem zuvor, gnediger Herr. E. G. hatten wir woll langst hiebevor sollen newe zeittung zuschreibenn und allerley gelegenheitt unsers zugks verstendigen. Es hatt sich aber noch bishero nichts sonderlichs, dasz des schreibens werdt sey, zugetragenn, dann wir von allerley furgefallenen unversehenen ungelegenheit, da wir sonst wol gernn forthgewöllet hattenn, widder unsern willen nicht ohne grosse beschwerung unnd schadenn diese zeitt hero seindt auffgehaltenn worden. Demnach wir aber die sachen etlichermaszen vermittelst gottlicher gnaden zu richtigkeitt bracht, seindt wir den 5ten Octobris gegen abendt umb vier

uhren zu Witthem auffgebrochen, den Graffen von Barbi mit tausent pferdenn bey tag nach des Hertzogen von Alba lager, so obberhalb Mastricht an der Mase zwo meilen von unserem lager jenseits dem wasser gelegen, da wir das geschrey hatten gehen lassen, wir unsern pasz nhemen woltenn, weissen lassenn, da wir die gewisse kundschafft gehabt, das der feindt uns den pasz uber die Mase zuverhindern inn willens gewesen. Wir aber haben unsern zugk an einem orth genommen, die gantze nacht getzogen und seindt den sechsten Octobris, morgens zu sonnenauffgang, bey drey meylen nidderhalb des Hertzogen vonn Alba lager auff die Mase ankhommen, daselbst einen fhurt antroffen und mit Gottes hulff glucklich sampt allem unseren kriegsvolck, geschutzs und wagen inn eill uberkhommen; das wir warlich bekhennen mussen und augenscheinlich gesehen haben, das der Allmechtige Ewige Gott uns durch verleyhung gutes wetters, verhinderung allerley feyndtlichen anschlege, da er uns doch mit einem geringen volck in demselben pasz hatte auffhalten und verhindern mögen, vetterlich und wairlich meynet und noch bishero vor schaden gnediglich behutt hatt. Und wiewol wir nhun gesinnet gewesen wehren, denselben tag fortzuziehen und den feindt zu suchen, so haben wir doch unser kriegsvolck und pferdt nicht ausmatten wollen, welches dise vergangene nacht einen weitten zugk gezogen, und seindt derohalben hendt allhie zu Stockheim plieben, damit sie wiederumb ausrruhen mögen, der meynung mit Gottes hulff morgen den feindt zuvolgen. Dan, wie uns die khundtschafft einkhommen, dasz man sein leger hab brennen sehen, halten wir es dafür, er seye auffgezogen. Wir seindt von unsern kundschafften, so wir in seinem leger haben, zuersehen gewertigk, wo er seinen zug hin nehmen

wolle ... Zu Stockkeim in unserm Lager den 7 Oct. Anno 1568.

Wilhelm Printz zu Uranien.

(*Archief Dresden*).

VIII.

De Prins aan den keurvorst van Keulen.

Hochwurdiger Churfurst, Churf. Gnaden. Ewer gnaden schreiben, den 20 Julii zum Bruell datirt, darinnenn E. G. sich des schadens, so den unterthanen im Erzstifft Coln, furnemblich aber den ampter Kempen und Berckh, durch unser krigsvolck zugefugt worden sein sollte, zum hochsten beschwertt, ist uns den 22ten gethanen monats woll zukohmmen und haben dessen inhalt ungern vernohmenn und helten uns gentzlich versehen, es sollte unser krigsvolck unserm ernsten bevelh gelebt und E. G. sampt Dero Ertzstifft Colnische untterthenen geschontt haben, wie wir dan nitt zweiffeln, E. G. werden von den Iren vor lengst bericht sein, das wir und ander unser krigsvolck zu unserm durchtzug solchs selbst gethan haben. Wir haben aber nitt underlaszen etliche dieser ursachen halben zu reden zustellen, welche uns zur antwortt gegeben, sie haben keine wissenschafft getragen, das dieselbe E. G. underthanen gewesen, in ansehung sie sich dermassen feindlich ertzeigt, dasz sie etliche der unsern nitt allein auszgetzogen, geplündert und beraubt, sondern auch gantz grimmiger weyse geschlagen, verwundet, erbarmlich erwurgt und umpracht haben; und ob wir gleich unns desen zum hochsten zu beschweren gnugsamb befugt, haben wir doch E. G. deszhalben nitt bemuhen sondern vielmehr mit

gedult ubersehen unnd erwinden wollen. Ferner konten wir E. G. nitt pergen, welchermaszen wir zue gewisze zeittungen kommen, das E. L. sampt Dero Ertzstifft Coln sich gegen uns und unsern mitverwanten albereitt gantz feindlich erklerett und sich feindlich zuerkleren ferner bedacht sein sollen, die uns aber, ob wir mitt E. L. niemals ichtwas zu ungutem zu thun gehabt oder noch haben mochten, mitt nichte zuerinnern wiszen, als seindt wir so viel da mehr verursacht worden E. G. zuersuchen unnd zubegehren, E. G. wollen uns, was Dieselb dartzu bewegt, eigentlich verstendigen, dan den Hertzog von Alba betreffendt wiszen sich E. G. gutermaszen zuerinnern, welcher gestalt er mit gantz erschrecklich unerhorten tyranney nun ein lange in den burgundischen Niderlanden nicht allein allen wollherprachten freiheiten, privilegien und rechten, auch der Kon. Maj. zu Hispanien, unsers gnedigsten herrn, zu Dero ankunfft und einhuldung gethanen eydt, sonder auch der naturlichen pillichheitt zuwider grossirt und gewutet habe, unnötig alles in specie zuvermelden. Hetten uns derentwegen zu E. G. mitt nichten versehen, das E. L. des von Alba uncristliche tyrannische herschung, darneben auch stoltz und hochmutt, damitt er nitt allein im Neiderlandt seinen mutwillen geubt sonder auch viell wollgeordnete des Heyl. Röm. Reichs decreta uff jungst gehaltenem Reichstag, furnemblich aber die muntzordung zu schmach und verkleinerung genannts Reichs Teutscher Nation trutzlich und freventlich verachtet, Ir gefallen laszen, viell weniger zuerhaltenn und forttzuepflantzen die handt gepotten soltenn habenn. Diewiell aber solches offenbar und am tag und wir dan etliche vestungen im furstenthumb Geldern einbekohmmen, die wir mitt kriegsvolck nach notturfft zubesetzen bedacht, welche an das Ertzstifft Coln

schier greintzen und stoszen, damit wir derowegen, was wir uns gegen E. G. und veilgemelte Ertzstifft zuversehen haben, ob nemblich E. G. und Dero Ertztifft sich unsern, unserer mittverwanten und gemelter stetten und vestungen [1]) feindt ercleren wollen oder nicht, eigentlich und grundlich wissen und vernehmen mogenn .... Altenrodt bei Roremondt, 27 Julii anno 72.

Wilhelm Printz zu Uranien.

(*Archief Dresden*).

IX.

Adolf van Holstein aan den Prins van Oranje [2]).

.... Das aber under der Kon. Maj. zu Hispanien rebellenn fast unertzehliche secten sein, als Widerteuffer, Libertiner, Davidgorister, Adamiter, Arrianer, daher des verdampten Mahomets sect ihren ursprung genohmmen, das ist jedermenniglich wissent, und sehe die sache zu dem ende ausz, als sie sich fur etzliche jaren in dem Baurenaufruhr und in der Widerteuffer Entporung zu Munster erzeuget und befunden. Ob nun demjenigen, der sich solcher rott anhengig machett, deren tugent das werck auszweisett, nemblich dasz sie die kirchen an ihren kleinodien plundern, berauben, den armen leuten iren plut und schweiz abschatzen und ihnen das ihre nehmen, sie zu ihrer

1) Bij den brief is ook een verzoek aan het domkappittel om neutraliteit voor de bedoelde vestingen toe te staan.

2) Antwoord op een brief des Prinsen dd. 17 Aug. aan Adolf van Holstein, waarin hij dezen opwekt zijn plan om Alva met de wapenen te steunen te laten varen.

ordentlichen obrigkeitt ungehorsamb dringen wollen und, wie nechst fur Deventer alhier geschehen, do sie die armen elenden siechen in ihrem hausz jemmerlich verbrennett, Gott der Almechtige Seinen segen und gnade verleyhen werde; ob auch bei der Key. Maj. und dem Heyligen Reich solchs jemants zu gute kommen konne und werde; was auch einem und dem seinen vor ruhm und ehr dahero zuverhoffen [1]), das wollenn wir E. L. unnd allen verstendigen zubedencken hiemitt heimgeschoben sein lassen .... Deventer, 20 Aug. 1572.

Adolff zu Holstein.

(*Archief Dresden*).

X.

Adolf van Holstein aan Alva.

Hochgeborner Furst, lieber oheim. E. L. gebenn wir hiemitt zuvernehmenn, das wir vermittelst gottlicher verleyhung gestrigs tags, ist gewesenn 17 Aug., alhir zue Deventer angelangtt, und hatt sich unser zugk auff Bremenn, Wildehausenn, Kloppenberg und Haselunde erstreckt, woltenn auch fortter durch Lingenn getzogenn. Es hatt aber der Droste daselbst, Ernst Muhlerdt, desz geringenn vorradts halbenn ann proviandt sich gegen unns beclagtt, zudeme auch berichtett, das wir mitt der uberschiffung uber die Embse woll zwene tage werden zuprengenn muessen. Darumb haben wir uns uff die rechtenn handtt gewendett, seindt von Haselunde uber die Haese- unnd Embszbrucken zue Meppen getzogen und uns wiederumb

1) Allusie aan eene passage in den brief des Prinsen.

uff die linckenn handt gekerett nach dem Neienhause, des furhabens das wir unsern pasz zue Campen uber die Isell nehmenn woltenn. Es ist uns aber inn der nacht post unnd zeittung zugekohmmen, das die rebellen etzliche schiffe an Campen gelegtt, ein stucke der maurenn eingeschossen unnd die von Campen dahin bewegt, das sie sich auffgegeben unnd den Grafen zue Bergen, welcher von dieser seittenn unnd der Felow die statt belagertt, eingelassenn hettenn; das es auch mit denen vonn Schwoll unnd den rebellenn dergestaltt inn handell stunde, dasz zuvermuetenn, sie werden sich ihnen auch auffgeben. Darumb seindt wir verursacht worden unsern wegk uff Ootmersen zunehmen, zu der behuff, ob Schwoll so woll als Campen sich auffgegeben hette, das wir eyligst Deventer erreichen unnd dafur sein mochten, das dieselbige statt inn der rebellen hende auch nicht kommen mochte; den uns glaublicher bericht angelangtt, den wir auch inn unnser annkunfft allhir war befundenn, das die gemeine alhie zue Deventer etwas wankelbar sein solte.

Het krijgsvolk vraagt monstering te Deventer en niet te Maastricht, zooals men bepaald had, en betaling te Arnhem of Nijmegen, waartoe ook Adolf raadt. De toestand des lands is zorgelijk;

Denn irer Kon. Wirde rebellenn nicht alleine was zwischen Deventer unnd Lingen, verkehret unnd verwustett, kirchen, clausenn unnd clostere, auch die gemeine Irer Kon. Maj. underthanen spoliirt und beraubt, das stedtlein Oldensell, auch welchs von gelegenheitt des ortts an sich etwas vest is, fur unsere ankunfft eingenohmmen, mitt 3 fenlein knechten besetzett und daraus allen pasz unnd durchtzugk beidts zu ross und fuesz verhindert und auch die stette Campen, Schwoll, Zutphen, zu sampt alle stetten

und platz der graffschafft Zutphen einbekommen und ausserhalb Deventer inn irer macht habenn. Nu gehett uns solche gelegenheitt hochlich zu hertzen unnd machen der getrewen neygung nach, die wir zue der Kon. Maj. zue Hispanien unnd diesen Irer Kon. Maj. landen tragen, die fursorge, nachdem wir befindenn, wie wanckelbar das gemuete der gemeine allhir zue Deventer ist, auch aus vorgehendenn beyspylen an den andern stetten zuerspuren haben, mitt was verreterlichen geschwinden anschlege die rebellen umbgehen unnd sich von tage zu tage je lenger je mehr stercken, dasz auff unsern abzugk, wann wir uber die Isell, Rhein, Wahll und Maase wehren, ein gleichmessiger abfall der statt Deventer, so wol als mitt Campen ervolgen wurde. Zudeme seumen die rebellenn nicht, sondern fahren in irem hochstrefflichem furnemen ummer fortt, haben sieder der zeitt, dasz sich Schwoll ergebenn, Geenemueden, Hasseldt und noch etzliche andere orter nach der Westfalischen greintz inn iren gewaltt gebracht, ... das die wankelbare gemuete der gemeine in solchen stetten, welcher gemuete durchaus des grossen unnd mehrern theils dem uffrurischen rebellischen hauffen zugethan, vermittelst ihrer statt, thor und pforttenn eroffnung unnd unnterdruckung der Kon. Wirde besatzung den rebellen sich auch mochten anhengig machen ... Deventer, 18 Aug. 1572.

Adolff, hertzog zu Holstein.

(*Archief Dresden*).

XI.

Verzeichniss der reuter und fueszvolcks, so der Duca de Alba albereyt beysammen hatt und noch zugewarten stehett.

Hertzog Adolff zu Holstein	2200	Pferdt.
„ von Lauwenburg	1600	
„ von Guise	4000	
Graff Otto v. Schaumburgk	1600	
„ Peter Ernst v. Mansfelt	2300	
„ von Lewenstein	1600	
Der von Elsz	1500	
Brambet	1000	
Hansz Walkert	500	
Kurasser und Niederlander	5000	
Geringe Pferdt	2000	
Italianische	1500	
	24800 Pf.	

Der von Guise	6000	schutzen.
Graff Otto v. Eberstein	2	Regim.
Polweiler	2	
Fronsperger	15	fenlein.
Gumpenberg	10	
Berndt von Schaumburgk	10	
Wallonen	70	
Spanier	80	
	6000 schutzen und 195 fenlein knechte.	

(*Archief Dresden*).

XII.

Een onbekende aan den bisschop van Munster over het beleg van Haarlem.

De bisschop zendt een brief dd. 14 Mei aan den landgraaf met kopie van een brief, door hem ontvangen van een oud „Hofdiener" van Munster, die nu voor Haarlem ligt. De kopie is van den volgenden inhoud:

Ick mag Euch vor kriegsthiedunge tho schrieven nicht verhalten, wy itt ittsunt in Holland verlopett. Erstlich sollen gy wetten, datt de Gose sindt den 19 Martz vor Amsterdam mit 28 schiffen und drey gallaygen und habben dre fenlin knechte ahn den dick gesethet. Deselvygen habben sich dar beschantzt unnd vermenthenn unns de provyandt the nemmen, de von Utrech und von den andern ummelygende steden inth leger gesent wardt. Overst Gott, de wende dattselbige baldt weder aff und die von Amsterdam thogen uth unnd slogen so of den drudden tagh, datt nauw hundertt darvon khommen, so na werden so alle geschlagen. Darnach den andern tagk, war mein her mit seinen hoffluden vier meile von unserm leger, dar de Gose eine schantz habben mit manchen Sassen, so kamen woll anderthalb hundert pferdt uther schantz und scharmutzehlten mit unns. Dar bleven och woll 50 pfert, so von unsern hoffluden bekommen und inth leger gebrocht worden, welcher mein herr och woll eyn oder twe bekwam, welch gude gulle sindt. Unnd ist ein herr von Battenborg, ist der, de overst ist over die Goseruter. So khan ick es nit underlathen auch noch tho schriven, wath uns de Gose vor affbroick gethan hebben up Osterdach, sinthe dutschen knechte gemostert worden. Den Montag, welcher ist der 23e Martz gewesen, so sint ungefahrlich

zwei dusent man uthgefallen und sindt unns ins Deutsche legger gefallen unnd so vordan ins Welske legger und uns by drei hundertt man abgeschlagen, wy de stracke geit, overst ich habe sorge, datt itt darby nit gebleven ist. Den Deutsken habben sie vier fenlin genommen unnd den Wallonen fuiff oder sechs stuck geschutzt, welche so uth unser schantz genommen und inth de stadt gevoreth und den anderen tach de fenlin up der murhen flegen lathen, unns tho spott. Nu wider magk ick juw nicht unvermeldet lathen, datt den letzten Martz unser schepe sint uppet mehr gekommen, welck hardt ander stadt lygt, dar so sunther tydt ore profant over bekhommen hebben in de stadt und de stadt geprovantertt; nu overst hebben se die schantz versehn und nhu wol tho vermoden steit, datt sent einmall verlosen werden und sich einmall durch ein leger herdorchschlan, dan so sint ohne de borger sieben dusent wol geruste mans in der stadt, den so kunnen nene provysi mehr in die stadt kriegen, dan unse schefe liegen vast an der stadt, dar ore schefe tho voren legen. Man so balde so vornemen, dath unse schepe uppeth mehr komen, lefen se stracke nach, liegen tho unnd unse hinder one her und kriegen acht schiff und ein gallaygen von oren scheppen. Dith hebbe ick juw nicht konnen vor warhafftige tidunge verhalten. Datum im lager vor Harlem, den 14^{en} Aprilis A^{o} 73.

(*Archief Marburg*).

XIII.

Bericht aan Philips van Hessen.

Aus Harlem den 29 Aprilis (73).

Der feindt hat den Ambsterdamer deich am hause

der Herdt, mit A [1]) bezeichnet, durchgestochen undt mitt etlich und 40 schiffen in den Harlemer Mehr kommen und sich an den orth, mit ccc [2]) bezeichnet, geanckert und eine schantz dabey, mit dd bezeichnet, ufgeworffen, darauf er 2 karthaunen, etliche schlangen und ander geschutz hatt; und obwol die unseren an den orth, mit bb [3]), den neunten Aprilis an dem feindt gewesen, haben sie doch winds und des feinds vortheyll halben nichts ausrichten mogen. So hat der feind noch eine schantz uffgeworffen, die Rastenburch genant, mit hh [4]) bezeichnet, uns dardurch den pasz des kanals der Gos zusperren; so seindt wir aber die vergangene nacht mit 400 schutzen auszgefallen an 2 orten umb 11 uhr undt, als die unseren bey 20 schritten nahe an gemeldte schantz hh kamen, haben die feind, deren in 60, darauf die flucht geben, ehe dan 10 schusze geschehen, sein einstheyls im wasser ersoffen und anderstheyls umbkhommen; ir capiten Rodes, ein Spanier, ist durchs waszer davon geschwommen. Den 20 nachts haben wir mitten im wege, da der feind aus dem busch, mit mm bezeichnet, nach der schantz, mit dd [5]), pflegt zu gehen, eine schantz ufgeworffen, mit ae [6]) bezeichnet. So ist der von Battenburch, als er solchs zu Alsmarshoeck, mit nn, inne worden, uns mit seiner ganzen Armada zu schiff zu

---

1) Op een bijgevoegde kaart van Haarlem en omstreken, nauwkeurig uitgevoerd. Het huis lag aan den Hoogen Dijk bij het Spieringmeer.

2) Waar de Lie in het Spieringmeer viel.

3) Tegenover den mond van de Lie in het Spieringmeer.

4) Middenin tusschen Haarlem en den mond der Lie.

5) Aan den mond der Lie.

6) Op den weg tusschen dd en de schans aan de overzijde van het Spaarne.

hulf kommen und am kanal, mit 1 [1]), auch eine schantz ufgeworffen, welche mit 2 fenlein knechten und notwendig geschutz verward; welchs als es der feind innen worden, hat er uns mit gewaltigem schieszen und aller macht zugesetzt aber durch die hulf des Allmechtigen nichts ausrichten mogen, sondern 3 capitene sampt viel anderen todt gelaszen und abgezogen.

(*Archief Marburg*).

XIV.

De gouverneur van Vlissingen [2]) aan Oranje.

Monseigneur, j'appercoy par les lettres, qu'il a pleu a Votre Excellence m'escripre, et par le rapport, que ce porteur m'a faict, que vous n'avez receu deux ou troys de mes precedentes, ensemble celles de Monsieur Junius, par les quelles nous vous faisons le discours du combat entre votre armée de mer et celle d'Anvers,

---

1) Tegenover de vorige.

2) Deze gouverneur was toen Jacques de Smid, heer van Baerland. Het opschrift der kopie, die hier wordt afgedrukt, noemt zijn naam niet. (Zie van Meteren, fol. 90b, ed. 1614). Zie over den beschreven zeeslag van Meteren fol. 90. Bij van Meteren evenwel wordt de slag op het einde van Februari gesteld, evenals bij Bor I, 433 en bij Hooft, blz. 307. Uit dezen brief echter en uit dien van Marnix van 5 Mei (Archives IV, 90) blijkt, dat zij zich vergissen in den datum en de slag den 22sten April plaats had; Petit, Chronique II, 248 noemt 24 April. Op eenige verwarring in deze verhalen wees reeds van Wijn, in de Bijvoegsels op Wagenaar VI, 107. De brief is waarschijnlijk van het begin van Mei, zooals uit het begin blijkt, en van veel belang als authentiek bericht over dezen belangrijken slag.

comme aussi nous vous advertissons de l'estat des affaires.

C'est qu'ayant entendu, que l'ennemy faisoit voile le XXIe d'Apvril, j'envoyay la nuit en nos navires environ 200 soldatz de ceste garnison et trouvay les matelotz fort difficiles et mal volontaires, mettans des difficultez en avant, notamment qu'ilz vouloient etre payez. Et quelque debvoir que je peusse faire, il y en eut qui ne se hastirent d'aller a bord. Nous avons aussy mandé au capitaine Haverschot, estant a Biervliet, d'envoyer incontinemment ses gens aus navires. L'ennemy avoit vent a soubhait et se monstra a la veue de ceste ville le XXIIme environ les sept heures du matin. Ceux qui estoient icy demeurez, n'y pouvoient aller, ayans vent et marée contraires. L'on canonna l'un contre l'aultre environ quatre heures sans s'attaquer; je ne scay, si par faulte d'ordre et conduite ou par couardise d'aulcuns, n'ayans soldatz et matelotz assez pour aborder, car ledit Haverschot n'y estoit arrivé. L'armée s'escarta ung peu loing . . . [1]) de saulter, n'ayant l'ennemy aultre desir que de passer oultre, gaigna le vent sur nous et sembloit, qu'il estoit eschappé sans grand perte. Mays ainsy qu'ilz sortoient la riviere de Hont, le vent leur estoit contraire pour fournir vers Ramekens, lequel soubdain s'esleva si impetueux, qu'ilz furent contrainctz de jetter l'ancre a la portée du canon de ceste ville. Noz grandes navires, les suyvant de plus pres qu'ilz pouvoient, feirent aussy le semblable; cependant noz galeres et moindres navires, gaignant tousiours le vent, les escarmouschoient et canonnoient de ça et de la, leur faisant grand dommage jusques a environ les troys heures apres mydy et l'ennemy levant assez

1) Onleesbaar.

sept heures, avant qu'il eust plaine marée, et le vent fort et contraire, pour approcher Ramekens, la bataille se renforça, de sorte que cinq de ses grandes navires furent prises et une jecté sur le sable, que depuis on a bruslé. L'Olifant fut abordé et pris par force, ou estoit quasi toute la noblesse [1]), entre aultres le s[r] de Blicquy, le frere du capitaine Penax, celuy du capitaine Glymes, le s[r] de Hennyn, gentilhomme de Cambresis, le capitaine de Garve [2]), le s[r] de Vinne et deux lieutenants. Et plusieurs gentilzhommes d'Artoys furent tuez dedans les navires, comme ausy les capitaines, soldatz et matelotz estants en aultres, excepté environ 180, qu'on amena prisonniers de toutes nations et renvoia, Walons et Flamengs, desquelz on a pendu une partye; le reste veult faire paroisser, qu'ilz ont esté forcez de servir. Pendant que l'ememy estoit sur l.... plus un par scutte se sauvoient en terre vers Ramekens et est advenu qu'une grande scutte, chargé de capitaines et officiers la plus part Espaignols, fut rencontré par l'une de noz carvelles, les myt en fond; le feu aussy se mist en la pouldre de ..... et y sont demeurez plus de 60 hommes. Enfin par le rapport de plus un, qui se sont venuz rendre a nous, l'ennemy a perdu plus de mille hommes sans les blessez et bruslez, dont ses hospitaux sont plains a Anvers, environ de sept à huit cens. Leurs petites navires n'ont eu guere de matz. Ilz avoient eu advertissement en Anvers que l'amyral de Holande [3]) et le nostre [4]) debvoient aborder leur admyral [5]), par

---

1) Zie den brief van Marnix.

2) Carvelz? Zie Archives IV, 90. 3) Treslong.

4) Rollé. Van de ziekte van Worst en het optreden van den burgem. van Zierikzee, Lieven Keersemaker, wordt niet gerept.

5) Sancho d'Avila.

quoy toute la noblesse s'y estoit mys sur le vaisseau Olifant. La faulte est advenue, que l'admyral de la Vere [1]) s'est venu jecter sur les cables de celuy de Holande, qui receut grand dommage et couppant ses cables n'a eu le moyen d'aissailler. Il en est malcontent et ne reçoit les excuses de l'aultre. Les navires par nous prins etoient chargez de quelques farines, bière, saures et telles provisions ordinaires de navires, quelque drap et choses necessaires pour les soldatz. Il y avoit de l'argent en l'Olifant, qui est demeuré au pillage des matelotz et soldatz, sans qu'ay en peu sauver aultre chose, que ce que dessus, qui a esté vendu au prouffit de toute l'armée, comme il leur avoit esté promys, excepté l'artillerye et la pouldre. Voila en somme le succes du combat. Le lendemain grand nombre de matelotz se sont venuz rendre a nous en ce lieu et a la Vere, jusques au nombre d'environ 150 avec quelques soldatz, qui disent que le s[r] de Beauvoir [2]) soubhaite la flotte et arriva regrettant la perte, qu'il a receu. La comme a Middelbourg on est en grande extremité. Les soldatz et la riche bourgeorisie ont encore de quoy vivre; touteffoys ils se plaignent, que la flotte ne leur a apporté aulcun secours ny ravitaillement, qui vaille.

(*Archief Marburg*).

XV.

De Prins aan Willem van Hessen [3]).

Unser frundtlich dienst und was wir sonst jederzeit

---

1) Bovenbedoelde Jeronimus Rollé.

2) Spaansch gouverneur van Zeeland.

3) Zie het medegedeelde Archives V, 484.

mher liebs und guts vermögen zuvor, hochgeporner Furst, freundtlicher lieber herr Vetter. E. L. mögen wir hie mit dienstlicher wolmeinung nit vorhalten, wie das durch schickhung des lieben Almechtigen dieser bludiger khrieg und missverstandt, den die landt etlich jahr hero gegen einander gehabt, entlich Sontags den 28ten Octobris zu einem vielgewunschten frieden gerathen, ja nit allein zu einem frieden sondern es seindt die stendt in gemein entlich gemeindt und entschlossen, die sachen, welche wir bissanhero so hefftig und mit solcher grosser beschwierigkheit, muhe und arbeidt getrieben haben, als da ist, das man die frembdling, sonderlich aber die Spannier, der landt vorweissen und dieselbe in ihre vorige freiheit und ruhe wiederumb stellen solte, neben und mit uns vor die handt zunhemen; do sie auch das in der gute nit thun, seindt sie bedacht sich der mittel zugebrauchen, die uns und inen alsdan Gott der Herr verliehen wurdt.

Wan nhun solches ein sonderliche unanssprechliche wolthatt Gottes, welche Er unss und diesen armen zuvor schier von jederman verlassennen landt undt leuthen erzeigt, haben wir (wie billich) nit sollen underlassen, E. L., zu Der wir unss alles gutten getrösten, welche auch mit uns in unserm ehelendt und langwiriger verfolgung jederzeit ein sonderlich hertzliches mitleiden getragen, solches wisslich zu machen, nit zweiffelende, E. L. werden sich dessen nit allein mit uns erfrewen sondern auch vor solche Seine uns erzeigte gutthat neben uns danckh wissen.

E. L. hatten wir gern copei der friedeshandlung mit ubergeschickt; dweil uns aber dieselbe noch nit zukhommen, wollen wir nit underlassen, solches mit erster gelegenheit zu thun. Warinnen wir E. L., die wir bitten, das Sie unss und diese algemeine

Christliche sach Ir, wie vor als nach, jederzeit wölle befohlen sein lassen, sonst angenehme dienst erzeigen. Darzu seindt wir zu allen zeitten bereidtwillig, wie wir dan hoffentlich durch solch mittel E. L. zu dienen bessere gelegenheit den zuvor werden haben khunnen, E. L. hiemit dem Almechtigen zu langwiriger leibsgesundtheit und glucklicher friedtlicher regierung empfehlendt. Datum Middelburg, den 4. Novembris Anno 1576.

Von Gottes gnaden Wilhelm, Printz zu Uhranien, Graff zu Nassaw-Catzenelnbogen.

E. L.
gantz dienstwilliger,
Wilhelm, printz zu Uranien.

Post datum.

Nach dato dieses seindt wir von den Städten berichtedt worden, wie das sie Samstags den 3ten jetztlauffenden monats Novembris zu entsatz der stadt Anttorff den Marggraffen von Havrec mit 1200 Pferden, den Graffen von Egmont und hernn von Bersele mit 2 regiment knechten in die stadt geschickt, welche, alsbaldt sie hinein khommen, gegen das castel uber ein schantzs lassen uffwerffen, das den Spanniern vielleicht allerhandt nachdenckhens gemacht. Darumb sie dan auch Sontags den 4ten hernach umb den mittagk unverwardter sachen heraussgefallen und die in der stadt mit solchem ernst angegriffen, das sie endtlich die flucht nhemen mussen, in welcher Graff von Egmondt gefangen worden und der von Eberstein erdrunckhen. Nach gestillten dingen sollen die

Spannier hernach viele erbärmlich niedergestochen, etliche namhaffter burger- und khauffmansheuser gerantsionnierdt, geplundert und sonst vielerlei muedtwillens geubet haben. Das vielleicht ein uhrsach sein und die stendt bewegen wirdt, den gemachten frieden desto bass zu halten; den nachdem man die sachen mit dem castel zu Gendt, welches den 4ten dieses sich den stendten mit composition ergeben, so glucklich gerathen, haben sie viel bessern muedt geschopfft. Godt woll weitter zu allem Sein gnadt verleihen. Datum ut in litteris.

(*Archief Marburg*).

XVI.

Jan van Nassau aan Willem van Hessen [1]).

Durchleuchtiger hochgeporner Furst, E. F. G. seien mein gehorsam und altzeit geflissene guttwillige dienst zuvor, genediger herr. Wiewolh E. F. G. ich gehrn offtermals, was diesser ortt verleufft, verstendigen wolte, so sind doch die sachen und leuffte furwahr der massen unbestendig, zweiffelhaft und geferlich, dass darvon nit wolh zuschreiben noch etwas grundlichs zuberichten ist, zugeschweigen, das ich auch ausserhalb dessen kainn sovil zeit und gelegenheit haben kan, dass ich etwas hinaussen schreiben möchte. Ist derhalben mein gantz dienstliche bitt, E. F. G. wollen mich auss erzalten ursachen gnedig entschuldiget haltenn.

Von dem dom Joan vernimpt man diesser ortt sehr

---

1) Deze brief te vergelijken met die in de Archives VI, 215, 227, 240 en 253.

wenig, allein das er sich teglichs stärckt und neulicher zeit ein stedlein uff der frontier, Fimi genantt, eingenommen hatt.

Mit seinem kriegsvolck ligt er zum theil im land von Lutzenburgk und zum theil in Namen; die Staden liegen zimlich starck bey Namen und graff Philips von Hohenloe von ihrentwegen mit noch einem hauffen von ungeverlich dreissig fenlein und etwan 300 pferden fur Rurmund, darinnen der von Bolweil [1]) etwan mit thausent man ist, und vernimpt man auss des Doms Joans schreiben sovil, das er den von Bolweil in kurtzem zu entsetzen vorhabens ist, welches dan dem von Hohenloe nit ohne gefahr sein wurde, dweil er so wenig volcks, geschutz, schantzgraber und hulff von den Geldern und Generalhstaden hatt und dieselbe so langsam und kaltsinnig mit ihren sachen umbgehen. Es sollen diesen tag aber den Generalhstaden zwey thausent Schotten zuekommen und hatt sich die Konigin von Engeland erbotten diessen landen mit funff oder sechs thausent man zu fuss und thausent pferden zu hulff zuekommen und dieselbe nit allein auff ihren kosten ettliche monat zuunderhalten, sondern auch den Staden noch achtmahlhundert thausent gulden vorzustrecken, doch mit dem ahnhang und ausdrucklicher bedingung, wo fern sie es mit dem herrn Prinz halten und einig bleiben werden.

Der hertzog von Alanzon [2]) erbautt sich gleichfals zu dissen landen und ahn die Generalhstaden gantz sehr mit ahngeheffter erinnerung und vermanung, dass sie eintrechtig zusammen halten und ohne dess herrn Printzen vorwissen und rath nichts handeln wollen.

---

1) Overste Polweiler.

2) Zie Archives VI, 242.

Ertzhertzog Matthias ist am nechstvergangen Donnerstag, dweil das sterben zu Lier eingerissen und Ihre Durchleuchtigkeit insonderheit zu dem herrn Printzen, welcher von hinnen nicht abkommen konnen, begertt, alhie ahnkommen und hat S. F. Durchleuchtigkeit der herr Printz mit ungeverlich funffzig pferden, dan die reutterei in diessen landen sehr gering, und etwan zwey odder dritthalb thausent burgern nahend fur der stad empfangen.

Ihre F. Durchleuchtigkeit sachen stehen furwahr noch gantz ungewiss und ist der gunst und das vertrawen zu derselben noch sehr gering und were zubesorgen gewesen, dass ohne dem herrn Printzen Ihre D. Durchleuchtigkeit nit allein schwerlich wurden in diesse stad sein konnen, sondern auch allerley erfaren haben, das Sie sich vielleicht nit vermuttet, hoff aber, der Almechtige werde alles zum besten schicken, und wird der herr Printz ahn S. G. gutten willen und vleiss nichts erwinden lassen, wiewolh es gewisslich muhe nemen und noch allerley furlauffen wird. Ihrer F. Durchleuchtigkeit ist furwahr ubel gerathen worden, das Sie sich so weit ins land begeben uff etlicher wenig persohnen von den Generalhstaden erfordern, da Sie noch nit gewust noch versichert gewesen, wie die samptliche Staden, gleichfals auch die gemeinde hier, zu Ihr gesinnet und was es in diessen landen itziger zeit fur ein gelegenheit habe; den I. F. G. gewisslich die unbequemste zeit beides fur sich und auch diese land getroffen, so ummer hatt sein mogen, dweil man nit allein mit etlichen hohen Potentaten in handlung gewesen, wie auch noch, sondern auch von wegen der jalousie und religion halben under den herrn und gemeinden ein solch diffidence und mistrawen ist und, wie sich es ahnsehen lest, durch den gegentheil jhe lenger jhe mehr ange-

stifftet wird, dass es derenthalben diesser ortt furwahr nit zum besten stehet und also desto grosser muhe und arbeit nemen wird, biss die sachen zur richtigkeit gebracht werden mögen.

Der Hertzog von Arscot ist durch underhandlung des herrn Printzen widderumb erledigt und itzo zu Brussel und stehet zu besorgen, er werde diesser verstrickung und des erlittenen schimpfs nit so balt vergessen. Die bede Bischoff, der von Ypern undt Bruck, werden sampt noch viern vom adel in verstrickung gehalten, als nemlich der herr von Rassigen, welcher zu Lisle, Douay und Orsy gubernator ist, und der herr von Schweivigem, gubernator von Oudenaerd, der herr von Moqueren, hochballif zu Gent, und Monsieur Deike.

Fur wenig tagen ist bey Namen ein Spanier gefangen, welcher, als er examinirt worden, under den Staden und sonsten hien und widder ettliche ahngeben, welche mit dom Joan heimlich correspondentz halten solten, wiewolh manss ihrer ettlich nit zugetrauet.

Mit der religion wird es noch muhe nemen und wird die Genttische Pacification von beiden theilen gantz ungleich aussgelegt. Die Romische wollen wolh (wie sie furgeben) niemandts in seinem gewissen ahnfechten und zu der baplstischen religion zwingen aber kheinswegs ausserhalb Holland und Zeland einig predig odder exercitium unserer Evangelischen religion wedder heimlich odder offentlich gestatten, haben auch daruff ein besondere Union under sich ahngerichtet und zusammen geschworen. Die Evangelische aber gehen daruff, obwolh in diessen landen das offentlich exercitium ihrer religion biss uff der Gemeinen Staden zusammenkunfft und vergleichung in gemelter Pacification eingestelt worden und noch zur zeit ihnen abgeschnitten sey, das doch derenthalben

ihnen nit benommen sey ihren gottesdienst in heussern heimlich zu treiben, dweil sie dan spuren und nuhn ein zeit hero im werck und mit der thatt ettlich malh erfaren, das diessem zuwidder gehandlet worden und die uffgerichte Union zu ihrer gefahr und extirpation in einfurung einer viel beschwerlicher und scherpfferer dan der Spanischen inquisition gerichtet sey; die Generalhstaden auch zu ihrer zusamenckunfft entlich befinden werden, das ohne einen religionsfrieden diese land nit bestehen noch deroselben einwonner widderumb in ein recht vertrawen gebracht werden konnen, so begeren sie, das die vorgedachte Genttische Pacification sampt der ahngezogenen und seither auffgerichten Union dermassen erklertt werde, domit sowolh sie, die Evangelische, als auch die Bapistische in ihrer religion unahngefochten und unbetrangt gelassen, ihrer leib, haab unnd gutter versichert und also ein billiche gleichmessigkeit durchauss gehalten und das eingerissen geferliche mistrawen auffgehoben werde.

Der gemeine man ist mit den Generalhstaden nicht zum besten zufrieden, dan sie sehen, das die herrn und vom adel sehr jung und unerfaren, darneben aber die geistlichen und pensionarien mehrentheils sehr spanisch, böse patriotten und fast diejenige sind, so das regiment in handen haben und füren aber gleichwolh dermassen langsam und kaltsinnig mit den sachen umbgehen unnd zum theil auch verdechtig sich erzeigen, das sie derenthalben desto weniger vertrawen und ihre zuflucht soviel do mehr zum herrn Printzen nemen. Eben dieselbige meinung hatt es auch ahn vielen alten und zwar dem mehrer theil gegen den Magistraden und Offiziers, welche von dem hertzogen von Alba und seinem ahnhang verordnet und ahngesetzt worden; darauss dan ervolgt,

dass der herr Printz nit allein von ettlichen Provincen, als beneben Holland, Zeland und Utricht, item der stad Anttorff, von Praband, Flandern und Gellern zum gubernator, sondern fast von dem gantzen gemein zum gubernator-generalh begertt worden, welches dan I. G. bey den andern herrn desto mehr widderwillens und nicht ein geringe jalousien verursacht, sonderlich dweil ihnen von dem gegentheil und I. G. missgunstigen eingebildet wird, als dass I. G. nach dem generalhgubernament trachten, uber sie gehrn herschen und gebietten, ja alle herrn und vom adel ausstretten woltenn. I. G. sind gewisslich nie in solcher gefahr und sorgen gewesen alss itzo und wird Deroselben von allen ortten zum hefftigsten zugesetzt und nachgetrachtet. Da Gott der herr nicht wunderbarlicher weiss I. G. regiret und erhielte, so wer es nit muglich, das Sie solche grosze mühe und gefahr ausstehen kontten. Es komen I. G. teglichs viel warnungen von underschiedlichen ortten zu, Sie konnen aber weitters nit darzu thun, den das Sie es Gott bevelhen. Auss Pariss sind I. G. verwarnet worden von glaubhafften leutten, dass derjenige, welcher den Admiral und Monsieur de Teligny seliger erschossen, abgefertiget unnd in diessen landen auch albereit sey dem herrn Printzen wo muglich der gleichen auch zu thun, und ist dass geschrey fur ettlichen tagen gewesen, dass er alhie inn der stad in münchskhleidern solte gesehen sein wordenn.

Ich besorg, der comet welcher alhie nuhn bald vierzehn tag lang gesehen worden und noch allen abent gesehen wird, werde nitt viel gutts bedeutten; es ist zuforchten, diese land werden noch einen hartten ahnstoss nemen und noch mehr unglucks erwartten mussen. Der Allmechtige wolle alles zum besten richten und darfur sein, das wir nit dermalheinst dergleichen

auch in Deutschland erfaren. E. F. G. kan ich dissmals von wegen grosser eill und das von allen sachen nit wolh uber veld zuschreiben ist, weiters nicht verstendigen; da etwas schreibwurdiges furfelt, soll es E. F. G. uffs ehest muglich zu wissen gethan werden; will Dieselbe hiemit dem Allmechtigen mit wunschung aller gluckseligen wolhfard und langwierender frölicher gesundheit und Deroselben mich zu Dero diensten bevelhen. Datum Anttorff, den 28ten Novembris Anno 1577.

E. F. G.

dienstwilliger allzeit,

Johann, Graff zu Nassaw Catzenelnbogen.

Mein schwager, Graff Guntter, ist uff gnedigst begeren Ertzhertzogs Matthias furwahr nit mit geringer ungelegenheit und beschwerung fur ungeverlich 6 tagen alhie ahnkommen. E. G. wollen diss mein eilend schreiben besser verstehen dan es geschrieben. Ich hab furwahr khein zeit gehapt dasselb widder zuubersehn.

Gnediger herr. Wie ich eben diss schreiben gefertiget, ist meins bruders, Graff Philipsen von Hohenlohe, hauptleut einer kommen, welcher berichtet, das am nechtstvergangenen Freitag S. L. auss der stad Rurmund etwan anderthalbhundert schritt weit von der stad mit einem mussket uff der rechten seitten zwen finger under der brust im leib geschossen und die kugel im leib blieben seie; wiewolh nuhn S. L. vom schoss so matt worden, dass man sie alsbalt vom gaul heben und hinwegfuren müssen, so haben Sie sich doch des andern tags, als Sie sich nach Vendlo furen lassen, widderumb so starck funden, das er durch die stad in sein losament gangen, also das ich

verhoff, dweil auch die wundartzt wolh trösten und vermeinen, das er nit weiter wund seie, es solte S. L. am leben nit schaden, wiewolh dass ein bos zeichen, das S. L. balt nach dem schoss sich ubergeben.

In derselben stund ist dem herrn Printzen gleichfals zeittung kommen, das die Staden von Holland (auss was ursachen solches aber geschehen, ist dem herrn Printzen noch unbewust) den obersten Helling [1]) mit ettlichen soldaten naher Amsterdam geschickt, in meinung dieselbe stad einzubekhommen; als aber gedachter oberst in die stad unversehns kommen und ahn volck nit starck gewesen, dasselb hin und widder ahn die pfortt, bei den zeugheusser und andere ortt, so er eingenommen, vertheilen müssen und derenthalben den marckt nit einbehalten konnen, haben sie nach langem scharmützeln widderumb heraus müssen weichen und soll der oberst Helling sampt noch zweien furnemen capitainen und etwan dreissig soldaten uffm platz sein bliebenn. Es hatt furwahr der herr Printz ahn Graff Philipsen, dem obersten Helling und den andern beden gantz ubel verlorenn.

Die stede alhie, als Anttorff, Brussel, Gent, Hertzogenbusch, Graffen und andere, befestigen sich uffs best sie konnen. Es wollen aber dieselbe noch andere khein besatzung von anderm kriegsvolck dan dess herrn Printzen ahnemenn.

Der Graff von Schwartzbergk, so ahn der Keyserlichen Maj. hoff und neulich zum Graffen gemacht, soll in wenig tagen, wie man sagt, zu Brussel ahnkommen und von Ihrer Maj. wegen in diesse land geschickt wordenn; was seine werbung, ist mir nit bewust. Die Generalhstaden sind itzo in arbeit dem Ertzhertzogen, uff den fall wan S. F. D. sollten ahn-

1) Zie Archives VI, 246.

genommen werden, einen rath und S. F. D. hoffstad zuzuordnen. Viel von den gemeinden und andere dringen hefftig daruff, das der herr Printz I. F. D. generalh odder obersten leutenampt; ettliche aber vermeinen, das I. G. beneben anderen nuhr allein mit im rath sein solten; andere haltens fur besser, dass I. G. sich beides entschlahen und bey denen von Zee- und Holland verbleiben und insonderheit in kheinen weg diese stad Antorff, als ahn welcher allen diesen landen, bevorab aber denen von Zee- und Holland, zum hochsten gelegen, auss der hand lassen; weil aber in diessem viel und mancherley bedenken furfallen und I. G. sich, welches dass best sei, gantz perplex finden, alss kan ich noch zur zeit nit wissen, was I. G. sich hirinnen resolviren werdenn. Die von der Romischen odder Bapistischen religion trachten mit allem vleiss darnach, wie sie diessen herrn allerdings in ihre hende bringen mögenn; derwegen sie den auch einen rath vorgeschlagen, welcher I. D. zuzuordnen sein mochte, als nemlich den hertzogen von Arscot, seinen bruder, den marquis von Havre, Monssieur de Fromont, so denen von Arscot vertraut, Champagni, welcher ein heftiger papist und des cardinals von Arras bruder ist, item Monssieur de Willerval sampt doctor Leonino und Sassbott, welche bede der von Arscot thiener seind, und dan den herrn Printzen und den Graffen von Bossu, so gleichwolh noch ein papist aber gutter patriot ist; die secretarien sind furgeschlagen D. Sille Assillius und in deutscher sprach Scharnberger, so nit viel gutts gethan hatt.

Der Konig von Portugal hatt seine bottschafft bey dem hern Printzen und begertt nit allein mit Seiner Gnaden rath und befurderung ettlich Deutsch kriegsvolck, biss in die 6000 man, gegen den Turcken ahn-

zunemen sondern erpeutt sich auch zwischen dem Konig von Hispanien und diesen landen, sonderlich aber dess herrn Printzen halben, umb den frieden zuhandlen, welchen er dan auch umb seines aigenen interesse willen gehrn sehe, dweil er befind, das er seinen handel nirgents besser dan in diessen landen und furnemlich alhie zu Anttorff treiben kan; und lest sich der gesandter beduncken, das under anderm fur allen dingen werde von notten sein, das die religion durchauss freygelassen und der herr Printz mit dem Konig zu Hispanien versohnet und contentiret werde; verhofft auch, seines herrn underhandlung solte ohne frucht nit abgehenn.

Ich fur mein persohn were der hoffnung, wan unpartheiische underhendler weren, es solte die freyheit der religion entlich erhalten und erlangt werden; ohne dieselbe ist diessen landen gewisslich nit zu helffen noch dass eingerissene mistrawen ummer auffzuheben.

Der herr Printz hatt ein erklerung der Genttischen Pacification und der newen gemachten Union und also ein ander compromiss zu dem obberurtten ende uffs papier bringen, den Generalhstaden und andern furhalten lassen. Wiewolh nuhn dasselbe ahnfenglichs gahr weitt geworffen und unrathsam und nit dienlich geacht worden, so lest sichs doch also ansehen, dass sie es doch nit allerdings verwerffen konnen sondern entlich den weg ahn die hand werden nemen mussen, wie sich dan der hertzog von Arscot und noch ein apt, welcher gahr ein hefftiger papist ist, fur wenig tagen dohien erklert, dass sie ihnen dasselbe gefallen lassen.

Gnediger herr. E. G. wollen mir diss unformliche schreiben nit fur ubel auffnemen, dan ich dasselb und andere meher theils bey berattschlagung der

sachen und vielen leutten in eill thun muss und die zeit nit haben kan darauff etwas zu denken, viel weniger aber das schreiben zuubersehen und rein abzuschreiben. Ich liege alhie furwahr mit grosser ungelegenheit und verseumniss meiner sachen zu hauss und kan noch nit wissen, wan ich widder zu hauss ahnkommen mag.

(*Archief Marburg*).

XVII.

Johan Casimir van de Paltz aan Willem van Hessen [1]).

Hochgeborener Furst, freundtlicher lieber vetter. E. L. wirdt sonnder zweiffell nunmher unsser jungstes schreibenn unter dato Gent, den 12 huius, neben ander zuvor ausgangnen woll zukhomen sein, daraus sie unnsernn zustandt unnd gelegenheit vernohmen; unndt dieweill in diesen Niederlanden bey hohes und nidder standts persohnen allerley redenn, umb des willenn das wir unns in der provintz Flandern begebenn, vonn unns ausgebreittet, die auch sonder zweiffel an E. L. gelangen werden, so habenn wir fur ein hohe noturfft erachtet, E. L. aller sachen grundtlich zu berichtenn, damit Dieselb uff solchenn fall nicht allein uff das gemein geschrei zusehenn, sonder, wie die sach an im selbst beschaffen, grundtlichenn bericht habenn khonnen. Unnd setzen anfangs inn

---

1) Deze brief, zeer belangrijk voor de beoordeeling van de houding van Johan Casimir in 1578, sluit zich aan bij Archives VI, 462 vlg. en 479. Hij is (gedeeltelijk in excerpt) ook te vinden bij Bezold, Briefe des Pfalzgr. Joh. Casimir I, 316.

keinen zweiffel, E. L. wirdt noch inn frischer gedechtnus habenn, was wir Dero unsers zugestandene leibsschwachheit halb freundtlich zugeschriebenn unnd darbei zuerkhennen gegebenn, das wir uns der ursachenn halb genn Brussell begeben mussenn, damit wir unnser desto bequemlicher, angesehenn wir im veltlager von wegen stetten uberlauffens unnd sunsten kein gelegenheit gehabt, abwarttenn kunten; unndt habenn unnser kriegsvolck (darunder die reuter albereit des nachtsgeldts halb, welches inen von denn Statten offt vor unnd nach der musterungk versprochen unnd nicht erlegt, unwillich gewessen) bey dem ander im lager gelassen. Als wir nun etlich tag zu Brussell gewessen unndt unnser reuter bey Nivelle uffzigenn sollen, ist ein solcher unwill unter ihnen von wegen des mangelten nachtgelts und das man auch der proviandt halb geringe anstellung gethann, entstanden, das sie auch nit mehr vortziehen wollen, sie weren dan des nachtgeldts befriedigt. Welchs wir gleichwoll, als wir es erfaren, ungernn gehort und dahero verursacht, inen ein solchs durch unsser gesandten ausfurlich und ernstlich zubevehlen, auch zum theill umb des willen unsern abschiedt vonn innen zunemen, anders theils unnd weill wir gesehn, wie die Statten mit uns und unnserm kriegsvolcken umbgangen und das wenig ehr unnd reputation sonnder vilmher spott und schimpf bey solcher unordtnung zuerlangen, auch ohne das die drey monath, so wir denn Statten zu dhienen zugesagt, verflossenn und sich die beschwerungen je lenger je mher geheufft unnd die Statten nichts oder gar wenig zur sachenn gethann unnd allein dahin gesehen, wie sie die zeit gewinnen, Got gebe, wie es unns und unserm kriegsvolckh daruber erginge; so haben wir ein ausfurlich schreiben in frantzosischer sprach, die die Statten

am meisten uben, begriffen und inen inn gesambleten rhatt durch unsere gesandten furlessen lassenn. Welchs schreibens end dahin gerichtet, das wir nit lenger bey diesem werckh bleiben konnten, aus ursachenn, so im schreiben, davon E. L. copei, wie wir solche inn teutsch trasferiren lassenn, vonn unserm Stathalter unndt Rethen empfangen werden, noch langs angezogen; haben gleichwoll vill erhebliche ursachen darinnen ausgelassen, damit die Statten nicht zuvill beschwerdt wurden. Was nun unnsere reuther unnd dasjenige, so wir ihnen furhalten lassen, auch unnsernn von ihnen genohmen abschiedt betriefft, haben unns unsere reuther zum andern mall schrifftlich, auch durch die obriste, obriste leuthenampt und ausschus vonn den reuthern, mundtlich unnderthenig ersuchen lassen noch ferner bey ihnen zuverharrenn und dahe wir einig ungnad gegen ihnen gefast, das wir dieselb fallenn lassenn woltenn. Herjegen weren sie erpittich, alles das zuthun, was erliebenndenn redtlichen kriegsleuthen geburte, und bey unns leib, ehr, gut unnd blut uffzusetzenn. Wiewoll wir nun endtlich bedacht gewessenn unserm furhaben nachzukommen, uns aus diesem unordtlichem werkh uns zu wicklenn, jedoch unnd dieweill noch der bezalungk halben nichts richtig gemacht, so habenn wir ihnen versprochenn uns aus dissen landen nicht zubegeben, sie seien dan bezalt oder genugsam versichert. Aber unns bey diesem regiment in der person wider in das läger zubegebenn, trugenn wir bedenkenns; dessen sie also auch zufrieden gewessenn. Wie wir auch noch zum theill bedenckens haben uns ins läger zuthun, dieweill der Graff vonn Bossu unnser geworbenn kriegsvolckh zu ros und fus zerthelt und unnter das annder gemenget, also das wir, da es zum treffen kommen solte, unserm kriegsvolck nit allein

nicht zugepieten hätten sonnder auch nicht versichertt wären, was wir uns zu denjenigen, so bey uns, zuversehen; uber das auch wir von vilen orthen für des Alanzuns kriegsvolckh, welchs sich teglich zu dem hauffen nahet, verwarnet werden. Nichts desto weniger aber habenn wir einen weg als den andern unsers abschidts halben bey den Stattenn anhaltenn lassen. Darauff dieselbenn Graff Gunter von Schwartzenburgkh und den von St. Allegunde zu uns geine Brussell abgefertigt unnd zum hochsten gebettenn, das wir aus diesen lannden nicht weichenn woltenn, sinntemall inen vill hierann gelegenn und der gemein man alleinn uff uns sehe; so wolten sie uff wege gedenckhen, wie unnser kriegsvolck zu frieden gestelt werden und alle ding richtig naher gehen sollenn. Dieweill wir aber aus der vorigen handlung woll abnemen konten, was es für ein gelegenheit mit den Statten und was uff ir vilfeltigs zusagen zubawen, haben wir einig dahin angehaltenn, das unnser kriegsvolckh vor allen dingen zufrieden gesteltt wurdte und das man mit denselben, angesehen die drey monat verflossenn, handtle, ob sie lenger dienen sollenn oder auch wollen. Alsdan solte unns freysthenn unns ferner inzulassen oder aber abzuziehen. Was aber die underhaltungk fur unnsere personn anlangen thette, hetten wir unns je undt allwegen, wie auch noch, dahinn erklereth, das wir vor unnser persohnn von denn Stattenn weder heller noch pfenning begerten; woltenn auch die verflossenne drey monath unnd was wir noch ferner dienen wurden, nicht allein ihnen, den Statten, sonder vilmehr dem gemeinen mhann und der sach zum bestenn aus unnserm seckhell gedienet habenn. Dabey es also noch beruhet. Diesse handtlung mit den reuttern und den Statten hat drey wochenn lang, die zeit uber wir zu Brussell

gewessen, gewehret. Und weill wir ohn das unsern pfenning des orts, so woll als anderswo, zerrenn mussenn, so habenn wir lust gehabt andere provintz, furnemblich aber Flandern, welchs der schönste eine und darinnen die religion angestellt ist, zubesichtigen; woltenn uns also von Brussel erheben und gen Gent begeben. Indem schicken die von Gent zwen vom adell zu uns gein Brussell und lassen uns underthenig ersuchen, das wir denen von Gent und der provintz Flandernn zum bestenn funff oder sechs hundert pferdt vonn den unnsern vom lager abfordernn wolten, weil sie zugebrauchenn hetten; uns doch nicht auströcklich vermeldet, wozu, sonnder allein die vertrostungk undt zusag gethan, das sie woll gehaltenn und nie kein schaden zugefügt, auch, da sie es begerthenn, wider mit schutzen zum hauffen begleitet werden soltenn. Wann wir dan betrachtet, was für unordtnung im läger in allenn dingen furgehe, auch die uberschwengliche meng der reuter unndt ungleichheit der landtsart zur reuterey und das erst kurtzlich zwo frischer fann reuter im läger ankhommen; zu dem unns zuvor zugemutet worden ein fane reuter von drey oder vier hundert starckh naher Deventer in Geldern zu schickhen; auch albereit bey uns beschlossenn hatten dise landtschafft zu besichtigen und also zu unserm gleitt und versicherungk solcher anzhall pferdt villeicht bedurfftigk; so habenn wir denen von Gent diesse 600 pferdt bewilligt unnd druff unnser hoffgesinndt hoff unnd Moritz von Doneps, unsers rittmeisters, fane abgefordert und uff Audenar, welchs zwo tagrais vom läger, beschiedenn; wir aber umb dieselbige zeit mit denen, so bey uns, derenn uff achtzigk pferdt gewessenn, zu Gent ankhommen, da wir nit allein herrlich endtpfangen sonnder auch die zeit uber wir da gewessen, stadtlich tractirt wor-

den. Des orts uns der Rhat angezeigt, welcher massen etliche Walonen (die keinenn herrn hetten und sich erstlich uff niemanndts beruffenn itzundt aber denn von Montigny, des vonn Lallan bruder, vor iren oberstenn erkhennen) einen fleckh an der grentz bey Artoys, Mane genant, eingenohmen, den befestigen und sich darinn verschantzen sollenn, mit underthenniger bit, dieweill sie nicht allein unser von dieser Walonenn wegen begert, sonndern auch gewisse nachrichtungk hettenn, das dies nicht ein new sonnder ein langkh von der Papisten ausgesponnenes werkh wher, dahinder etwas merklichs verborgen lege, wie solchs die tegliche erfharungkh mit sich brecht, wir wolten ihnen hierinn berathenn unndt verholffenn seinn. Dessen wir unns aber jegen inen beschweret und sie an die Generallstadtenn gewiessenn; dajegen sie noch hefftiger bey unns angehaltenn, unnd angezeigtt, es where ein langsamb werckh mit den Statten unndt kein resolution bey inenn und da sie uff dieselben warthen soltenn, wurden sie inmittels umb ir hels und das landt komen. Also wir unns bewegen lassenn unnd unns hieher an die grentz begebenn; da wir dan alhie angelangt, berichtet, das der Hertzog von Alanzon obgemelten Walonen noch zwey tausend schutzen zuschickhe, welche nebenn den Walonen allenn muttwillenn mit plundern, brandtschatzen, morden, raubenn unnd andernn treibung das arme volck jemerlich beschwerdten. Die stat alhie habenn wir besichtigt und inen dieselb zu befestigen, auch weill es des gestreichs halb mit der reuterey in diesen landenn nichts ist, inen gerathen sich umb fussvolckh bewerben und inzwischen in gutter defension und gewharsamb zu halten. Nachdem nun diese anordtnungk und sunsten allerhandt anstellung beschehenn, wollen wir unss, geliebts Gott, von hinnen erhebenn

unnd uff Bruck oder villeicht gar in Selandt begeben und dasselbe landt besichtigen; inzwischenn versehen wir unns, werdenn sich die Statten in einenn oder denn anndernn wegk erklerenn.

Wiewoll nun diese hanndtlung inn der warheitt, wie obenn erzelt, ergangen unnd dis der grundt ist, so mögen wier doch E. L. nicht pergen, das etliche hohe personn bey denn Stattenn widder unnser ehr unndt reputation etliche redte ausgegossen, sonnderlich aber Graff Gunter vonn Schwartzenburgk zu Brussel einen herrn, der mitt unns gein Gent reiten wollen, zu sich gefordert unnd in seinen pflichtenn erinnertt, nichts widder das haus Osterreich zuthun; dann wir zögenn darumb gein Gent; das wir dieselbe stat innehmen und uns furtter zum herrn der Graffschafft Flandern machen woltenn. Daran er unndt andere unns zuvil unguttlich gethann, sinthemall ein solchs nie in unnserm sinn oder gedancken komen, auch bey unnserm furstlichen ehren und wharenn worttenn erhaltenn konnen, das weder von hohen oder nidern standts persohnen disser landtsartt mit unns gehandlet, conferirt oder tractirt wordenn, die possession dieser Graffschafft noch auch das gubernament anzunehmen. So seindt wir auch nicht so starck in diese lanndtschafft komen, das wir solche mit gewalt einnehmen kontenn. Wir wissenn aber hergegen woll, das berurter Graff selbst durch allerley mittell nach diesem gubernament getrachtet hatt.

Das unns auch ettliche furwerffen dorffen, wir ziehenn vom hauffenn, da man denn feindt angreiffen wolt, unndt schwechenn denn hauffen, ist ebenn angezogenn, das wir denselbenn im wenigstenn schwechenn mit abfordernn 600 pferdt, dan sie sie ohne das noch im leger mehr dan zuvil reuther habenn, zu dem wir nicht einen zu fus weder vonn unnserm

frantzossen noch teutschen knechtenn abgefordertt sonnder im leger gelassenn, derweill mann derenn mher als der reutter inn dem heckichtenn landt von nothenn. Sovill unnser abwessenn vonn den reutern betrifft, seindt die drey monat verflossenn unnd haben wir unnsernn abschiedt von den Stadten genohmen, ehe wir gein Gent kohmen, es kann unns auch dis unnser abwessen ebenn so wenig fur ubell genohmenn werdenn als demm vonn Schwartzenburgkh, welcher gar nit bey seinen reuttern, und dem vonn Havre, so auch ein obrister und solte bey seinen reuttern, desgleichen Schenck vonn Dautenbergk sonnder dem mherer theill zu Antorff ist. Zu dem so wissen wir nicht, was wir mher als ein anderer gemeiner obrister ausrichtenn konnten bey der ordtnungk, wie die itzt angestellt ist, sinthemall unnser kriegsvolck in drey zugk und unter das annder getheilt ist. Dan wir nicht allein diejenigen, so inn unserm als dem mittelzugk, da wir mit den unnsern am schwechstenn sein, geordtnett nit konnen sonder auch inen nicht zugebieten. Also das wir nicht unbillich allerhandt zubedenckhen habenn; mussen also nit allein in gleiche oder grösserer gefahr bestehen, sondern auch, da es ubel gerathenn solt, denn schimpff und spot neben dem schadlichen alleinn tragenn.

Da aber die Stattenn, wie wir offt begert, uns mit unnserm kriegsvolck denn vorzugk gelassenn, so hettenn wir keinn bedenckens gehabt unns mit unnserm kriegsvolckh jegen den feindt zugebrauchen, welchem unnserm kriegsvolck wir unnsers gefallens und nach erheischungk und notturfft der sachen hetten gebietenn unndt wissenn konnen, was wir ausgericht hettenn. Dis alles habenn wir darumb also ausfürlich ann E. L. wollen gelangen lassenn, damit, wo Ir diese ding anders furbracht werdenn, Sie der sachen im

grundt wissens habenn und nit uff gemeine zeittungen ghen dorffen. Sein hiemit E. L..... Datum Cortrick, denn 16ten Octobris anno 1578.

Johann Casimir.

(*Archief Marburg*).

XVIII.

Petrus Dathenus aan landgraaf Wilhelm van Hessen.

Illustrissime Princeps ac Domine, Domine Clementissime. Etiamsi non ignorem insignem hunc nobilem virum, qui hoc epistolium meum Illustrissimae Celsitudini Tuae exhibet, exactius ambiguum rerum nostrarum statum eidem expositurum quam quisquam eum literis exprimere possit, nolui tamen ipsum hoc epistolio vacuum ad Illustrissimam Celsitudinem Tuam redire, quo hoc unum tantum sum dicturus, me toto hoc semestri nondum assequi potuisse, quonam tandem res nostrae evasurae sint. Nam exercitus noster, quem habuimus lectissimum et numerosissimum, nihil prorsus effecit, imperio summo et gubernatione illis concreditis, quorum fides et integritas multis non immerito suspecta fuit. Nisi enim Deus Optimus Maximus suis satellitibus, fame nimirum, peste aliisque contagiis, hostem agressus fuisset ac confecisset, humanitus sane de nobis actum fuisset. Etenim quomodo exceptus fuerit Illustrissimus Princeps meus, qui tam alacri et sincero animo huic etiam tam perplexo negotio sese admiscuit, Illustrissima Celsitudo Tua iam antea intellexit. Hoc unum me solatur, quod videam Deum arcana sua sapientia negotium totum

ita moderari, ut, etiamsi cives dissideant, plurimi patriae commoda non sincere quaerant, immo infiniti eam prodere atque perdere studeant, attamen nihil singulare aut memoria dignum efficit communis hostis. Cum Walonibus, qui florentissimam Flandriae provinciam expilarunt atque depopulati sunt, studio Principis Auriaci transactum est et acceptis 72000 florenorum discessuri dicuntur. De quo tamen prudentiores dubitant; nam Artesii et Hannonii defectionem a reliquis provinciis ad Hispanos minantur, nisi caeterae abrogato omni religionis exercitio cum Hispano in gratiam redeant, quod cum difficiliter futurum existimem (predicatur enim non oppidatim tantum, verum etiam fere pagatim Christi Evangelium), metuo, ne Arthesiorum et Hanneniensium tergiversatio in apertum dissidium et hostile bellum erumpat, ideoque nos nostrarum calamitatum initia vixdum superasse. Interea quid de Andegavensi polliceri debeam, quem ordines hic multis precibus et promissionibus retinent, ignoro. Expectatur iam in Ath, Hannoniae civitatula, tamen absque milite magnoque comitatu. Quid autem sibi velit tam diuturna ipsius mansio, cum ipsum a fratre saepius serioque revocatum esse et Galliam civilibus dissidiis ardere constet, coniectura assequi non possum. Quicquid interim alii credant, ego apud me statuo hunc libertatem belgicam aegre procuraturum, qui eandem in Gallia tot artibus opprimere studuit. Jactatur interim populus nescio qua spe pacis, dum illi, qui pacem pollicentur, crudele bellum animis fovent ac circumferunt. Confido interim fore ut Deus, qui hactenus omnia contra omnium etiam prudentissimorum opinionem moderatus est, propter nominis sui gloriam deinceps etiam causam hanc ita agat, ut hostes magis magisque experturi sint illos frustra Ecclesiae Dei interitum machinari, quam Christus

adversus inferorum portas perstituram pollicitus est. Illustrissimus Dux Casimirus xv. huius Jam in Angliam profectus est, cuius reditum post dies aliquot expectamus. Utinam propediem incolumis ad suos subditos in Germaniam redeat; quod ut fiat precari non desinam. Verum cum caetera omnia et haec etiam ipsa Dominus Bernardus Keudelius Illustrissimae Celsitudini Tuae exactius sit expositurus, Eandem Celsitudinem Tuam legendi molestia liberabo ac humillime deferens omnia mea studia officiaque Illustrissimae Celsitudini Tuae Deum patrem Domini nostri Jesu Christi precabor, ut Eandem ad Ecclesiae et Reipublicae salutem diu superstitem et incolumem conservet. Raptim Gandavi, 20 Januarii 1579.

Illustrissimae Celsitudinis Tuae studiosissimus
ac humillimus cliens,

Petrus Dathenus.

(*Archief Marburg*).

Door het HISTORISCH GENOOTSCHAP zijn uitgegeven onderstaande werken:

KRONIJK van het Historisch Gezelschap te Utrecht.

2e jaargang. 1846 (*) *f* 5.—.	4e jaargang. 1848. . *f* 3.70.
3e jaargang. 1847. . - 2.70.	5e jaargang. 1849. . - 6.—.

(*) **De eerste jaargang is nimmer in druk verschenen.**

KRONIJK van het Historisch Genootschap gevestigd te Utrecht.

2e *serie*	
6e jaargang. 1850. . *f* 6.—.	19e jaargang. 1863. . *f* 7.40.
7e jaargang. 1851. . - 6.40.	20e jaargang. 1864. . - 7.20.
8e jaargang. 1852. . - 6.80.	5e *serie*
9e jaargang. 1853. . - 6.80.	21e jaargang. 1865. . - 7.60.
10e jaargang. 1854. . - 6.80.	22e jaargang. 1866. . - 7.20.
3e *serie*	23e jaargang. 1867. . - 9.20.
11e jaargang. 1855. . - 3.20.	24e jaargang. 1868. . - 9.40.
12e jaargang. 1856. . - 3.60.	25e jaargang. 1869. . -10.70.
13e jaargang. 1857. . - 4.80.	6e *serie*
14e jaargang. 1858. . - 5.10.	26e jaargang. 1870. . - 8.00.
15e jaargang. 1859. . - 4.60.	27e jaargang. 1871. . - 8.20.
4e *serie*	28e jaargang. 1872. . - 6.20.
16e jaargang. 1860. . - 5.40.	29e jaargang. 1873. . - 8.30.
17e jaargang. 1861. . - 5.80.	30e jaargang. 1874. . -10.30.
18e jaargang. 1862. . - 6.60.	31e jaargang. 1875. . - 8.40.

BERIGTEN van het Historisch Gezelschap te Utrecht.

1e deel. 1e stuk. 1846. *f* 3.40.	2e deel. 2e stuk. 1849.
1e deel. 2e stuk. 1848. - 2.20.	(Verhooren van JOHAN
2e deel. 1e stuk. 1849. - 2.20.	v. OLDENBARNEVELT). - 3.80.

BERIGTEN van het Historisch Genootschap te Utrecht.

3e deel. 1e stuk. 1850. *f* 3.—.	5e deel. 2e stuk. 1856. - 2.50.
3e deel. 2e stuk. 1851. - 3.—.	6e deel. 1e stuk. 1857. - 2.50.
4e deel. 1e stuk. 1851. - 3.—.	6e deel. 2e stuk. 1857. - 2.10.
4e deel. 2e stuk. 1851. - 2.50.	7e deel. 1e stuk. 1861. - 5.50.
5e deel. 1e stuk. 1853. - 3.20.	7e deel. 2e stuk. 1863. - 6.50.

CODEX DIPLOMATICUS in 4°. 1848. - 5.20.

2e *serie* in 8°.

1e deel. 1e afd. 1852. *f* 3.75.	3e deel. 2e afd. 1856. - 3.40.
1e deel. 2e afd. 1852. - 3.10.	4e deel. 1e afd. 1859. - 3.10.
2e deel. 1e afd. 1853. - 6.20.	4e deel. 2e afd. 1860. - 5.20.
2e deel. 2e afd. 1853. - 3.20.	5e deel. 1860. . . . -12.00.
3e deel. 1e afd. 1855. - 6.50.	6e deel. 1863. . . . - 1.20.

REGISTER op de onderwerpen behandeld in de Kronijk, de Berichten en den Codex Diplomaticus . . . . . - 1.80.

WERKEN van het Hist. Genootschap te Utrecht. Nieuwe Reeks.

N°. 1. Bronnen van de geschiedenis der Nederlanden in de middeleeuwen. — Annales Egmundani . *f* 1.20.

N°. 2. Verbaal van de buitengewone Ambassade naar Engeland in 1685 . . . . . - 1.80.

N°. 3. Memoriën van Roger Williams, uitgegeven door Mr. J. F. Bodel Nyenhuis . . . . . - 2.10.

N°. 4. Bronnen van de geschiedenis der Nederl. in de middeleeuwen. — Kronijken van Emo en Menko, uitgegeven door Mr. Feith en Dr. Ackerstratingh. - 3.70.

N°. 5. Hortensius over de opkomst en den ondergang van Naarden. Met 2 kaarten, uitgegeven door Prof. Peerlkamp en A. Perk . . . . . - 4.50.

N°. 6. Bronnen van de geschiedenis der Nederlanden in de middeleeuwen. — Kronijk van Holland van een ongenoemden geestelijke (Gemeenlijk geheeten Kronijk van den Clerc uten laghen landen bi der see). . . . . - 2.30.

N°. 7. Kronijk van Éggerik Egges Phebens van 1565—1594, uitgegeven door Mr. H. O. Feith. . . - 2.40.

N°. 8. De oorlogen van Hertog Albrecht van Beieren met de Friezen in de laatste jaren der XIVe eeuw, uitgegeven door Dr. E. Verwijs . . . . . - 9.80.

N°. 9. Verbaal van de Ambassade van Gaspar van Vosbergen bij den Koning van Denemarken, den Neder-Saxischen Kreits en den Koning van Zweden. 1625. . . . . - 2.30.

N°. 10. Verbaal van de Ambassade van Aerssen, Joachimi en Burmania naar Engeland. 1625. . . - 1.90.

N°. 11. Brieven en Onuitgegeven Stukken van Johannes Wtenbogaert, uitgegeven door H. C. Rogge. *Eerste Deel.* 1584—1618 . . . . . - 4.00.

N°. 12. Brieven en Onuitgegeven Stukken van Johannes Wtenbogaert, uitgegeven door H. C. Rogge. *Tweede Deel. Eerste Afdeeling.* 1618—1621. - 2.80.

N°. 13. Memorials and Times of Peter Philip Juriaan Quint Ondaatje, by Mrs. Davies . . . . . - 4.00.

N°. 14. Verhooren en andere bescheiden betreffende het Rechtsgeding van Hugo de Groot, uitgegeven door Prof. R. Fruin . . . . . *f* 4.80.

N°. 15. Brieven en Onuitgegeven Stukken van Johannes Wtenbogaert, uitgegeven door H. C. Rogge. *Tweede Deel. Tweede Afdeeling.* 1621—1626. - 5.50

N°. 16. Memoriën en Adviezen van Cornelis Pieterszoon Hooft . . . . . - 4.90.

N°. 17. Brieven en Onuitgegeven Stukken van Johannes Wtenbogaert, uitgegeven door H. C. Rogge. *Derde Deel. Eerste Afdeeling.* 1626, 1627. - 6.50.

N°. 18. Onderzoek van 's Konings wege ingesteld omtrent de Middelburgsche Beroerten van 1566 en 1567; naar 't oorspronkelijke handschrift uitgegeven door Dr. J. van Vloten . . . . . - 3.40.

N°. 19. Brieven en Onuitgegeven Stukken van Johannes Wtenbogaert, uitgegeven door H. C. Rogge. *Derde Deel. Tweede Afdeeling.* 1628, 1629. - 8.20

N°. 20. Brieven en Onuitgegeven Stukken van Johannes Wtenbogaert, uitgegeven door H. C. Rogge. *Derde Deel. Derde Afdeeling.* 1630 . . . - 6.10.

N°. 21. De Rekeningen der Grafelijkheid van Holland onder het Henegouwsche Huis, uitgegeven door Dr. H. G. Hamaker. *Eerste Deel* . . . . - 5.80.

N°. 22. Brieven en Onuitgegeven Stukken van Johannes Wtenbogaert, uitgegeven door H. C. Rogge. *Derde Deel. Vierde Afdeeling.* 1631—1644 . - 4.50.

N°. 23. Journaal van Constantijn Huygens, den zoon, van 21 October 1688 tot 2 September 1696 (Handschrift van de Koninklijke Akademie van Wetenschappen te Amsterdam). *Eerste Deel.* - 6.70.

N°. 24. De Rekeningen der Grafelijkheid van Holland onder het Henegouwsche Huis, uitgegeven door Dr. H. G. Hamaker. *Tweede Deel.* . . . - 7.20.

N°. 25. Journaal van Constantijn Huygens, den zoon, van 21 October 1688 tot 2 September 1696 (Handschrift van de Koninklijke Akademie van Wetenschappen te Amsterdam). *Tweede Deel.* - 7.90.

N°. 26. De Rekeningen der Grafelijkheid van Holland onder het Henegouwsche Huis, uitgegeven door Dr. H. G. Hamaker. *Derde Deel* . . . . - 6.20.

N°. 27. Brieven van en aan Joan Derck van der Capellen van de Pol. Uitgegeven door Mr. W. H. de Beaufort . . . . . *f* 10.80.

N°. 27*b*. Brieven van en aan Joan Derck van der Capellen tot den Pol. Uitgegeven door Mr. J. A. Sillem. Aanhangsel van de Brieven uitgegeven door Mr. W. H. de Beaufort. Met twee registers. - 1.40.

N°. 28. Bellum Trajectinum Henrico Bomelio autore . - 1.40.

N°. 29. De Rekeningen der Grafelijkheid van Zeeland onder het Henegouwsche Huis, uitgegeven door Dr. H. G. Hamaker. *Eerste Deel* . . . . . - 6.80.

N°. 30. De Rekeningen der Grafelijkheid van Zeeland onder het Henegouwsche Huis, uitgegeven door Dr. H. G. Hamaker. *Tweede Deel* . . . . . - 5.30.

N°. 31. Lijst van Noord-Nederlandsche Kronijken. Met opgave van bestaande Handschriften en Litteratuur, door Mr. S. Muller. Fz. . . . . - 1.40.

N°. 32. Journaal van Constantijn Huygens, den zoon, gedurende de veldtochten der jaren 1673, 1675, 1676, 1677 en 1678 . . . . . - 3.50.

N°. 33. Négociations de Monsieur le comte d'Avaux, ambassadeur extraordinaire à la cour de Suède, pendant les années 1693, 1697, 1698, publiées pour la première fois d'après le manuscrit, conservé à la bibliothèque de l'Arsenal à Paris, par M. le Prof. J. A. Wijnne. Tome premier. - 8.00.

N°. 34. Idem. Tome deuxième . . . . . - 5.40.

N°. 35. Idem. Tome troisième, (première partie) . . - 5.60.

N°. 36. Idem. Idem. (deuxième partie) . . - 3.90.

N°. 37. Brieven van Lionello en Suriano uit den Haag aan Doge en Senaat van Venetie in de jaren 1616, 1617 en 1618, benevens Verslag van Trevisano betreffende zijne zending naar Holland in 1620 . . . . . - 6.10.

N°. 38. Brieven aan R. M. van Goens en Onuitgegeven Stukken hem betreffende. *Eerste Deel* . . . - 6.60.

N°. 39. Dagverhaal van Jan van Riebeek, Commandeur aan de Kaap de Goede Hoop. *Eerste Deel.* (1652—1655) . . . . . - 7.80.

N°. 40. Rijmkroniek van Melis Stoke, uitgegeven door Dr. W. G. Brill. *Eerste Deel.* . . . . . *f* 5.00.

N°. 41. De geschillen over de afdanking van 't krijgsvolk in de Vereenigde Nederlanden in de jaren 1649 en 1650 en de handelingen van Prins Willem II, toegelicht met behulp van ongedrukte stukken uit het Huis-archief van Z. M. den Koning, door Dr. J. A. Wijnne. . . . . - 5.40.

N°. 42. Rijmkroniek van Melis Stoke, uitgegeven door Dr. W. G. Brill. *Tweede Deel* . . . . . - 4.80.

N°. 43. Brieven aan R. M. van Goens en Onuitgegeven Stukken hem betreffende. *Tweede Deel.* . . . - 4.60.

N°. 44. Brieven en Onuitgegeven Stukken van Jonkheer Arend van Dorp, Hr. van Maasdam enz., uitgegeven door Mr. J. B. J. N. Ridder de van der Schueren. *Eerste Deel* . . . . . - 6.60.

N°. 45. Memorien van Mr. Diderik van Bleyswijk, vrijheer van Eethen en Meeuwen, heer van Babylonienbroek, Raad in de Vroedschap, burgemeester van Gorinchem enz. enz. 1734—1755. Uitgegeven met inleiding en aanteekeningen, door Theod. Jorissen . . . . . - 4.50.

BIJDRAGEN EN MEDEDEELINGEN van het Historisch Genootschap, gevestigd te Utrecht. I^e^ Deel. *f* 5.60.
Idem. IIe Deel . . . . . - 5.20.
Idem. IIIe Deel . . . . . - 5.20.
Idem. IVe Deel . . . . . - 8.80.
Idem. Ve Deel . . . . . - 5.40.
Idem. VIe Deel . . . . . - 6.00.
Idem. VIIe Deel . . . . . - 5.00.
Idem. VIIIe Deel . . . . . - 3.60.
Idem. IXe Deel . . . . . - 6.10.
Idem. Xe Deel . . . . . - 5.80.

KATALOGUS der Boekerij van het Historisch Genootschap, gevestigd te Utrecht. 3^e^ uitgave. 1872. . - 1.60.

SUPPLEMENT-KATALOGUS der derde uitgave in 1872 van de Boekerij van het Historisch Genootschap, gevestigd te Utrecht. 1882. . . . . - 1.10.

ABRAHAM DE WICQUEFORT, Histoire des Provinces-Unies des Païs-Bas, depuis le parfait establissement de cet estat par la paix de Munster. Tom. I—IV. . . - 26.00.

Jhr. Mr. A. M. C. VAN ASCH VAN WIJCK, Een Woord in het belang van het Nederl. Archiefwezen. 1846. - 0.20.

Bovenstaande werken zijn, voor zoover zij voorhanden zijn, door de Leden **tegen de helft** van den prijs te bekomen.

949.2
H67w

MAR 17 1919

DE KRONIEK VAN SICKE BENNINGE

1e en 2e deel (kroniek van van Lemego)

uitgegeven en met kritische aanteekeningen voorzien

DOOR

Mr. J. A. FEITH,

Commies-Chartermeester bij het Oud-Archief in Groningen

met eene inleiding

VAN

Dr. P. J. BLOK,

Hoogleeraar te Groningen.

WERKEN VAN HET HISTORISCH GENOOTSCHAP,

GEVESTIGD TE UTRECHT.

NIEUWE SERIE N°. 48.

UTRECHT,

KEMINK & ZOON.

1887.

WERKEN

UITGEGEVEN DOOR HET

HISTORISCH GENOOTSCHAP,

GEVESTIGD

TE UTRECHT.

NIEUWE REEKS.

N°. 48.

DE KRONIEK VAN SICKE BENNINGE

1e en 2e deel (kroniek van van Lemego)

uitgegeven en met kritische aanteekeningen voorzien

DOOR

Mr. J. A. FEITH,

Commies-Chartermeester bij het Oud-Archief in Groningen

met eene inleiding

VAN

Dr. P. J. BLOK,

Hoogleeraar te Groningen.

WERKEN VAN HET HISTORISCH GENOOTSCHAP,

GEVESTIGD TE UTRECHT.

NIEUWE SERIE N°. 48.

UTRECHT,
KEMINK & ZOON.
1887.

INLEIDING.

In het eerste deel van de tweede uitgave (1738) der Analecta van Matthaeus begint op blz. 67 eene kroniek, getiteld *Joannis de Lemmege Chronicon Groninganum*. Bij den eersten oogopslag blijkt het reeds, dat deze kroniek, gelijk meer in de Analecta het geval is, slordig is uitgegeven [1]): de taal is een onmogelijk mixtum van allerlei vormen en woorden, emendaties op de eigennamen zijn ieder oogenblik te maken. Maar dit is niet het eenige. Ik hoop in de volgende bladzijden te bewijzen, dat de titel onjuist, de kroniek zelve slechts voor een gedeelte gegeven en het door Matthaeus slecht uitgegeven ms. een der slechtste afschriften is, die van onze kroniek in omloop zijn. Toch moeten wij den ijverigen Matthaeus dankbaar zijn voor zijne uitgave, de eerste van deze kroniek, een der belangrijkste bronnen voor de geschiedenis van Groningen en de Ommelanden in de 15de eeuw,

1) Zie hierover ook het oordeel van von Richthofen in de door den heer Feith hierachter medegedeelde woorden. Dergelijke opmerkingen maakten ook de heeren van Leeuwen en van Halmael, die beiden over eene nieuwe uitgave van de hier behandelde kroniek dachten en wier voorarbeid onder de mss. der Prov. Bibl. van Friesland en van het Friesch Gen. wordt bewaard.

waarvan reeds Emmius in zijn geschiedwerk dikwijls gebruik maakte.

Matthaeus heeft gemeend, dat het ms., dat hij uit het Groninger archief had ontvangen, een verkorte kroniek was, een „epitome, non tam ipsum Joannis opus quam quoddam operis argumentum", zooals hij in zijne Dedicatio schrijft. Dit was echter geheel onjuist. De eene plaats, die hij uit de kroniek aanhaalt om zijne uitspraak te bewijzen, heeft hij niet goed gelezen; het bericht omtrent het beleg van Groningen door Frederik van Blankenheim, bij hem op blz. 83 (hier blz. 79) te vinden, slaat duidelijk op het verhaalde op blz. 75 (hier blz. 56) en Matthaeus heeft dus geen recht om bij de eerstgenoemde plaats op te merken, dat daarvan vroeger in de geheele kroniek niets stond. Volkomen juist echter is zijne opmerking, dat er in zijn ms. sprake was van een „ander" en een „derde" deel [1]) en dus het hem bekende gedeelte slechts een brokstuk was.

Het is uit te maken, van welk grooter boek het door Matthaeus uitgegevene een deel is. Dat boek is niets anders dan de groote kroniek van *Sicko Benninge*, bekend door de, gelijk wij zien zullen, gedeeltelijke uitgave van Brouerius van Nidek in diens Analecta (1725).

Tegenover deze mijne bewering zal men misschien verwijzen naar blz. 70 van deel I der Analecta van Matthaeus (hier blz. 43), waar met zooveel woorden te lezen staat: „Ende dese Cronica is vergadert uit vele boecken ende onderwysinge van vele goede luyden ende van my, *Johan van Lemmege*, Borger in Groningen." De schrijver noemt hier immers zijn naam! Op deze tegenwerping is echter een afdoende repliek te geven: *wij hebben tal van handschriften, waarin de drie deelen der*

1) Zie bij hem blz. 69 (hier blz. 6).

kroniek van Benninge bij elkander staan en als zoodanig zijn aangewezen; daarin wordt de kroniek van Lemmege als tweede deel opgenomen. [1])

Wij hebben den „Prologus" der hierachter staande uitgave slechts even op te slaan om deze stelling te bewijzen. De auteur noemt zich daar nog niet met name; dit geschiedt eerst in den aanvang van het *derde* deel (dat, wat door B. v. N. is uitgegeven). Toch zegt hij over zijn persoon en zijne kroniek reeds zooveel, dat wij onmogelijk kunnen mistasten.

De schrijver heeft zijn werk volgens den „Prologus" verdeeld in *drie* deelen, waarvan hij de eerste twee „mijt alle die copien by ene vergaddert" heeft „uut warafftige scriften." Deze twee deelen zullen, zegt hij, het volgende behelzen.

Het *eerste* „sal holden dat heerkoemen ende oerspronck der Vreesscher landen mijtten soeven zelanden, waer elck begint ende endiget ende welck onder heren is bekrachtiget ofte niet, hent [2]) men screff 1492, ende ock van soedane previleyen, als koninck Kaerel ende keyser (sic!) den Vresen mede begifftiget hadde, daer se, Goed betert, nu ter tijt zeer (sic!) berowet." Vergelijkt men deze beschrijving met de uitgave van Matthaeus, dan ziet men, dat van dit gansche eerste deel slechts het stuk over de „soeven zelanden" daar voorkomt.

Het *tweede* deel wil onze auteur „scryven van den

---

1) Wanneer Matthaeus *zijn* exemplaar van Sicko Benninge's Cronickel nauwkeuriger gelezen had, had hij de beide kronieken misschien ook als deelen van één geheel herkend. Zie over dit exemplaar de voorrede voor het vierde deel der Analecta (Ed. 1738.) Ook de heeren van Leeuwen, van Halmael e. a. hebben geweten, dat er drie deelen waren van Benninge's kroniek.

2) Gron. = tot op den tijd dat.

orloge, last ende verdret, de was int jaer Onses Heren 1402, ende oeck alle de copien van de huldinge ende priveleyen, de Hartoch Albert, Hartoch Willem ende Hartoch Johan den Vresen gheven hadden ende woe ze weer uten lande worden verdreven." Dit tweede deel is de kroniek van „de Lemmege"; de „copien" zijn in de meeste mss. achter het slot van de gansche kroniek verdwaald; zoo komen zij ook bij Brouerius van Nidek voor, aan het slot van zijne uitgave. Het jaartal 1402 [1]) past wel niet *precies* op „Lemmege's" kroniek maar duidt toch ongeveer het tijdvak aan, waarmede het tweede deel begint. Verder staat boven de kroniek van „de Lemmege" in verscheidene mss.: „Hier begunt dat *anderde* deel des boeks ende kroniken." In het derde deel wordt herhaaldelijk [2]) naar het tweede verwezen als „den olden Cronyckel", die voorafgaat, uit welke benaming reeds blijkt, dat Benninge het werk van zijn voorganger eenvoudig als tweede deel in zijne kroniek heeft ingelijfd, ofschoon met eenige kleine toevoegsels, waarover later.

Men verwondere zich niet over de vrijheid, die Benninge zich in dezen heeft veroorloofd of misschien over zijne onnadenkendheid bij het klakkeloos overnemen der kroniek van zijn voorganger. Vooreerst, het werk van Benninge was niet bestemd om uitgegeven te worden maar slechts door den auteur opgesteld tot leering voor zijne kinderen en verdere nakomelingen. Bovendien, zelfs al had Benninge zijn werk

---

1) Ik twijfel zeer aan de juistheid van deze lezing. De jaartallen worden in onze mss. zeer slordig behandeld, wat in de beide uitgaven van Matthaeus en Brouerius van Nidek dadelijk in het oog springt. Misschien komt dit door het slechte schrift van Benninge, waarover Emmius klaagt in den brief vóór zijne Historia over Hamelmann en P. Heuterus.

2) B. v. blz. 13 bij B. v. N.

voor het publiek bestemd, men mag een auteur van de 16de eeuw niet beoordeelen volgens regels van letterkundigen eigendom, die eerst ten onzen tijde — en nog niet eens zonder bezwaren — werden aangenomen. De auteurs hebben elkander niet gekend, zooals later zal blijken, maar toch bestaat er een band tusschen hen: beiden waren brouwers.

Hoe het hiermede sta, zeker is het, dat het tweede deel van Eenninge's kroniek zich als het werk van een ander duidelijk doet kennen, niet alleen doordat de ware auteur zijn naam noemt maar ook door verschil in vorm, vergeleken bij dien van het eerste en derde. Eindelijk blijkt het ook uit de woorden aan het begin van het *tweede* deel: „desse naegescreven cronica" enz., die onmogelijk voor het *derde* deel kunnen gelden.

Dat Benninge bij deze wijze van handelen met het werk van een voorganger geene uitzondering maakte, blijkt uit andere Groninger kronieken van de 16de eeuw, waarvan wij in de kroniek van Sybe Jarichs (in Brouerius v. Nidek's Analecta) een voorbeeld hebben. Zoo vond ik ook elders nog een paar ongedrukte kronieken, waarin het werk van „Lemmege" bijna letterlijk is overgenomen, zelfs zonder dat zijn naam genoemd wordt.

Ook van het tweede deel heeft Matthaeus slechts een stuk, loopende van 1397 tot 1420, terwijl onze beste handschriften het voortzetten tot 1478.

Het *derde* deel „sal holden van alle orloge, last jamer ende verdreet, de was ende geschede angaende int jaer Ons Heren 1491 durende al want men screff 1530", wat ongeveer overeenkomt met de uitgave van „Beninga" [1]) door B. v. N. Deze houdt wel op met

1) De naam is *Benninge* maar door Emmius het eerst gelatiniseerd

1527 maar onze beste mss. loopen inderdaad nog wat verder. Benninge, die in dit derde deel herhaaldelijk zijn naam als dien van den auteur noemt, zegt nog in den „Prologus": „alle dese dingen, de in dessen *derden* deel sboeks van getractyert wort, is all by mynen tyden gheschen, daer ik selves mestlick by, an ende over bijn ghewest; *de ander twe* delen sboeckes mijt alle die copien heb ick by ene vergaddert uut warafftige scrijfften, dat ick des seker bijn, all dinck so gescheen ende ghewest is." Wij zullen later zien, dat hij dit laatste over het geheel met recht kon zeggen voor het tweede deel; wat het eerste deel betreft, heeft hij het begrip „warafftige scrijfften" wel wat heel ruim genomen.

Alles samengenomen meen ik dus reeds deze twee stellingen als bewezen aan te kunnen nemen:

I. *De auteur onzer kroniek in haar geheel is Sicko of Sicke Benninge.*

II. *De kroniek van „de Lemmege" is door hem als tweede deel in zijne eigene opgenomen.*

Wie was „de Lemmege" en wanneer leefde hij?

Matthaeus zegt: „Auctor est satis vetus, ut qui seculo XV et initio sequentis, cum nondum esset Dithmarsia juris Danici adhuc, vixit," en hij haalt daarbij aan de woorden: „Als namentlijcken" enz. [1]). Deze woorden op het eind van het *eerste* deel onzer kroniek gelden evenwel niet „*de Lemmege*", wiens werk eerst met het *tweede* deel aanvangt, maar *Benninge*

---

in Beninga. Ofschoon Coenders (Nobiliarium, uitgegeven door Mr. Feith, blz. 23) Benninge tot de Oostfriesche familie Beninga rekent, meen ik dit te mogen betwijfelen; Emmius zwijgt van deze verwantschap. De naam *Benninge* alleen wordt door onzen auteur zelf gebruikt

1) Zie Matth., 2de id., blz. 68; hierachter, blz. 40.

zelven, van wien wij ook zeker weten, dat hij „seculo XV et initio sequentis" leefde. Ook de Prologus (van Benninge) kan ons omtrent „de Lemmege" niets leeren. Voor de bepaling van den leeftijd van „de Lemmege" moeten wij in het tweede deel zoeken, in *zijne* kroniek, of er ook eene aanwijzing van tijd instaat.

Reeds dadelijk in het begin vinden wij er eene. De schrijver spreekt van den tijd, waarin Friesland door „grote landesheren" met invallen geplaagd werd, als van „voortyden". Hij leefde dus *niet* in zulk een tijd (wat Benninge, tijdgenoot van Albrecht van Saksen en Karel van Gelder, wèl deed) en moet dan geleefd hebben tusschen 1400, het jaar van den laatsten inval der Beiersche Hertogen, of, wil men, nog het vierde eener eeuw later, toen ook Staveren weder voor goed van Holland was losgescheurd, en 1498, toen Albrecht van Saksen Friesland binnentrok. Andere uitdrukkingen wijzen er verder op, dat de tijd der oorlogen van Albrecht van Beieren reeds eenigen tijd achter den schrijver lag, b. v. waar hij zegt, dat het gebeente der in het Damster diep verdronken Hollanders (blz. 52) „noch in korten jaren" gevonden is; dat de Groningers „doe ter tijt", d. i. in den tijd van Jan van Beieren (1420), Kabeljauwsch gezind waren (blz. 53); dat het gebeente van na 1437 begraven personen (blz. 78) „in corten tyden" is ontdekt [1]). Bij de vermelding van deze laatste bijzonderheid noemt „de Lemmege" den naam van den ontdekker van het gebeente: Berent van Dulmen, prior van het Jacobijnen-convent, als van een overleden

---

1) Aanwijzingen zouden ook te putten zijn uit de opmerking omtrent de sluisen bij Farmsum; het noemen van de „craen" en van „Polmans huis." Omtrent de tijdsbepaling van deze zaken is echter uit de mij bekende stukken geen zekerheid te verkrijgen.

ouderen tijdgenoot [1]). Nu weten wij uit stukken in het Groninger archief, dat genoemde prior reeds in 1439 en 1440 deze betrekking bekleedde [2]) en zeker vóór 1485 stierf, daar toen een andere prior, Albert Schultinghe, voorkomt [3]). Wij mogen prior Berent dus niet later dan ± 1475 stellen. Brengen wij dit resultaat in verband met de boven aangehaalde uitdrukkingen, dan komen wij voor den tijd van het ontstaan onzer kroniek ongeveer tot het jaar 1480. Dien tijd duidt de schrijver ook aan, waar hij bij het aanhalen van een brief van 1469 spreekt van den toestand van Friesland [4]): „ende aldus bleff Vreslant noch vry Vresch een tijt lanck. God geve, dattet lange dure in gueden vreden ende regemente." Deze wensch, zoo uitgesproken, is ondenkbaar na 1494, vooral na den inval van Albrecht ten tijde van Benninge, en is blijkens den tekst van na 1469, het jaar, waarin Karel den aangehaalden brief schreef. Ook hier komen wij op omstreeks 1480 [5]). Deze tijdsbepaling komt ook overeen met den geest der aanteekeningen over het midden der 15de eeuw, die blijkbaar zijn opgesteld door een ooggetuige van het verhaalde. De auteur eindelijk breekt zijn verhaal plotseling af met 1478, welk jaar hij zeker beleefde [6]), ofschoon juist

---

1) „Die prior *was* ten Jacopynen."

2) Zie Feith, Register op 1439, N°. 14, en 1440, N°. 5. De prior heet er „Bernardus Dulmen" in een lat. stuk en „Berent van Dulmen, meyster in der hilgher scrifft" in een stuk in de landstaal.

3) Ibid. 1485, N°. 3.

4) Zie hierachter, blz. 120.

5) Worp van Thabor (Ed. Ottema II, 34) noemt den leeftijd van de „Lemmege", dien hij gebruikt, niet. Suffridus Petri (de Script. Fris., pag. 72) zegt eenvoudig, dat hij 1494 leefde, maar kent hem blijkbaar alleen uit het citaat van Worp.

6) Zie blz. 150.

na dien tijd een zeer interessant en roemrijk tijdperk voor Groningen begint met het optreden der stad in de zaken van Friesland.

Dit alles doet mij den auteur „de Lemmege" plaatsen in de 15*de eeuw, terwijl hij zijn werk omstreeks* 1480 *moet geschreven hebben.*

Zien wij thans, of wij in de stukken, op het archief van Groningen bewaard, ook een „de Lemmege" kunnen vinden. Dáár toch dienen wij den „borger in Groningen" allereerst te zoeken.

Het archief van Groningen is niet rijk aan oude stukken, op de regeering der stad betrekking hebbende. De oude rekeningen beginnen er eerst even vóór het midden der 16de, de burgerlijsten diep in de 17de eeuw. Wat ons misschien zou kunnen helpen, zijn de vertrouwbare [1]) lijsten van burgemeesters en hovetmannen, door den voortreffelijken Emmius bijeengebracht in zijne *Series Consulum*. Hierop komt echter „de Lemmege" of iets dergelijks niet voor, zoodat wij zoo goed als zeker kunnen zijn, dat een burger van dien naam *niet* in de dagelijksche regeering der stad heeft gezeten. Of hij lid van den *Raad* van Groningen is geweest, blijft onzeker. Hij noemt zich eenvoudig „borger".

Het archief bezit verder nog een oud gildeboek van het brouwersgild, met zilveren klampen en sloten voorzien en in groen fluweel gebonden, beginnende met 1424. Hier vonden wij onzen „de Lemmege" met zijn gansche geslacht.

Vooraf worde opgemerkt, dat de beste en oudste handschriften den naam *Lemego* of *van Lemego* schrij-

1) Dit adjectief durf ik na eene langdurige ondervinding nederschrijven.

ven; eerst in andere latere mss. vinden wij Lemige, Lemmige, Lemmege, van Lemege of de Lemmige. De auteur schijnt zijn geslachtsnaam te ontleenen aan het stadje Lemgo in Lippe, van waar misschien zijne voorouders kwamen.

Het brouwersgild te Groningen nu ontving in 1424 statuten van de stedelijke regeering, die o. a. bepaalde, dat zij, die *toen* in het gild werden opgenomen, voor hunne nakomelingen het recht van opneming in het gild zouden verkrijgen telkens tegen betaling eener som van 14 butkens = 49 plakken of 21 groot [1]). Op die lijst van leden, in 1424 opgemaakt [2]), vinden wij in de „Galkingekluft", het deel der stad, in welks midden de tegenwoordige Gelkingestraat gelegen was, de namen: *Godeken Lemego* en *Johan Lemego*. Even vóór of in 1436 vinden wij in de volgende lijst, onder de nakomelingen der eerste leden, genoemd *Herman van Lemego;* later, in 1470 *Johan Harmensz van Lemego;* in 1483 diens broeders, *Claus Harmensz. van Lemego* en *Lambert Harmensz. van Lemego* [3]).

Het is wel waarschijnlijk, dat Johan de grootvader, Herman of Harmen zijn zoon en de drie laatstgenoemden weder diens zonen waren, van welke de oudste naar gewoonte den naam zijns grootvaders droeg.

Voor ons doel komen slechts twee namen in aanmerking: *Johan Lemego* en *Johan Harmensz. van Lemego.* Tegen den eersten pleit, dat hij in 1424 reeds lid van het brouwersgild was en een zoon had, die in 1436 (misschien

---

1) Zie van der Chys VI, 300.

2) Ook uitgegeven in de Werken van P. E. J. P. Dl. III, maar zeer slordig.

3) In 1487 weder een *Lambert Hermansz. van Lemego*, met wien ik geen weg weet.

een paar jaren vroeger) ook lid werd, dus op zijn laatst 1390 moet geboren zijn; hij zou dus de gebeurtenissen tot 1440 in zijn volle kracht hebben kunnen beleven, terwijl hij er over spreekt op eene wijze, alsof hij *na* dien tijd heeft geleefd. Hij zou bovendien, ± 1480 schrijvend, minstens 90 jaar oud de pen hebben opgevat, wat niet waarschijnlijk is. Tegen den tweeden pleit alleen zijn patronynicum Harmensz., dat in de plaats der kroniek, waar de auteur zijn naam noemt, niet voorkomt. Dit is evenwel van niet veel gewicht, daar hij toch na den dood zijns grootvaders zijn patronymicum kan hebben laten wegvallen, gelijk zijn vader zich eenvoudig Harmen noemde. Bovendien heerscht nog in Groningen de oude gewoonte om dezen tweeden naam weg te laten. De bezwaren tegen den eersten Johan blijven bij mij zwaarder wegen. Ik meen dus mij te moeten verklaren voor den tweeden en als schrijver onzer kroniek te mogen aanmerken:

Johan Harmensz. van Lemego, brouwer te Groningen, geboren omstreeks 1440.

Dat hij feitelijk brouwer was en niet maar zich in het rijke gild heeft laten opnemen om daardoor in de regeering der stad te komen, wat toen door aanzienlijken dikwijls gedaan werd, blijkt m. i. voldoende uit de omstandigheid, dat geen lid zijner familie ooit hovetman of burgemeester is geweest en zij niet tot de oude Groninger familiën behoort. Bovendien volgde hij vader en grootvader in hetzelfde gild, waarin ook zijne broeders met hem optreden, en behoorde dus blijkbaar tot eene brouwersfamilie.

Vreemd is het overigens, dat op de lijst der latere leden van het gild de familienaam Lemego of van Lemego of Lemmege niet meer voorkomt evenmin als in eenig ander stuk in het archief te Groningen. De

naam verdwijnt geheel [1]). Is de familie uitgestorven? Of heeft zij een anderen naam aangenomen? Of heeft zij de stad verlaten? Dit alles blijft onbeslist.

Ik mag echter den auteur *van Lemego*, om hem voortaan zijn waren naam terug te geven, nog niet laten varen, voordat ik gewezen heb op eene vreemde omstandigheid. Op het schutblad van een onzer beste handschriften, het later te beschrijven Kopenhaagsche, staat te lezen: „Cronickel der Vriescher Landen, der seven zeelanden ende der stadt Groningen, angevangen van *Johan Tedema van Legemo*, borger*meester* tot Groeningen,

---

1) Ik mag hier volledigheidshalve niet verzwijgen, dat Emmius (op blz. 716 van zijn hoofdwerk en nergens elders) spreekt van „Lemgovius, Sacerdos Groninganus", die het beleg van Appingedam in 1514 beschreef en dus ongeveer een tijdgenoot van Benninge was. Het Groninger archief is niet rijk in zaken van kerkelijken aard uit die dagen en het is dan ook niet mogelijk zijn bestaan uit kerkelijke documenten te constateeren.

Ook naar zijne kroniek deed ik vruchteloos onderzoek. Twee korte aanteekeningen, eenige regels van volkomen gelijken inhoud, voorkomende in de mss. van Pro Excol. Jure Patrio, folio 12, quarto 5 en octavo, 2, „ex vetusto ms libro", zijn er waarschijnlijk uit overgenomen. Een oogenblik is het denkbeeld bij mij opgekomen, of deze „Sacerdos" misschien de auteur van onze kroniek zou zijn geweest, daar hij zich immers met historische studiën bezighield. Dit denkbeeld werd evenwel bij nader inzien door mij verworpen. De schrijver zou dan een oudere tijdgenoot van Benninge geweest zijn, die nog lang tegelijk met hem had geleefd. Zou Benninge het werk van den tijdgenoot eenvoudig zonder meer als een „olde cronyckel" hebben overgenomen? Is het waarschijnlijk, dat deze priester, die zich op de geschiedenis toelegde, zijne kroniek reeds met 1478 zou geëindigd hebben, terwijl hij later nog eens de gebeurtenissen van 1514 beschreef? Dit is bij onze kroniekschrijvers zeker geen regel; zij schrijven op het einde van hun leven hunne wederwaardigheden op. Zou de priester zich eenvoudig „borger in Groningen" hebben genoemd? Ook dit komt mij zeer onwaarschijnlijk voor.

ende gecontinueert van Sicke Beninghe." De wijze, waarop de schrijver van dit opschrift van „anvangen" en „continueeren" spreekt, is onjuist, gelijk wij hierboven aantoonden: Benninge heeft van Lemego niet „gecontinueerd" maar eenvoudig diens kroniek in de zijne opgenomen. Toch heeft dit opschrift mij heel wat hoofdbrekens gekost. Wat toch was het geval? Een burgemeester *Johan Tedema* heeft in denzelfden tijd geleefd als de auteur onzer kroniek: hij was van 1456 tot 1488 afwisselend hoofdman en burgemeester! Verder vindt men in eenige mss., o. a het Kopenhaagsche, op de reeds bekende plaats in den tekst inderdaad: „Johan van Lemege, borger*meester* in Groeningen". De zaak verdient dus eenige overweging.

Johan Tedema was uit eene aanzienlijke familie [1]), die vóór en na hem nog menigen burgemeester aan Groningen heeft gegeven. Hij is blijkens stukken in het archief te Groningen, waarin hij als burgemeester optreedt, gestorven in 1488 tusschen Augustus en October. Het is à priori niet waarschijnlijk, dat hij de auteur is. Ware hij de schrijver, dan zou hij zeker meer hebben medegedeeld over de politieke omstandigheden van Groningen, die vooral op het einde van zijn leven, na 1480, zoo opmerkelijk waren door het optreden van Groningen in Friesland; veel meer dan de magere berichten in onze kroniek geven, die bovendien niet verder gaat dan 1478.

Maar wij kunnen bewijzen, dat Johan Tedema en Johan van Lemego twee verschillende personen waren. Niet alleen noemt van Lemego zelf behalve zichzelven ook Tedema in zijne kroniek en wel op het jaar 1469 [2]),

---

1) Een burcht Thedema of Thema lag in de 17de eeuw bij Noordwolde; een ander Thedema ligt niet ver van Assen (v. d. Aa).

2) Zie hierachter, blz. 138.

zonder hem anders te noemen dan Johan Tedema, maar in de lijsten van het brouwersgild, waarop de Lemego's staan, komt omstreeks 1450 ook onze *Johan Tedema*, zonder meer, voor met eene aanteekening achter zijn naam, aanwijzende het jaar, waarin hij burgemeester is geworden (1458), wat geheel met de lijsten bij Emmius en de stukken in het Groninger archief overeenkomt.

Zoolang er dus niets meer over dezen Johan Tedema aan den dag komt, meen ik het er voor te mogen houden, dat de mededeeling van den afschrijver van het Kopenhaagsche ms. onwaar is. Is het ms. wellicht in het bezit van een Tedema gekomen, die, afgaande op het in sommige mss. voorkomende „borgemester" en denkende aan zijn met den auteur gelijktijdigen voorvader, dezen ook als schrijver wilde doen uitblinken en dit opschrift op het schutblad heeft laten plaatsen? Is „borgemr" door een afschrijver verkeerdelijk voor „borger" geschreven? Is de „borgemester" ontstaan uit den lust om den auteur van Lemego het relief te geven, dat een gewonen „borger" ontbreekt, en daardoor zijn aanzien te verhoogen? Dat een Lemmege of Lemego in de 15de of 16de eeuw burgemeester van Groningen is geweest, is in allen gevalle onwaar.

Een enkel woord over de bronnen van van Lemego. Hij noemt zelf [1]) „de croniken (der) biscopen van Utrich", d. i. Beka, „ende des Stichtes breve", d. i. de verdragen met het Sticht. Verder is het mogelijk, blijkens zijn bericht op blz. 44, dat hij kennis gehad heeft van den Anonymus, wiens werk later in 1698 door Matthaeus is uitgegeven. Eindelijk heeft hij „vele boeken" ende „underwysinge veler guder luden" ge-

1) Zie blz. 43. Zoo lees ik deze bedorven plaats.

bruikt. De „vele boeken" zullen wel aanteekeningen zijner oudere tijdgenooten geweest zijn benevens het stadboek [1]) en andere officieele verzamelingen van stukken, vooral voor den tijd omstreeks 1450. De „underwysinge veler guder luden" behoeven geen nadere verklaring. Zijne bronnen zijn dus zoowel mondeling als schriftelijk geweest [2]).

Eindelijk nog de vraag: wat heeft Benninge aan zijn arbeid toegevoegd? Dit is dikwijls zeer moeielijk uit te maken. Eene bijvoeging van Benninge schijnt mij toe de opmerking omtrent de moordenaars op blz. 63: „doch wil ick" etc. Zekerlijk kan zij *niet* van van Lemego zijn, die geschreven had, dat hij ze *niet* wilde noemen „omme ruste ende vrede willen", wellicht vreezende voor twisten over deze onaangename zaak, daar de zonen der vermoorden en der moordenaars in *zijn* tijd nog leefden: hij wilde de namen aan de vergetelheid prijs geven. In den tijd, toen Benninge schreef (1530), kwam het op een weinig meer onrust niet aan en leefden ook de onmiddellijke nakomelingen der betrokken personen niet meer, zoodat zulk eene overweging bij *hem* niet behoefde te gelden.

De opmerking „ende sal daer an blyven" (blz. 84) past volstrekt niet voor den tijd van Lemego maar kan wel gebruikt worden omstreeks 1530, toen Groningen door een Gelderschen stadhouder bestuurd werd tot ergernis van iederen vrijen Groninger, die nog niet wanhoopte aan de herleving van het Sticht, toen door den Bourgondiër bemachtigd, en aan den terugkeer der vroegere toestanden in het Noorden van ons land. In Benninge's mond is de opmerking

---

1) Zie blz. 81.

2) Meer over deze bronnen in de aanteekeningen en de Voorrede van Mr. Feith.

niet vreemd; telkens weder vindt men bij hem dergelijke uitdrukkingen en wenschen.

Van Benninge zijn verder de ingevoegde copieën en „principael" brieven [1]), waarvan hij spreekt bij de inhoudsopgave van het tweede deel in den Prologus. Hij kon, als lid der Groninger regeering, deze stukken gemakkelijk verkrijgen. Van Benninge, den bewerker der *gansche* kroniek, moeten ook de woorden zijn op blz. 131: „ende woe de poerten ende muren vortydes sijnt distruert, machtu hier voer soeken int *anderde* [2]) boeck des kronikels": van eene verdeeling in boeken kon van Lemego natuurlijk niet spreken. Van Benninge moet ook de opmerking zijn op blz. 133, verwijzende naar datgene, wat in het derde boek zal te lezen zijn, met de echt Benningsch klinkende verzuchting. Verder de aanwijzing op blz. 137 omtrent de later te vermelden verbondsbrieven. Zeker moeten ook de opmerkingen op blz. 144 en 145 van Benninge zijn, daar zij naar het derde deel verwijzen.

Hier en daar kan men dus de hand van Benninge met zekerheid herkennen, maar de mogelijkheid blijft nog bestaan, dat hij „den olden Cronyckel" niet *altijd* letterlijk heeft gevolgd, hoewel de wijze, waarop de naam van Lemego er in voorkomt, doet zien, dat hij het *soms* letterlijk deed. Daar verder de geest en de vorm van het geheele tweede deel belangrijk verschillen van die van het derde, bestaat de waarschijnlijkheid, dat hij zijn voorbeeld *in hoofdzaak* letterlijk heeft nageschreven.

Het geschrift van den eerzamen van Lemego, zooals het uit zijne eigene handen is gekomen, is waarschijn-

---

1) Later achter het boek verdwaald, ook in de uitgave van Br. van Nidek.

2) D. i. in *dit tweede* boek.

lijk niet meer voorhanden. De mss., die als „kroniek van de Lemmege" in enkele bibliotheken afzonderlijk voorkomen, zijn steeds meer of minder volledige reproductiën van het tweede boek van Benninge, waarin men al vroeg iets afzonderlijks meende te moeten zien. Zulke afschriften bestonden reeds in den tijd van Emmius, onder wiens papieren extracten daaruit gevonden worden [1]).

Het zou echter niet onmogelijk zijn, de kroniek van Lemego, zooals zij in het begin der 16de eeuw in ms. in omloop was, te reconstrueeren. Zij toch is de grondslag geweest van verschillende andere kronieken, b. v. van die van Sybe Jarichs [2]), die ± 1535 zijne kroniek schreef en Benninge's werk, dat toen nog niet algemeen verspreid was, niet kende; verder van de in de eerste noot op deze bladzijde genoemde kronieken en van drie andere tot nog toe niet uitgegevene, waarvan eene in het bezit is van den heer Koning te Wedde [3]), eene andere op het Statistisch Bureau in

---

1) Een der merkwaardigste mss., waarin deze extracten voorkomen, is in het bezit van Mr. J. S. G. Koning te Wedde. Achter de bekende gedrukte „Supplicatie" van Groninger uitgewekenen, te Mainz gedrukt in 1573, staan drie kronieken in ms., waarvan het eerste een extract is uit eene kroniek, „dat een borgemester wth Gronningen hefft geschreven": deze kroniek was die van onzen Lemego. Ik teeken hier aan, dat daarachter nog volgen: a. een kroniekje loopende tot 1575; b. extracten uit een 1553 te Kampen bij Steven Joessen in de Broederstraat gedrukt kroniekje, loopende van 1419 tot 1582; c. eene grootere kroniek loopende van 1419 tot 1582, zeer belangrijk. Het geheele 4c boekje was vroeger in het bezit van een Groninger geschiedkundige uit de 18de eeuw, N. Westendorp. De heer Koning bezit ook nog een ander afschrift van een deel onzer kroniek van Lemego-Benninge.

2) Uitgegeven door Brouerius van Nidek in diens Analecta.

3) Kroniek No. 1, vroeger in het bezit van Emmius.

het Provinciehuis te Groningen [1]), eene derde (uittreksels door Emmius) in de Universiteitsbibliotheek te Groningen bewaard wordt [2]). Bedenkt men eindelijk, dat ook Worp van Thabor haar gebruikt heeft en wel vóór 1523, toen Benninge zijne kroniek nog niet geschreven had, dan is het duidelijk, dat men door vergelijking van de bij al die kroniekschrijvers voorkomende berichten wel tot een resultaat omtrent de woorden van de oorspronkelijke kroniek van Lemego zou kunnen geraken.

Zooals de kroniek in de bewerking van Benninge thans voor ons ligt, bestaat zij schijnbaar uit twee gedeelten: het eene loopende tot 1420, het andere van 1421 tot 1478. Een der oudste afschrijvers heeft de schuld van deze verdeeling, die, naar ik nu denk aan te toonen, geen grond van bestaan heeft.

Op blz. 84 vindt men namelijk plotseling een „Deo gratias", dat in sommige mss. onder den tekst is geraakt, zoodat het den schijn heeft, alsof de kroniek hiermede eindigt. Dit is evenwel volstrekt niet het geval: vele andere handschriften hebben het „Deo gratias" *doorloopend in den tekst* en het past dan ook volkomen bij de manier van werken van Benninge, die achter zijne zooeven vermelde triomfeerende verklaring „ende sal daer an blyven" eenvoudig zijn „Deo gratias" hechtte als eene betuiging van dankbaarheid voor het naar zijne meening ± 1530 gunstige uitzicht op de verwezenlijking van zijn wensch.

Dit „Deo Gratias" heeft echter in de 200 jaren,

---

1) Dit is het kroniekje verkocht in auctie Hesselink, waarvan in de lijst van Mr. S. Muller wordt gesproken. Het is N°. 978 f van de bibl. van het Stat. Bureau.

2) Daar bekend als V 94 van de verzameling mss.

waarin Benninge's kroniek ongedrukt rondzwierf, heel wat onheil voor zijn werk veroorzaakt: men heeft het voor het in Middeleeuwsche boeken zoo gewone slotwoord van den afschrijver en dus voor het einde van Lemego's kroniek aangezien. Zoo is eerst de helft van het tweede deel en het gansche derde deel er afgeraakt, gelijk bij een paar onzer mss. het geval is. Bij deze verminking verloor natuurlijk de inhoudsopgave der drie deelen in den Prologus haar recht van bestaan en zoo verviel in sommige mss. nu ook de Prologus in zijn geheel. Men liet er verder nog af, wat niet op de stad Groningen zelve sloeg; alleen het traktaat „van de seven Zeelanden," waarin de naam der stad genoemd werd met die van de Ommelanden als bestanddeelen van het vijfde Friesche Zeeland, vond genade in de oogen der Groninger afschrijvers. Zoo kregen wij afschriften, waarin alleen voorkomt wat wij bij Matthaeus gedrukt vinden.

Anderen weder voegden het derde deel, eenvoudig omdat het ook over Groningen handelde, weder als een geheel afzonderlijke kroniek in denzelfden band bij de alleen rondzwervende overblijfselen van het eerste en tweede: de zeven Zeelanden en de eerste helft der kroniek van Lemego, door het ontbreken van den Prologus niet meer als deelen van een geheel te herkennen. Zoo kwam het, dat wij weder een tal van afschriften verkregen, bestaande uit twee in de oogen der afschrijvers volkomen afzonderlijke kronieken: 1° de verminkte kroniek van Lemego, voorafgegaan door het tractaat; 2° die van Benninge, zijnde eenvoudig zijn „derde deel." Zoo gaf Matthaeus de eerste uit en Brouerius van Nidek kort daarna de tweede, niet vermoedende, dat, wat zij uitgaven, bij elkander behoorde. De afschriften, waarin wij de geheele kroniek, van den Prologus tot het einde van het derde

deel, lazen, kwamen dezen beiden onderzoekers blijkbaar niet onder de oogen: eenige van die goede afschriften lagen ten onzent in partikuliere of openbare bibliotheken verborgen, een ander was naar Kopenhagen verhuisd, zooals wij later zullen zien.

Van *al* deze soorten van handschriften zijn, ik merk dit hier reeds op, exemplaren tot ons gekomen.

Het einde van het zoogenoemde eerste gedeelte onzer kroniek van Lemego, het einde ook der uitgave van Matthaeus, is schromelijk in de war gebracht door herhaling van het reeds vroeger vertelde, door elkander haspelen van chronologisch in andere orde op elkander volgende verhalen, enz. Hetzelfde is geschied in het begin van het zoogenaamde tweede gedeelte van Lemego, of liever tusschen het eerste en tweede gedeelte in, waar Benninge, zooals hij in zijn Prologus beloofd had, eenige copieën van brieven had opgenomen.

Volgens eene zeer gewone methode zouden wij al deze verwarringen in het midden van onze kroniek aan de afschrijvers kunnen toeschrijven. Inderdaad kan het ongelukkige „Deo Gratias" veel kwaads in dezen hebben aangericht. Het is echter niet onwaarschijnlijk, dat ook hier de arme afschrijvers, die toch reeds zooveel van de fouten der auteurs hebben moeten boeten (evenals soms de zetters in onze 19de eeuw), onschuldig waren aan de fouten van .... den ongeoefenden auteur zelven, die vergeten had, dat hij reeds had medegedeeld, wat hij nu nog eens ging vertellen. Wij kunnen het ons begrijpen van den eenvoudigen brouwer, die volgens Emmius „bonarum litterarum ignarus" was en ook blijkens zijn derde gedeelte niet vreesde voor herhalingen en onverwachte wendingen, terwijl hij buiten twijfel een ellendigen stijl schreef.

Hoe het ook zij, fouten zijn er in dit gedeelte onzer kroniek begaan, hetzij door Lemego of Benninge, hetzij door de afschrijvers, waarschijnlijk door auteurs en afschrijvers beiden. Dit springt bij eene eerste lezing in het oog.

De zeer belangrijke gaping tusschen het einde van het tweede deel der kroniek van Benninge en het begin van het derde deel, zich uitstrekkende van 1478 tot 1492, is zeer zeker niet door afschrijvers veroorzaakt maar door den auteur Benninge zelven. Wat toch was hier de kwestie? Zijn voornaamste bron voor de 15de eeuw, Lemego, hield met 1478 op. Hij zelf had eerst den tijd van Albrecht van Saksen met kennis van zaken beleefd; over het begin van dat tijdvak teekende hij daarom ook reeds weinig aan. Over het tusschen 1478 en 1492 gebeurde kon hij dus niet veel zeggen. Hij begon daarom zijn derde deel [1]) maar met „Focken Ukens bedrijf", waarvan hij een en ander had gehoord van zijn „olde vader" (d. i. grootvader), die met Focke Ukena te velde had gelegen, en van andere „goede luden", om daarna in eenige weinige bladzijden te komen op 1492. Zoo krijgen wij niets te hooren van het belangrijke tijdvak 1478—1492, waarin Groningen dong naar de heerschappij over geheel Friesland.

De hier besproken gaping hangt dus samen met den leeftijd van Benninge, waarover wij thans zullen spreken.

Dezelfde gildelijsten der brouwers, die ons Lemego hebben doen kennen, werpen ook het eerste licht op onzen hoofdauteur, Sicko of Sicke Benninghe of Ben-

1) Zie Brouerius van Nidek, begin zijner uitgave.

ninge, die volgens het gildeboek in 1497 lid van het gild werd. Bij zijn naam staat het jaartal 1504, aanduidende het jaar, waarin hij „hovetman", lid der Hoofdmannenkamer, werd. Vermoedelijk is hij geboren niet vóór omstreeks 1465, tot welk jaar men ongeveer komt, wanneer men den leeftijd van opneming in het brouwersgild op omstreeks 30 jaren stelt. Hij zegt ook uitdrukkelijk, dat hij alleen beleefd (d. i. met kennis van zaken bijgewoond) heeft, wat in het *derde* deel staat en niet wat in het *tweede* (tot 1478) voorkomt. Zoo wordt het duidelijk, dat hij over het gebeurde van vóór 1492 weinig kon schrijven uit eigen ervaring. Hij leefde zekerlijk [1]) nog in 1530, tot welk jaar hij zijn verhaal wilde uitstrekken.

De geschiedschrijvers van de 16de eeuw hebben meerendeels het geschrift van Benninge niet gekend en zwijgen ook over zijn persoon. Wij spraken boven reeds van enkelen hunner en van hunne werken [2]). Evenmin als Tjalling Aykema [3]), wiens kroniek trouwens eerst daar begint, waar Benninge ophoudt, kende ook de Oostfries Eggerik Beninga het werk van onzen auteur [4]). Ook Suffridus Petri, de bekende friesche historicus, noemt Benninge niet onder de geschiedkundigen van deze streken, ofschoon hij ten minste den naam van Lemego wel kende [5]).

De eerste geschiedschrijver van beteekenis, die de

1) Zie hierachter, blz. 6.

2) Zie hiervoor, blz. XVII.

3) Uitgegeven door Brouerius v. N. in diens Analecta.

4) Bolhuis van Zeeburgh (Kritiek der fr. geschiedschrijving, blz. 116) beweert, dat Beninga van Lemego kende. De „Groninger Cronica", waarop hij wijst, is evenwel de kroniek van Sybe Jarichs, zooals blijkt uit datgene, wat Eggerik er uit overneemt.

5) Zie boven, blz. VIII, noot 5.

kroniek van Benninge gebruikte, was Pontus Heuterus [1]), die van den Groninger Syndicus Westendorp een afschrift van onze kroniek had ontvangen. Hooren wij echter, wat Emmius hem dienaangaande verwijt.

Emmius [2]) maakt er op opmerkzaam, dat Pontus Heuterus een zeer slecht handschrift voor zich had gehad. Emmius zelf was een beter machtig geworden, *een exemplaar van Sicke Benninge zelven*, een exemplaar, dat „ὅσπερ κτῆμα τίμιον" in de familie van den auteur was bewaard.

Die familie, afkomstig uit Humsterland en daar zeer in aanzien, was toen waarschijnlijk reeds uitgestorven; het belangrijke erfstuk was namelijk in handen van den burgemeester Herman Wiferinge [3]), den zoon eener dochter van Sicke. Emmius noemt Benninge „senator Groninganus", wat hij ook werkelijk geweest is, en voegt er bij, dat hij ook „rerum militarium aliquamdiu praefectus" is geweest. Dit laatste was hij waarschijnlijk in 1514 [4]). Emmius roemt hem als „prudens" en „fidus historicus", die zijn tijd „singulari candore" beschreef, „cui nihil defuit ad historiam recte conscribendam praeter bonas litteras, quarum ignarus fuit."

Dat Sicke een man van aanzien was in de stad, blijkt herhaaldelijk uit zijn verhaal; zijne stem legt gewicht in de schaal; in moeielijke gevallen wordt hij met andere aanzienlijken geraadpleegd. Hij heeft deelgenomen aan de regeering in de bange jaren van

---

1) Rerum Belgicarum libri quindecim (1598).

2) Zie zijne Epistola van 1599, voor zijne Rerum Frisicarum Historia.

3) Den zoon van Johan Wiferinge, die in 1552 en later burgemeester was. Hij zelf was burgemeester in 1597 en later, waarom Emmius hem „vir consularis" noemt; in 1598 en later was hij hovetman.

4) Zie Rerum Frisicarum Historia (Ed. 1616), p. 695.

het begin der 16de eeuw en is werkelijk zelf „mestlick by, an ende over" het toenmaals gebeurde geweest. Uit zijn verhaal blijkt evenwel duidelijk, dat dit aanzien eerst van na 1500 dagteekent, wat natuurlijk is, wanneer men hem, met mij, toenmaals een leeftijd van omstreeks 35 jaren toekent.

Juist uit dat jaar 1500 weten wij nog iets van hem. Wij weten het uit een exemplaar der Kon. Akad. te Amsterdam, een afschrift, dat nauw in verband staat met dat, hetwelk Emmius gebruikte.

Als Benninge gesproken heeft van de plundering van Rome door het keizerlijk leger in 1527, komt hij te handelen over de stad Rome zelf en hare geschiedenis [1]). „Hier wijl ick," zegt hij [2]), „en weynich bescryven van de twe grote pelgrymasie ende wech te reysen to Jerusalem ende to Rome; ende eersten wijl ick scryven, woe Rome van eersten gebouwet sie; ende

1) Dit stuk ontbreekt in *alle* overige onder mijne oogen gekomen mss. Ik vermoed daarom, dat wij in het Amsterdamsche ms. eene kopie hebben van het oorspronkelijk geschrift van Benninge; tal van fouten, door den afschrijver begaan, bewijzen, dat het niet het oorspronkelijke ms. zelfs is geweest. Dat die fouten gemakkelijk konden ontstaan, blijkt uit datgene, wat Emmius ons in den straks aangehaalden brief zegt van het slechte schrift van Benninge. Het overal uitgelatene beslaat in het Amst. ms. fol. 444 tot fol. 501. Emmius had een *ander* ms. van Benninge *zelven*, dat blijkens Emmius mededeeling op bls. 835 zijner Historia („hactenus Sicco, qui cum hoc narratione terminat commentarios suos") niet verder liep dan 1525, terwijl het Amsterdamsche ms. tot 1527 gaat. Men moet dus aannemen, dat Benninge twee exemplaren heeft vervaardigd: een uitvoeriger, waarin de pelgrimage naar Rome was opgenomen met alles, wat er bij behoorde, en een, waarin alleen de Groninger geschiedenis was behandeld. Hierover later nog een en ander.

2) Fol. 451 verso van het ms. der Kon. Akad.

van den eersten koninck ende van enen ygelicken in sunderheyt to Rom, se sick (we se?) geregiert hebben, ende oeck die Romer genen meer koninck hebben wolden ende setten hoeffluden ende borgemestere lange tijt; ende van den eersten Kayser Julio ende van allen Keyseren to Rom, we se geregiert hebben, hent toe Keyser Constantinus; ende woe Constantinus gedopt wart ende van maelaetsheyt gereyniget wort; ende woe em de Pawes Sylvester de stadt Rom ende dat selve lant gaff em ende alle synen nakomelingen tot een hovet aller Cristen; ende woe vele kerken in Rom sint ende wat hillichdom ende genaede in den kercken allen sint ende van alle de staciones, de in den kercken sint over dat ganse jaer."

Het overzicht over de Romeinsche geschiedenis is vrij kort [1]). Daarna volgt eene uitvoerige beschrijving van het Rome ten tijde van paus Alexander VI, tot in de kleinste bijzonderheden [2]), waaronder de „genaede ende afflaet ende oeck de hillichdome by de seven hoefftkercken toe Rome ende voele wonderteyken ende geschichte toe Roem sijnt, oeck alle staciones inder kercken van den heelen jaer." Sicke Benninge kon deze beschrijving zoo nauwkeurig geven, omdat hij in het jubeljaar 1500 zelf te Rome was geweest.

Hij gaat namelijk voort [3]) met het geven van een reisverhaal. „Hiernae vindy bescreven twe wegen, de men mach reysen toe Rome, de daer devocie to hevet desse hillige afflaten te verdenen, daer *ick*, *Sicko Benninge*, *de desse Cronica hevet bescreven*, reysede int gulden jaer, do men screeff dusent ende vijffhun-

1) Fol. 451 tot fol. 464.
2) Fol. 464 tot fol. 492.
3) Fol. 492 tot fol. 501.

dert, welck doe was dat hunderste jaer ende rechte gulden jaer; ende de gulden porte was doe open gemaket van Paws Alexander, de over die hundert jaeren nie open gewest hadde ende was togemuert gewest. Soe reyseden wy uut Gronnigen des Wonsdages nae Sunte Bartholomeus anno vorg., als Peter Sickinge, Roleff Huynge, Lambert Huynge, Derck Heerkens, Willem Scaerde, Albert Vrese, Degolt Smijt ende ick Sicko Benninge vorg., alle soeven borgeren to Gronningen [1]) ende quemen weder to hues op Sunte Barbarendach, gesunt ende machtich." Het reisgezelschap bestond uit personen, die, evenals onze Sicke, behoorden tot de aanzienlijke familiën in Groningen: de voorvaderen van de meesten komen reeds in de 13de eeuw in de regeering te Groningen voor. Zij gingen uit in de laatste week van Augustus en kwamen in de eerste van December, even vóór St. Nicolaas, gezond en wel terug.

De reis werd gedaan langs den gewonen weg over Coevorden door Westfalen, over den Rijn naar den grooten Rijnweg over Kleef, Gulik, Neuss, Keulen, Bonn, Remagen, Andernach, Coblenz, (Ober) Wesel; daar over den Rijn langs St. Vlanders en Roddelars (mij beiden onbekend); hier weder over den Rijn langs Maintz, Oppenheim, Worms en Spiers; daar nog eens over den Rijn langs Bruchsal („Brusel in Zwaven"), dwars door de uitloopers der Zwabische Jura langs den weg over Bretten („Britsi"), Maulbronn („Malbron") en Vaihingen, („Vaynge") naar Canstadt [2]), Esslingen („Esselinge"), Göppingen („Geppinge"), Memmingen en Kempten. Zoo bereikten zij

---

1) Tevens leden van het brouwersgild, zooals uit het gildeboek blijkt.

2) Er staat „Constantz", wel een fout van den afschrijver ten gevolge van Benninge's „*κακογραφία*."

het „Dutsche gebarchte," de Allgäuer Alpen. Hier was het onmogelijk zonder gidsen verder te komen. „Daer," zegt Sicke, „gheet (?) gelt (?), dat heten fyrrers [1]), hent to Ostyen in Lumbardien." Zij vermeden aldus de hooge Alpen en trokken zuidoostwaarts over Nesselwang („Nesselbanck") naar Vils („Flytse") bij de Lech. Hier over de Lech heen langs Heiterwang („Aterwange"), St. Laurens en Nassereit, altijd de hoofdstraat langs, naar Landeck aan de Inn, van waar zij een grooten zijsprong maakten naar de beroemde bedevaartsplaats Einsiedeln in Schwyz („Eenzetel"), door vele Nederlanders van die dagen bezocht. Te Landeck teruggekomen namen zij hun weg over het gebergte naar Meran („Meraen"); van daar over Kallern („Calders"), Tramin en St. Michiel, dus langs de Etsch, naar Trient en Roveredo („Rovereyt"), zoodat zij langs de Etsch afdalende ook te Verona [2]) kwamen. Van hier over Villafranca en Mirandola („Merendaele") naar Bologna („Bononien") en zoo over Firenzuola naar Florence („Florens"); voorts den weg over Buonconventa („Bonaconvent") en Acquapendente („Aquapedent"), Bolsena, Montefiascone, Viterbo, Ronciglione („Ronselioen"), Sutri („Suters"), Monte Rosa en „Lange Toern" naar de eeuwige stad. Van Maintz af hadden zij 366 mijlen gereisd.

Deze weg is, zegt Benninge, de „gereetste ende wort meest gereyset", wat verklaarbaar wordt, wanneer men bedenkt, dat hij bijna voortdurend de rivieren volgt, waarlangs de hoofdwegen liepen. Het is zeer jammer, dat de reiziger niets vertelt van de steden, die hij op

---

1) Dit is volkomen onbegrijpelijk. Misschien wil hij zeggen, dat hier gidsen, Führer, voor geld werden aangenomen.

2) Vóór Verona nog de „Cluzen" (?), waarschijnlijk de pas bij M. Corno.

weg aandeed. Hij blijft bij de bloote opsomming der plaatsen, die zij passeerden [1]), en der mijlen, die zij telkens aflegden.

Te Rome gekomen bezochten zij al de heilige plaatsen, die er te bezoeken waren, met de eerbiedige vereering, die een geloovig Katholiek gevoelt voor de heiligdommen van Rome en waarvan ook de beschrijving van onzen brouwer getuigt. Hij behoorde niet tot de twijfelaars, dat is zeer duidelijk, en ook op lateren leeftijd, toen de leer van Luther zich begon te verheffen, had hij weinig sympathie voor het „wonderlycke oproer ende dwalinge tegen onsen hilligen Vader den Paws van Romen met synen Cardinalen" [2]), de oorzaak van de woelingen onder het mindere volk, die hij nog zag ontstaan. Eenvoudig en geloovig, was hij afkeerig van een man als Luther, „groot geleert wijs man ende Doctor", die zulke onbehoorlijke dingen leerde. Nog in 1524 toonde hij zijn vromen zin door eene ruime bijdrage voor het vergulde Catharinabeeld in de Akerk, dat onder zijn kerkmeesterschap daar werd opgericht [3]). Zijne devotie spreekt uit iederen regel van zijne beschrijving van Rome.

Na een verblijf van eenige weken keerden de reizigers terug, naar het schijnt niet zonder aanvechting om ook de reis naar Jeruzalem en den Sinaï nog te maken, waarvan Sicke had gelezen in het toen veel verspreide boek van Berend van Breydenbach [4]), die

1) Een enkele maal vergist hij zich in de opeenvolging der steden.

2) Brouerius van Nidek, blz. 392.

3) Br. v. N., blz. 385.

4) In Duitsche, Latijnsche, Fransche en Nederduitsche bewerking vindt men het boek, een der meest bekende incunabelen, in bijna alle groote bibliotheken, o. a. in de Kon. Bibl. in den Haag. Sicke heeft blijkens de wijze, waarop hij de eigennamen citeert, de Nederl.

17 jaren voor hen deze reis had gemaakt en beschreven. Sicke geeft van dit boek een uittreksel als toevoegsel op zijne reisbeschrijving naar Rome en verwijst hen, die er meer van willen weten, naar het boek zelf.

De terugreis werd niet gedaan langs denzelfden weg, dien de reizigers gekomen waren, maar „door Meylant en Zwitsen weder to hues." De plaatsen, die zij nu aandeden, noemt onze reiziger niet. Hij merkt echter bij de beschrijving der heenreis op, dat men ook een tweeden weg naar Rome kan gaan, n. l. over (Ober)-Wesel en Bingen, langs de bekende bedevaartsplaats Heiligenblut, Landau, Weissenburg, Hagenau, Straatsburg, St. Odilienberg en Breisach; daarna naar Basel, vervolgens over Rheinfelden naar Brügg en Baden, Zürich („Surck"), Einsiedeln, Spiegelberg; hier over „de brugge, die de duvel heeft gemaket" en vervolgens te scheep naar Walenstadt, „want de barch stykel ende steyl is over te gaan"; van hier naar Feldkirch en over den „Aerlenbarch" naar Meran. Vermoedelijk is dit de weg, dien zij door „Zwitsen" terug zijn gegaan.

Van een man, die zulk een tocht ondernam, verwondert het ons niet, dat hij in het voorjaar van 1500, dus in hetzelfde jaar, waarin hij Rome bezocht, ook van zijne stad naar Aduard wandelde om er den beroemden krijgsoverste Albrecht van Saksen te zien [1]), toen deze daar met zijn stoet voorbij trok, wat Beninge, den volbloed Groninger en vorstenhater, behalve bewondering voor den krijgsman ook ergernis deed gevoelen over de onmacht der Groningers, die

---

bewerking gebruikt, 1488 te Mainz uitgegeven en door hem misschien wel daar bij den uitgever, den Utrechtenaar Eerhart van Rewyck, zelf gekocht.

1) Brouerius van Nidek, blz. 71.

hem zoo door den omtrek hunner stad moesten laten trekken. „Dit zou vroeger niet gebeurd zijn!" roept hij toornig uit. Die ergernis over de ellendige twisten in het Noorden, het gevolg van den overmoed van Groningen tegenover de Friezen vóór de komst van Albrecht [1]), verbittert onzen auteur gedurig. Zijn ideaal is de toestand van Groningen in de 15de eeuw, vrij onder de weinig drukkende suzereiniteit van Utrecht, geregeerd door de oude patricische familiën [2]) de Coevorde's, Sickinge's, Schaffer's, Hornkens, Sissinge's, Huynge's, Clanten, Jargessen, Ulgersen en anderen, door de patriciers, waartoe hij ook zelf behoorde. Hij wil niets weten van de nieuwe mannen, die door de gildenbewegingen der 16de op het kussen werden gebracht, van de knokenhouwers, baardscheerders en andere „sempele lueden", die „kenden kryten ende moyten mijtten gijlden." Het Groningen van 1490, dat heerschte in de Ommelanden en den bisschop van Utrecht niet verder in zijne zaken moeide dan het zelf begeerde, dat was de stad, wier vrije zoon hij zich gevoelde. Hij, de brouwer en pachter van den tol aan de Nyebrug te Leegkerk [3]), moest ook financieel lijden onder den oorlogstoestand aan alle zijden van de stad. Maar van deze schade spreekt hij niet. Hij gevoelt alleen de schande der dienstbaarheid aan vorsten. Uit liefde tot de stad schreef hij in zijn ouderdom zijne kroniek, daarbij voor zijn eigen tijd puttende uit de aanteekeningen, die hij in vroegere jaren zelf had gemaakt over de gebeurtenissen, waarin hij zelf meermalen handelend was opgetreden [4]). Menigmaal nam hij die

---

1) Ibid., blz. 86 vlg.

2) Zie hierachter, blz. 155 en vlg.

3) Zie: Verzameling van stukken, dl. 69, blz. 69, in het Gron. archief.

4) Zie hierover Br. v. N., blz. 87, blz. 136, blz. 398 vlg.

aanteekeningen eenvoudig over, zooals zij geschreven waren onder den verschen indruk van het gebeurde [1]), evenals hij vroeger de kroniek van van Lemego bijna letterlijk had overgenomen.

Het jaar, waarin Sicke Benninge overleden is, is ons niet bekend. Vermoedelijk is zijn dood in of kort na 1530 voorgevallen, het jaar, waarmede hij zijne mededeelingen dacht te eindigen [2]); in allen gevalle blijkt uit den Prologus voldoende, dat hij dezen niet schreef na 1536, toen Karel van Gelder Groningen verloor.

Men zou misschien kunnen meenen, dat het eindpunt der kroniek, de val van Hattem (13 Juni 1528), in verband moest gebracht worden met de opmerking omtrent de ondragelijke heerschappij van Jasper van Marwijk en diens zwager Ludeken Hoornken (zie hierachter, blz. 178), die in den herfst van 1529 moet geëindigd zijn, toen Karel, bastaard van Gelder, als stadhouder optrad in plaats van Marwijk, zoodat daaruit volgen zou, dat dit laatste stuk in den tijd tusschen 13 Juni 1528 en herfst 1529 geschreven werd. Inderdaad is dit zoo, maar het bewijst niet, dat Benninge in 1528 of 1529 *zijne kroniek* samenstelde: zoo even merkten wij op, dat hij gewoon was, zijne vroegere aanteekeningen bijna letterlijk daarin op te nemen.

Ik voor mij hecht meer aan het feit, dat hij tot 1530 wilde gaan, een jaartal, dat volstrekt geen reden van bestaan als eindpunt der kroniek zou hebben, als Benninge niet juist in dat jaar of het volgende de samenstelling der kroniek had aangevangen. Dat hij

1) Zie b.v. aldaar, blz. 175, blz. 288, blz. 357.

2) Zie hierachter, blz. 6.

niet tot 1530 kwam, kan dan het gevolg zijn van zijn dood kort na 1530. Het schijnt, dat hij geene zonen nagelaten heeft: over zijne erfenis ten minste werd in 1554 getwist tusschen zijn schoonzoon Johan Wiferinge en zijne dochter Clara, die gehuwd is geweest met zekeren Doema [1]). Misschien is Cecilia Benninge, die in 1588 nog priorin was te Trimunten, eene derde dochter van onzen geschiedschrijver [2]).

Welke waren Benninge's bronnen?

Voor den laatsten tijd moet zijn eigene ondervinding als bron worden aangemerkt, daar hij te midden der gebeurtenissen leefde. Voor den tijd van Focke Ukena heeft hij gebruik gemaakt van berichten, die leden van zijne familie en anderen hem konden geven [3]). Het Groninger archief, waartoe hij als lid der regeering toegang had, verschafte hem menig stuk, dat hij in zijne kroniek opnam. Het tweede deel zijner kroniek was grootendeels die van Lemego. Ook de bronnen van zijn verhaal in het eerste gedeelte zijn te ontdekken; mijn vriend Mr. J. A. Feith heeft ze hierachter duidelijk aangewezen.

Thans moeten wij nog de handschriften bespreken, die van onze kroniek tot ons gekomen zijn.

Vooraan in de lange rij staat het merkwaardige handschrift der Koninklijke Akademie te Amsterdam,

---

1) Zie het Stadsordelsboek, blz. 17. Zijn testament was toen blijkens dat vonnis niet te vinden; later komt er niets meer aangaande het proces over deze erfenis voor.

2) Zie Feith's Register op den naam „Cecilia Benninge"; Mr. H. O. Feith vond nog in eene rekening der Akerk van 1671 een hopman Nicolaas Benninge, misschien uit eene zijlinie.

3) Zie boven, blz. XXI.

N° 111 [1]). Dit ms., door ons A genoemd, bevat 512 quarto bladen en is in de 16de eeuw geschreven, hier en daar georneerd met rood gekleurde initialen en roode strepen door de letters, vooral fraai in het begin; later vindt men de beginletters niet ingevuld, de versierder heeft zijn arbeid om de eene of andere reden gestaakt. Het ms. is ontegenzeggelijk het volledigste, dat wij bezitten. Een oogenblik heb ik zelfs gedacht, dat wij hier buiten twijfel een oorspronkelijk ms. van Benninge zelven [2]) voor ons hadden. Dit is evenwel nog niet zoo zeker. Wel is het ms. het *eenige* mij bekende, dat volledig is en ook de reis van Benninge naar Rome bevat, met de gansche daarbij behoorende beschrijving van de heilige stad en van hare geschiedenis, met het uittreksel uit Breydenbach

---

1) Volgens eene vriendelijke mededeeling van Prof. Boot, secretaris der Akademie, is het indertijd door den heer Lambrechtsen in 1819 aan het toenmalige Instituut geschonken. Verder is mij over de herkomst niets bekend geworden.

2) Het is zeker niet dat, hetwelk Emmius van Herman Wiferinge ontving (zie blz. XXII). Blijkens eene aanteekening op fol. 504 v. van ons ms. was het in 1566 in het bezit van Johannes Morenius uit Brussel, wonende te Groningen, die er in schreef: „Hiermet eindigte een ander chroniek, den 28 Febr. anno 1566 bi my Johannem Morenium Bruxellensem, Gronnige." Wat bedoelt Morenius met de woorden „eindigte een ander chroniek"? Zeker niet, dat hij op dienzelfden dag *ook* eene andere kroniek *afschreef*, want *dit* ms. schreef hij *niet* af: zijne hand, die hier en daar in het ms. verbeteringen aanbracht, is eene geheel andere. Hij was waarschijnlijk de bezitter, die op fol. 504 aanteekende, dat een ander ms. van onze kroniek, dat ook in zijn bezit was, met het daar beschrevene ophield. De datum is dan eenvoudig de aanwijzing van den dag, waarop hij dit opteekende. Wie Morenius was, heb ik niet mogen ontdekken; hij komt op de Registers van den heer Feith niet voor. Zijn gelatiniseerde naam duidt aan, dat hij een ontwikkeld man, een geletterde was misschien een priester of schoolmeester.

en het vervolg van de kroniek, dat als „Aanhangsel" hierachter is opgenomen; maar de talrijke schrijffouten in ons ms., de uitgevallen stukken, die in andere mss. wel voorkomen, wijzen er op, dat dit ms. eene *kopie* is. De onbeholpen taal en de spelfouten kunnen geen bewijs leveren tegen de stelling, dat Sicke zelf dit exemplaar heeft geschreven: van Emmius toch weten wij, dat de auteur „bonarum litterarum ignarus" d. i. niet letterkundig ontwikkeld [1]), geen stylist was. De fouten in de kopie kunnen aan het slechte schrift van Benninge geweten worden. Maar heeft Benninge zelf deze kopie misschien vervaardigd?

Hoe het zij, het ms. staat in allen gevalle dicht bij het oorspronkelijke. Daarom en omdat het het eenige volledige is, moest het als grondslag voor deze uitgave aangenomen worden.

Een tweede, evenzeer merkwaardig ms. is Z. 130 van de Kon. Bibliotheek in den Haag (B) [2]). Ook dit ms. is in quarto en van de 16de eeuw, hier en daar eenvoudig versierd met roode initialen en rood doorstreepte hoofdletters in den tekst, bij het begin der eigenlijke kroniek van Lemego (ons tweede deel) met een fraai penornament in margine.

Vergelijkt men het met A, dan ziet men, dat de abbreviaties hier veel talrijker zijn. Het schrift scheen

---

1) Zie boven, blz. XX. De uitdrukking kan niet beteekenen, dat hij geen *Latijn* kende: dit wordt tegengesproken door menige plaats in de kroniek, menige vertaling uit het Latijn.

2) Volgens eene vriendelijke mededeeling van Dr. Campbell afkomstig uit de boekerij van Bondam en daaruit misschien overgegaan in de verzameling mss. en boeken van het Ministerie van Nijverheid ten tijde van den Minister Goldberg; bij de opruiming dier verzameling kwam het ms. in de Kon. Bibliotheek.

mij na nauwkeurige vergelijking even oud, de lezing menigmaal beter. Op deze gronden meende ik te mogen besluiten, dat het in tijd ongeveer even dicht [1]) bij het oorspronkelijke stond als A.

Belangrijk verschilt het van A. Het bevat van het eerste deel slechts een stuk, hoewel uit het plotselinge „etc." [2]) achter de slotwoorden van dit stuk blijkt, dat het ms., waarnaar het werd gekopieerd, meer bevatte; het traktaat over de Zeelanden ontbreekt hier ook. Van het tweede deel bevat het ms. B slechts de helft, van het derde deel niets hoegenaamd [3]).

Letten wij thans even op de verschillen in de in A en B beiden voorkomende gedeelten.

De afwijkingen in den Prologus zijn zoo belangrijk, dat ik durf concludeeren, dat wij hier te doen hebben met eene andere bewerking onzer kroniek, misschien nog door den schrijver zelven [4]), misschien ook door een lateren bezitter. Die afwijkingen betreffen echter in den regel meer den vorm dan den inhoud der verhalen, daar A en B, voor zoover het tweede reikt, met elkander overeenkomen, wat het wezen der zaak betreft, en alleen in rangorde der berichten verschillen. B geeft verder dikwijls betere lezingen dan A, zooals b. v. *vernufte* voor *vernues* [5]), *periculoes* voor *perikels*,

1) Veel kunnen de beide mss. niet verschillen, daar blijkens de aanteekening in A (zie boven, blz. XXXIII) in 1566 reeds geschreven was en onze kroniek op zijn vroegst in 1530 is samengesteld.

2) Zie hierachter, blz. 13.

3) Zie boven, blz. IV.

4) Zie blz. XXIV, noot, en boven.

5) Eene fout zeker ontstaan uit het slechte schrift van Benninge, die „vernuef" zal hebben geschreven. Dit zelfde geldt voor meer fouten.

cronikel voor *kroniken*, *Friso* voor *Vrese*, *Cesaro* voor *Cosaro*, *bekentenisse* voor *bekennennisse*, *bedehusen* voor *ladehusen*, enz.; een enkele maal echter ook slechtere, zooals b.v. blz. 5: *Hic est terra fluente lac et mel*, blz. 6 de uitlating van *jaer*, enz. Belangrijke lezingen van B zijn verder: op blz. 43 *Lemego* voor *van Lemego*, *scaffmeister* voor *regient* (blz. 55), *sociis* voor *sacer* (blz. 69). B noemt de moordenaars op blz. 63 niet, terwijl zij in A wel voorkomen. Merkwaardig is ook het vers op blz. 77, waarvan in A slechts een stuk van den eersten regel voorkomt en dan nog wel door eene latere hand ingevoegd. Opmerking verdient verder, dat op het einde van het stuk, dat voor „Deo Gratias" komt (zie boven, blz. XVIII), B belangrijke afwijkingen vertoont, wat trouwens ook met bijna alle andere mss. het geval is.

B diende om al deze redenen als een tweede belangrijk manuscript nauwkeurig te worden nagegaan; de afwijkende lezingen moesten steeds aangeteekend worden.

Een derde ms. (C) ligt te Kopenhagen in de Kon. Bibl. (collectie van comte Thott, fol., N°. 594). Over den titel van dit ms. spraken wij reeds boven [1]), evenals over de eigenaardige wijze, waarop Lemego hier genoemd is. Dit ms. onderscheidt zich van de beide vorige vooral door de taal, *Hollandsch* uit de 17de eeuw, terwijl de beide vorige mss. in 16de eeuwsche *Groningsche* spreektaal, sterk saksisch gekleurd, zijn geschreven. Het schrift van het Kopenhaagsche ms. wijst ook op het begin der 17de eeuw als den tijd van zijn ontstaan. Het loopt even ver als de mss. van Brouerius van Nidek en komt ook zeer met het door

1) Zie blz. XII vlg.

dezen gedrukte overeen. Het vers op blz. 69 luidt hier:

(Coppin occisus) [1]) cum sacer erat Apanus 1425.

Apanus is natuurlijk een fout, wederom uit slecht schrift ontstaan, voor Ciprianus. Het jaartal 1425 verder is verkeerd en moet in 1420 worden gecorrigeerd [2]). Vergelijkt men hier C met A en B, dan ziet men, gelijk meestal bij dit ms., overeenkomst met A. Dit laatste ms. heeft oorspronkelijk gehad MCCCCXX, wat evenwel door de hand van Morenius [3]) veranderd is in MCCCCXV, welk jaartal in arabische cijfers nog eens in margine is geplaatst. Eene andere hand heeft naast de veranderde XV nog eens „20" gezet, zoodat er nu staat: MCCCCXV [20] 1415. De V schijnt in plaats van *door* de X, zooals hier, in sommige mss. daar*naast* te zijn gekomen en zoo is het jaartal 1425 ontstaan.

Ook C geeft verscheidene betere lezingen dan A maar vertoont toch dikwijls groote verwantschap met A.

Met C komen overigens ook andere mss. overeen. Vooreerst D, een manuscript, berustende in de Universiteits-bibliotheek te Groningen en daar bekend als V Q 3.

Dit ms. is geschreven door drie handen. De eerste hand (begin 17de eeuw) heeft voor zich gehad een exemplaar, waarvan zekere Gerardus Stralen in 1570 (blijkens de aanteekening op blz. 131 van het ms.) de schrijver was. Deze Gerardus Stralen had zijn af-

---

1) Dit staat *naast* den tekst, waarschijnlijk ten gevolge van de aanduiding van het feit reeds in de onmiddellijk voorafgaande woorden.

2) Zie Emmius p. 281, die een exemplaar van Benninge zelf voor zich had.

3) Zie de noot 2 op blz. XXXIII.

schrift niet voltooid en onze hand heeft zijn werk overgedaan, er Stralen's naam, dien hij onder het fragment vond, bijgezet en het afschrift vervolgd tot blz. 529 (midden in het jaar 1515). Een tweede hand heeft het stuk geschreven van blz. 529 tot blz. 593 (tot midden in 1520). Een derde heeft het overige der kroniek er bijgevoegd.

Het ms. behoorde blijkens eene aanteekening op het schutblad in 1693 aan Clemens Hermius [1]); op het achterblad staan met eene oudere hand een paar verwijzingen naar zeer enkele in de kroniek genoemde merkwaardige personen, waaronder ook naar de plaats, waar gesproken wordt, „van Tjaert ende Garbet Merkema." Waarom behalve de merkwaardige personen in die verwijzingen genoemd, als Focke Ukena enz., ook nog deze beide minder bekende mannen boven alle andere gereleveerd? De verklaring is, dat zij behoorden tot de familie, die dit exemplaar bezat, de familie Merkema. Het is hetzelfde ms., dat Brouerius van Nidek blijkens zijn „Nootwendig voorberecht" tusschen 1689 en 1691 te Leegkerk afschreef ten huize van Vrouwe Theodora Aykema, die het verkregen had van hare nicht, Jette Lucie van Burmania geb. *Merkema*. Van de familie Aykema zal de ons onbekende Hermius het kort daarna hebben verkregen. De taal van dit ms. is Hollandsch.

Brouerius van Nidek gebruikte blijkens zijne voorrede nog een tweede exemplaar (E), reeds in zijn tijd behoorende aan de Groninger Akademie, thans in de Bibliotheek der Universiteit bekend als V Q 4. Dit ms. van de 17de eeuw was blijkens eene aanteekening

---

1) „Sum Clementis Hermii 1693." Hermius bezat ook het ms. van het Genootschap P. E. J. P. fol., 12, c. a. Hij was in 1664 student te Groningen (Naaml. der stud.).

op het schutblad door Lucie Merkema bij haar dood geschonken aan den Groninger hoogleeraar Mensinga, die het in 1681 aan de Akademie overdeed. Het was een afschrift van het vorige.

Een tweede afschrift van D is het ms. van wijlen den heer Backer, thans berustende bij Jhr. Mr. R. M. A. de Marees van Swinderen van Allersma, een folio ms., geschreven in 1704 (F).

De handschriften van C tot F komen allen met elkander overeen en stammen van een zelfde ms. af.

Allen hebben:

1° het vers: Coppin occisus cum sacer erat Apanus 1425.

2° Johan van Lemego, borg*emeester* in Groningen.

3° De namen der moordenaars (in D op den kant er bij.) [1])

Het vers op „Cortingshues" (blz. 77) ontbreekt in allen.

Vergelijkt men deze bijzonderheden met A, dan ziet men, dat die mss. dikwijls met dit ms. overeenkomen, al wijken zij dikwijls in spelling van woorden af. A heeft in plaats van „Apanus" het betere „Ciprianus" en twijfelt in het jaartal [2]); Lemego is daar verschreven in Legemo (borger, *niet* borgemeester); de namen der moordenaars komen er voor; van het vers op „Cortingshues" is alleen de eerste regel voorhanden maar... van eene latere hand.

Afschriften van A zijn zij niet [3]) maar zij komen samen uit een gemeenschappelijke bron voort.

---

1) Ik vermoed, dat het oorspronkelijk ms. ze ook op den kant had staan, terwijl ze later, in de afschriften, in den tekst geraakten.

2) Zie boven de daar heerschende verwarring opgehelderd.

3) Zie b. v. de verschillen van A en C in deze uitgave.

Het is zeer duidelijk, uit welken tijd de kopie van Benninge's kroniek was, waaruit deze geheele serie (C tot F) is ontstaan. In alle mss. van deze rij toch komt achteraan eene lijst van de regeeringspersonen te Groningen van 1594 tot 1597: de oorspronkelijke kopie zal dus van 1597 zijn en wel uit den tijd vóór de verkiezingen voor 1598, dus vóór 22 Febr. 1598. Neemt men nu in aanmerking, dat Emmius' geschiedwerk voor het eerst uitkwam in 1598 en dat hij ten minste reeds bij de derde dekade, die in 1599 verscheen, een exemplaar (niet A) van de kroniek gebruikte, toebehoorende aan de familie Wiferinge; die met Benninge zelven nauw verwant was, — een exemplaar, door Benninge zelven geschreven en dat tot 1525 liep, gelijk *al deze* mss., dan wordt het zeer waarschijnlijk, dat Emmius in 1597 dat exemplaar voor zich heeft laten afschrijven. Uit zijne kopie zullen dan de latere mss. zijn ontstaan [1]). Ik voeg er bij, dat bij sommige mss. de overlevering inderdaad wil, dat zij uit het ms. van de familie Wiferinge, door Emmius gebruikt, zijn ontstaan.

Met B stemmen van de talrijke in mijne handen gekomen manuscripten slechts twee tot op zekere hoogte overeen.

Vooreerst het kroniekje op het archief te Groningen in het ms. 4°, N°. 83. Dit kroniekje (G) is omstreeks 1600 geschreven en heeft tot titel „Copia ofte Extract, getogen uyt een oldt gescreven Chronijcksken, tracterende vande Inlandsche oorlogen tusschen de stad Groninghen ende Ommelanden bij Groninghen gele-

1) Hiertoe behooren ook N°. 334—336 van de Prov. Bibl. v. Friesland; verder twee mss. van den heer Mr. Koning te Wedde en de beide mss. van het Friesch Genootschap.

gen." Het is geen afschrift van B, misschien een uittreksel er uit.

Met B komt ook meestal overeen het zeer merkwaardige extract van Emmius, in het bezit van Mr. Koning [1]), door ons W genoemd. Ik noem dit extract een van Emmius om de volgende reden. De schrijver, tevens de schrijver van de andere kronieken in hetzelfde bandje, was blijkens zijne taal een Oostfries, zeer goed op de hoogte van de geschiedenis van Groningen en Ommelanden, zoo goed, dat hij de foutieve jaartallen in de voor hem liggende kroniek kon corrigeeren, gelijk hij aan het slot van zijne kopie zegt gedaan te hebben. Deze Oostfries interesseerde zich zoo voor de geschiedenis van Groningen, dat hij alleen over dat gewest *drie* kronieken achter elkander excerpeerde en de laatste tot 1582 bijwerkte. Hij was toen nog hoogstwaarschijnlijk geen burger van Groningen: waar Lemego spreekt van „onse borgers", zegt hij altijd „de van Groningen", „de Groningers". Zijn schrift toont bovendien groote overeenkomst met het schrift van Emmius ± 1590.

Welke Oostfries voldoet beter dan Emmius aan de gegevens, die wij noemden? Wij hebben hier m. i. een der boeken, waarin Emmius reeds vóór zijne komst in Groningen zijne historische aanteekeningen en excerpten schreef.

Ofschoon wij wel in het oog moeten houden, dat de auteur van W verbeteringen in het door hem afgeschrevene aanbracht en blijkbaar ook den zinbouw duidelijker maakte door omzetting der woorden en anderszins [2]), levert W dikwijls voor de samenstelling

1) Zie bls. XVII (noot 1).

2) Hij zegt, dat zijn afschrift „van worden alleens" is, maar men behoeft dit nog niet zoo te verklaren, dat hij alles *letterlijk* heeft overgeschreven, zooals hij het vond: hij corrigeerde immers ook.

van een goeden tekst bruikbaar materiaal. Het ms. loopt slechts over een deel van de kroniek van Lemego, bij hem Lemgou (Lemgovius in Emmius' Historia) genoemd.

Een derde rubriek, waartoe tal van afschriften behooren, onderscheidt zich van de beide vorige door de schrijfwijze van den naam: Johan of Jan van Lemmege, Lem̃ege of Lemige of Lemege, waarbij dan als titel meestal „borger" in Groningen. Zij zijn onvolledig en bevatten alles, wat na „Deo Gratias" komt, niet [1]). Van het vers op „Cortingshues" hebben zij slechts den eersten regel [2]), soms met de varianten *benignus* of *dignus*, soms door stippels aanduidende, dat er eigenlijk nog meer regels dienden te volgen. Zij noemen bijna allen de moordenaars niet en hebben fouten in het vers op den dood van Coppen Jarges: *socer* voor *sacer*, *exstat* voor *erat*. Bij dit vers hebben zij het jaartal 1420. Over het geheel zijn zij zeer slordig afgeschreven en in nieuwere taal overgebracht.

Een dezer slordige afschriften van deze laatste en slechtste rubriek is door Matthaeus gebruikt. Hij had het blijkens zijne voorrede „ex Archivo Groningano." De beide afschriften, die daar thans nog berusten (ms. fol., 1[a] (H) en ms. fol., 2[b] (I)) zijn van 1703 en 1707 en kunnen niet door hem zijn gebruikt, daar zijn werk (1ste ed.) reeds in 1698 uitkwam. Evenmin kan dit met een van de beide overige thans op de Groninger Universiteits-bibliotheek berustende mss., V Q·1 (K) en V Q 2 (L), het geval geweest zijn: het eerste toch heeft den *geheelen* Prologus, het tweede is van 1710. Ook het exemplaar van Pro Excolendo, folio, N°. 2

1) Zie boven, blz. XVIII.

2) Deze is in A waarschijnlijk uit een *dezer* mss. overgenomen.

(M), kan het niet geweest zijn, daar hier de Prologus van het traktaat van de Zeelanden geheel ontbreekt. Evenmin het tweede exemplaar van wijlen den heer Backer (N), dat in 1703 geschreven is. Ook het tot deze rubriek behoorende exemplaar (O), te Cheltenham bewaard, en volgens den heer Mr. L. J. van Hasselt, die het daar zag en mij welwillend zijne bevindingen mededeelde, van de 16de(?) eeuw, kan het niet zijn, daar het het traktaat over de „Zeelanden" mist [1]). Matthaeus heeft het hem uit het Groninger Archief verstrekte exemplaar waarschijnlijk behouden, zooals toen wel meer gebeurde.

Het resultaat van onze onderzoekingen omtrent de mss. kan gebracht worden in het volgende schema:

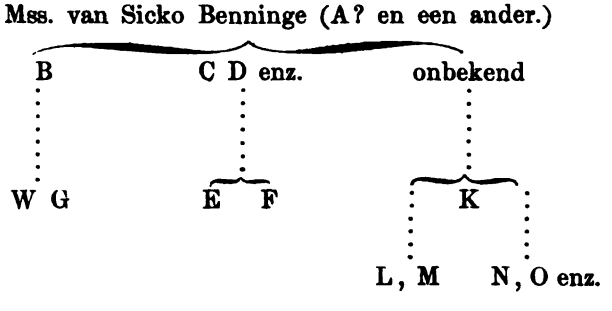

In de hierachter volgende bladzijden vindt men de eerste twee deelen der kroniek van Benninge. De heer Feith en ik meenden, dat eene uitgave van het derde deel minder noodig was, daar de editie van Brouerius van Nidek zeer verspreid is en over het geheel ook voldoende kan genoemd worden, ofschoon fouten in de taal en de jaartallen zijn werk ontsieren.

---

1) Tot deze reeks behoort ook b. v. ms. N°. 333 (17de eeuw) van de Prov. Bibl. van Friesland.

Ten einde den aard dier fouten duidelijker te doen uitkomen, heb ik hier een gedeelte van den tekst volgens ms. A naast dien volgens Brouerius van Nidek (blz. 3) geplaatst.

Brouerius van Nidek.

In den eersten, soo will ick een weynich roeren en schrijven van Focko Ukens, soo voele mij *voren* compt en ick van mijne Olders en andere geloofsame Luiden heb gehoort, en daer van heb verstaen, om daer mede toe trecken en koomen totter materien deser dingen en hoe lange Gronningen ende Vrieslandt, tusschen der Eemsche en Louwersche, en Over-Eemsche stondt in grooten Vreeden, rust en eendracht.

Item Focke Ukens was een opgecoomen Hovelinck in Oostvriesland, de voele Victorie en geluck in Oorlooge *hadde* en hadde een tijdtlanck, all des Graven gebede van Oostvrieslandt onder hem gekregen, als ick van mijnen olden Vader heb gehoort, de hem gesien en gehoort heeft, en mit hem te Velde geleegen heeft, hoe groot hij van

ms. A.

In den ersten, soe will ick en weynich roeren en schryven van Focko Ukens, soe vole my *even* kumpt en ick van myne olders en andere gelooffsame Luiden heb gehoort en daer van heb verstaen om daer mede to trecken en koomen totter materien dezer dingen en wo lange Gronningen ende Vrieslandt tusschen der Eemse en Lawersche en Over-Emse stont in grooten vreeden, rust en eendracht.

Item Focke Ukens was een upgekomen hoeflinck in Oostvriesland, de voele Victorie en geluck in Oorlooge en hadde een tijdtlanck all des Graven gebiede van Oostvrieslandt onder hem gekregen, als ick van mynen olden Vader heb gehoert, de hem gesien en gehoert hevet en mijt em to Velde gelegen hevet, wo groet he van

comst en geboorte is geweest en al wat hij al mitten Sweerde in de Oorlooge heeft bedreeven, en hoe hij Oostvrieslandt onder hem kreegh, heb ick sekerlijck al geene wetenheyt van, wen ick heb wall gehoort en verstaen dat hij wonderlijcke dingen in den Velde van Oorloogen bedreeff, daer wal Schriften en Cronickelen van sint, men ick noch ne heb gesien ofte geleesen etc.

kumpst en geboerten is gewest en wat hij all mijtten zwerde inde Oorlooge hevet bedreven, en wo he Oostvrieslandt onder hem krach, heb ick sekerlijck al gene wetenheyt van, wen ick heb wall gehoert en verstaen, dat hij wonderlycke dingen in den Velde van Oorloogen bedreeff, daer wall Schriften en Cronickelen van sijnt, men ick noch ne heb geseen ofte gelesen etc.

De mss., die Brouerius van Nidek bij zijne uitgave gebruikte, wijken van ms. A echter niet alleen in taal af, ook in den inhoud worden soms verschillen aangetroffen, die echter minder den eigenlijken tekst raken dan wel de ingevoegde kopieën.

Zoo wordt in de plaats van het stuk, dat bij B. v. N. op blz. 6 gevonden wordt en daar niet te huis behoort, in A volkomen juist het stuk gevonden, dat bij Rengers ten Post [1]) op blz. 153 zijner kroniek te lezen is. Over het geheel geeft het ms. A dikwijls andere officieele stukken dan die, welke Brouerius van Nidek in zijne mss. las. De belachelijke fout op blz. 18: „cum pelle imbare", komt niet voor in A, dat „compelle intrare" heeft. De „nie statuten", waarvan op blz. 71 melding wordt gemaakt, zijn in A in hun geheel opgenomen. Een eigenaardig verschil is op blz. 110 op te merken: A heeft daar *niet* de woorden:

1) Ed. Feith.

„de van der Veer, de van . . . en meer." Enkele foutieve lezingen van Brouerius van Nidek kunnen uit A verbeterd worden, als: blz. 91 „Westvrieslandt" in „Oestvrieslandt"; blz. 115 het onzinnige „Regppm" in „Domini"; blz. 217 „onwinnelijcke" in „onwyselycke"; blz. 248 „Benckema" in „Bouckema"; blz. 378 „stuiricheyt" in „onstuiricheyt"; blz. 403 „Boumr en Gilden", in „Boumr met wijsheyt."

Daar echter deze verbeteringen weinig in getal en de ingevoegde stukken ook van elders reeds bekend waren, gaven deze verschillen o. i. geene aanleiding om tot eene nieuwe uitgave ook van het omvangrijke derde deel te besluiten.

Op het einde van A evenwel kwam een stuk voor, dat bij Brouerius van Nidek geheel ontbrak.

Op blz. 403 van diens uitgave springt het verhaal namelijk plotseling van 1525 op 1527, zoodat van de twee daartusschen liggende jaren niets verteld wordt.

In A nu komt het uitgelatene gedeelte voor en wel van fol. 444 tot fol. 501. Het grootste deel dier folia wordt ingenomen door de beschrijving van Rome en van de pelgrimage, waarvan hierboven werd gesproken [1]). De zeven eerste folia (444—451) bevatten evenwel de geschiedenis van de jaren 1525 tot 1527.

Het blijkt duidelijk, hoe de afschrijver van het ms., waaruit die van Brouerius van Nidek zijn ontstaan, er toe gekomen is om al die bladzijden over Rome en de reis over te slaan: zij hadden op de geschiedenis van Groningen geene betrekking. Maar, zegt men, dan die 7 eerste folia. Ook het overslaan van deze bladzijden is gemakkelijk te verklaren: zij beginnen met ongeveer dezelfde woorden als die, waarmede Ben-

1) Zie blz. XXIV.

ninge zijn verhaal van de gebeurtenissen in 1527 aanvangt, en de afschrijver, die niet verder keek dan zijn neus lang was, vergiste zich bij het overschrijven.

Nog een ander gedeelte komt bij Brouerius van Nidek en in de meeste mss. niet voor, dat evenwel in A wel degelijk is opgenomen, n. l. het slot der kroniek, in A loopend van fol. 505 tot fol. 512.

Dit gedeelte, dat waarschijnlijk door den na fol. 444 toch niet meer nauwkeurig lezenden afschrijver eenvoudig voor het slot der reisbeschrijving is aangezien, is evenzeer als de beschrijving van de gebeurtenissen van 1525 tot 1527 zeer belangrijk.

Daarom volgt in het Aanhangsel achter deze uitgave nog het slot van het derde deel der kroniek van Beninge, te beginnen met de voortzetting van het verhaal der gebeurtenissen van 1525 van het punt af, waarop bij Brouerius van Nidek dat verhaal wordt afgebroken, bij den nieuwen regel op blz. 403 zijner uitgave. De weinige bladzijden (403—407), die Brouerius van Nidek van het in 1527 gebeurde heeft, zijn voor het gemak van den lezer ook in het Aanhangsel opgenomen, altijd volgens de lezing van ms. A.

Mij rest thans nog de aangename plicht mijn dank te betuigen aan de heeren Prof. Boot te Amsterdam; Dr. Campbell te 's Gravenhage; Mr. H. O. Feith, archivaris te Groningen; Mr. Berns, archivaris in Friesland; Dr. Slothouwer, secretaris van het Fr. Genootschap; Mr. Koning, notaris te Wedde; Mr. van Hasselt, commies-chartermeester te 's Bosch, voor de welwillende hulp, die zij mij bij mijne onderzoekingen hebben verleend. Ik kwijt mij daarvan bij dezen zeer gaarne.

Groningen, Oct. 1887. P. J. Blok.

Mededeelingen over de bronnen door Benninge gebruikt.

Gelijk door den heer Blok in de inleiding is aangetoond, is het eerste gedeelte (blz. 1 — blz. 42) der kroniek van Benninge door den schrijver zelf geschreven, in tegenstelling met het tweede gedeelte, hetwelk door van Lemego werd vervaardigd, doch door Benninge woordelijk, hier en daar met eene opmerking versierd, werd overgenomen. Benninge schreef zijn kroniek ± 1530 en het vermoeden ligt voor de hand, dat hij vele der oude friesche, hollandsche en utrechtsche kroniekschrijvers heeft gekend; de verhalen in het eerste gedeelte voorkomende, welke men eveneens bij vele der oude geschiedschrijvers aantreft, bevestigen dit vermoeden. Bovendien wordt enkele malen door hem gezegd (blz. 3 en 9) „de daervan luest, mach lesen de croniken van Hollant, Zeelant ende Utricht ende der Vresscher landen." Eene vergelijking met de genoemde kronieken, voorzooverre Benninge deze heeft kunnen kennen, heeft mij met vrij groote zekerheid de bronnen van het eerste deel zijner kroniek doen kennen.

Als hoofdbron moet worden beschouwd: „De Olde

Freesche Cronike" [1]), geschreven in het jaar 1474. Vangt men aan bij het eigenlijke begin der kroniek (blz. 6) en volgt men den tekst van ms. B, welke in den aanvang aanmerkelijk met die van ms. A verschilt, dan valt het terstond in het oog, dat de verschillende verhalen, welke Benninge geeft tot aan de plaats (blz. 30), waar hij het privilegie van Karel den Groote vermeldt, in dezelfde volgorde, meermalen met gelijke opmerkingen, overgangen en bewoordingen, worden gevonden in „de olde freesche cronike", versus 1—1135 (einde). Waar de O. Fr. Cr. ophoudt, eindigt ook Benninge om tot de vermelding der privilegies der Friezen over te gaan.

Men kan over 't algemeen zeggen, dat Benninge uitvoeriger is dan de O. Fr. Cr., meermalen vermeldt hij eene kleine bizonderheid, een naam of iets dergelijks, welke in de O. Fr. Cr. niet voorkomt. Daartegenover staat, dat de inhoud van versus 221—365 en van versus 945—1081 niet door Benninge is overgenomen. Wellicht mag men hiervoor als reden aannemen, dat versus 221—365 voor het meerendeel over de daden van eenige der eerste bisschoppen van Utrecht handelen en dat de historie van Lambert, versus 945—1081, als spelende in Pruissen, te weinig met de geschiedenis van Friesland en Groningen heeft te maken. Want Benninge toont met hart en ziel Groninger te zijn en, waar het slechts eenigszins mogelijk is, Groningen er bij te halen. Zoo blz. 13 „en was dan bijnnen Groningen sunte Mertenskercke"; de O. Fr. Cr. zegt, versus 185—187, dat er geen enkele kerk bij de verwoesting overbleef, Benninge schijnt als Groninger zich verplicht te hebben gevoeld deze op-

1) Uitgegeven in de werken van het Friesch genootschap van Geschied- Oudheid- en Taalkunde door E. Epkema, 1852.

merking over de Groninger hoofdkerk er in te lasschen. Zoo blz. 27 „Hayo uut Fijmelingelandt bij Groningen", waar de O. Fr. Cr., versus 877, alleen „Haye" heeft. Zoo blz. 29 „Menaldus uut Vreeslant bij Groningen van Onstageslachte", waar de O. Fr. Cr., versus 1099, alleen „Meynolt uut Vrieslant" heeft.

Behalve naar de bovengenoemde kronieken verwijst Benninge blz. 10 en 29 naar de „Sassigen croniken" en naar de „croniken to Collen." Het valt echter zeer te betwijfelen, of Benninge deze Saksische en Keulsche kronieken wel ooit onder de oogen heeft gehad, er bestaan eerder redenen om te gelooven, dat hij ook hierin de O. Fr. Cr. slaafsch heeft gevolgd. Immers de drie plaatsen, waar Benninge naar genoemde vreemde kronieken verwijst, vindt men in hetzelfde verband en naar aanleiding van dezelfde verhalen in de O. Fr. Cr., versus 56—59, 80 en 84 en 942—945, en zulks, waar door Benninge op geene andere plaats naar vreemde kronieken wordt verwezen. Wanneer men de overige friesche kroniekschrijvers met het eerste gedeelte van Benninge vergelijkt, dan vindt men o. a. bij Worp van Thabor en in de Gesta Frisiorum wel verhalen, welke ook in onze kroniek voorkomen, doch de afwijkingen, wat volgorde, verband en geschiedkundige bizonderheden betreft, zijn zoo in het oog vallend, dat het duidelijk is, dat moge ook Benninge deze kronieken hebben gekend, hij den inhoud althans niet heeft gevolgd.

Evenwel met de vergelijking met de O. Fr. Cr. is nog niet het geheele eerste gedeelte van de kroniek van Benninge tot zijne bronnen teruggebracht. Wat den prologus betreft, ik geloof, dat men veilig mag aannemen in dezen met eigen arbeid van Benninge te doen te hebben. Evenwel, hoe komt Benninge aan het verhaal van den oorsprong der Friezen uit Troje,

van hun zwerven over de zee, hun belanden in Italie, in Engeland en in Friesland, terwijl dit verhaal in den aanvang van het eigenlijk eerste gedeelte der kroniek wordt herhaald, vermeerderd met de geschiedenis der Sicambri, die „na Franzoesen ghenoemt waren", en in verband gebracht met de legende der drie broederen Saxo, Bruno en Friso, eene legende bij alle friesche kroniekschrijvers te vinden? Ik meen ook hier de bron te kunnen aanwijzen. Benninge heeft zijn geschiedverhaal van den oorsprong der Friezen geput uit de in het begin der 16e eeuw ruim verspreide zoogenaamde Divisiekronijk [1]), het aldus gevondene in verband gebracht met de verhalen der friesche kronieken en dit alles naar den aard van zijn tijd omgezet, vermeerderd en tot een geheel gemaakt. Immers het verhaal, dat de Trojanen na de verwoesting hunner stad naar Italie trokken, hoe Aeneas aldaar de dochter des konings huwde, hoe een gedeelte onder Priamus op het „meer Meotides" kwam en vervolgens aan de Donau de stad Sicambri stichtte en hoe daaruit de Franschen zijn ontstaan, hoe een ander gedeelte naar Engeland trok, dit alles vindt men veel, zeer veel uitvoeriger beschreven in de Divisiekronijk, 1e divisie, cap. VII en VIII. Van hier af komt er echter eenig verschil tusschen Benninge en de Divisiekronijk. Terwijl de laatste, div. I, cap. XXI, verhaalt, hoe de Trojanen de bewoners van Engeland hebben verdreven en deze zich in Holland hebben gevestigd, vermeldt Benninge, dat de Trojanen onder Friso eerst Engeland veroverden en zich vervolgens in „Hollant, Zelant, Utricht ende Vreslant" vestigden. Misschien werd Benninge, omtrent wien ik reeds boven opmerkte, dat hem

1) Door Benninge aangehaald als „de croniken van Hollant, Zeelant ende Utricht".

eene groote liefde voor zijn vaderland was ingeschapen, hier geleid door den innerlijken drang den roem zijner landgenooten te verheffen, eene kwaal, waaraan vele zijner tijdgenooten, zoo zij geschiedenis schreven en het de grijze oudheid betrof, mank gingen. Dit verhaal van den tocht der Trojanen wordt door Benninge saamgevlochten met de geschiedenis van de drie gebroeders, hetwelk in de Divisiekronijk niet voorkomt. Opmerkelijk is het, dat Benninge eerst verhaalt, waar de Trojanen op den aardbodem zijn terecht gekomen (gelijk de Divisiekronijk het aangeeft,) en daarna bij wijze van overgang met een „so weren onder den troep dre broderen, geheten Saxo, Bruno ende Ffrijso" tot de verhalen van de friesche kroniekschrijvers (in casu de O. Fr. Cr.) overgaat.

Het eerste gedeelte van de kroniek van Benninge eindigt met de vermelding van den vrijheidsbrief, door Karel den Groote aan de Friezen verleend, den bevestigingsbrief van koning Wilhelmus van 1248 en het tractaat der zeven zeelanden. Door von Richthofen in zijne „Untersuchungen über Friesische Rechtsgeschichte", Th. II, is het laatste overblijfsel van het geloof aan de echtheid van bovengenoemde stukken, althans wat het eerste en het laatste stuk betreft, weggenomen. Von Richthofen heeft het gedeelte van Benninge, waarin de twee bovengenoemde brieven voorkomen en hetwelk thans voor het eerst het licht aanschouwt, natuurlijk niet gekend. Dit is in zooverre jammer, dat hij bij zijne vergelijking, beoordeeling en filiatiestelling der verschillende latijnsche en hollandsche teksten van genoemde brieven, dit wellicht eveneens omtrent den door Benninge gegeven tekst zoude hebben gedaan. Mijne onderzoekingen dienomtrent hebben het volgende resultaat opgeleverd. De door Benninge gegeven vertaling van den vrijheids-

brief van Karel den Groote is vermoedelijk door Benninge zelf naar het latijn vervaardigd. Immers de vrijheidsbrief komt steeds in het latijn voor en de oudste eigenlijke vertalingen [1]) in het nederduitsch zijn die van Eggeric Beninga en die van Johan Rengers van ten Post [2]), wier beider werken zijn verschenen geruimen tijd, nadat Sicke Benninge zijn kroniek had ten einde gebracht. De vertaling door Sicke Benninge gegeven is bij uitstek slordig en vrij, enkele malen zijn woorden of zinnen, welke in alle door v. Richthofen gegeven teksten voorkomen, weggelaten, hetzij door de schuld van Benninge, hetzij door die van zijne afschrijvers. Vergelijkt men echter den tekst van Benninge met de vertalingen van Eggeric Beninga [3]) en van Rengers [4]), dan valt het in het oog, dat de overeenkomst tusschen deze drie groot, zeer groot is. Von Richthofen [5]) heeft aangetoond, dat de teksten van Eg. Beninga en van Rengers in nauw verband staan met den zoogenaamden Hunsingoër latijnschen tekst, hoewel beide genoemde vertalingen het jaartal 802 voeren. Wanneer men nu ziet, dat de tekst, door Benninge in zijn kroniek opgenomen, (de weggevallen gedeelten daargelaten) zeer veel overeenkomst vertoont èn met de vertalingen van Eg. Beninga en van Rengers, èn met den Hunsingoër latijnschen tekst,

---

1) De nederduitsche in 1456 te Sneek vervaardigde zoogenaamde vertaling van het privilegie komt hier natuurlijk niet ter sprake. De tekst is trouwens geheel verschillende van die van Benninge.

2) Vergel. v. Richthofen, Unters. über Fr. Rechtsgeschichte, th. II, pag. 151, 152, 156, 157, 213 en 214.

3) Eggeric Beninga, Historie van Oost-frieslant, in Analecta Matthaei, Tom. IV, pag. 78.

4) Werken v. d. Ommelander edelman Johan Rengers van ten Post, uitgegeven door Mr. H. O. Feith, dl. 1, blz. 38.

5) v. Richthofen, t. a. p. blz. 152 en 160.

terwijl het jaartal, door Benninge aan het einde genoemd „vijffhundert ende negen ende vijfftich, jaer indictione decima", geheel overeenkomt met het jaartal in den Hunsingoër tekst genoemd, (terwijl alle andere teksten een ander jaar vermelden), dan is het voorzeker niet te gewaagd de meening te opperen, dat wij hier met eene door Benninge vervaardigde vertaling van den Hunsingoër tekst te doen hebben. Een nader bewijs voor deze meening kan ook hierin worden gevonden, dat alleen de Hunsingoër tekst bij de onderteekening heeft „Liuppoldus dux Merenensis", door Benninge vertaald als „hartoch to Meyraen", terwijl alle andere teksten hebben „dux Moravensis."

De vertaling van het privilegie van koning Willem van 1248 is eveneens slordig en vrij en met onderscheidene uitlatingen. Volgens v. Richthofen [1]) kunnen alle teksten dezer oorkonde tot twee verschillende afschriften [2]) worden teruggebracht. Het is buiten allen twijfel, dat de vertaling, in onze kroniek opgenomen, is vervaardigd naar den tekst, voorkomende bij Worp van Thabor, Lib. III, cap. XXXI [3]), immers bij Worp treft men enkele uitdrukkingen aan, welke de tekst van Benninge eveneens in vertaling bevat en welke in den anderen tekst ontbreken, bovendien is het zeer onwaarschijnlijk, dat Benninge den anderen tekst, berustende op de Leenkamer van Holland, heeft gekend.

Wat eindelijk het tractaat der zeven zeelanden betreft, hiervan de bron te zoeken is ons reeds door

---

1) t. a p. th. II, pag. 316.

2) Deze beide afschriften vindt men bij von Schwarzenberg, Charterboek van Friesland, dl. I, blz. 94.

3) Uitgave in „Werken van het Friesch Genootschap, 1847.

v. Richthofen gemakkelijk gemaakt. Von Richthofen [1]) toch, waar hij vermeldt, dat vele geschriften uit de 16e eeuw hunne verdeeling van Friesland in zeven zeelanden naar het bekende tractaat hebben genomen, noemt daarbij ook „Johannes de Lemmege, Chronicon Groninganum", welken hij kende door de uitgave van Matthaeus. De geleerde schrijver zegt dienomtrent: „Vor der Groninger Chronik des Lemmege, die Matthaeus sehr mangelhaft, wie es scheint, nach einer unvollständigen Abschrift hat drucken lassen, steht eine niederdeutsche Beschreibung von Friesland, die nach ihrem Inhalt grossentheils eine fast wörtliche Uebersetzung des Tractats von den Sieben Seelanden ist" en iets verder: „In ihr sind die einzelnen sieben Seelande ganz wie im Traktat angegeben, manche Namen sind aber im Abdruck bei Matthaeus verlesen, andere offenbar vom Verfasser entstellt." Van deze „Lese-und Druckfehler" en „Entstellungen" worden vervolgens in de noot eenige voorbeelden aangehaald. In deze nieuwe uitgave heb ik, voorzooverre er groote punten van verschil tusschen den tekst van Benninge (ten gevolge der gebrekkige uitgave van Matthaeus door v. Richthofen als een werk van de Lemmege genoemd,) en den tekst van het tractaat [2]) bestaan, deze vermeld.

Kon bij het eerste boek der kroniek van Benninge met bijna volkomene zekerheid worden aangetoond, welke de bronnen van den schrijver zijn geweest, niet alzoo is zulks het geval bij het tweede boek, de kroniek van van Lemego, door Benninge in zijn werk opgenomen. Van Lemego heeft zijn werk omstreeks 1480 geschreven, weinig kroniekschrijvers konden hem

1) t. a. p. th. II, pag. 27.

2) v. Richthofen t. a. p. th. II, pag. 4—6.

dus ten dienste staan. De eenige kroniekschrijvers toch, die vòòr van Lemego iets over de geschiedenis van de noordelijke streken van ons land vermelden, zijn Beka en de Anonymus de Rebus Ultrajectinis [1]) Er is reden te vermoeden, dat hij de eerstgenoemde dezer bronnen heeft gekend. Immers (blz. 43) noemt hij „de croniken des biscops van Utrich", waaronder men in zijnen tijd geen ander werk als de kroniek van Beka kan verstaan, terwijl bijna al de verhalen, welke hij in zijn kroniek tot aan het midden der 14e eeuw heeft opgenomen, eveneens bij Beka voorkomen. De noten onder den tekst onzer kroniek gedrukt zullen dit duidelijk aantoonen, doch dit is zeker, dat, indien van Lemego werkelijk Beka voor zich heeft gehad of deze heeft gelezen, hij er een spaarzaam gebruik van heeft gemaakt en zich in allen gevalle doet kennen als een kroniekschrijver, minder slaafsch in het gebruiken der bronnen dan Benninge zulks deed bij het samenstellen van het eerste boek.

Heeft van Lemego echter ook den Anonymus gekend of gebruikt? Hierop durf ik geen beslissend ja of neen te antwoorden, ik ben echter geneigd meer tot het laatste dan tot het eerste over te hellen.

Wel is waar worden vele van de verhalen, welke van Lemego geeft, bij den Anonymus aangetroffen, doch deze kunnen door van Lemego even goed uit Beka zijn overgenomen, terwijl het opmerking verdient, dat bij den Anonymus een aantal verhalen over Groningen zijn te vinden, welke niet zijn overgenomen. Tegenover geen enkel bewijs vóór staat dus een vermoeden tegen de waarschijnlijkheid van het bekend zijn van den Anonymus aan van Lemego. Bovendien was Beka eene algemeen bekende kroniek, hetwelk

1) Edidit Matthaeus 1740.

niet van den Anonymus kan worden gezegd. Een en ander in verband met de voor geschiedkundigen zoo nuttige spreuk: „in dubiis abstine" doet mij besluiten meer geneigdheid te toonen tot een ontkennend beantwoorden van bovengenoemde vraag. Hoe het zij, in allen gevalle is het slechts voor een klein gedeelte der kroniek, dat genoemde bronnen in aanmerking kunnen komen, immers Beka gaat niet verder dan ± het midden der 14e eeuw, terwijl de Anonymus zijn verhaal staakt bij het jaar 1232.

Welke zijn nu zijne verdere bronnen?

Van Lemego zelf zegt, dat „desse cronica is vergaddert uut vele boeken ende underwijsinge vele guder luden." De heer Blok wees er reeds op, wat hieronder kan worden verstaan. Verder is het grootste gedeelte een verhaal der gebeurtenissen van het begin der 15e eeuw af tot 1480. Dit geschiedverhaal heeft hij kunnen samenstellen uit de mededeelingen van oudere tijdgenooten en uit de herinneringen van de door hem zelf bijgewoonde gebeurtenissen. Overbodig is het bijna er op te wijzen, dat de groote waarde van het werk van van Lemego juist is gelegen in het geschiedverhaal uit de 15e eeuw, door een tijdgenoot opgesteld.

Een groot gedeelte der kroniek wordt bovendien ingenomen door de opneming van een aantal copieën van verdragen en brieven. Wel is waar vindt men deze copieën in dezelfde volgorde reeds opgenomen in de uitgave van „Sicke Beningha, Chronickel der Vriescher Landen en der stadt Groningen" in de „Analecta medii aevi" van Brouërius van Nidek, 1725, (blz. 407—432), doch bij deze nieuwe uitgave der copieën zijn zij voor het meerendeel met de authentieke stukken of met de copieën naar authentieke stukken vergeleken. Ook bij het verklaren van de

geschiedkundige waarde van den tekst werd deze zooveel mogelijk aan de authentieke bescheiden getoetst.

Bij het overschrijven van den tekst volgde ik de regels, eenige jaren geleden door het Historisch Genootschap te Utrecht voorgeschreven. Dienovereenkomstig heb ik v voor u, uu voor w en in gesloten lettergrepen ij voor y geschreven, waar het m.s. duidelijk en zonder afwijking het tegendeel gaf te zien. Overigens volgde ik, met het oog op het vermoeden boven (blz. XXXIII en XXXIV) door den schrijver van de inleiding uitgesproken, zooveel mogelijk woordelijk en letterlijk den tekst.

Waar de taalkundige verklaring van enkele woorden of zinsneden moeilijkheden opleverde, mocht ik een bereidwilligen steun vinden in de hulp van prof. Dr. W. L. van Helten, wien ik volgaarne daarvoor bij dezen mijn dank betuig.

Groningen, Maart 1887. J. A. FEITH.

DRUKFOUTEN.

Blz. 2 regel 4	staat: *geset hijr,*	lees: *geset. Hijr*
„ 2 „ 9	„ *sullen. Soe*	„ *sullen, soe*
„ 10 laatste regel	„ *Weltkroniek,*	„ *Weltkronik.*
„ 20 regel 3 der noten	„ *b) Widekin,*	„ *b) C, Widekin*
„ 21 „ 10	„ *Peterspallaes, so*	„ *Peters pallaes. So.*
„ 26 „ 2	„ *becledet,*	„ *becleden.*
„ 31 „ 5	„ *gescuet,*	„ *gesciet.*
„ 34 noot *b*)	„ *der vorige,*	„ *van den vorigen.*
„ 42 regel 13	„ *Bronchonst,*	„ *Bronchorst.*
„ 50 noot *a*)		voeg hierbij aan het slot: *„Nijé" vermoedelijk ontstaan uit nge.*
„ 62 „ *a*)	„ *geschil,*	„ *verschil.*
„ 80 regel 8	„ *erlick,*	„ *erflick.*

Dat prologus des commentatoris a) *van dessen boeke der kroniken der Vresscher landen ende den soven zelanden.*

Hiervoermaels ende er de ewige wissheit, dat is Cristus, ons selven mijt werken ende worden den wech der dogeden ende ewige salicheit voergegaen ende ghelert hevet gehat, so sijnt in der tijt vele natuerlike wijse mannen ende mesters gewest, wijsheit ende kunsten lijffhebbende ende bemijnnende, dat men philozophen nomende was, welcke nae onser talen soevele te seggen is als mijnners ofte lieffhebbers der kunsten. Ende onder dessen waren enijge, die den lueden in wijsheiden leerden ende leyden wolden, stellende hore lerijnge in scrijften to setten, oer sumijge b) van oerlege, veyde c) ende verdreet der ffursten, heren ende steden de landen ende luden to regeren hebben, oer sumijge in anderen naetuerliken kunsten, als philo(so)phia astro(no)mia, in medicinen, in den rechten, om hiruut to nemen leringe ende vernuef d), een iegelick hem hiervan te wachten ende waren em niet lichtliken sulcks to stellen, dat

---

a) m. s. s. *commentatores*.

b) = sommigen van deze.

c) C, vrede.

d) Het is onduidelijk in A of hier „vernues" of „vernuef" staat; B heeft „vernufte" = verstand.

hem scadelicken mach wesen, want parikels *a*), lastich ende zwaer niet *b*) to wesen in orloge, veyde ende verdreet *c*), daer dijt boeck mestelick ijs upgeffundert ende geset hijr nu to te komen tot mijnen prepoest ende voernemen em te bescriven de kroniken desser Vresscher landen ende der stadt Gronijngen, de voer mijner tijt gescheen sijnt ende de by mijner tijt gescheen sijnt, so ghy *d*) int vervolch noch wal *e*) claerliker vernemen sullen. Soe hebbe ick voer my genomen mijtter hulpe van Gode dijt boeck ende kroniken *f*) in dren boeken to delen, dat eerste deel ende boeck sal holden dat heerkoemen ende oerspronck der Vreesscher landen mijtten soeven zelanden *g*), waer elck begint ende endiget ende welck onder heren *h*) is bekrachtiget ofte niet, hent *i*) men screff MCCCC ende XCII ende ock van *j*) soedane

---

a) B en C, periculoes.

b) In C ontbreekt „niet"; de lezing van C is beter.

c) A, veerdret.

d) B heeft de vijf volgende woorden niet.

e) C, veel.

f) B, Cronikel.

g) B heeft van hier tot na „XCII" niet.

h) C, hen.

i) = tot op den tijd, dat.

j) B heeft voor het volgende tot *b*) blz. 4 deze lezing:

„De previlegie van konijnck Kaerle, welck ick bevinde, dat de Vresen eersten sijnt heerghecomen uuth Indijgen, dair de hilligben dre konijnghe uuth weren, de onsen Leven Heren in sijner gheboerte versochten, dair de Vresen weren in groten bedwanck ende egendom der Indigers, sodat se mosten vleen uuten lande, als de kinder van Israhel den uuth Egipten van den bedwanck des koninghes Pharaonis, dair Moyses de prophete se van verlossede van God ende leyde se droges votes doer dat Rode meer mijt alle hoer have ende guederen, mijt wijff ende kijnt. Ende quamen in de woestenye, dair se

previleyen, als koninck Kaerel ende keyser den Vresen mede begifftiget hadde, daer se Goed betert nu ter tijt zeer *a*) berowet. Soe bevinde ick in den olden kroniken van Hollant, Seelant ende Utricht, dat de Vresen zijnt eersten uutgesproeten ende heergekomen van de Troianen, als de groete stadt van Troien was gewonnen van de Greken ende in den grunt gedestruwert, soe moesten de Troianers wiken ende vlen uut den lande, als se deden ende vloegen mijt wijff ende kint ende al oer guet, golt ende sulver to scepe ende moesten vlen ende wijken, als de kinder van Israhel deden ende vloegen uut Egijpten van den bedwanck koninck Pharonis ende quemen in de woestenie, daer se XL jaren weren, eer se quemen int lant van belofften. Als de Troianers dus mijt groet getal van *b*) volck ende scepen up der ze weren, soe seylden se voer wijnt ende waege *c*), waer se Goet hen

---

weren 40 jaren lanck, dair int lant van beloefften ende de konijnck Pharo verdronck int meer mit al sijn volck, als men claerlick vint bescreven int boeck Exodi in der bibel. Item, oek so vint men bescreven in de historie van Troyen, als de groete stadt van Troya, de so groet ende so mogende was, gedestrueert was van den Greken, so vlogen oek uutter stadt vole der rijker lude en Trojanen mijtt wijff ende kijnt ende namen al oer scat ende guederen mede in scepen over de see ende dair quam vele in Walslant, dair nu Rome bouwet is, ende wonen noch hüdden op dessen dach aldair ende doer alle Italien ende Walschlant doer. Als de Vresen dus weren gheweken ende ghevlogen uut Indigen, so weren se to scepe up der zee mijtt wijff ende kijnt ende mijt alle oer have, beeste ende guederen. So zeylden se alle de werlt ende eylande omme ende sochten en woest ende unbewoent landt" enz. (verder gelijk in den tekst op de bladzijde hierachter).

a) C, van zijn berooft.

b) A, van van.

c) C, weder. Waege = golven.

sende. Soe quamen se eersten an int *a*) lant, daer Rome nu gebouwet ende was al boven dusent jaren thovoeren eer Godes geboert ende lange tovoeren, eer Rome begunnen wort te maken. Als se daer te lande quemen mijt so groet guet ende volck, soe streden se mijtten konink des selves landes ende versloegen den konink, so dattet werde gesoent ende de koninck gaff Hector van Troyns broder Eneas sijn dochter ende de bleff daer ende wort daer koninck ende here des landes; de ander broeder toech to schepe mijt grot volck ende guet mijt wijff ende kint ende quam an in Britanien, dat nu Engelant is, ende wan dat in mijt stridender hant *b*). Ende (so) se dit lant sus in hadden, so toech noch en groet part te scepe, omme mer onbewoent lant te versoke mijt wijff ende kint, mijt alle oer have ende besten ende guederen, voer wijnt ende wage *c*), waer se Godt hen wisede, daer nu Hollant ende Zeelant ende Utricht (zijn) dat do noch al woeste ende onbewoent was. Ende zeilden soe alle insulen ende warelt daeromtrent ende eilanden umme ende sochten een woest onbewoent landt. So makeden se een verdrach ende verbunt onder malkanderen, weert sake, dat yenich schijp van em allen een eylant offte lantscup vonde, dat onbewoent lach, de ssolde up sijnen mast setten ene barnende picktunne ende kundigen de ander daermede to lande, welck alse gescach [1]); se dat eersten hebben gevonden

a) A heeft „wit" of „int"; B, „Walsch"; C, „het"

b) Van hier af zijn de teksten A, B en C weder bijna gelijk.

c) C, wint.

1) Gelijk in de voorrede is aangetoond, is de tocht van de Trojanen naar Italie ens. vermoedelijk overgenomen uit de Divisiekroniek, div. I, Cap. VII en VIII, welke veel uitvoeriger is. Het verhaal van het onderling gesloten verdrag en van „de barnende picktunne" vindt

desse soven zeelanden, dat noch up dessen huedlicken dach Vrijsslant geheten is. Ende hijr sijnt se te samen to lande getreden ende quemen in dat Vrijslant, als de kinderen van Israhel quemen in lant van beloefften, daer van gescreven steet, dat Unse Lieve Here wolde se brengen int lant, daer vloeyen solde honich ende melck, dat men dessen Vrislande oick wall to scriven mach: haec est terra fluens lacte et melle *a*), dat is: dit is en lant, daer vloeyt honich ende melck. Ende desse lande hebben desse Vriesen bediket ende bedammet mijt scovele en spaden ende mijt groten arbeit ingewonnen, ende de landen bijtijmmert, bewonet mijt slichten *b*) holten huseren sunder ienige stede, sloten offte borgen. Oeck wil ick scriven in dit eerste boeck van den soven seelanden ende waer sick elck sceydet. Ende oick woe Vreslant daerna in dren landen ghedeelt is ende waer sick elckes deel versceydet. Ock wat landen van dessen soven zeelanden onderbekrachtiget sijnt van heren ende de

a) B, Hic est terra fluente lac et mel.

b) = gewone, eenvoudige.

men aldaar echter niet, evenmin als bij een der andere oudere Hollandsche, Utrechtsche of Friesche kroniekschrijvers. Ook dit verhaal is echter niet origineel van Benninge. Immers de Hunsingöer Overkeuren (zie v. Richthofen, Friesische Rechtsquellen, blz. 98, 3) beginnen aldus: „Tha alle Fresan skipad weren, tha leweden hia: hoc hira, sa erest thene londgong nome, thet hia ene pictunna bernde, end tha otherum ther mithe kethe, thet hia londgung nimen hede." Deze plaats is door v. Richthofen, zoowel als door de Haan Hettema (Fiv. Zeendrecht, blz. 134) en door v. Halsema (Werken genootsch. P. E. I. P. dl. II, blz. 178) verkeerd begrepen; vertaald luidt zij aldus: „Toen alle Friezen te scheep waren gegaan, toen beloofden zij, dat diegene van hen, die het eerst aan land zou gaan, een pikton zoude branden, om de anderen daarmede te kennen te geven, dat hij aan land was gegaan."

ock noch vry sijnt; dat ander deel van dessen boecke wil ick scrijven van den orloge, last ende verdret, de was int jaer *a*) Onses Heren dusent verhundert ende twe. Ende oeck alle de copien van de huldinge ende priveleyen, de hartoch Albert, hartoch Willem ende hartoch Johan den Vresen gheven hadden ende woe ze weer uuten lande worden verdreven; dat darde deel des tegenwordigen boeckes ende kronikes sal holden van alle orloge, last, jamer ende verdreet, de was ende gheschede, angaende int jaer Ons Heren *b*) dusent vierhundert ende een ende tnegentich, durende al want *c*) men screff dusent vijfhundert ende XXX, in welker tijt, dat Vreslant soe swaer ende lastich woert overgetogen vermids roeff, brant, moert, doetslach, vangen ende scatten, so dattet niet wal *d*) is to bescriven. Ende ick int vervolch wall claerlicken sal bescriven van stede tot steden ende van tijden tot tijden, woe sick alle dinck hevet begheven *e*), want alle dese dingen, die in dessen derden deel sboecks van getractyert wort, is all by mijnen tijden gheschen, daer ick selves mestlick bij an ende over bijn ghewest; de ander twe delen sboeckes mijt alle die copien heb ick by ene vergaddert uut warafftige scrijfften, dat ick des seker bijn, aldinck so gescheen ende gewest is.

Explicit prologus. *f*)

Hier begint dat eerste deel van dessen boecke der croniken der Vrescher landen ende zoeven seelanden

---

a) B, „jaer" niet.

b) B, dusent vijffhundert ende sesse in welckeer dat Vreslant soe swair ende lastich enz. (verder gelijk in den tekst).

c) = toen.

d) C, veel.

e) C, vergaen.

f) B heeft in de plaats hiervan „Finis".

ende der stadt Groningen *a*). Eusebius scrijfft in sijner croniken: nadat Troyen zer destruert wart, doe voer Priamus, Anthenor unde Eneas, de do koningen ende heren weren to Troyen gewest, in een ander lant mijt groten volck ende guet ende Eneas quam in Italien ende to Rome, van den dat de Romeiner oeren adel hebben, een ander part der Troianer quamen up dem mer Meotides *b*), dat ijs en broeckachtich lant ende is gelegen up gijn sijt Prueslant ende Pollanderlant *c*) ende gaven sick daer neder ende namen de landen in ende dwongen de landen van Danubis to fonderen *d*) ende to buweden daer ene grote stadt, genomet Sicambri *e*); daervan worden de selven Troyaner genoemt Sicambri. Hir

---

a) B heeft het volgende tot aan blz. 9, *c*), niet, doch daarvoor in de plaats:

„Nae der geboerte Ons Heren Jesu Christi ende na der passie ende pinen ende sijnen hemelvaert, als leset ende bescreven vindet in der older croniken, wo sunte Thomas dat rike to Indien bekeerde totten kerstengelove, des was in den selven lande eenen rijke to Indien, een lantschap geheten Frisia. Ende in den selven lande Frisia weren dre broders geheten Saxo, Friso ende Bruno, der verdreven worden mijt al oren vrunden ende pertien ende zegelden van den lande uuter kunde van veerde to veerden, van eylande to eylande, van den enen konijnckrijke totten anderen al voer meer ende wijnde, waer se Godt hen wijsede in groten anxte oers levendes ter tijdt, dat se quemen van der genade Godes in dat noerden desser werlt by der Noerderzee, dair se nemant woenachtich vonden als eyn woestenye ende makeden dairvan dat alderschoenste lant, dat de werlt inne heft off hadde ende nu geheten Vreslant" enz. (gelijk in den tekst twee bladzijden verder).

b) = Palus Maeotis.

c) = Polanderlant = Polen.

d) C, van Daenedes toe Ungeren toe.

e) De acht volgende woorden heeft C niet.

en tusschen, dat de van Troyen na der verstoringe der selver stadt sick verdeylden, woe vorss., verlepen sick voele jaren ter tijt, dat Gracianus de keyser woert, ongeveerlick dusent seshundert ende LX jaer. Ende daeromme bijnnen mijddelertijt hebben de Troiaenschen vole koningen gehadt, mer van den selven wil ick swijgen ende wijl allene scrijven van den orspronck ende heerkomen der Vresen ende der Vrescher landen mijtten soven zeelanden. Priamus, de eerste prince ende hartoch des volckes Sicambri, ende na Franzoesen ghenoemt waren, toch uut mijt enen groten hoep volck ende streden mijtten Alaenen, dat is mijt den Ungeren ende verdreven se, des worden de Troyaener van Sicambri teyn jaer tribuetvry, doe gaff em de keyser den namen, dat se niet meer Sijcambri heten solden, sonder se solden genaempt sijn Francij, daervan hebben noch de Franzoesen den namen. Etzlicke holden, dat se den namen kregen van enen de geheten was Franco, Hectors zoen, van Troien, wens vader hete Priamus ende deselve Priamus was een koninck van Troien ende de meyninge na, so hadden se den namen niet van nies kregen, sunder van der tijt an, dat se van Troien verdreven worden. So bleff Priamus daer in den lande mijt sijn volck, daervan voert sijnt uutgesproten de ffursten ende heren van Brunswick, Sassen, Dorringe *a*) ende Mijsen ende alle de oesterschen heren, alst dan claerliken schijnt, so sijnt oeck van den edelen Troiaenen uuthgesproten de heren van Rome, de Ffransoier ende de Engelschen ende de Vresen. Als nu Priamus daer bleff mijt sijn volck, so reyseden de ander Troianer mijt groet volck to scepe. So weren onder den hoep dre broderen, gehe-

a) = Thuringen.

ten Saxo, Bruno endde Ffrijso [1]). Saxo ende Bruno bleff mijt Priamus in Ungeren, Ffrijso bleff bij den hoep, de to schepe genghen, omme to versoken een ander lant, seylden voer wint ende wage *a*), van veerden tot veerden, van eylanden tot eylanden, van den enen koninckrick tottet ander, waer se God hen wisede, in groter anxt oers levendes, ter tijt, dat se quamen van der genaden Godes in Britanien, dat nu Engellant is, woe se daer streden ende dat volck daer verdreven, de dat bewoenden; de daer van luest mach lesen de croniken van Hollant, Zeelant ende Utricht ende der Vresscher landen. Als Engelant *b*) beheert was, soe genck Friso mijt al zijn volck, mijt wijft ende kint, mijt all hoer have ende guet to schepe *c*) int norden desser warelt bij der Norderze ende quemen daer an een lant, dat nu Hollant, Zelant ende Utricht ende Vreslant is, daer do noch niemant woenachtich was, ende vonden dat als ene wuestenie ende makeden daer dat alrescoenste lant, dat de warelt inhadde, ende nu geheten is een part Vrieslant. Ende makeden daer husinge ende woningen ende deelden daernae de landen, offte em van rechter arfftal *d*)

a) C, weder.

b) A, Eggelant.

c) Hier begint B weder met gelijken tekst als A.

d) = erfrecht.

1) Het verhaal der drie broeders Saxo, Bruno en Friso vindt men bij alle Friesche kroniekschrijvers. In een der m. s. s van de kroniek van Beninge, nl. kroniek n° 1 van Mr. J. S. G. Koning te Wedde, leest men op deze plaats „Grnno" in plaats van „Bruno". Hebben wij in deze eenvoudige naamsverandering misschien de verklaring gevonden van het ontstaan der mystische stichtingsgeschiedenis van Groningen door Gruno, zoo geliefd bij de geschiedschrijvers der 17e en 18e eeuw?

angearvet was. Sassenlant wort to dele Saxo, daer dat lant sijnen namen van hevet, de bouwede *a*) steeden ende sloten up der Elve, daerna vermeerden sijne vrunden ende naekomelinge ende boweden Brunswick, daer was hoeftman in de ene broeder Bruno, daer de stadt oren namen van hevet, desse selve Bruno, de street altoes tegen de Stavesschen *b*), Doeringe ende suede Ffrancken, als men dat wal claerliken vint in den olden Sassigen croniken [1]) ende desse Bruno was Sassen zoen ende was wonderlijken koene ende bedreff voele orlochs *c*) in zijner tijt; de ander broeder gheheten Brunes, de bouwede een slot utermaten starck up der Weser, geheten Brunesborch, van dessen quemen die Westvelinge; wo desse Bruno stereet weder *d*) de Hessen, Rijnlanderen ende Westerlingen *e*), vint men bescreven in den croniken to Collen. De broder, geheten Ffrijsoe, daer dijt lant na genoemt is, dat geheten is Vrijslant. Desse Vrese *f*) hadde seven soenen ende ene dochter, geheten Wijmoet, ende bekummerde *g*) ende besette seven landen off steden in Vreslant. Ende enen ijgeliken zone gaff

---

a) B, woende.

b) Vermoedelijk moet dit „Swaven" zijn, althans zoo heeft versus 34 van „die olde Freesche cronike".

c) „orlochs" ontbreekt in B.

d) = tegen.

e) Waarschijnlijk moet dit zijn: „Westvelingen".

f) B, Friso.

g) C, betimmerde. Bekummeren = occupare.

---

1) In de voorrede is reeds aangetoond, dat deze aanhaling van „den Sassigen croniken" woordelijk en in hetzelfde verband is overgenomen van de „olde Freesche cronike". Welke „Sassige cronike" hier wordt bedoeld is mij onbekend, althans zeker is het niet de „Saksische Weltkroniek" uitgegeven in de Monumenta van Pertz.

he sijn lant to brukene ende daerna sijnt de landen genomet soven zeelanden ende Ffrijso bleff selven mijt sijn dochter Wijmoet, daer dat lant na heten ijs Weymeldelant *a*) [1]) offte Winterenlant by der Weesera, streckende int oester sneck *b*), daer van quam Hardingenlant [2]) ende Detmersche *c*), Kedingelant [3]) ende besetten ende bekummerden *d*) se mijt oren nakomelingen alle de landen tusschen der Elve ende de Wesere, to Staeden to. Nae den tijden quemen de Denen ende Normanni off de Nortschen heren mijt groten volck to schepe, to voete ende to peerde ende verwonnen alle desse Vressche landen, de desse vorbenomede brederen mijt aeren kinderen ende nakomelingen tobehoerden. Ende makeden se se eygen, dat se mosten dragen, geboren ende ongeboren, enen holten bant ofte weede *e*) om horen hals. In der selver tijt weren desse eerghenomede Vresen in mijsloven ende niet anbedende enen waren Godt, Jhesum Christum Marien zoene, meer se anbeden affgoden, went *f*)

---

a) C. Weymoedelant.

b) C, Oosterstreck. Sneck = punt.

c) C, Detumer.

d) C, betimmerden.

e) = band.

f) = tot aan.

---

1) Dit is de oude Saksische pagus Wimodiga, het latere Wijmderlant; zie v. Richthofen, Fr. Rechtsgesch. II, blz. 7.

2) Ten oosten van de Wezer steekt een „sneck" of punt in zee. Deze punt heet Hadeln of Haedelreland, gelijk ook de olde Freesche cronike, versus 99, en de Gesta Frisiorum, blz. 286, spreken van Hadelen. Benninge verwart hier waarschijnlijk Hadelen met Harlingerland, de landstreek ten w. van de Wezer en uit deze verwarring is „Hardingerlant" ontstaan.

3) Detmersche, Kedingelant = Dietmarschen en Kedingeland, de landstreken aan den rechter- en linkeroever van den mond der Elbe.

ter tijt, dat de hillige vader sunte Gregorius de pawes van Rome, de do ten tijden de apostel in Engelant senden den hilligen vader sanctum Wilbrordum uut Engelant in dat voernoemde Vreslant, te lerende den wech der ewijger genaden ende bekennennisse *a*) der waerheit, ende quam to lande int eersten mijt sijnen schepe ende medebroderen in Westvreslant to Holwerde geheten, by Dockum. Desse selve erweerdige hilige biscup buwede *b*) vele kercken ende bedenhusen *c*) in den selven landen ende oick ander landen ende bekerde voele volckes tot den rechten kerstengelove. Daer starff he in sijner stadt to Utricht, daer he biscup was. Ende in desser selver stadt was ock sanctus Bonifacius, uut Engelant geboren, een biscup to Mense, de in voertijden mijt vole medebiscupen, als Aderalo to Erpherden *d*), biscup Cosaro *e*), sijnen suffragane, ende andere vole personen wort gemartelizeert to Dockum in Westvrieslant van den ongelovigen Vresen, de doe noch heiden weren. Ende in der selver steden, daer se gemartelt worden, entspranck ene varssche borne, de huden to dage in desse voerbenoemde stede een ijgelick wal zeen ende proven mach. Nae den tijden bedwanck de onmilde Ludierus *f*), een hartoch to Sassen [1]), alle Vrieslant van

---

a) B, bekentenisse.

b) B, bouwede.

c) „Bedenhusen" is de tekst van B, welke hier is genomen, omdat de tekst van A „ladenhusen" en die van C „breder husen" klaarblijkelijk foutief zijn.

d) C, Erphurt.

e) B, Cesaro sijnen suffraganeo.

f) B, Ludgerus.

---

1) Benninge wijkt hier eenigszins af van de olde Fr. cr. Immers de O. Fr. cr. noemt in plaats van „Ludierus een hartoch to Sassen",

oren waren kerstengeloven ende moesten anbeden sijne afgoden. Ende verstoerde alle godenhuesen van der Elve want totter Lauwersche, sodat in alle den lande meer ene kercke *a*) [1]) en was dan bijnnen Groningen sunte Mertenskercke. Na den tijden sande de eersame koninck Alagaert van Engelant sanctum Wilhaldum in dat voerbenoemde lant ende stede, als to Dockum ende bekeerde weder mijt sijnre godliker lere ende gueden levende desse Vresen ende bouwede weder tusschen der Elve ende der Lawerschen alle de kercken, de desse hartoch van Sassen verstoert hadde. Do desse leve broder ende hillige vader ghestorven was, quam Ludgerus to Dockum, de de erste biscup to Munster was van Godes genaden to Munster, ende sat in der Kercken sanctie Martini to Dockum, veer jaer lerende ende prekende den wech des ewigen levendes. Daer oick desse selve sanctus Wilhaldus voergenoempt, een biscop to Bremen, in korten tijden tovoren was de kercke sancti Martini besittende, als *b*) een pastoer de alle Vreslant bekeerde van den westen went in dat oesten. Voert mer sal men weten na dessen voergenoemden anbegijn der landen ende Vreslant mijt alle den Vresen, woe se gekomen sijnt an oer vrijheiden

---

a) Hier eindigt B met een „etc", eerst weder beginnende met de eigenlijke kroniek van van Lemego.

b) C, was.

---

versus 179, „een hertoge van Burgundien". Daartegen staat, dat de Gesta Frisiorum (blz. 299) hem noemen „Lutgerus, Hertoghe van Sassen". Wellicht kwam de lezing van de O. Fr. cr. Benninge reeds vreemd voor en maakte hij daarom deze verandering.

1) De volgende woorden tot „Na den enz.", welke in B ontbreken en welke evenmin in de andere kronieken voorkomen, zijn, zooals in de voorrede reeds werd vermeld, vermoedelijk eene bijvoeging van Benninge.

ende waer en waermede se dat gewonnen hebben an den koninck van Rome. In den tijden do Pippinck koninck van Francrike was keiser geworden, do was ende wonede to Utrich der Vresen koninck, geheten Raboldus *a*), uut Denemarcken geberen, ende een koninck; desse dede den Vresen groet overmoet ende last ende enen doem *b*), des en wolden de Vresen niet langer verdragen ende geven sick by de rade des bijscops sancti Wilbror onder de bescharmnisse des ersamen koninges Pippinges mijt lijve ende mijt guede ende Pippings sande sijnen sone Karolum in Vrieslant *c*) up de Wesere, daer desse ersame Raboldus hadde ene borch, de gheheten was Wittenborch Blomendall *d*) [1]), ende wan de mijtter macht. Ende toch do weder to Utrich ende wolde dessen overdadigen hebben beleget, sodat Raboldus mijt sijnen ridderen ende hulperen toech in dat nederste Vreslant; to der strit daer volgede Karolus mijt alre sijnre mach, sodat Raboldus sach, dat he Karolus kunde niet ontwiken,

---

a) C, Israbel.

b) C, eygendoem.

c) C, Westvrieslant.

d) C heeft dit woord niet.

---

1) De Olde Fr. cr. versus 384 en de Gesta Frisiorum blz. 296 hebben „Wiltenborch". Het is mij onmogelijk geweest een „borch gheheten Wittenborch Blomendall" „up de Wesere" te vinden. Waarschijnlijk heeft Benninge zich hier vergist en wordt hier door hem bedoeld „Wiltenburch", hetwelk, hoewel niet in verband met de geschiedenis van Radboud, ook in Beka, de Divisiekroniek en andere oude kronieken voorkomt. Uit de aangehaalde plaatsen in de O. Fr. cr. en de G. Fr. is genoegzaam op te maken, dat Wiltenburch nabij Utrecht heeft moeten liggen. Beka (lat. uitg. Buchelius blz. 7, noot f) plaatst Wiltenburch eveneens bij Utrecht. Hoe Benninge aan het in geen andere kroniek voorkomende Blomendall is gekomen blijft mij een raadsel.

he moste em strijt leveren. Ende do de strijt ende dach was beropen ende oick de stede des strides ende daer quam do een alto *a*) wijsen vromen *b*) man [1]), ende sprack tot den twen ffursten, het were grote doerheit *c*), dat sodane edele vrome ffursten ende ridderen willen oer lijff voerlesen, want het muchte wallichtelike vallen, dat een van den guden ridderen daer storte sijn bloet ende doet bleve, daer grote scade, droffnisse van queme, ende men sick meer omme bedroven muchte, dan van alle dit lant ende slote to hebben *d*) mochte van vervrouwen *e*). Dessen selven raet begreep alle dat gemene volck, ende spraken, dat were nutte ende behoerlicke *f*) ende namen raet van den wijsten ende cloecksten van beyden parten, so dattet wort geraden ende voer recht gevonden, dat desse twe hoechgeborenne ffursten solden by malkanderen staen up ene stede, de daertho beramet was, malck op een been, we den anderen mochte wederstaen sonder hulpe, den solde all Vreslant to ewigen tijden sijne wesen; des ontfel den edelen heren koninck Karolo sijnen vorderen *g*) hansche *h*) uuth sijn rechterhant to der erden, Raboldus, de edele hoechgeborenen koninck, veroetmodigede sick to der erden ende gaff koninck Karolus sijne hantsche weder. Des

---

a) = zeer.
b) C, oldt grijs vremdt man.
c) = thorheit, dwaasheid.
d) C heeft de drie volgende woorden niet.
e) = verheugen.
f) C, eerbaerlick.
g) = rechter.
h) = handschoen.

---

1) Deze „alto wijsen vromen man" heet in de Olde Fr. cron. versus 391 „Baldericus", in de Gesta Frisiorum bls. 296 „Waldericus".

riep koninck Karel lueder stemme ende alle dat gemene volck, beide Vresen ende Duetschen ende Fransoien: Aha, aha, desse hevet sick ghegeven tho der erden, daermede my alle Vreslant nu horsam moet worden. Koninck Rabbolt van groter bedroeffnisse sprack luder stemme: waih my, waih my, dat ick dessen strit dus schentlike hebbe verloren. Ende hieromme sijnt desse twe steden *a*), daer desse twe stunden, genoempt na desser schicht, de daer scach opten selven dach, Wachnisse ende Hachnisse [1]), want dessen dach *b*) in Westvreslant gelegen ende daer gescheen is. Aldus wort beropen in alle Vreslant koninck Karel voer ene koninck ende here. Ende Raboldus verloes dat landt ende heerlicheit, slote ende stede, ende toech weder in Denemarcken. Voert mer, do Karolus was here over Vreslant, d(o)e *c*) setten he sijnen stoel koninckliken ende richtstede in sueder *d*) Francken; summijge willen, dat he hevede *e*) sijn recht over de Ffresen in den wickolde *f*), gheheten Franco [2]) in

a) C heeft in plaats van de vier volgende woorden „de Coningen".

b) C, wach.

c) m. s. A, de.

d) m. s. A, sweder.

e) = hief.

f) Waarschijnlijk moet dit zijn „Wiebolde". Weichbild = kerspel, grondgebied.

1) Over deze plaatsen „Wachnisse en Hachnisse", bij alle oude friesche kroniekschrijvers bij de vermelding dezer sage voorkomende, is veel geschreven. Onder het eerste schijnt men te moeten begrijpen „Waakens" in Barradeel, ½ uur ten o. van Franeker, het laatste is niet te vinden of te verklaren. Aldus v. Richthofen in eene zeer uitvoerige noot, dl II, blz. 418 en vlg.

2) Waarschijnlijk een schrijffout voor Franlo, Vronlo, Vroonen, vermoedelijk het tegenwoordige St. Pancras in Westfriesland ten n.o. van Alkmaar. Dat Vronlo vroeger Franlo of Franla werd geschre-

Westvreslant, des ick oick wal gelove, daer eyschede he voer sick twaleff de eedelsten ende de kloecksten, de doe ten tijden de machtichsten weren in all Vreslant. Ende na den, dat see geen bescreven recht, geestlick noch warlicke, brukende weren, daer sick dat lant, arm ende rike, gotliken mochten na richten, so solden zee keezen in tegenwordicheit des koninges recht, daer se sick na richten solden, ende confirmeren ende bevestigen wolden to ewigen tijden to holden voer lantrech; alse dus spreken se *a*), en wijsten geen recht to keesenne, meer se wolden oer olde stede recht brukende wesen, des se ende oer voe(r)vaderen went an dessen dach to gebruket hadden. Sodat de koninck gaff den twaleven noch VII dagen dach *b*), eder *c*) dat se recht keren, ofte van dren dat beste koren, waer *d*) se alle wolden verlesen oer hovet offte levendich worden begraven ofte worden gheworpen in een schip sunder kabel, remen, zeyl ende sunder behelpinge, waer se Goed sande. Tho zee sagen, dat se jo *e*) starven mosten, koren se up dat laetste in een schijp; do se quemen in dat schip up dat water ende dat schip dreff sunder reem, roeder ende sunder helpinge, ende anders niet sagen men *f*) den apenbaren zee ende verlees oers levendes, do sprack ene

---

a) m. s. A, tweemaal „se".
b) C, „noch"; dach = tijd.
c) = of, hetzij.
d) C, wat.
e) C, jae = immers.
f) = dan.

---

ven, toont Mr. L. Ph. C. van den Bergh aan in Midden-Nederl. Geographie, blz. 148. Zie ook v. d. Aa, Aardrijksk. Woordenboek, op Vroonen.

van den twaleven, de was van Wilken[a]) geslechte, de de erste asege was: aller leveste broderen, ick hebbe gehoert van den wijsen geestliken man sancti Wilbrordi predicken, do de jongeren Jhesu Christi nae der upstantnisse Christi weren in groten bedroeffnisse, dat Goet Jhesus Christus, Marien zone, openbaerde mijt besloten doren ende troeste se in oren bedroeffnisse, waeromme willen wij samentliken anropen Jhesum Christum, Marien zone, dat he oick ons kome te hulpe ende lere ons waermede wij onse lijff mogen redden ende bargen. Des openbaerde em een wall gewassen man achter in den schepe ende hadde in sijner hant een krumholt ende warp dat achter uut den schepe ende woerde[b]) se all in dat lant sonder we in deselve havene, daer se uuthgescoven ende uutgedreven weren. Ende do desse derteynste to lande quam, soe naem he dat selve holt ende warp dat up dat lant ende daer brack uuth een groet torn. Ende onder den toern spranck ene schone borne, daer gengen desse twaleven ende oeck de derteynste omme sitten ende laveden sick. Ende desse derteynste was enen ijgelicken van den twaleven als gelick, dat oen nemande onderscheyden en konde. Deselve leerde den twaleven, wat se kesen ende voer recht holden ende gebruken solden. Doe dat ghescheen was, segen se niet meer den deerteynden; daerna quemen desse twaleven voer koninck Karel gesunt ende machtich oers lijves, de he meende, dat se verdruncken weren. Ende koren lantrecht ende dat bezegelde ende confirmeerde koninck Karol to ewigen tijden den Vreesen to brukenne[c]), des nu

---

a) C, Wylcken.

b) C, voerde.

c) De zeven volgende woorden ontbreken in C.

ter tijt de Ffresen bruken sunder wedersprake des keysers van Rome off yenijgen ffursten ende we se daeran bekrende *a*), de is in de achte des keysers ende des pawes Leo, de dat selven recht geconfirmert hevet. Daerna in langen tijden Godffrijden [1]), een koninck van Denemarcken, des eergenoemde Raboldus kindes kint, wolde all wreken ende onder sic teen *b*) al dat sijn olderen hadden verloren, quam mijt groten wolke *c*) in Ffrijsslant ende Saslant ende toich onder Bremen, Munster, Utricht, Collen ende Aken ende makede sijnen peerdestal in Onser Lever Vrouwen kercke ende toech to Groningen [2]) ende alle de lande verdellegede he; daernae quam he to Norden in Oestvreslant, to den tijden was daer sanctus Rembartus de anderde *d*) archsbijscop to Bremen, daer wort grote bloetstortinge an beiden zijden. So gaff om bede wille des arscsbiscops God de zege ende victorie den Ffrijsen to Noerden, dat se vengen ende slogen den koninck Godffridus mijt voele sijne medehulperen, nochtant togen se mijt weldiger hant weder in Denemarcken ende worden bij den wege doe vole geslagen in der

---

a) C heeft beter: „bekrenckede" = belemmerde.

b) = tiën, tijgen, trekken.

c) C, volcke.

d) C, twiede.

---

1) De O. Fr. cr., versus 524, noemt hem „Goerd". De Gesta Fris., blz. 298, heeft ook „Gotfriden".

2) De geschiedenis van koning Godfried van Denemarken is in de O. Fr. cr., versus 529—542, zeer veel beknopter. Het verhaal van de „peerdestal in Onser Lever Vrouwen Kercke" werd door mij in geen der oudere kronieken gevonden. Benninge schijnt hier weder, gelijk in de voorrede is aangeduid, dat elders meermalen het geval is, „Groningen" er bij te hebben gehaald; in de andere kronieken althans is er geen sprake van Groningen.

tohuesreyse *a*). Daernae wort groet kijff ende rees groet oerloch tusschen den hartoch Wijdeken *b*) [1]) van Sassen ende den Vresen. Ende de hartoch vernederde ende vervolgede den Vresen, waer he konde, sodat he oick wederstont koninck Karol in sijner gerichticheit, de hem mochte boren *c*) ende dat hartochdom em *d*) plichtich was alle jaer tot der Romesschen cronen, sodat Karolus vergadderde alle sijne vrenden ende alle sijne macht den eergenomden Wijnken aff to manende sijne gerichticheit ende plege *e*), daer oick deselve Karolus to eysschede de Vresen ende quemen daer mijt groten volcke ende hadden dat van bede, dat se mosten hebben den voerstrijt, daer se denselven Wijdeken dael *f*) sloegen mijt al zijn volck ende geven den keyser Karolus Wijdeken voergenoempt in sijne gewolt. Daerna niet lange de Romeyners oick den keyser Karolus ongehorsam weren, sodat alle de landesheren, de *g*) hebben mochte, vergadderde he bij ene ende toech mijt groten volcke to Romen. De Vreesen, de doe van koninck Karel net togeeysschet weren, versamelant sick mijt groten volcke up oer egen teringe ende kost ende quemen koninck Karel

---

a) C heeft hiertusschen „daer nae wort een nije coninck van Denemarcken in sulcker mate gesien".

b) Widekin.

c) C, gebeuren.

d) m. s. A, ene.

e) C, plichten.

f) = ter neder.

g) C, hiertusschen „he".

---

1) Benninge is hier beter dan de O. Fr. cr., immers deze, versus 544 en 567, vermeldt, dat de Saksen onder aanvoering van „Hertog Luijnck" waren; alle andere kronieken spreken van Wedekind, Widekind etc.

to hulpe. Do se striden solden ende de Romeyners togen starck uut der stadt em to wete *a*), do geven sick de Vriesen uut dat grote heer mijt oren bannier ende streden sunderlinge mijt den Romeren in de velde buten Rome, sodat daer van beyden sijden vele doet bleff, doch tu gaff Goed de zege den Vresen, dat se de alre edelste Romere slogen ende vengen. Ende gengen mijt vereender *b*) hant in to Rome ende staken oren banner uut der Engelborch ende sunte Peterspallaes, so. gaven se de koninck Karolo Romen ende koninck Karel gaff do vrij ende quyt den Vresen der holtene kede *c*) van oren halse ende alle eygendome, ende daerto alle ffursten, hartogen, greven ende allen heren conffirmeerden ende bevestijgeden dat to ewijgen tijden, so noch hiernae claerlicken in den previleyen gescreven staet. De hillige vader sanctus Magnus, de do ten tijden een bannierdragen was der ffursten *d*), die verwa(r)ff do voele preveleyn ende rechten van den vorgenoemden keyser ende pawes Leo [1]), de he mede mijt sick voerde in Vreslant; daer do to Rome ijtlicke off sommijge Ffresen bleven, de niet weder to lande en wolden ende den wech to lanck was ende verdroet, de oick niemande *e*) ter

---

a) C, to moete.

b) m. s. A, wereender.

c) Hiervoren pag. 11 is sprake van „de holtene weede", gelijk ook de O. Fr. cr., versus 598, waar dezelfde geschiedenis, als hier in den tekst wordt vermeld, spreekt van „wede". Ook O. Fr. cr., versus 121, heeft „wede", Gesta Fris., blz. 299, „holtene withe of halsiuck", v. Richthofen, (Fr. Rechtsquellen, blz. 539) Gesetze der Rüstringer § 20, „etszena withths". Kede (vergelijk blz. 24 hierachter) = ketting.

d) C, Vriesen.

e) De twee volgende woorden ontbreken in C.

---

1) Dit zou dan moeten zijn de bekende paus Leo III, 795—816.

heyme en hadden to besorgen ende wolden de vrijheit to Rome bruken, derwijlen dat se leveden. Daer was do in der tijt pawes Innocentius [1]) de darde was to Rome, do hadden de Saracenen de stad to Fflixbona belecht, doe toech de pawes mijt sijnen kardinalen ende mijt al der macht, de se uut mochten brengen to schepe ende to lande te ontsetten de stadt, do togen oick mede deselve Vresen, de to Romen weren gebleven also vole, als twehundert [2]). Als se quemen tot der stadt Fflixbona, do gaven sick deselve Vresen van den Romeren up de heydene, die voer der stadt lagen, sodat de heydene vluchtich worden ende de Vreesen slogen ende vengen also voele, als se wolden, der utermate vole dusenden *a*) weren, de all geslagen worden, want de Vresen hadden enen in oren schare, de was gheheten Poppo ende was geboren van Wijrdum [3]), to male godvruchtich, vrome, kone ende wijs, de sprack ende starkede dat volck, als se de Sarazenen angaen solden: lieve broders, gedencket, dat wi vertegen hebben ende overgegeven lant ende guederen alle onse vronden om de rechtverdicheit wille, ende ick se sanctum Mauricium mijt sijner geselschulcp in der lucht, de ons wil helpen, hijromme wilt genen anx hebben. So gengen se dan trostliken

---

a) „Dusenden" ontbreekt in C.

---

1) Innocentius III, paus van 1198—1217. De O. Fr. cr., versus 621, spreekt alleen van Innocentius.

2) De O. Fr. cr., versus 631, heeft „twedusent".

3) De O. Fr. cr., versus 646, heeft „Wirsch". De Gesta Fris. heeft „Wirdem". Er zijn echter in de landstreken door de Friezen bewoond drie plaatsen, welke den naam Wirdum dragen, nl. één ten z. w. van Leeuwarden, één ten w. van Appingedam en één ten n. van Emden, op de grenzen van Emsiger- en Brokmerland. (Zie kaart van Friesland in de 13e eeuw bij v. Richthofen).

an de heidenen ende verwonnen se. Doe de strit gescheen was, do toech Poptatus uut sijn harnasch ende wolde sick laven tot ener borne achter enen barge, do lach daer ene van den heydene ende schoet den Poppo doer sijn lijff, also bleff he daer doet. Do de karstenen om *a*) daer begroven in der stadt, doe wesser uut sijnen grave een boem, de utermaten scoene was ende droech scoene vrucht. Do dat de van Fflixbona sagen, waerliken, spraken se, de man hevet groet gewest bij Gode ende moege sunder twivell van desen verloest wesen van den heydenen ende van de vervolgijnge der heydenen, dat se altomale gaven up sijne hillicheyt. Ende dede oeck grote tekenen bij krancken luden, sodat de biscop van Fflixbona mijt rade des ko *b*) . . . . . .

. . . . . .

---

a) = hem.

b) In m. s. A ontbreekt hier een blad. C geeft het volgende: „koninx van Portugal en des paws van Romen liten denselven canoniceren en verhogen, en holden hem daer noch voor een patroon ende groeven doen op en vonden den boom uyt sijn handen gewassen, en droegen denselven boom voor in den strijde, wanneer de heydenen haer lant wilden bekrencken, ende holden den boom noch in groter weerdicheyt. Voorts meer in der tijt de meyster Almaren, een schoolmeyster tot Ceulen, dat cruse pradickt in Vrieslant en vele dat cruse aennamen, die alle wolden strijden om den cerstengelove tegens den heydenen in dat heylige lant toe Jerusalem. Aldus openbaerde sich in de lucht een grote schare der ridderen en starckeden dat volck, ende spraecken, sij souden metten teycken des cruises al haer vijanden verwinnen 1) ende quamen toe Jerusalem, en vonden daer grote versamelinge van cardinalen, bisschoppen, coningen, hartogen, graven, ridderen ende knechten en menigerhande geestelicke en wereltlijcke."

---

1) De O. Fr. cr. heeft het verschijnen van de schaar ridders in de lucht en wat deze spraken veel uitvoeriger, versus 717—739.

personen ende woert daer all voergeramet, dat se wolden beleggen de stadt Damaten, de anders geheten was in voertijden Ragesmeder, daerna Edissa. Van der stadt schach groet hinder ende scaden van den heydenen, want de stadt licht up een water, dat Nilus gheheten is. Ende desse stadt hadde enen groten toren op den mijdden desses water ende van der poerten, want *a*) onder dat water gijngen grote starcke ijseren ketten, opdat daer geen schip bij hen zegelde, het were bij oren willen. Oick moch men nargen bij de stadt komen so vere, als de keden keerden; des gijngen to raede alle de voergenomeden schijpluden, wo se de kede mochten breken, dat se de stadt mochten genaken, ende oer kost *b*) ende oer harnas to warcke mochten brengen ende den toren in den water beleggen mijt schepen. Des sochten de van Jenua, van Pijsa ende van Venijdia ene kunst ende vermakeden enen groten koggen ende dat voer wall besmedet ende gewapent mijt scarpen stalen ijseren. Ende do de wijnt wal stont op de keden to zegelen to den toren waert, do togen se up oer zegelen ende seylden mijt starcken wijnde up de keden ende to braken de altomale. Ende desse selve kogge was van Dockum uut Westvriesland ende quemen mijt voele scepen voer de stadt bij den toren. Ende de hartoch van Oestentrick mijt sijne medehulperen, ridderen ende knechten stegen de ledderen upwart, de *c*) worden de Zarasenen ende heydenen ontwaer ende worpen uut den torn up de karstenen schepen en Grekesche vuer ende verbranden de schepe, sodat van des hartogen manne L *d*) verbranden, wal twehundert

a) C, hent.

b) C, beter „konst".

c) C, doe.

d) C heeft dit cijfer niet en is dientengevolge duidelijker.

gueder manne, die alle doet bleven. Des worden de kristen ende oick alle de cardinalen, patriarchen ende biscopen ende dat ganse volck was zere bedrovet ende screyden ende weenden, ende geboden dat gemene volck to vasten ende to bidden Goed ende riepen alle: Exaudi, exaudi nos, Domine!, dat is in Dutsche to seggen: O, Here barmhartige God, ontferme dij over ons ende yoerhoer ons ropende in onsen groten noeden, opdat wij scentliken *a*) allen kristenen to verderffnisse ende den heydenenvolcke ten groten vrouden ende blijschap van henne neyt en scheyden. God van hemele, Jhesus Christus, de ene trouwe hulper is alle dengenen, de em mijt rechter geloven ende trouwen hopen anropen, verhoerde oer gebet ende gaff den Vresen, de daer oick mede weren ende sijn *b*), went se tosamen bij malkanderen zegelden mijt dre koggen [1]) ende echters *c*) drie tosamen mijt groten stocken, balcken ende mijt touwen ende kabelen tosamen bijene gemarret *d*) ende gevestiget weren ende starck verbunden ende houwen uut den holte ende bussche, des daer genoech was, gode rechtverdige staken ende buweden up de dre koggen ende up de ander dre toerne ende stormtarsen *e*) ende die hoge, ende de mocht men uptrecken mijt touwen in

---

a) C, samentlik.

b) C heeft voor deze twee woorden: „eenen sin".

c) C heeft „ende" niet en in plaats van „echters" „achter".

d) marren = meren, binden.

e) = schilden.

---

1) De O. Fr. cr., versus 810, de Gesta Fris., blz. 304, spreken van zes koggen. M. s. A van Benninge is niet duidelijk; volgens de lezing van m. s. C is het mogelijk, dat er zes koggen waren. De woorden „ende buweden up de dre koggen ende up de ander dre", een weinig verder in m. s. A, bevestigen dit.

de hoge, woe hoech dat men wolde van twintich ofte dertich ellen hoech. Ende de warken becledet ende behangen se mijt koevellen ende ander beestenhuden. Ende boven in der marsen, daer hadden se inne sant ende urijne *a*) genoech, updat se sick mochten voer dat Grecksche vuer bescarmen. Ende dat wall all bestelt ende gemaket na oren willen, do leten se oick alle de andere schepen bereyden ende vermannen to stormen ende to hope mijt starken touwen knutten, ende togen alle de zegelen up ende zegelden vor Damaten, so se negest konden an de stadtporten, ende worpen uuth ore ankeren in de diepte des waters. Do dat sagen de Sarazenen mijt anxte, leten ze twe, de wall kunden swemmen ende onder dat water ende baven twater wesen, ende hadde in sijne hant een scarp mes ende do de heidene beide onder dat water weren, doe dat de cristene sagen, vervrouden [1]) se sick zere, dat Got gaff eene starcke macht ende kone weren tot den heydenne, ende loveden God mijt oren sange, daerna bestelden de crijstene oer waercke ende hogeden se bij den toern upwart in de hoge boven oren toern. Ende makeden ledderen daervoer ende meer tosamen mochten upstijgen ende de wall gewapent ende die de konsten ende de vromsten Vresen stegen up na den toern ende, do se to stormen

a) m. s. A, urijme.

1) Benninge is hier niet zeer duidelijk, immers men vraagt zich af, waarom „vervrouden" zich de christenen, toch zeker niet, omdat zij zagen, dat twee Saracenen met scherpe messen gewapend onder het water hunne ankertouwen wilden doorsnijden? Vermoedelijk is hier in alle m. s. s. iets uitgevallen of heeft Benninge vergeten over te nemen, dat ook een Fries zich te water begaf en de beide Saracenen doodsloeg, hetgeen de O. Fr. cr., versus 848—853, en de Gesta Fris., bls. 305, vermelden.

ende al to warke quemen, worden daer so vole holten ende speetzen ende glavijen *a*), pilen ende loden to malkanderen scoten *b*) ende steken, dat de schepen in groten hopen worden vervult. Ende de Sarazenen begunden oick to warpene in groten hopen dat Greckesche vuer up de crijstene ende op oer warck, doch so bescarmede ze God van hemelrike. Ende dat sant *c*) mijt mij *d*) gemenget ende daer up dat vuer gegoten, sodattz em niet scaden konde, dat se to langer tijt onder sick hadden geslagen ende gestormet, do sprongen twe van den cristene van oer castele op de heydensche porten, wal achte vote veer, tot oren vianden. De ene was en jonck, vroem ridder, Hinrick geheten, geboren uuten bijsdoem van Ludick, de ander was een Vreese ende sijn name was geheten Hayo, uut Fijmelingelant bij Groningen [1]). Hinrick hadde in sijner hant een stormgarde off een exe, Hayo hadde ene ijseren swepe mijt groten ronden knopen. Ende desse slogen de heydene uut der were *e*) ende *f*) vele(n) *g*) neder dael in den storm, dat daer vele doet bleven. Ende, do de Sarazenen den toern rumeden, do up-

---

a) = lansen.

b) Gron. = gescoten. Het voorvoegsel „ge" wordt in het Gron. bijna altijd weggelaten.

c) m. s. A. heeft „synt", doch „sant", gelijk ook in C voorkomt, is eene betere lezing.

d) C, mijge, Gron. = urine.

e) = borstwering.

f) „ende" heeft hier de beteekenis van het relatief „welke".

g) C, vielen.

---

1) In de voorrede is reeds vermeld, dat de O. Fr. cr. hier alleen „Haije" heeft. De Gesta Fris, blz. 306, heeft „Hayo een Vriese, geboren van Violgama". Benninge kon niet nalaten er even „Groningen" bij te halen.

stegen de cristenen bij de ledderen ende slogen se gansliken beneden in den toern ende wonnen den toeren sunder wee ofte scaden. Do dat sagen de cardinalen, patriarchen ende biscopen ende de ganse meenheit van buten, dat de karstenen den toren hadden, do songen ze mijtt luder stemmen: Te Deum laudamus, te Dominum confitemur. Doe de heydene dat sagen, dat de toern van boven wech was gewonnen, do staeken se an smoeck *a*) ende roeck ende wolden de crijstenen boven hebben uutgesmoket; so gaten de Vresen *b*) tot allen vesten *c*) water uut manck *d*) dat vuer ende helegeden *e*) den roek, sodat de heydene den toern ganslike rumeden ende vertegen *f*). Ende de Vresen namen dat Greckesche vuer, dat up den toern was beholden, ende makeden slijngeren ende worpen dat van den toern in de stat up der heidenen huseren ende verbranden de stadt altomale. Ende vele der heidenen, jonck ende olt, wijff ende kijnt, verbranden, sommige lepen uter stadt in dat water Nilus ende verdruncken sic, sommijge vlogen uut dat vuer in dat zweert. Daerna gengen de Ffresen uut den toern in de stadt ende namen golt, silver, wes daer van branden was gebleven in kellers ende boven in den husen; wes se vonden van den Zarazenen levendich, de slogen se doet. Ende do dat gescheen was, stegen *g*) ende togen oere ancke-

---

a) = rook.

b) = bevestigingen, misschien hier = kanteelen,

c) De drie volgende woorden ontbreken in C.

d) = vermengd met, tusschen.

e) C, belechden. Waarschijnlijk is „helegeden" een schrijffout en moet dit zijn „belegeden". Belegen = eene andere richting geven.

f) = vertrokken.

g) C heeft hiertusschen: „ de Vriesen weder in de koggen".

ren weder up ende zegelden weder over dat water Nilus to den cristenenher, daer de cardinalen, biscapen ende ander heren lagen in oren pawlunen *a*) ende voren mijt groter eren weder to hues. Dit mach men, wes hijr niet bescreven is, bet vinden to Coelen in oren croniken. Omnes etiam gens Vrisonica ab hoc digna *b*) est laudanda, die Ffreesen sijnt oick sunderlinge hijeromme te prijsen ende to lovene, dat se aldinges altoers hebben wederstaen ende hulpe gedaen den Romschen rike tegen de vianden Christi Jhesu, als men oick lesen in ander croniken. Als doe de van Aken den keyser Wilhelmum versmaden ende em ongehorsum weren ende vor genen keiser wolden in de stadt laten, als een recht is, do vergadderde *c*) de Wilhelmus alle zijne macht ende eyschede oick de Vreesen up de van Aken om sijn recht to bek(r)uden *d*). So quemen de Vresen mijt oer banneer ende slogen de van Aken in de stadt, daer leider over doet bleff de oer banneer voerde, Menaldus geheten, geboren uut Vreeslant bij Groningen, van Onstageslachte [1]), ende anders vole der Vreesen doet gescoten worden voer der stadtporten. Ende de daer gesunt bleven grijmmeliken der stadtmuren begonden to stormen ende to stijgen. Do dat de van Aken zagen, dat

---

a) C, pavilioenen.

b) m. s. A, dingne.

c) m. s. A, vergarderde.

d) C, bekronen. Bekruden, (zie ook bls. 32) van croeden = vendicare, zie Teuthonista.

---

1) De andere kronieken vermelden alleen, dat Menaldus uit Friesland geboortig was, de nadere bizonderheden van zijn afkomst zijn dus, gelijk in de voorrede reeds werd aangetoond, vermoedelijk eene qijvoeging van Benninge.

ze oer vrenden wolden wreken, de gedodet weren, ende des keisers volck van stonden tot stonden wossen *a*) ende vermeerden, ende de stadt up de lange niet holden konden, so gengen se des to rade, dat se sick wolden geven in der genaden der Vresen mijt lijve ende mijt guede, stadt ende guedt, in der Vreesen hant beholden oers lijves ende gesuntheyt, want se anxt hadden, omdat ze den keyser zer zwaerlicken vertorent hadden ende up groten onkost gebrocht hadden, dat he an se wolde hebben gewroken. Ende do de Vreesen dat guet ende de stadt hadden vor oer, in des ontfengen de Vreesen de stadt van Aken ende gaven den keiser Wilhelmo ende de keiser helt den van Aken guede vorworden, wat em de Vreesen gelovet hadden, in welken bedachtnisse de Vresen dat vrijhoff van beholden hebben ende dat naetuerlike bat to Aken vri mogen bruken, wan se daer komen ende dat hillichdoem daer gewist wort in allen zoven jaren [1]). Ende to meer eerkentnisse hevet desse vorgenoemde keyser Wilhelmus conffirmert den Vresen ore prevelien, de em koninck Karol gegeven ende bezegelt hevet, daer hijrna volget ene copie uut dat principael breff in dit naeste cappittel.

Karolus *b*), van der genade Godes een Roms koninck

---

a) = Verleden tijd van „wassen".

b) Met eene latere hand staat hiertusschen „die van Bohemien". Bovendien leest men hier in margine: „Carolus quartus Bohemorum Rex Wenselay imperatoris pater". Eene nog latere hand heeft boven dit alles gezet: „Privilegia Frisonum haec continentes".

---

1) De O. Fr. cr., versus 1125 en vlg., maakt wel melding van het bad en het vrije hof, doch voegt er niet bij, dat de Friezen dit mogen gebruiken „wan se daer komen enz.". Dit laatste vindt men wel in de Gesta Fris., blz. 302.

ende altoes een vermerder des hilligen rikes, allen ersamen heren, de nu sint tegenwordich ende in nakomende tijden geboren worden, genade, wes wij vermogen. Updat geen guet warck blijve ongeloent ende wes dogede gescuet, nijet blijve vergeten, hijrumme is de noet *a*), dat men sodane weldaet in guder bedachtnisse ende in bezegelden breven wal bekunt *b*), dat sick de nacomelingen des vervrouwen *c*) dat de vorvaders sick erlicken hebben bewijset. In den tijden des edelen hoechgeboren here ende koninck Karolus was in Sassen oick een hartoch, geheten Ludierus [1]), ende had de dat hartochdoem ta lene van der Romscher koninckklijke mayestaet up jaerliker renten, welker renten he den keiser Karolo mijt homoede to langen tijden onthilt ende sijn gebot ontsat ende leet um van groten hoemoede beropen ende kundigen in Sassenlande voer enen koninck. Hijrumme so mochte de vorgenoemde Karolus dessen homoet niet langer verdragen ende eyschede de Vresen van Westwreslant ende Oestwreslant *d*), de den vorgenoemden Ludierum groet overmoet ende zwaerheyt deden, to hulpe sijn recht to bescuttenne up den hartoch Ludierum. De Vresen quemen mijt groten volcke wal gewapent den edelen

a) Uit den latijnschen tekst (v. Richthofen, Friesische Rechtsgesch., II, blz. 166 en vlg.) is bij de vrije vertaling weinig op te maken. Eggeric Beninga (t. a. p. blz. 73) heeft hier „hierumme is des nood" = is noodig.

b) C, beknupt. De latijnsche Hunsingoër tekst heeft „universorum noticiae cupimus declarari". Rengers (t. a. p. blz. 38) heeft in plaats van „bekunt", „bekuntschappet", E. Beninga „bekundschuppe".

c) C, vertrouwen.

d) C heeft van hier tot „so dat Goet ens." niet.

1) Deze geschiedenis van „Ludierus" leest men uitvoeriger in de latijnsche teksten en in de vertalingen bij Rengers en bij Eg. Beninga t. a. p..

koninck Karolo te hulpe ende hadde dat van Karolo, dat se muchten hebben den vorstrit, wo dat se mijtter macht to peerde ende to vote togen in sijn lant ende quemen up ene stede, daer desse overdaedige *a*) hartoch Ludierus leverde den Vresen een strijt, sodat Goet almachtich gaff den Vreesen de zeege ende dat se vengen dessen vorgenoemden hartoch mijt alle sijn ridderschup ende slogen ende vengen also voele, als se wolden ende brachten de gevangenen der koninck-lijker majesteet Karole, in korden to hope gebonden, in sijne gewalt ende macht. Ende de edele Vreesen togen mijt groter vrouden, zalich ende gesunt, weder to hues. Voert mer nae den tijden, do de overdadige *b*) Romere ons versmaden ende onse geboet weygerden, onse gerichticheit in dem Romschen rijke, ende (wi) anrepen ende vergadderden onse vrenden om onse recht to becruden, de eer genoemede Vreesen niet en werden van ons geeysschet of geropen, mer mijt vrien willen, onbedwongen, mijt groter macht ons quemen to hulpe ende togen up oer selves terijnge ende kost mijt ons to Romen. Do se de stadt to Romen nakeden, do gaven se sick ter sijden aff van den onsen ende streden tegen de Romere, de starck ende wal gewapent weren uuter porten tegens ons uut, sodat de Vreesen slogen ende vengen alle de besten ende vromsten Romeren ende gengen mijtter vlucht te Romen in de stadt ende wonnen se sunder we ende leverden ende overgeven ons de stad ende alle de sloten ende de besten, de bijnnen Romen

---

a) De latijnsche teksten hebben „dictus Liudingerus", E. Beninga en Rengers hebben „vorgeschreeven" en „voergeroerten". Overdaedig = boosaardig.

b) Latijnsche teksten hebben „advenae Romani", vertaling van E. Beninga „ingekaemen Romern", Rengers „de nije gekomen Romer".

weren, mijt den edelsten van genen *a*), de se hadden gevangen [1]). Waerumme wij bij rade koningen, hartogen, greven ende alle edele ffursten, betruwende vrenden, hebben tot ener ewiger gedechtnisse oers trouwen denstes bij ons ende bij den hillige Romeschen rike vaken bewijset, quijt gegeven twintich *b*) punt goldes, de se ons alle jaer ende onsen vorvaderen van rechte in verplicht, wess vor jaerlix tijns ende to bekentnisse der egenheit *c*), de wij noch onse nacomelijnge tot ewigen tijden van den Vresen ende ore nacomelingen nimmeer meer bet willen eyschen, noch eyschen laten, wan ze *d*) noch mijt geneleye saken overvallen ende beladen, noch belasten en willen, noch en sullen *e*). Vort meer willen wij ende gekeden *f*) in dessen openen bezegelden onsen breve, dat geen man sic des landes vor enen heren to onderwinden *g*) sundaer oren vrien willen, doch jo updat de Vresen enen richter hebben, de se dwinge ende ijderman rechtes plegen moge *h*), so sullen se jaerlix kesen rechteren, soe voele, als em nutte ende behoeff ijs. Vort meer willen wij, dat se alle jaer kesen enen bescheydenen man, wall gelert ende guder aert, nae der Romscher

---

a) C, gevangen.

b) De Hunsingoër en Arnhemsche teksten hebben „viginti", de Brusselsche tekst „triginta". E. Beninga en Rengers hebben „dertig".

c) = onderworpenheid.

d) C, van haer.

e) Hiertusschen is een artikel over de Friezen, dat zij, geboren en ongeboren, ten eeuwigen dage vrij zullen zijn, weggevallen.

f) C, gebieden. Lat. tekst „statuimus".

g) Lat. tekst: „quod ne quis dominetur eis".

h) De zin is hier in de vertaling geheel omgezet.

---

1) De vertaling van de verovering van Rome is zeer vrij.

wijse, de de onrechtveerdigen *a*) hulpelick sie tot oren rechten [1]), welker persone potestas Ffrijsie sal wesen geheten. Ende deselven sullen se wesen onderdanich ende gehorsom, offtet oer koninck were *b*). Voert meer, offte daer welke Vresen weren, de ridderstaedt mochte holden ende des begeerde, denselven sal desse potestas ommegorden een zwert *c*) ende sal wesen gewapent, als men enen ridder wapent in Ffranckrick *d*). Ende in sinen scilde sal he hebben een keiserscrone, vermaket voer een heerteyken in bedachtnisse sijner vrijheit. Oick sullen de ridderen wesen ront beschoren hoer haer up den hovede, beneden den hals een crans, om te bewijsene ore vriheit. Ende we desse Vresen wijl ende dencket to bekrencken in ore vrijheyden, de sal van den wijsen wesen verschoeven *e*) ende voerneret *f*). Ende oick alle degene, de hulpe ofte radt daerto doen, de sullen wesen in desser selver maledixie *g*). Vort meer hebben wij, dat van bede wegen des hilligen vaders sancti Gregorii paws beholden, ofte de Vresen quemen mijt ore previlegien clagende

---

a) C heeft hiertusschen: „wijse ende stuere tot den deuchden ende der rechtveerdigen".

b) Deze zin behoort volgens de lat. tekst en de vertalingen van E. Beninga en Rengers in het midden der vorige zin.

c) Hiertusschen is weggevallen de bepaling van het geven van den ridderslag.

d) Ook hier is een gedeelte weggevallen, inhoudende een lofrede op de „fortitudo et audacia" der Friezen.

e) C, verschoven = achteruit gezet.

f) = vernederd.

g) De twee laatste zinnen zijn de beknopte inhoud der lat. en andere teksten.

---

1) Ook in het voorgaande is de vertaling zeer beknopt.

over de overdadigen ende weldenars *a*), so sal de hillige vader ende wijl over dengenen geven sine maledixie ende hogesten ban ende anders zwaerheit, des se daerup begerende sijnt ende den ban sal noch mach niemant lossen behalven de Romsche godtlike paws ende hillige vader der kristenheit [1]). Ende updat dit vorgenomde previleyen ende vriheit stede ende vast to ewigen tijden onverbreken stantaftich bliven ende updat de eerseme wijse Vreesen nu ter tijt levendich ende ore nacomelingen desser vrijheit onser mogen wesen bedacht ende dankber, so hebben wij dessen breff sonder scaden laten scriven ende mijt onse gulden ingezegel den wal bezegelt ende bevestiget. Ende hijrover to meer be(t)uechnisse *b*) hebben oick an ende over gewest de edele hoechgeborenen ffurste Wenzelaws, koninck van Bemen, Werhardus, een hartoch van Beyren, Ludolphus, een hartoch to Oestentrick, Hinricus, een hartoch to Meyraen *c*), Otto, een hartoch van Zwaven, Conradus, een lantgreve van Mijsen, Herebaldus, en lantgreve van Doringen, ende anders vole heren, gestlick ende warlick, de darto geeyschet ende to geropen weren. Gescreven ende overgegeven *d*) int jaer Unsses Heren vijffhundert ende negen ende vijfftich, jaer indictione decima [2]).

---

a) Lat. tekst alleen „malefactoribus".

b) C, betuichenis. De lat. tekst heeft: „Huius igitur facti laudabiles testes sunt".

c) Alle teksten hebben juist andersom, nl. Lupoldus of Liuppoldus hertog Moraviensis of Merenensis en Hinricus hertoch van Oestenrijck.

d) Alle teksten hebben hiertusschen „Latteran".

---

1) De vertaling is wederom zeer vrij.

2) Dit is het jaartal, hetwelk eveneens in de Hunsingoër tekst voorkomt. In mijne voorrede heb ik deze overeenkomst als een der bewijzen voor de afkomst der vertaling van Benninge aangehaald.

Hijrna begint de copie uut den previlegien van keiser Wilhelmus, de he den Vresen oick confirmert ende geven heft a).

Wilhelmus van der genaden Godes een koninck des Romschen rick ende een vermerder des hilligen rickes allen erbaren Vresen ende getrouwe leve denren genade ende allent wes wij gudes vermogen. Updat alle de hijr tegenwordich sijnt ende tokomende worden in tokomende tijden, warumme dat wij den edelen Vresen sunderlinge genade boven anderen onse genade holden in bezegelden breven gegeven hebben hijrumme, dat ze altoes b) horen vermogen den Romschen ricke hebben mijt lijve en gude bijstandich ende behulpelick hebben gewesen ende der vianden Cristi ende der hilliger kercken hebben vervolget nae oeren vermogen, hijromme sullen ze ende hore nacomelingen van onsen genaden hebben een ewich memoriael ore vriheit ende trouwen denstes tot ener bewijsinge ende waldaet. Den namen Jhesu Cristi van der sonnen upganck went de sonne ondergeyt wart gelovet ende geert toe c), doch boven alle in Vreslant meer in groter eren ende in guden willen onbedwongen gebenediet ende geert wordt. Ende sint niet geliket dengenen, de dat cruce Unses Heren bedwongen dragen up der stede des dodes, mer mijt sick selves mijt vrien willen altoes em hebben gegeven in uutstortinge des blodes omme den, de willichliken den

---

a) Eene latere hand voegt hiertusschen: „Disser wordt ao. 1256 van den Freszen todtgeslagen und leet eenen soenen na Wilhelmum, denen brachten dessen ock umme ao. 1345.

b) C heeft hiertusschen „nae".

c) C, jae.

doet ende *a*) sijn bloet gestortet hebben [1]). Om onsen willen hijromme, so confirmeren wij alle previleyen, de onse vorvaderen gegeven hebben den erbenoemden Vresen vor ons ende onsen nacomelingen ewichliken to holdenne. Gegeven to Aken in onsen hove. Anno domini dusent twehundert ende acht ende veertich jaren, indictione sexta. Anno regni nostri primo.

Nu wil ick scriven van den soven zelanden des gansen Vreslandes mijt sijn tobehoer ende eylanden.

Dat eerste zelant dat is Westvreslant, als bij de zutwester zide des zees, alse Horen, Enckhusen, Memelick etc. mitte landen daerummetrent, twelck em de greve hevet ondanich *b*) gemaket.

Dat ander zelant is streckende van Staveren tot Lewerden, alse Westergoe ende Doeingewerffstal *c*), Wimbritse mijt alle oer tobehoer. Dat derde zelant is geheten Oestergoe mijt alle Smalingerlant, Borndel, voert mer Hadmare *d*), Haskerwalt, Daekesterwolden *e*)

---

a) A en C tweemaal „ende".

b) Samengetrokken uit „onderdanich".

c) = Doniawerstal.

d) C, Gadmare.

e) Een schrijffout voor „dae neersta walden", zie tekst bij v. Richthofen, II, pag. 4.

---

1) De vertaling is, gelijk reeds in de voorrede is aangeduid, zeer vrij, te vrij om telkens de afwijkingen afzonderlijk te vermelden. Alleen zij opgemerkt, dat Benninge niet heeft overgenomen, waar de bevestigingsbrief in het begin spreekt van de diensten door de Friezen aan „den Romschen ricke" bewezen, de woorden „obsidio testatur Aquensis", hetwelk Benninge in zijn kroniek zelve (blz. 30) toch als aanleiding voor de schenking van den bevestigingsbrief heeft genoemd. Ook heeft Benninge in zijne vertaling niet vermeld, dat het hier eene bevestiging gold van de „privilegia concessa Frisonibus

ende Rawerde, Achtkarspel, Oestbroester [1]) ende Colmerlant. Desse twe zelanden alse dat anders genen heren bekennen behalven den keyser des Romschen rikes, mer ontelliken scaeden ende mannige anvechtinge ende grote bloetstortinge hebben desse twe landen geleden om den vridoem to bescarmen, welck em gegeven ende preveliert is van den groten koninck Karel ende daertho mannich zwaer strijt hebben geslagen tegen den greven van Hollant ende andere heren omme oer lant ende vridoem to bescarmen.

Dat vierde zelant is Stellingewarff, Scoterlant, Kunerzijl, Geethoren *a*), Vullenhoeff, Steenwick ende alle Drenthlant *b*). Dijt zelant hevet bedwongen ende em ondaen gemaket de bisscop van Utricht, als de van *c*) Steinwick, Vullenhoff, Geethoren, Kunerzijl ende Drentlandt, mer Stellingewarff ende Scoterlant, desse twe sint noch vrij, men se hebben grote anvechtinge gehat mijt groten orloge tegen dat stichte van Utrich.

Dat vijffte zelant is Langewolt, Ffredwolt, Hummersche, Midaech, Hunsinge, Fijmelinge, Groningen, Oltampt, Reiderlant, Westerwolde mijt alle den wol-

---

a) m. s. A, Geerhoorn.

b) m. s. A heeft „Drenth lanck". De lezing „Drenthlant", meer overeenkomende met C en met m. s. A, iets verder in den tekst, is juister.

c) m. s. A, tweemaal „de van".

---

universis a Carolo magno imperatore antecessore nostro sanctae memoriae".

1) „Oestbroesterlant" komt in het tractaat der zeven zeelanden, waaruit Benninge de verdeeling in zeven zeelanden woordelijk heeft overgenomen, niet voor, evenmin bij de andere kroniekschrijvers, waar zij die verdeeling vermelden. „Oestbroesterlant" is de oude benaming voor het tegenwoordige Nieuw-Kruisland, het noordwestelijkste gedeelte van het tegenwoordige Friesland.

den, de daerbij lijggen tusschen der Emse ende Westvaelen. Dat meeste deell van dit zelant is noch vri, ende summige sint onderdanich juncker Kenen van den Brocke ende greven Ulrick van Emden ende summijge sint onderdanich den Groningers.

Dat seste zelant is Emden mijt all Emderlandt, Brockmerlant, Awerkerlandt, Astergaelandt, Herlingerlandt ende doele Norderlandt *a*) mijt sijn tobehore. Ende dit edele zelandt dat rikest was ende vructbaerst, welc juncker Kena van den Brocke, een naevolger sins vaders ende broders in boesheit ende quaetheit, dit lant bedwongen hevet. Ende makede ze arm, vermids dat se sick zeer tegen em verwerden [1]). Ende he spaerde *b*) geestlick noch warlick ende boes in allen dingen. Ende uuth de kercken nam he all dat gelt ende clenoedien, daer he dit strit mede voerde.

Dat sovende zelandt is Rustijngenlandt, Wijnijngelandt *c*) ende Butyagerlandt, welck lant besijt Sijbolt Edenzone, juncker Kenen zwager, item Overleyngerlandt, Moermerlandt ende Lingen, dat sijnt delen desser zelanden, welck juncker Kena oeck bedwanck. Ende Focko Ukens desse dre landen van juncker Kenen beleende. Ende geen landeshere en mochte desse zelanden bedwingen behalven desse Focko Ukens. Item Segelerlandt *d*) is oick een deel van dessen soven

---

a) Schrijffout voor „det" of „de ole Norderland", een schrijffout in vele beschrijvingen der zeven zeelanden voorkomende. Zie v. Richthofen, Fr. Rechtsgesch. II, 5, 29.

b) C, sij spaerden.

c) Dit is de oude schrijfwijze voor „Wangerland" of „Waningeland", v. Richthofen, Fr. Rechtsgesch. II, pag. 6.

d) = Sagelterland.

---

1) In plaats van de zeven voorgaande woorden leest men in het tractaat der zeven zeelanden (v. Richthofen, II, bl. 5) „zeeraweren."

ende Rawerde, Achtkarspel, Oestbroester [1]) ende Colmerlant. Desse twe zelanden alse dat anders genen heren bekennen behalven den keyser des Romschen rikes, mer ontelliken scaeden ende mannige anvechtinge ende grote bloetstortinge hebben desse twe landen geleden om den vridoem to bescarmen, welck em gegeven ende preveliert is van den groten koninck Karel ende daertho mannich zwaer strijt hebben geslagen tegen den greven van Hollant ende andere heren omme oer lant ende vridoem to bescarmen.

Dat vierde zelant is Stellingewarff, Scoterlant, Kunerzijl, Geethoren *a*), Vullenhoeff, Steenwick ende alle Drenthlant *b*). Dijt zelant hevet bedwongen ende em ondaen gemaket de bisscop van Utricht, als de van *c*) Steinwick, Vullenhoff, Geethoren, Kunerzijl ende Drentlandt, mer Stellingewarff ende Scoterlant, desse twe sint noch vrij, men se hebben grote anvechtinge gehat mijt groten orloge tegen dat stichte van Utrich.

Dat vijffte zelant is Langewolt, Ffredwolt, Hummersche, Midaech, Hunsinge, Fijmelinge, Groningen, Oltampt, Reiderlant, Westerwolde mijt alle den wol-

---

a) m. s. A, Geerhoorn.

b) m. s. A heeft „Drenth lanck". De lezing „Drenthlant", meer overeenkomende met C en met m. s. A, iets verder in den tekst, is juister.

c) m. s. A, tweemaal „de van".

---

universis a Carolo magno imperatore antecessore nostro sanctae memoriae".

1) „Oestbroesterlant" komt in het tractaat der zeven zeelanden, waaruit Benninge de verdeeling in zeven zeelanden woordelijk heeft overgenomen, niet voor, evenmin bij de andere kroniekschrijvers, waar zij die verdeeling vermelden. „Oestbroesterlant" is de oude benaming voor het tegenwoordige Nieuw-Kruisland, het noordwestelijkste gedeelte van het tegenwoordige Friesland.

den, de daerbij lijggen tusschen der Emse ende Westvaelen. Dat meeste deell van dit zelant is noch vri, ende summige sint onderdanich juncker Kenen van den Brocke ende greven Ulrick van Emden ende summijge sint onderdanich den Groningers.

Dat seste zelant is Emden mijt all Emderlandt, Brockmerlant, Awerkerlandt, Astergaelandt, Herlingerlandt ende doele Norderlandt [a]) mijt sijn tobehore. Ende dit edele zelandt dat rikest was ende vructbaerst, welc juncker Kena van den Brocke, een naevolger sins vaders ende broders in boesheit ende quaetheit, dit lant bedwongen hevet. Ende makede ze arm, vermids dat se sick zeer tegen em verwerden [1]). Ende he spaerde [b]) geestlick noch warlick ende boes in allen dingen. Ende uuth de kercken nam he all dat gelt ende clenoedien, daer he dit strit mede voerde.

Dat sovende zelandt is Rustijngenlandt, Wijnijngelandt [c]) ende Butyagerlandt, welck lant besijt Sijbolt Edenzone, juncker Kenen zwager, item Overleyngerlandt, Moermerlandt ende Lingen, dat sijnt delen desser zelanden, welck juncker Kena oeck bedwanck. Ende Focko Ukens desse dre landen van juncker Kenen beleende. Ende geen landeshere en mochte desse zelanden bedwingen behalven desse Focko Ukens. Item Segelerlandt [d]) is oick een deel van dessen soven

---

a) Schrijffout voor „det" of „de ole Norderland", een schrijffout in vele beschrijvingen der zeven zeelanden voorkomende. Zie v. Richthofen, Fr. Rechtsgesch. II, 5, 29.

b) C, sij spaerden.

c) Dit is de oude schrijfwijze voor „Wangerland" of „Waningeland", v. Richthofen, Fr. Rechtsgesch. II, pag. 6.

d) = Sagelterland.

---

1) In plaats van de zeven voorgaande woorden leest men in het tractaat der zeven zeelanden (v. Richthofen, II, bl. 5) „zeeraweren."

zelanden, de geven tribuet ende scat den biscop to Munster. Ende Schedelandt *a*), Hadelerlandt, Wimdelerlant over der Wezere sint oick delen van dessen zoven zelanden. Desse hevet bedwongen de bisscop to Bremen, meer Dutmarschen is noch vri [1]), men het is vaken angelanget *b*) ende angesecht van heren ende fursten ende meestliken van den koeninck van Denemarcken ende den hartogen van Holsten mijt groten orloge, daer de heren all oer groten scaden in den volcke van orloge bij gehat hebben, als nemtlicken bij mijner tijt, omtrent als men schreef na Christi geboert XV hundert jaren, was de koninck van Denemarcken, koninck Hans, in Dutmerschen mijt vole heren ende mijt groter mach van volck ende had bij em enen groet getael tot vele dusenden van krijgesknechten, de daer halff miraculoes mijt cleynen volck worden verslagen, daer de koeninck leet sijnen banner in den velde ende quam selvèn mijt nouwer noet en wech. Soe is Dutmerschen to dusser tit noch vri onbeheert gebleven.

---

a) Schrijffout voor „Stheedland."

b) = aangetast.

---

1) Hier eindigt het tractaat der zeven zeelanden. Het volgende tot aan het einde van het eerste deel van de kroniek is eene bijvoeging van Benninge. Von Richthofen, II, blz. 27, die de uitgave van de Lemmege door Matthaeus vóor zich had, merkt naar aanleiding van genoemde bijvoeging op: „Der Sieg der Dietmarsen über König Hans von Dänemark erfolgte den 17 Februar 1500 bei Hemmingstedt, bald nach 1500 ist danach die Ueberarbeitung des Traktats vor Lemmege's Chronik zu setzen." Prof. Blok heeft in de Inleiding aangetoond, dat de Lemmege of van Lemego zijn kroniek ± 1477 heeft geschreven, wij vinden dus in deze bijvoeging van iets, hetwelk in 1500 is geschied, een nieuw bewijs, dat het eerste gedeelte van onze kroniek niet van de hand van de Lemmege, maar van Benninge moet zijn.

Wo dat dit Vreslant daerna in dren parten gedelt is ende allike wal een lant hetet.

Gij sult weten, dat Vreslant is onderscheiden in dren delen, daer dat erste part affbegunt an to Staveren ende geit an de zwette *a*) ende dat part ende *b*) deel hetet Westergoe, dat andarde part ende deel ande zwette ende geit an Gerxbrugge ende dat part ende deel het Oestergoe. Ende desse parten als Oestergoe ende Westergoe tosamen heten Westerlandt. Ende an de oesterzijt van Gerxbrugge *c*) de gemene landen hent an de Emse heten Oesterlandt *d*). Ende heten tosamen Oesterlandt ende Westerlandt, tosamen Westvreslandt. Ende an de oesterzijt der Emsa *e*) heten tosamen Oestvreslandt ende Westvreeslandt ende is tosamen int gemene geheten Vreeslant. Ende desse landen sint mannichwarve angelanget ende angesocht van groten heren ende ffursten mijt orloge om se mijt gewalt to bekrachten. Ende sijnt wal int lant een part geweldich geworden, men ten laesten sijnt se all weder uuten lande verslagen, als men int vervolck des anderen deel des bocks, offt God wil, wal horen sullen. Men ten laesten is daer voele van dessen Vreslande gehorsom ende onderdaen gemaket hartoch Albert van Sassen, als een ewich gubernator der Vresscher landen van wegen des hilligen Romsche ricks, als men int dat darde boeck van desser croniken wal claerliken van scriven sall, et cetera *f*).

Hijr endiget sick dat erste deel van dessen boecke der Vresscher kroniken.

---

a) = grens. *b*) m. s. A, heeft „een." *c*) m. s. A, Grexbrugge.

d) In C zijn de vijf volgende woorden geschrapt.

e) C heeft hiertusschen: „went aen de Weser, hiet Oostvrieslant ende."

f) A vervolgt met eene andere hand: „ende is daer ten laesten van den hartogen van Geller ende de Groningers all weder uuten Vreslant verdreven."

koninck Karolo te hulpe ende hadde dat van Karolo, dat se muchten hebben den vorstrit, wo dat se mijtter macht to peerde ende to vote togen in sijn lant ende quemen up ene stede, daer desse overdaedige *a*) hartoch Ludierus leverde den Vresen een strijt, sodat Goet almachtich gaff den Vreesen de zeege ende dat se vengen dessen vorgenoemden hartoch mijt alle sijn ridderschup ende slogen ende vengen also voele, als se wolden ende brachten de gevangenen der koninck-lijker majesteet Karole, in korden to hope gebonden, in sijne gewalt ende macht. Ende de edele Vreesen togen mijt groter vrouden, zalich ende gesunt, weder to hues. Voert mer nae den tijden, do de overdadige *b*) Romere ons versmaden ende onse geboet weygerden, onse gerichticheit in dem Romschen rijke, ende (wi) anrepen ende vergadderden onse vrenden om onse recht to becruden, de eer genoemede Vreesen niet en werden van ons geeysschet of geropen, mer mijt vrien willen, onbedwongen, mijt groter macht ons quemen to hulpe ende togen up oer selves terijnge ende kost mijt ons to Romen. Do se de stadt to Romen nakeden, do gaven se sick ter sijden aff van den onsen ende streden tegen de Romere, de starck ende wal gewapent weren uuter porten tegens ons uut, sodat de Vreesen slogen ende vengen alle de besten ende vromsten Romeren ende gengen mijtter vlucht te Romen in de stadt ende wonnen se sunder we ende leverden ende overgeven ons de stad ende alle de sloten ende de besten, de bijnnen Romen

---

a) De latijnsche teksten hebben „dictus Liudingerus", E. Beninga en Rengers hebben „vorgeschreeven" en „voergeroerten". Overdaedig = boosaardig.

b) Latijnsche teksten hebben „advenae Romani", vertaling van E. Beninga „ingekaemen Romern", Rengers „de nije gekomen Romer".

weren, mijt den edelsten van genen *a*), de se hadden gevangen [1]). Waerumme wij bij rade koningen, hartogen, greven ende alle edele ffursten, betruwende vrenden, hebben tot ener ewiger gedechtnisse oers trouwen denstes bij ons ende bij den hillige Romeschen rike vaken bewijset, quijt gegeven twintich *b*) punt goldes, de se ons alle jaer ende onsen vorvaderen van rechte in verplicht, wess vor jaerlix tijns ende to bekentnisse der egenheit *c*), de wij noch onse nacomelijnge tot ewigen tijden van den Vresen ende ore nacomelingen nimmeer meer bet willen eyschen, noch eyschen laten, wan ze *d*) noch mijt geneleye saken overvallen ende beladen, noch belasten en willen, noch en sullen *e*). Vort meer willen wij ende gekeden *f*) in dessen openen bezegelden onsen breve, dat geen man sic des landes vor enen heren to onderwinden *g*) sundaer oren vrien willen, doch jo updat de Vresen enen richter hebben, de se dwinge ende ijderman rechtes plegen moge *h*), so sullen se jaerlix kesen rechteren, soe voele, als em nutte ende behoeff ijs. Vort meer willen wij, dat se alle jaer kesen enen bescheydenen man, wall gelert ende guder aert, nae der Romscher

---

a) C, gevangen.

b) De Hunsingoër en Arnhemsche teksten hebben „viginti", de Brusselsche tekst „triginta". E. Beninga en Rengers hebben „dertig".

c) = onderworpenheid.

d) C, van haer.

e) Hiertusschen is een artikel over de Friezen, dat zij, geboren en ongeboren, ten eeuwigen dage vrij zullen zijn, weggevallen.

f) C, gebieden. Lat. tekst „statuimus".

g) Lat. tekst: „quod ne quis dominetur eis".

h) De zin is hier in de vertaling geheel omgezet.

---

1) De vertaling van de verovering van Rome is zeer vrij.

ende bijnnen der stadtmuren nederbreken van de toernen aen de noertsijde sancta Wolburgeskercken mijt Ebbingeporte ende Botteringeporte hen to den olden toern int westen van Botteringepoerte ende makeden VI stenen husen unwerachtich *a*) bijnnen Groningen *b*) oren schilt weren ende wichusen *c*), bij namen Wichter Enes soens huuse gelegen opt zuden an de wech *d*) Vismarcket, welck huus de olde Luloff Sickinge dede nedersliten to grunde *e*), daerto Alke Volkerdinge hues gelegen bij Volkerdingestrate, daerto twe husen tusschen de strate unde husen omme gaen staen *f*) ijs ter tijt Poelmans *g*) huues geheten is, daerto Claes ende Evers Wijers *h*) huus bij Oesterporte.

Item Huge ende Aleke Kalmers hues bij den Mijnrorbroederstrate in de Botteringestrate. Ende de Ommelandeschen Vresen reden in ende uut der stadt, dat deden sij wal VI *i*) jaer lanck. Ende slogen om onder sick doet de borgers unde de Vresen ende daer *j*) waert geen stadtrecht van gedaen [1]).

---

a) B, onwerachtig; C, om werachtig; W, unweerafftich. Unweraftich = niet versterkt.

b) B, van oren schiltremen in Wichusen genamen Wicher Enes soens; C, van schilt weeren en wachthuisen bij namen Wicher Enens soons; W, alse unde eer schilt weren in wijchhusen. Tekst B is vermoedelijk de juiste, immers „schiltremen" zijn een soort van voorsprongen aan een dak, dienende tot verdediging.

c) A, wachusen.

d) C, hiertusschen: „bij de."

e) B en W hebben het volgende tot aan „daerto Claes enz." niet.

f) C, staende.

g) C, Polmans.

h) C, Wijrts.

i) B en W hebben VII.

j) B, en was neen stadt recht van.

---

1) Uit de menigvuldige oorlogen, welke tusschen de stad Groningen

Item na VI *a*) jaeren deden onse borgers enen groten doetslach den Vrezen in Husingelant ende daernae legen onse borger nicht neder dan *b*) in Vredewolt [1]).

---

a) B en W, VII.

b) B, hiertusschen: „ens"; W, „daerna leeden de Groningers jegen se wenig schade, dan eenmael" enz.

---

ter eener zijde en de Ommelanden, de Friezen of de Drenthen ter andere zijde werden gevoerd, zou het moeilijk zijn op te maken, welke strijd hier door van Lemego wordt bedoeld, ware het niet, dat een merkwaardig charter van 30 Juni 1338, berustende op het Oud-Archief van Groningen (Register, 1338 n°. 1) en gedrukt bij Driessen, Mon. Gron. I. 127, ons hier den weg kan wijzen. Dit charter is eene uitspraak van „dedingslieden", om een einde te maken aan de twisten en onlusten, welke er tusschen de stad Groningen en de Friezen gedurende eenige jaren hebben bestaan en is gezegeld door Hunsingo, Fivelgo, Drenthe, de stad Groningen, Vredewold, Langewold, Humsterland en Achtkarspelen. In dit charter leest men o. a. het volgende, hetwelk tevens kan dienen tot verbetering en verduidelijking van den tekst van v. Lemego: „Imprimis, ut Gronienses ob honorem Frisonum, murum sue civitatis lapideum, ab Ebbedingheporte inclusive, usque ad turrim proximiorem ad occidentalem portam, Buteringheporte etiam inclusive, Gronienses destruant funditus, cum omnibus suis intermediis, et ligneus murus, cum portis ligneis, reparetur. Item sex castra, videlicet castrum Wicheri, filii Enonis; Nicolai et Everardi Beyers; et Alleke Folkerdingh; et Alleke, relicte Hugonis Calmers; et Barwoldi Calmers; et Luidolphi Buningh; quoad tectum et supremam munitionem, humilientur." Uit het jaartal 1338, het jaar van het sluiten des vredes, in verband met de verklaring van van Lemego, dat de Ommelanders VI of VII jaren in de stad in- en uitreden, kan worden opgemaakt, gelijk ook door Emmius, Tegenw. Staat en andere Gron. geschiedschrijvers wordt beweerd, dat de oorlog heeft geduurd van 1331 of 1332—1338.

1) Door Diest Lorgion I, blz. 104, is reeds opgemerkt, dat het verhaal van den „doetslach in Husingelant" nergens voorkomt als bij van Lemego, welke opmerking ik door eigen onderzoek kan bevestigen. Lorgion vermoedt, dat het eene verwarring is met andere gebeurtenissen. Wel leest men ook dit verhaal in dezelfde bewoor-

Item vort van der Omlanden gelegen bij Groningen van oren regiment is to weten [a]) int eerste.

Item greve Wille(m) van Hollant heft Utrecht ombelecht VI weken lanck mijt hundert dusent ende LXXX dusent mannen int jaer Ons Heren IIII[c] [b]) ende XLV [c]), daer mede weren sestehalff hundert [d]) heren, de mijt eren golt dragen mochten. Daer de greve weder afftoch mijt eynen vrentliken dedinge ende toch weder in Hollant ende loet komen al sijne scepen ende vor mijt al sijne selscop to Staveren in Westerlant ende wolde dat bedwingen, daer greve Willem doet bleff ende mede gedrencket is ende daet [e]) bleff al so voert [1]).

Item greve Albert van Beyeren, de doe nae was grevè in Hollant, vergadderde groet volck ende luden ende wolde Vreslant oick bedwingen ende voer weder in dat lant in die Lawersche ter Lunen [f]) [2]) unde was daer lange tit unde gaff den Westerschen [g]) een nije lantrecht ende he worde daer gehuldiget van den

---

a) C heeft de twee volgende woorden niet.

b) B heeft MCCC; C, 645; W, 1345.

c) Eene latere hand schrijft in margine: „ao 1348."

d) B heeft VI[c].

e) B en C, „dat."

f) C, lijnen.

g) W, Fresen.

---

dingen in de „Corte Chronijck" van Sijbe Jarichs (Brouërius van Nidek, Analecta medii aevi, pag. 444), doch het is bijna boven allen twijfel verheven, dat S. Jarichs dit gedeelte van zijn kroniek woordelijk van v. Lemego heeft overgenomen.

1) De belegering van Utrecht door graaf Willem IV in 1345 en zijn dood op den tocht in Friesland in hetzelfde jaar, leest men uitvoeriger bij Beka, pag. 118.

2) Het huis ter Luine, een voormalig kasteel in Kollummerland, lag 2½ uur O. Z. O. van Dockum.

Kabelaus ofte Wetkopers *a*) pertijeslueden, Ffeye hovelinck to Dockum mijt sijnen kinderen ende pertijesluden, ende Geerloff Kammijnge [1]) hovelinck tho Lewerden mijt ander hoflingen mijt pertiesluden. Ende hie makede daer een deel ridders ende sie droegen daer des greven vorss. cleynge *b*). Ende de greve droch dat lant vorss. up elcken hovelingen in sijnen lande int jaer [2]) Ons Heren dusent CCC ende XCVII [3]).

Item als dat dus was gescheen, doe weren dat Onne Onsten kinderen [4]) to Gawaert *c*), als Abele, Eylko, Menolt, Johan, Abeke ende Folcmer mijt al oer pertiesluden in den Ommelanden oick overeen geworden mijt hertich Albert, greve van Hollant, vorss. ende si drogen oick de Ommelanden op mijt rade alle omme hovelinge, Haye Wilbema *d*) hovelinck, Omeke

---

a) B en C, Vetkopers.

b) B, cledijnghe.

c) B en C, Zauwert. De lezing „Zauwert" = Sauwert is beter, immers het geslacht Onsta had aldaar zijn kasteel; zie ook blz. 55 hierachter.

d) B, Wibbema, C, Wijbema.

---

1) In een aantal charters bij von Schwarzenberg, Charterboek van Vriesland, dl. I, blz. 281—297 komt deze persoon voor als: Gheerwaert, Ghefaerdt, Gerrit, Kammijngha, Camminga, Kampingha.

2) Dit jaartal is niet juist. De oorlog van Albrecht tegen de Friezen is begonnen in 1396. Een aantal verdragen en beleeningen werden er tusschen Albrecht en de Friezen gesloten, doch geen enkele in 1397, wel daarentegen sedert Juli 1398 en in 1399. Zie v. Schwarzenberg, dl. I, de charters op genoemde jaren, blz. 264 en vlg.

3) Beka gaat niet zoover. De geïnterpoleerde hollandsche uitgave (blz. 311) spreekt hiervan wel.

4) Zoowel Onno Onsta van Sauwert, als onderscheidene zijner hier genoemde kinderen, (veelal genoemd „de Onstemans kinderen"), komen als bekende Vetkoopers bij Driessen, Mon. Gron. meermalen voor, o. a. charter 26 Sept. 1386, dl. I, blz. 398.

Snelgers ende Poppen *a*) sijnen broder hovelinge ten Damme, Unike Ripperda hovelinck to Fermsum, Menne Hower *b*) hovelinck ter Munte, Eylt Gockinge *c*) hovelinck to Oesterbroke *d*) mijt ores pertiesluden [1]) ende besunderinge nije *e*) heer Ocko van den Broke, ridder, ende sijne sone Kene van den Broeke ende sijn bastertzoen Wiltselt *f*) [2]), de in dessen selven jaren is doet geslagen in der kerken to Deteren in den jaer Ons Heren MCCC ende soven tnegentich [3]).

---

a) B en W, Eppo.
b) B, Houwerda.
c) B, Eelt Gokinghe.
d) C, Suijtbroeck.
e) B en W hebben „nije" niet.
f) B, Wigelt, W, Wigbolt.

---

1) Bij Driessen wordt over de onderscheidene contracten, welke de Vetkooper edelen met hertog Albrecht sloten, uitvoerig gesproken en de contracten zelve vermeld; dl. III, blz. 495 en vlg., dl. IV, blz. 794 en 839; vergelijk mede dl. IV, blz. 781.

De in die contracten voorkomende Groninger edelen zijn: Ailco of Eylko Ferhildema of Onsta (vergel. Driessen III, 496, waar de schrijver aantoont, dat Ferhildema en Onsta dezelfde persoon is), Reynerus Eisingha, Tammo Gockinga, Menno Houwerda, Omko Snelgers, Haye Wibben. Omtrent Poppo Snelgers heb ik niets kunnen vinden; Uniko Ripperda leefde blijkens onderscheidene stukken, bij Driessen en op het Oud-Archief van Gron. voorkomende, in dien tijd, terwijl in die dagen blijkens dezelfde bronnen zoowel een Eelt Gockinga to Oosterbroek als een Tammo Gockinga to Suijtbroeck hebben geleefd.

2) In de contracten, in de vorige noot genoemd, is ook steeds sprake van „Widzel, Heer Ocken zoen."

3) Dit jaartal moet zijn 1399, immers de contracten met Albrecht, waartoe Widzel medewerkte, zijn van 1398, terwijl E. Beninga, (Hist. v. Oostfriesl. Analecta Matthaei IV, blz. 167) den slag bij Deteren (eenige uren ten O. van Leer,) vermeldt in het jaar 1399.

Item als dit aldus was gescheit, do ontnemen *a*) Eppe Nitersum, hovelinck to Stedum *b*), mijt alle *c*) anderen hovelinge, die Onstemans wederpertijesluden weren, dat se uut den landen verdreven solden wesen, soe togen se mijtter meenten in Fijvelenlant to Westeremeden ende woenden daer Hayen Wilbema *d*) hovelinck mijt Onsten pertijenluden een deel in den kercken. Ende als Hayen Wilbema *d*) vorss. vernam, dat men hem doet slaen wolde, do liep he mit sijn medebroderen in de weme *e*) ende Eppo Nittersum brande de weme mitter meente, do lepen se al uut den brande gemeen op dat kerchoff *f*), dat *g*) woerden se al doet geslagen.

Item als dit aldus geschien was, als hir vorss. is, do toch Eppe Nitersum vorss. mijt sijn mentenluden mijtter haest toe hues, als to Groningen ende repen alle wapen *h*) om *i*) des landes noet ende de raet to Groningen deden hoer poerten tosluten niet *j*) van dessen saken. Ten lesten hilden de Vrezen spraeke *k*), dat de raet *l*) se ontfengen wolde, se wolden to ewigen dagen under die raet van Groningen bliven. Ende

---

a) = opmaken, begrijpen.

b) m. s. A. heeft „Cotenen", B, C. en W „Stedum." Het laatste is klaarblijkelijk juist, immers de burcht Nittersum lag te Stedum.

c) B en C hebben „alle" niet.

d) B, Wibbema, C, Wijbema.

e) W, wedemhues. Weem = woning van den geestelijke, pastorie.

f) B, na der kercken.

g) B en C, daer.

h) „Wapen" is een hulpkreet of smartkreet. „Wapen roepen over" kan beteekenen een strafproces aanhangig maken.

i) B, over.

j) B en W, ende en wisten neyt.

k) = bespreking.

l) B, mijtten rade off se hem ontfangen, so wolden etc.

in denselven reise hadden de Vresen doet geslagen Peter Reiners [1]) mijt al sijnen gesellen uut Hollant, de dat steenhues to Aldersum [2]), tusschen Den Poeste ende der Mude gelegen, beset hadde, de to des greven behoff was van Hollant vorss. Ende als *a*) de Hollanders gevangen weren, to woerpen die Vresen de Hollanders in de Mude, dat is dat Dammesterdeep geheten is ende drenkeden sie altomael ende begroven se bij ter Mude *b*) hoer gebeente, dat noch in korten jaren gevonden is. Item dar quam aff dat erste verbunt der stadt Groningen ende de Ommelanden [3]).

Item als hertoch Albert vorss. greve van Hollant vornam, dat he nicht verwerven kon in de staidt van Groningen ende an die Ommelanden bij Groningen gelegen, so is hie gevaren mijt allen sijnen lueden weder in Hollant. Ende de Achtekarspelvresen *c*) branden hem aff twe grote scepen mijt alle den luden, de daerin waren, wante de scepen bleven daer in de ebbetijt gelegen up de slick *d*), daer se nicht aff konden komen.

---

a) m. s. A, all; B en C, als.

b) Van hier tot „Item" ontbreekt in W.

c) C heeft „Vresen" niet.

d) B en W, de scepe weren beebbet opten slijck.

---

1) Deze Peter Reiners komt in onderscheidene charters van 1398 bij Driessen III, 493, IV, 778 en 839, voor. Hij was een zeeroover, tevens aanhanger van hertog Albrecht, zie Driessen III, 501.

2) Aldersum of Oldersum was een burcht ten n. o. en nabij ten Post. Driessen I, 78, 83, 274 en vlg.

3) De Tegenw. Staat v. St. en L. I, blz. 116, heeft reeds aangetoond, dat deze opmerking van van Lemego, door Sijbe Jarichs, E. Beninga en U. Emmius overgenomen, onjuist is, aangezien reeds lang tevoren verscheidene verbonden tusschen Groningen en de Ommelanden waren gesloten.

Item [1]) van Johan Beyeren, hertich unde greve to Hollant, de een zoen was hertoch Alberst van Beiren vorss., dat gaff hie onser staet Groningen de Ommelanden gelegen bij der stadt Groningen, dat he noch sine nacomelingen greven van Hollant in genen tokomende tijden die landen solden belasten mijt borgen of mijt sloten, omme Geerkesbruge *a*) an hen totter Emezen, dat wij daer sijnt bigecomen, want greve Johan ons gunstich was. Ende onse staet ende Ommelanden seerovers hadden, de in ende uuter staet Groningen *b*) ende de Ommelanden voeren *c*), van unde *d*) to, ende hadden de Hollanders hoer scepen genomen mijt den guderen, daer hartoch Johan greve vorss. seer tornich omme was, wante he unser staet gude vrent was mijt gunste. Ende wij Groningers doe ter tijt weren Cabbelaus pertiesluden *e*), ten welken pertiesluden in Hollant ende over van greven Johan ser groet gemaket worden. Ende mijt dessen greven vorss. hilt onse staet van Groningen *f*) mijt den Ommelanden ende heer Almer, cureet to Ringerkesbru-

---

a) B, van Gerkesbrugge.

b) B heeft „gengen ende den Hollanders oer scepe nemen etc."

c) C, waren.

d) C, de Mude.

e) De drie volgende woorden ontbreken in C.

f) De drie volgende woorden ontbreken in C.

---

1) Het nu volgende over Johan van Beijeren en de stad Groningen staat hier klaarblijkelijk niet op de rechte plaats in de m. s. s., of is er door van Lemego bijgehaald, omdat hij hier de verwikkelingen tusschen de Beijersche hertogen en de stad Groningen behandelde. Immers het voorgaande handelt over het jaar 1399, terwijl op blz. 55: „Item van Onstenmannenhues enz." de geschiedenis met het jaar 1400 wordt voortgezet. Het daartusschen geplaatste gedeelte over Johan van Beijeren had plaats 1420—1422.

gen *a*), ende trouwen raet ende juncker *b*) Kenen van den Broke ende juncker Ocken sijnen sone, ende Bruen Clingen, borgemester in Groningen, mijt meer lueden totter stadt ende Ommelanden *c*) enen vrentliken dach in den Breel [1]) in Selant. Ende des geven unse stadt Groningen ende Ommelanden den heren Johan van Beiren viftich *d*) swaer vetter ossen ende he bleff onse staet ende Ommelanden guede vrent. Ende he gaff onser staet Groningen ende Ommelanden eynen breff, als vorss. is, ende dese vorss. besegelden breff, de hertoch Johan van Beiren greve to Hollant ons unde den Ommelanden gegeven heft, Philippus van Borgonien, een hertoch van Borgonien, een her

---

a) B en W, Engewerum; C, Rinckesbrugge.
b) B en W, een truwe raedt juncker etc.
c) B, hiertusschen: „helden."
d) B, vor, = vier.

---

1) Tusschen hèrtog Jan van Beijeren ter eener zijde en de stad Groningen en Ocko ten Broecke ter andere zijde werd 1 September 1421 (zie v. Schwarzenberg dl. I, blz. 437) een verdrag te den Briel gesloten, klaarblijkelijk het hier bedoelde. In het verdrag zelf worden de namen Bruen Clinge en Almer cureet enz. niet genoemd. Zeer wel mogelijk is het echter, dat zij tot het sluiten van het verdrag hebben medegewerkt. Immers men leest in hetzelve, dat het is gezegeld door burgemeesteren van Groningen (Bruen Clinge was in 1421 burgemeester), en dat de landen Vredewold, Langewold, Fivelgo, Hunsingo enz. daartoe hebben medegewerkt, welke landen misschien door den cureet van het op de grenzen van Groningen en Friesland liggende Gerkesbrugge zijn vertegenwoordigd geweest. Ook is het waarschijnlijk, dat deze Almer, cureet te Gerkesbrugge, dezelfde is als „Almarus, canonick thoe Oldenborch, beneficiaet toe Broecke", gevolmachtigde van Ocko ten Broecke in een verdrag van 14 September 1420 (v. Schwarzenberg I. 416), hetgeen zeer goed zoude overeenkomen met de toevoeging van van Lemego; „een trouwe raedt juncker Kenen ende juncker Ocken sijnen soon."

van Hollant, ons oick sijne breve [1]) gegeven heft onser stadt ende Ommelanden ende confirmert to ewigen tijden.

Item van Onstenmannen hues to Sawert, do dat belecht was van de Groningers in den jaer ons Heren MCCCC nativitatis Marie virginis. Ende Onne doet *a*) ende naeleet soven soens, als Abele, Eylko, Menolt, Johan, Folmer, Edseke ende Abeke ende Evert *b*) [2]) sijn dochter.

Item als dat vorss. Sawert geheten belecht was van den Groningers unde besunderlinck van Albert Wicbolden *c*) [3]), de daer meest mede een regient *d*) van

---

a) A heeft „umme doet"; B, „Ende Onno Onsten doet was." C, „Onnen doot."

b) Met eene latere hand staat in margine: „alias Edewerf, die na Ewo Ewsumma gehiliket wort."

B, Sijwe; C, Everse; W, Bauwe.

c) B, C en W, Wigboldes.

d) B en W, scaffmeister.

---

1) Van Lemego doelt hier klaarblijkelijk op den brief van 2 October 1469, welken hij een eind verder in den tekst heeft opgenomen. Hij vergist zich echter, waar hij dien brief toeschrijft als afkomstig van Philips van Bourgondie, immers deze was reeds in 1467 overleden. In stede van Philips leze men dus Karel. Bovendien zij hier nog vermeld, dat bij Mr. P. A. S. van Limburg Brouwer, Boergoensche charters, geen ander brief als de genoemde van 1469 voorkomt, welke hier kan zijn bedoeld.

2) Van al de verschillende lezingen van den naam der dochter van Onno Onsta schijnt „Bauwe" de juiste te zijn. De opmerking in margine, dat zij later huwde met Ewo Ewsumma brengt ons hier tot de waarheid. Eene verzegeling toch van het jaar 1458 (berustende op het Oud-Archief v. Gron., Register 1458, n°. 6) noemt „Ewe Ewsum en Bauwe zijn echte huisvrouw." Zie verder over de Onsta's noot blz. 49.

3) Albert Wigboldes was in 1403 burgemeester van Groningen, (Emmius, Fasti consulares.)

was ende seer manlick was ende up den bijnnenster hoeffstede stont een steenhuus, dat dicke was van muren XII olde murstenen, ende up de uterste hoffstede stonden V starcke steenhusen, de elke dick weren VIII olde murstenen. Ende als dit ene huus seer toscoten was mijt bussen, soe liep Abeke *a*), de de olde *b*) broder was unde om hadde beleggen laten up de husen, unde quam up de uterste hofstede, daer V stenen husen u(p)stunden, so leten de borgers van Groningen enen groten (graft) *c*) graven uut Wetsinger *d*) sijlrijt *e*) ende uuth een diep *f*) geheten aen *g*) Onstenmanneborch graven *h*), doe weren *i*) de borgers van der staedt vorss. mijt horen scepen in Onstenborchgraff. Ende de borgers wonnen thues *j*) mijt groter macht ende arbeit ende nemen de lueden gevangen. Ende Abeke *k*) Onsten wort gesloten in de stadt op de Botteringepoerte, daer he lange tijt up satt. Ende biscop Vrederick van Blanckenheem, biscop to Utrech in derselver tijt, MCCCC, Groningen beleiden met den stichte van Utrecht vorss., als he Onstemans gelovet hadde to doen, wante *l*) de biscop Vrederick

---

a) C, Abele; W, Aepco.

b) C, olste.

c) B, C en W hebben „graft."

d) A, Wesinger; B, C en W, Wetsinger.

e) „Sijl" = sluis; „rijt" = stroom; „Sijlrijt" dus waarschijnlijk een stroomend water, waarin een sluis.

f) B en W, „ende maer opt deip."

g) B, in Onstenborch graft; W, Onstemans borggrave.

h) B, voeren.

i) C, uuth het diep in.

j) B, alle steenhuesen; W, de steenhusen.

k) C, Abele; W, Aepco.

l) B, hiertusschen: „se."

vorss. groet gelt gegeven hadden *a*) van hor huldinge, do de biscop Vrederick vorss. gedaen hadden in den vorss. jaer. Ende de van Groningen poerden *b*) Unstenmannen *c*) rente up VII jaer lanck.

Item nu vort van biscop Vrederick van Blanckenheem een biscop to Utrecht gewest is vorss. ende heft de stadt Groningen belecht an de suderzijt mijt al den stichte van Utrecht in den jaer ons Heren MCCCC *d*) vorss. ende lach daervoer III *e*) weken lanck ende sine bussen legen up Kempekensbarch [1]) ende daer leet he vor graven enen drogen grave up de norderzijt des berges vorss. ende aengenck vor de Heerstrate nije poerte ende angenck oestwart neder tot enen lopenen *f*) ende de biscop vorss. en *g*) mochte an de

---

a) B heeft de 12 volgende woorden niet.

b) B, C en W, boerden.

c) C, der Ommelanden.

d) W, 1401.

e) W, 6.

f) B heeft „totten Lopende deep, dat heercompt uut Selwerder hemrick"; W, „Lopenden deepe, dat heerkumt uuth Helpemer hamrick" 2).

g) A, een; B, en.

---

1) Een voormalige heuvel ½ uur ten z. van Groningen, tusschen het gehucht Helpman en het Sterrebosch gelegen.

2) De naam „Selwerder hamrick" komt in geen charter, noch bij eenig geschiedschrijver voor. Vermoedelijk is die naam ontstaan, doordien Helpman of Helpen en ook Helpener hamrik in het gericht van Selwerd waren gelegen. Onder het „Helpmer hamrick" moeten worden verstaan de landen gelegen ten o. van Helpen, tusschen dit gehucht en het Oosterstadshamrik. Het „Loopende diep", mede genaamd het „Schuitendiep", tegenwoordig veelal bekend onder den naam „Winschoterdiep", is eene verlegging van de Hunse, welke rivier, gelijk bekend is, oudtijds op eenigen afstand ten o. van de stad Groningen

stadt Groningen nicht mer verwarven. Ende so leet he maken een starck blockhuus to der Blanckerwer mijt *a*) II ofte III lantweren *b*).

Item vort van dat gerichte van Zelwert, ho dat is gekomen an biscop Vrederick van Blanckenheem vorss. ende dat stichte van Utrecht.

Item int beliggen *c*) des biscops vorss., soe was daer een groet uutloep van de borgers van Groningen ende wolden den biscopusluden aenvechten *d*) unde de daermede uutlepen, dat was Johan ten Hove *e*) ende

---

a) W, mijt twe geweldige lantweren.

b) = verdedigingswerken.

c) W, Int begin deses bisschops unde sijns stridens.

d) A, aenwechten; B, vechten; C, aenvechten; W, vechten.

e) W, „ten Have", evenals beneden telkens weder.

---

haren loop had. Wanneer deze graving van het „Loopende diep", om het water van de Hunse door de stad Groningen te leiden, heeft plaats gehad, is onzeker. Driessen (Mon. Gron. II, 261—289 en op meerdere plaatsen), H. O. Feith, (Aant. Redevoering N. v. h. Algemeen, 1817, blz. 57 en vlg.), Acker Stratingh (Gron. Volks-Alm. 1844, blz. 74) en anderen hebben omtrent den tijd dier graving vele onderzoekingen gedaan en gissingen gemaakt. In de charters op het Oud-Archief van Gron. komt het Schuitendiep het eerst voor in een charter van 1473. Volgens Driessen II, blz. 283 bestond de omgraving reeds in 1424; vergel. ook Driessen IV, blz. 695. Hebben wij nu in deze zinsnede bij van Lemego (eene zinsnede niet voorkomende in de uitgave van Matthaeus) eene belangrijke aanwijzing gevonden, waaruit kan worden opgemaakt, dat de vergraving van de Hunse reeds in 1400 een feit was? Ik geloof het wel, immers een „grave", welke ten n. van den Kempkensberg, van af de Heerepoort in oostelijke richting wordt gegraven om uit te komen in „den Lopenden deep", kan nergens anders zijn uitgekomen als in het tegenwoordige Schuitendiep, terwijl de toevoeging „dat heerkomt uut Helpmer hamrick" nog tot meerdere bevestiging dient, immers het Schuitendiep loopt dwars door dit hamrik heen.

Folker Merisinge *a*) [1]) ende beyde worden se gevangen van des biscops vss. luden ende se worden gebracht ten Vollenhove ende daer woer Johan ten Hove affgescattet dat derde deel van den gerichte vorss. van Selwert, dat he van sijnen vader juncker Godeken *b*) van den Hove, de geboren was uut oldes *c*) van Emeslandes, gelegen in den stichte van Munster, ende om gearvet *d*) was ende daermede behilt he mede all sijn ander gued ende erven, de Johan ten Hoven vorss. hadde liggende bijnnen Groningen ende in de richte van Selwert vorss. *e*) Ende Ffolker Marissinge gaff den biscops vorss. een groet deel franxsche schilden, de do betalde de older Jarch Coppins van Staveren geboren *f*), de Folker vorss. Reneken, de en dochter Jarges vorss. was, ende *g*) nam sie *g*) tot enen echten wive.

---

a) B, Marissinck; W, Maurissinge.

b) C, Godefroij.

c) B, van den olden, W, van oldes = van oudsher.

d) C, aengearvet.

e) W, hiertusschen: „So hefft de bisschop darna een verdrach gemaket mit juncker Henrick van Selwert van den gerichte und gerechticheit vorgeschreven, den de twee deelen des gerichtes vorgescr. thobehoerden, unde dagelix sijn recht dar bruickede unde mede in Groningen to sinen willen" etc.

f) B en W hebben „an sijn bodel" in plaats van „geboren."

g) B en W hebben dit woord niet en zeer terecht.

---

1) De brief, waarbij Johan ten Hove het derde gedeelte van het gericht van Selwerd aan Frederik van Blankenheim afstaat, is van 1405 en te vinden bij Driessen, Mon. Gron. IV, 749, alwaar deze geheele geschiedenis uitvoeriger wordt behandeld. Folker Merisinge komt daarbij echter niet voor in die stukken. Wel bestond er vermoedelijk een Folker Marissinge in die dagen, althans hij komt voor als burgemeester in 1428 (Emmius, Fasti consulares), als olderman van het gildrecht in 1440, (Oud-Archief v. Gron. Register, 1440, n°. 8.)

Item als dijt aldus gesciet was, do togen de Groningers [a]) uut der stadt ende storten omme vole [b]) steenhusen dergene, de daer weren [c]) van Onstemans pertiesluden weren in den Ommelanden bij Groningen gelegen, bij namen Omeken ende Poppen Snelgers [d]) husen omme [e]) hovelinge ten Damme geheten. Dat ene huues, dat stont aent westenende der kercken ende dat andere stont toe der oestersijt van den kercken. Ende do voertan togen onse borgers mijt de meente ende Ommelanden Vresen vor Uneke Ripperda huus hovelinck to Fermsum [f]) int jaer MCCCC [1]) op sunte. Gregoriusdach. Ende als unse borgers solden anstormen, do gingen daer aff vijffhundert zerovers, de daer hemelick [g]) up weren gecoemen [h]) van Greetsijl ende slogen daer doet XVI [i]) borgers uut der staedt ende voele Vresen ende vole van den Vresen lepen in Fermsummeersijl [j]) unde daer verdroncken sie.

Item so togen onse borgers mijt den Vresen wederomme to den Damme, daer se bleven III dage lanck ende vorgaderen vele cleyne scepen ende vorden se

---

a) W, hiertusschen: „mit macht van volcke und zeerovers."

b) B en W, alle de. *c*) Ontbreekt in B.

d) W, Omko und Popco Snelgersma.

e) Ontbreekt in B en W.

f) W voegt hiertusschen: „mitten Ummelanschen Fresen unde roevers."

g) A, honelick; B, hemeliken; C, heymelick.

h) De twee volgende woorden ontbreken in C.

i) W, 60.

j) B en C, Ffarmsummer Zijlrijt; W, Farmsummer Zijldiep. Sijlrijt (zie noot blz. 56) = een stroomend water, waarin een sluis.

---

1) Alle m. s. s. hebben MCCCC, bij Emmius en anderen vindt men deze belegering op het jaar 1401 vermeld. Dit schijnbare verschil is een gevolg van de zoogenaamde paaschrekening, aangezien St. Gregoriusdag = 12 Maart is.

mijt wagenen in de borchgraft van Fermsum *a*) ende drenckeden al de zerovers in de graft (ende) *b*) in de sijlrijt (ende) *b*) slogen se doet ende vingen de up de huse vorss. to Fer(m)sum *c*) ende drenckeden [1]) olden [2]) Hayen to Westerwolde, de soven jaer gevangen was in der stadt Groningen. Ende staet mijtten Vresen vorss. togen weer *d*) Termunten ende worpen Menne Howerda hues omme hovelinck Termunten ende als daer wort[*e*) smeten se Eylt Gockinge *f*) huus to Osterbrocke *g*). De datum is MCCCC *h*) [3]) up sunte Gregoriusdach ende den dach loveden de *i*) hoechlick *j*) to viren to ewigen tijden to *k*).

---

a) B en W, hiertusschen: „ende wonnen also dat hues to Ffarmsum."

b) B en C, ende.

c) B en W hebben de twee volgende woorden niet.

d) = tegen. *e*) C, voort.

f) A, Bockinge; B, Gokinghe; C, Gockinga; W, Gokinga.

g) B, Westerbroke; Oosterbroke is echter de goede lezing, zooals ook W heeft.

h) W, 1406.

i) B, hiertusschen: „Groningers."

j) B, hochtidelijken.

k) W, hiertusschen: „Bisschop Frederick toeck weder tho huesz up S. Martensdag anno 1401."

---

1) Dit „olden" ziet niet op den leeftijd van Hajo. Hij was nog zeer jong in 1400, maar, toen van Lemego leefde, was er een latere Haje van Westerwolde. Daarom heeft hij blijkbaar den vroegeren den „olden" genoemd.

2) Tekst B, welke de woorden „ende drenckeden" niet heeft, komt mij beter voor. Immers volgens tekst A is er tegenspraak tusschen het verdrinken van Hayen en het feit, dat hij vervolgens zeven jaar te Groningen gevangen zat. Bovendien komt Haye Addinge van Westerwolde later nog meermalen voor, o. a. in 1413, (Driessen, IV, 837), zie ook hierachter blz. 67.

3) Emmius en de meeste andere geschiedschrijvers hebben 1401, hieromtrent geldt hetgeen is opgemerkt blz. 60, noot.

a) Item umme *b*) den doetslach an den raet to Groningen gedaen int richthues gescheen is int jaer ons Heren MCCCC en XIII *c*) [1]) up sunte Severinusdach ende dat quaet, dat daervan gerezen is.

Item *d*) Emeden wort gewonnen van joncker Kenen over de Emese, geheten van den Brocke, de een zoen was her Ocko van den Broke ridder, in den jaer MCCCCXI [2]) ende de woende to Broke to Silborch in Brocke-Eemderlande *e*) ende mede up den borch Aurichove, de een vient was geworden Hisken hovelinck ende provest to Emeden ende aldaer mijt *f*) IJmelen sijnen sonen, daervan upresen twe pertijen in Groningen ende de Ommelanden daerbij gelegen, als Bronckhorst ende Hekerschen *g*).

Item des slogen sie *h*) doet de Hekerschen pertijesluden Johan Rengers, de een zwager Reinolt Hugen *i*),

---

a) In het nu volgende gedeelte zijn er, wat woordschikking en spelling betreft, vele punten van geschil tusschen de teksten A en B.

b) B, van.

c) W, 1414.

d) Dit stuk tot het volgende Item gaat in W onmiddelijk vóór het voorgaande Item.

e) B en W, woende op sijn borch tho Broke in Broeckmerlant.

f) „mijt" ontbreekt in C.

g) A, Herkersch; B en C, Hekers.

h) „sie" ontbreekt in B.

i) B en C, Huijnge.

---

1) Emmius en andere geschiedschrijvers hebben eveneens 1413.

2) Dit jaartal moet zijn 1413, althans in dit jaar had de verovering van Emden plaats, zie o. a. charter van 8 December 1413 bij Friedländer, Ostfriesisches Urkundenbuch I, n°. 240, vergelijk ook noot blz. 64 hierachter.

up dat rechthuys ende Albert Barholt [1]) Kemes *a*) zoen ende Johan van Beckum *b*), den worpen se doet boven uut den rechthuse.

Item de doetslagers namen weert hijr geswegen omme ruste ende vrede willen *c*), doch wil ick se nomen, dat was Johan ten Hove *d*), Helperick Rothus *e*), Johan Egbers bij Botteringepoerte, Ludeken Harnaschmaker mijt oeren hulperen ende pertiesluden [2]).

Item als de doetslagers up dat mercket quemen ende voenden se daer gaen Henrick Clant, Otto Clant, de jageden se in den schonen gevel geheten, daer slogen se hem doet in den schonen gevel vorss. Ende gingen daer voert to Albert Clants huues, gelegen to westerzijt van den marckeden na *f*) Botteringestrate an de zuederzijt Albert Wicboldus huus, ende slogen Albert Clant doet, daer he sat an sijner taffelen ter maeltijt. Ende Wijbrant *g*) Clant, sijn soen, de liep uut *h*) ten Mijnrebroderen in de kercke. Ende desgeliken deden oick Dutmer Johan *i*) Rengers [3]) ende

---

a) B, Keemers; W, Karmers.

b) B, Hecken; W, Heckum.

c) Het volgende tot „Item" ontbreekt in B en W.

d) C, ten Heem.

e) C, Rothende, Jan Egberts Rothende, Jan Egberts bij enz.

f) B, in.

g) B, Wigbolt.

h) W, entliep.

i) „Johan" ontbreekt in B en W.

---

1) Vermoedelijk Baroldes, een geslachtsnaam destijds veel te Groningen voorkomende.

2) In de Inleiding is reeds opgemerkt, dat de namen der doodslagers oorspronkelijk niet door van Lemego zijn opgenomen in zijn kroniek „omme ruste ende vrede willen", doch dat Benninge hen er later heeft tusschengevoegd.

3) Dutmer Rengers was een zoon van Johan Rengers, die bij het

lepen oick ten broderen in de kercke. Ende als de luden dus doet geslagen weren, do (quam) *a*) Coppen Jarges, des olden Jarges sone, de geboren was to Staveren, in dat regiment *b*) mijt sijnen vrenden ende pertieslueden in der stadt Groningen ende in de Ommelanden bij Groningen gelegen. Ende Coppen vorss. mijt sijnen vrenden ende pertiesluden verdreven uut der stadt Groningen Reynolt Hugijnge *c*) mijt alle sijne kinderen ende to *d*) Otto Clant, Wibrant Clant, Johan Clant, Bruen Clijngen mijt sijne swagers, alse Hinrick ter Bruggen ende sijnen broder, als *e*) Lodwich Bareldes *f*), Johan ende Roleff Hornkens *g*) ende voert Hermen Transowe *h*) ende Otto ende Johan sijne *i*) kinderen, vele borgers ende vrenden der vorss. luden oick verdreven *j*) uut den Ommelanden bij Groningen gelegen, alse *k*) de Onstemans broders ende vrenden ende pertijesluden unde alle de vorss. togen over de Emse *l*) to joncker Kenen ende to sijnen pertiesluden. Ende daer bleven sij twe jaer lanck [1])

---

a) Ontbreekt in A en C.
b) C, hiertusschen: „daer waer."
c) B, C en W, Huijnge.
d) B, C en W, daerto.
e) W, oeck.
f) B en W, Barolt.
g) Ontbreekt in B, C en W.
h) C en W, ter Hansouwe.
i) W, und hoere.
j) W, worden verdreven.
k) W, beter „alle."
l) De zeven volgende woorden ontbreken in C.

---

oproer werd gedood. Vermoedelijk heeft dus in den oorspronkelijken tekst gestaan: „Dutmer Johan Rengerss."

1) Dit is juist, want in 1415 veroverden Keno ten Broeke en de Vetkoopers Groningen.

hen ter tijt, dat Groningen gewonnen wort, dat juncker Kene mijt sijnen vrenden ende pertijesluden mede bijbrachten.

Item voert van Coppen Jarges regiment mijt sijnen pertijesluden, als de aldus regiment hadden in de stadt vorss. ende in de Ommelanden bij Groningen gelegen II jaer lanck, als vorss. is.

Item so joncker Kene met Oestvreslant *a*) viant geworden, Coppijn Jarges vorss. ende stadt ende Ommelanden *b*) in twe zeliwer *c*) in Reyderlant, daer dat lant noch inridich *d*) ijs van, als Fermsum, Otterdum, Weywart, Hevesche ende dan to Berum ende to Spick.

Item des wort do Coppin to rade ende besette do met de stadtluden ende soldeneers Reyderzijl ende Munterzijl unde Oterdumzijl. Ende als dijt geschiet was, do let Coppin XIIII gulden schrenen uut der kercken halen, de hijrnae bescreven staen.

Item he nam oer enen to Mijdwolde *e*), dat lanck IIII vote. Item noch een to der sustercloester to Reyde, dat van claer sulver was unde dat was vorgult ende daerto nam he noch XII gulden sch(r)enen uut Fijmelgalande. Ende in wat kercken, dat de vogeden oer gulden screnen nijet brengen wolden, de worden gevangen ende gesloten hent tert tijt, dat se oer wer screnen brochten in Coppins vorss. huus *f*) ende macht.

---

a) ontbreekt in B.

b) B en W, mijt alle den Oestvreesen ende de branden also in mijtten Oestvresen twee sijlen in Reyderlant; C, ende branden twee sijlvesten in Reyderlant.

c) B en W, beter „sijlen" = sluizen.

d) B heeft „inredich" = lijdende.

e) B en W, hiertusschen: „int Olde ampt."

f) B, hande.

Item to Slochteren was een gulden screen ende dat begroven de papen buten Slochteren in dat moerlant unde de vogeden sworen eynen quaden *a*) eet, dat daer gene screnen weren unde dat sij geen screen en vusten *b*) ende daermede helden se oer screen. Ende daernae naemen sij golt van den screne vorss., daer de kerckheren ende voegeden lant mede koeften to der kercken behoeff thoe Slochteren vorss.

Item to Loppersum liet Coppen vorss. uut der kercken nemen enen groten *c*) kellick ende ene patene *d*), de seer swaer waren van golde. Ende want de patene ende de kellick gewijt waren, de ontfingen de kerckvogeden ende de buren enen besegelden breff, dat men dessen kellick ende patenen betalen *e*). Ende dijt vorss. quade warck wert gedaen al bij rade heer Sijneken, cureet to Fermsum *f*), de daernae wort doet geslagen van Hayen Ripperda, hovelinck to Fermsum, van sijne ruteren, als uut den Damme solde gaen, daer slogen hem ruters doet. En de biscop van Munster *g*) van stunden an leten soeken Uneke Ripperda [1]), daer Haye Ripperda vorss. een olde vader to was, deselve provestie, de he *h*) brukende was sijn levent lanck

---

a) W, Fresen.
b) B, C en W, wisten.
c) B, gulden.
d) = kelk, open schaal.
e) B, hiertusschen: „solde."
f) B, hiertusschen: „ende provest aldair."
g) W, „gaff voert darna Unico Ripperda" ens.
h) W heeft in plaats van „he" „her Sijnoko."

---

1) De lesing van tekst W schijnt mij de beste te zijn. De zin is alsdan duidelijk en overeenkomstig het verhaal, hetwelk Eggeric Beninga, in sijn kroniek bls. 183, hiervan geeft.

ende bleff also, dat *a*) daer moet *b*) kijff nocht up vervolgende nae her Sijneken dode *c*).

Item noch van Coppin Jargers vorss. Item als de gulden screenen mijt ander sulver ende golt, welke *d*) sijn gebrocht in Coppin vorss. huus to Groningen up de zuderzijt des marckedes, so leet Coppin vorss. offnemen dat golt van den screnen ende *e*) de dat Peter Normam *f*), borger to Campen. Ende Peter vorss. dede daervan munten arensgulden, de doe geheten weren Coppijnsgulden.

Item daerna *g*) wort Groningen gewonnen ende Coppijn wort vordreven ende he nam mede al dat gemunte golt. Do he ontreden *h*) was *i*) van den heren *j*) to Ffermsum mijt een deel sijner vrenden ende quam to Kampen, daer he net langer en bleff, meer he toch vort to Sneck ende to Buswaert *k*) in Westvreslant ende sijne pertieslueden Schuiringe *l*) geheten.

Item *m*) aldus joncker Kene mijt sijnen schepen ende

---

a) C, doot.

b) Misschien een schrijffout voor „nooit."

c) B heeft „dat do daer gheen meer kijff noch recht op vervolghet en wort van heer Cijneken vorscr. sijns dodes."

d) B, hiertusschen: „wercke."

e) W, ende dat dede enen borger in Gronningen, geheten Peter Moerman.

f) B, Moerman; C, Noorman.

g) B, hiertusschen: „in corten tijden."

h) = weggereden.

i) W, „untreden was to Fermsum uuth dat heer mit een deel" enz.

j) B, uut dat heer; C, van den Hoorn.

k) B, Bolswert.

l) B, de alle Schiringe weren.

m) W, hiertusschen: „als."

[illegible]

[illegible] Ende [illegible] Ende [illegible] Ende [

ende bleff also, dat *a*) daer moet *b*) kijff nocht up vervolgende nae her Sijneken dode *c*).

Item noch van Coppin Jargers vorss. Item als de gulden screenen mijt ander sulver ende golt, welke *d*) sijn gebrocht in Coppin vorss. huus to Groningen up de zuderzijt des marckedes, so leet Coppin vorss. offnemen dat golt van den screnen ende *e*) de dat Peter Normam *f*), borger to Campen. Ende Peter vorss. dede daervan munten arensgulden, de doe geheten weren Coppijnsgulden.

Item daerna *g*) wort Groningen gewonnen ende Coppijn wort vordreven ende he nam mede al dat gemunte golt. Do he ontreden *h*) was *i*) van den heren *j*) to Ffermsum mijt een deel sijner vrenden ende quam to Kampen, daer he net langer en bleff, meer he toch vort to Sneck ende to Buswaert *k*) in Westvreslant ende sijne pertieslueden Schuiringe *l*) geheten.

Item *m*) aldus joncker Kene mijt sijnen schepen ende

---

a) C, doot.

b) Misschien een schrijffout voor „nooit."

c) B heeft „dat do daer gheen meer kijff noch recht op vervolghet en wort van heer Cijneken vorscr. sijns dodes."

d) B, hiertusschen: „wercke."

e) W, ende dat dede enen borger in Gronningen, geheten Peter Moerman.

f) B, Moerman; C, Noorman.

g) B, hiertusschen: „in corten tijden."

h) = weggereden.

i) W, „untreden was to Fermsum uuth dat heer mit een deel" ens.

j) B, uut dat heer; C, van den Hoorn.

k) B, Bolswert.

l) B, de alle Schiringe weren.

m) W, hiertusschen: „als."

luden tegen Ffermsum over de Emese lach op sijn ziet III dagen lanck ende behelt Coppijn daer so lange lijggen met sijn *a*) stadt ende Ommelanden ter tijt do, dat joncker *b*) sach upgaen III grote branden *c*) in der stadt Groningen, daer he dat wal bewijste *d*), dat sijne vrenden Groningen gewonnen hadden *e*). Ende he let sijnen trompetten upblazen, dat Coppijn ende all sijnes pertiesluden vandaer togen.

Item als Coppijn een deel tijdes to Sneck ende to *f*) (Bolswert) hadde gewest ofte gewoent *g*) mijt sijnen vrenden, da wort he vandaer dreven van den Wetkopers ende quam to Staveren mijt der wone mijt sijnen vrenden ende pertiesluden, de meet hem uut Groningen weren getogen.

Item he was daer een deel tijdes, so wort Staveren gewonnen in der nacht van de van Hindeloep *h*) ende Voelckweer *i*) mijt anderen Wetkopers. Ende daer is Coppijn Jargers vorss. doet geslagen ende sijne vrenden quamen mijtter haest *j*) in barsen *k*) ende in royschepen ende voren over in Hollant. Aldus is Coppijn Jarges vorss. in sijnen quaden wercken doet geslagen.

---

a) W, volck uuth Gronnungen unde den Ommelanden.

b) B en C, hiertusschen: „Kene."

c) B, enen groten brant; W, enen groten roeck ande brant.

d) B, bij wiste; W, daerbij miste; „bewitten" of „bewêten" = weten.

e) W, doe liet he sijnen trompetten.

f) A heeft „Bolswert" niet; B, „Bolswert"; C heeft alleen „to Sneck."

g) B, hiertusschen: „en luttel tijdes."

h) De twee volgende woorden ontbreken in B, C en W.

i) Waarschijnlijk = Molkwerum.

j) „haest" ontbreekt in B.

k) = barken, kleine schepen.

Versus: *Coppijn occisus cum sacer* [a]) *erat Ciprianus; datum anno Domini MCCCCXX* [b]) [1]).

Item vort van dan [c]) Gronîngen gewonnen waert op des hilligen crucis nacht exaltationis int jaer MCCCCXX [d]) [2]), dat doe deden de borgeren [e]) heren, de Coppijn [f]) verdreven hadden uut Groningen na den doetslage des raets [g]) geschede int rechthuues tho Groningen. De borgers vorss. weren geheten Reinolt Hugijnge [h]) mijt sijnen kinderen, Bruen Klijnge ende de vijff borgemans [i]) [3]) kinderen mijt anderen borgeren,

---

a) B, sociis.

b) Eene latere hand schreef in margine „1415"; C heeft het jaartal 1425; W, 1420.

c) B en C, dat.

d) B heeft MCCCCXV; C, 1425; W, 1421.

e) C, borgemeesters.

f) B heeft voor „heren de Coppijn" — „van Campen."

g) W, hiertusschen: „de."

h) B, Huijnge.

i) B, Brugmans; C, borgemeesters.

---

1) Zie hierover de Inleiding.

2) Het jaartal moet zijn 1415, gelijk tekst B zulks heeft. Van Lemego heeft in het vorige door de verdere lotgevallen van Coppen Jarges te verhalen den tijd vooruitgeloopen en keert thans tot de belegering van Groningen in 1415 terug. Vergelijk Emmius, lib. XVIII, pag. 263.

3) Wie zijn die vijf „borgemans", „Brugmans" of „borgemeesters" kinderen? Dit is moeilijk met zekerheid te zeggen, doch duidelijk is het, dat hier bedoeld worden verdrevenen of kinderen der verdrevenen van het jaar 1413 (zie boven blz. 64.) Is het ook mogelijk, dat wij hier met eene schrijffout te doen hebben en dat in den oorspronkelijken tekst heeft gestaan „Onstemans kinderen", welke (zie boven blz. 64) eveneens waren verdreven? Doch nog iets anders is mogelijk. Kunnen hier ook worden bedoeld de kinderen van den in 1413 verdreven Hinrick ter Bruggen. In een charter van 1419 (Oud-Archief v. Gron. 1419, n°. 6), zijnde eene kwijtschelding van de

de Coppijn vorss. verdreven hadde uut Groningen ende daermede uut den lande van Drente, als Cone de Vos ende Reynolt sijn broder, Arent van Steenwijck, Evert Hubbeldinck mijt sijn kinderen, Hermen Krabbe to Roeden, Dijse *a*) Gosijnge to Eelden, Geert Besuin to *b*) Vrees, Hermen Hiddinge ende Pijpe *c*) sijn broeder to Roden, Bartolt Ebbinge, Johan Lunsche to Wijnde [1]), Gosen Wolderinge to Peyse mijt vele anderen Drenthen et cetera *d*).

Item desse vorss. namen *e*) hebben Coppijn Jargers vorss. mijt allen sijnen kinderen *f*) ende borgers ende pertieslueden uut der stadt ende uut den Ommelanden bij Groningen gelegen weder verdreven ende hoer guet genomen.

g) Item noch van dussen vorss. luden, do se Groningen wonnen, do weren desse vorss. luden vorgaddert to samen to Eelden in Drenten ende gingen Potterwoldes den *h*) dijck langes to Groningen. Ende

---

a) B en W, Gijse.

b) A heeft „Besuin den Vrees"; B, „besuden to"; C, besuider"; W, „bij zuden." De door mij genomen tekst „Geert Besuin to Vrees" schijnt mij het beste toe naar analogie der andere omschrijvingen en mede omdat de naam „Besuin" nog heden te Vries voorkomt.

c) B en W, Arp.

d) „et cetera" ontbreekt in C en W.

e) B, manne.

f) C, vrinden.

g) Van hier tot de volgende alinea „Item enz." ontbreekt in C.

h) „den" ontbreekt in B.

---

rijksacht, aan de stad Groningen, Ocko ten Broecke en anderen opgelegd, worden uitdrukkelijk onder die anderen, allen Vetkoopers, genoemd: Henrick, Lodewijk, Roleff, Barelt en Johan ter Bruggen, (juist vijf.)

1) Een gehucht ten z. w. van Eelde.

als se do over stadtgraft, over diep gecomen weren, wante daer doe mar een diep was, soe sint *a*) sie een deel geclommen mijt lederen over de stadtmuren ende hadden mede groete smedeshameren ende slogen ontwe alle de sloten van der poerten *b*) ende wonnen ende behelden also Groningen. Dat geschede bi der *c*) Ae poerte.

Item als dese voerss. lude waren gecomen al in dat regiment der stadt, do quamen weder de luden in Groningen, de Coppijn verdreven hadden *d*), ende worpen omme Ffocke Ewsema huues *e*) to Woeltersum ende daerto Ffocken Schulteda huus [1]) hovelinck to Steem *f*) ende voert Ondolff Batema *g*) [2]), Gewe *h*)

---

a) W, sinnen.

b) W, hiertusschen: „ter Ae."

c) A heeft „daer."

d) W, ende toegen doe samptlichen uuth.

e) Van hier tot „hovelinck to Steem" ontbreekt in B.

f) C, Bedum.

g) B, Gatema; C, Ludolf Batema; W. Feratijma.

h) C, Bewe.

---

1) „Schultedahuus" is vermoedelijk de latere burcht Schultinga, welke was gelegen tusschen Bedum en Stedum, waartusschen de lezingen twijfelen. Volgens „Clauwboek van redgerregten" enz. (Oud-Archief v. Gron. m. s. folio 175a) behoorde Schultinga onder den rechtstoel van Stedum.

2) Geen der m. s. s. heeft de juiste lezing. Hoogst waarschijnlijk moet de naam zijn Athema of Heer Athema (in latere tijden saamgetrokken tot den geslachtsnaam Herathema.) Volgens het in de vorige noot vermelde „Clauwboek" en onderscheidene stukken, berustende op het Oud-Archief van Gron., ligt „Athemaheerd", „Heer Athemaheerd" of „Herathemaheerd" onder den rechtstoel van Eenrum. Bovendien komt Ondolf Herathema voor bij Driessen, II, 350, in een charter van 1379, Popko Herathema in stukken van 1456 en vlg. jaren (Oud-Archief v. Gron.), terwijl in meergemeld „Clauwboek" Popko Heer Athema in een Clauwbrief van 1438 voorkomt.

Menoldus ende Popke Bathema *a*), broders hovelingen to Eenre *b*) hoer huues ende voer Luloff Meyn *c*), hovelinck to Baffelt *d*), met vele meer luden uut dat Halve Ampt [1]) ende daerto vele luden *e*) unde der meenten ende onder den Damme ende vort uut den Ommelanden bij Groningen gelegen ende doe togen sije altosamen uut dessen lande, als se doen moesten, in Westvrieslant to horen pertijeslueden to den Schijringe.

f) Item voert van dat oerloech van de Groningen ende Westvreeslant beginde int jaer van MCCCCXV *g*). Doe Groningen gewon(nen) *h*) was ende Coppijn vorss.

---

a) B, Gatema; C, Ludolf Batema; W, Feratijma.

b) B en C, Eenrum.

c) B, Meyma; C, Mejema, W, Meyma.

d) = Baflo.

e) W, beter: „van der Munten und Appingedamme."

f) Hier heeft W hetgeen op blz. 82 hieronder na het privilegie gevonden wordt alsmede den huldigingsbrief van Frederik van Blankenheim ingevoegd en zet er bij: „dessen principalen brieff hebben de van Ewsum, als Meester Hercules van Ewsum 2) gewacht hefft."

g) W heeft 1421.

h) A, gewon; B en C gewonnen.

Ook de lezing Feratijma is mogelijk. Evenals het voorzetsel „her", vindt men ook het voorzetsel „fer" of „ver" tot aanduiding van eene voorname vrouw, zoo in „Vermenolda", „Versijwe", „Verhijdeken" ens., terwijl in Ferhildema (zie boven blz. 50, noot 1) het voorzetsel en het eigenlijke woord reeds tot een geslachtsnaam zijn saamgetrokken.

1) „Halve Ampt" is het middengedeelte van Hunsingo.

2) Hercules van Ewsum komt in onderscheidene stukken op het Oud-Archief v. Gron. voor, het vroegst in 1550, het laatst in 1590. De zinsnede hem betreffende komt enkel in m. s. W voor, zoodat de gevolgtrekking kan worden gemaakt, dat m. s. W is een afschrift, vervaardigd in of na de laatste helft der 16e eeuw. Zie verder de Inleiding.

mijt sijnen pertijesluden verdreven waren uut Groningen ende uut den Ommelande, de allegaeder togen mijtter wone in Westvreestlant to den Schijringe pertijesluuden, de do verdreven hadden de Vetcopers, als heer Ffije van Dockum mijt sijnen kinderen als Yhewen *a*) ende Juen *b*) ende alle andere Vetcopers pertijesluden to Lewerde ende in anderen steden, als Saspet *c*) Swyade *d*), hovelinck to Lewerden, Abbe Heemster, hovelinck in Dongerdeel ende alle de anderen lueden van den Vetcopers, de to Groningen quemen mijt der wone hen ter tijt to, dat de van Groningen uuttogen met den Ommelanden bij Groningen gelegen ende deden daer enen doetslach an de Westvrezen van de westerzijt Northoern off hent bij Awerderzijl *e*) [1]), daer doet bleven ende geslagen worden *f*) van den Vrezen V^{c} mannen ende IIII^{c} mannen worden daer gevangen *g*) ende *h*) togebrocht int jaer MCCCCXVI *i*) [2]).

---

a) B, Jelle; C, Ibelle.

b) B heeft de twee voorgaande woorden niet.

c) B, Saspert; C, Caspar.

d) B, Sijnade; C, Swyada.

e) Eene latere hand schreef hier boven „Sloeterzijl"; B en W, Oxwerderzijl.

f) De drie volgende woorden ontbreken in C.

g) W teekent hier aan: „wovole van Gronningen se hebben verloren, mag de erste schriver van desen um partie achterlaten hebben tho schriven."

h) B en W, to Groningen gebrocht.

i) W, 1421.

---

1) De lezing „Oxwerderzijl" is de juiste. Oxwerderzijl toch ligt $^{3}/_{4}$ uur ten westen van Noordhorn.

2) Het jaartal moet zijn 1417. Dit wordt althans door Emmius en anderen genoemd en is ook meer overeenkomstig de in dat jaar

Item daerna terstont branden de van Groningen int Achterkarspel ende beroveden dant lantvoelck hoer tilbaer guedt off ende dat orloech bleff daer langet na staen.

Item Dockum is gewonnen van de van Groningen int jaer MCCCC ende XVIII *a*) [1]) ende is ser verbrant ende daer is nedergeworpen Altoken *b*) huus up de zuederzijdt Dockum met allen anderen *c*) stenhusen *d*), de allegader omgestoert ende bolwerken wert nedergeworpen in dat graft *e*).

Item daerna terstont wort *f*) Esingesijl [2]) gewonnen van de van Groningen ende al, de daerup weren, worden *g*) doet geslagen ende de anderen worden gericht ende de hoveden woerden ter Lunen *h*) up staken gesaet, daermede waren de gueden *i*) Oesterschen steden, als Lubick ende Hamborch, want hem oick

---

a) W, 1423.

b) C, Alteken.

c) B en W, mijt anders vele.

d) B, hiertusschen: „de wat duchten ende iet duchten van sterckheit"; W, „de wat dochten unde wat starck weren."

e) C, in de nacht.

f) „Wort" is met eene latere hand geschreven en in de plaats gekomen van het doorgeschrapte „Alberden"; C heeft „wort" niet, maar „Aelbert."

g) B en W, hiertusschen: „een deel."

h) C, ter toon; W, ter Luene. Zie blz. 48, noot 2.

i) Hiertusschen stond, doch is doorgeschrapt „luden van"; B en W hebben „de Oestersche steden."

---

door Groningen met de verschillende deelen der Ommelanden gesloten verbonden.

1) 1418 is juist.

2) Esingesijl is eene schrijffout en moet zijn Esuma — of Esumasijl, ten n. o. en nabij Dockum.

hoer gueder *a*) genomen waren up de zee *b*), ende daer worden voerdan gescattet al de Schijringe pertijeslueden van Staveren an hen to Gerrijckesbrugge to, ende gaven voele dusent olde Franxsche schijlden, beyde gestlick unde warlick, daervan openden *c*) de stadt Groningen de helfte ende de ander helfte juncke Kene over de Eemeze, want de van Groningen ende juncke Kene gelick in den oerloge weren mijt malkanderen tot eynden to. Ende *d*) Sicke Syarde *e*) to Franker de overste was van den Schijringe pertijeslueden, de moesten sijnen jongesten soene *f*) brengen *g*) to gijssel vor dat golt ende voer de lovijnge *h*), de he gedaen hadde, ende daerna waert dat oerloch gesoent, daer de stadt van Groningen guede besegelde breve aff hevet van alle de landen in Vresslant [1]).

i) Item daet strijt der Kolsse bij Hijndeloepp *j*), den de van Groningen wonnen *k*) is int jaer MCCCC ende XX *l*) op Pancracii *m*) martiris dach.

---

a) B en W, ock groet guet.

b) B en W, van de zeerovers.

c) B, opboerden; C, opdeden; W, boerden up de van Gronningen.

d) B en W, totten ende to. Ende.

e) C, Tiaerda.

f) B, den jongen Sicken; W, den jungen Sicco.

g) B, hiertusschen: „to Groningen."

h) W, loffniesse.

i) Van hier tot het volgende „Item" staat in C na de volgende alinea.

j) B en W, Colse bij Hindelopen.

k) W, daer de van Gronningen in noet weren (woewal so se der gewunnen to hebben.)

l) W, 1424. *m*) B en W, Pontianus.

---

1) Op het Oud-Archief van Groningen berusten van de jaren 1417, 1418, 1419 en 1420 talrijke verbonds- en soenbrieven, bevattende de verbonden tusschen de stad Groningen en de onderscheidene Friesche en Ommelander landschappen gesloten.

Item to groten Sloeten *a*), do dat de Groningers belecht hadden, do quamen de Hollanders ende ontsetten de Westvrezen ende nemen vole borgers van Groningen *b*) son schutten ende hoer roischepen *c*) ende voerden de altosamen in Hollant over ende scatten al de gevangen, de se gevangen hadden, daermede *d*) waren voer Groningen Henrick Beyer, Eyko *e*) Onsta, Abele ten Dicke *f*), Johan Grove *g*) ende vole ander uut, de datum is MCCCCXX° *h*) Benedicti abbatis [1]).

Item dit is voert an Kortingenhuues to, dat wort ommegestort, de datum is MCCCC ende XXXVI *i*) [2]) in profesto *j*) Petri et Pauli.

---

a) C, groot Sloten.

b) B, ende de van Groningen al oer scuten.

c) C, van Groningen sonder 't ontseggen, ende naemen alle haer schutten ende gereetschap; W heeft in plaats van „roischepen" het Groningsche „roeysnicken."

d) A, Tweemaal „hadden daer."

e) B, C en W, „Eylcko" evenals de tekst van de herhaling hierachter.

f) De tekst van de herhaling „Apke to Dijck."

g) C en W, Groeve.

h) B heeft MCCCCXXI; W, 1424.

i) W, 1426.

j) C, festo.

---

1) Het schijnbare verschil tusschen de lezingen 1420 en 1421 berust ook hier op de paaschrekening, aangezien Benedicti abbatisdag 21 Maart is.

2) Het jaartal 1436 leest men in de meeste m. s. s. Deze plaats en dit jaartal in onze kroniek hebben tot een pennestrijd aanleiding gegeven tusschen de h. h. Mr. H. O. Feith en Dr. G. Acker Stratingh, (Gron. Volks-Alm. 1839, blz. 136 en vlg., 1840, blz. 111 en vlg.) „Kortinghuus" lag ¼ uur ten n. van Groningen, zeer nabij het „Selwerderhuues."

Petrus Cortingus per se voluit esse *a*).

Item voert van Zelwerhuues, dat gelegen bij den cloester van Zelwert. Selwerderhues *b*) is gewonnen gewest van de van Groningen om en kenna *c*), dat Kortingeshuus gewonnen *d*) is ende nedergestoert ende de stenen van dessen voerss. huesen *e*) sijn gemaeckt IIII *f*) stenen torns *g*), twe cleynen ende twe groten, in der stadtmuren gelegen an der nortsijt van der suncte Wolborgen kercke, van den olden toren an voert in suuden streckende. Ende *h*) dusse manne is

---

a) Deze versregel is met eene latere hand er tusschen geschreven; hij komt niet voor in C; W heeft eene open plaats; B heeft:

Perus Cortingus per se voluit esse benignus,
Ut posset clare cunctos Frisones superare,
Id circo castrum per Frisones est ita versum
Et quod tantum poterit conferre salutem,
Vespere pepauli mala mors sic occidit illi
Sub anno domini apostoli trecent trigintaque septem.

b) De negen voorgaande woorden ontbreken in C.

c) C, bijnae; W, in dier tijt, dat.

d) C, gelegen.

e) B, hiertusschen: „is gevoert to Groningen ende dair; C, hiertusschen: „daervan."

f) C, ses.

g) De twee volgende woorden ontbreken in C.

h) De vier volgende woorden ontbreken in B; W heeft „unde de hovetman up den huse geheten Predicker 1), de een hoefftman was van juncker Henrick."

---

1) Vermoedelijk gaat van Lemego hier een weinig, wat het tijdsverloop betreft, terug. Hendrik van Selwerd komt in vele charters bij Driessen en op het Oud-Archief van Gron. voor, het vroegst in 1352, het laatst in 1411, (zie Driessen, blz. 298, 426, 464, 742, 751 en vlg.; Oud-Archief Reg. 1352, n°. 1, 1395, n°. 4 en 1402, n°. 2.) Roelf Prediker en zijn neef Alf van Selwerd verzegelden in 1355 met de stad Groningen een verdrag van vriendschap, waarin

een hovetheer op desse vorss. huse geheten, de ene hovetheer *a*) waes *b*) joncker Henrickes *c*) de *d*) gevangen wart mijt alle sijnen gesellen op den huuse vorss. ende waert gebracht to Groningen voer *e*) Botteringepoerte ende daer worden sij alle gericht mijt den sverde ende hoer lichamen sijn all begraven to den Jacopinen in den ommeganck *f*), daer men hoer gebeente noch heft gevonden in corten tijden, in der nortwesterzijde *g*) des ommeganges vorss. in der *h*) hoernen *i*), daer meister Bernt Dulman [1]), een *j*) prior to Jacopinen, wolde maken laten een prijvaet to sijnen kameren *k*).

Item noch van den gerichte ende heerlicheit van Zelwert vorss. *l*). In den belede biscop Frederick van

---

a) B, Prediker.

b) C, hiertusschen: „van."

c) = van jonker Henrick.

d) B, ende he.

e) W, up.

f) B, hiertusschen: „to den Jacopijnen."

g) A, noet; C, nort.

h) B, vor der.

i) = hoek.

j) B, „Berent van Dulmen provinciael ende; W, „mester Berent van Dulmen, dem prior offt moncken."

k) Hier eindigt W feitelijk; er achter gevoegd is de brief van bisschop David van 1456 benevens het verhaal omtrent den twist over het burggraafschap, dat door den auteur verkeerdelijk in 1360 wordt geplaatst.

l) Dit in B, gelijk al dergelijke aanvangswoorden, juister als opschrift.

---

bepalingen voorkomen over het vrij en onbehinderd varen langs een water, hetwelk niet nader wordt aangeduid, (Oud-Archief van Gron., 1355, nos 1 en 2.) Mogelijk is het echter, dat de in den tekst bedoelde „Predeker" een nazaat is van genoemden Roelf Prediker.

1) Zie over Berent van Dulmen de Inleiding.

Blanckenheem van Utrecht vor Groningen III weken lanck mijt al den *a*) stichte van Utrecht in den jaer MCCCC ende he toch weder to hues mijt alle sijnen luden up sunte Mertensdach translationis, ende do de biscop ontfangen hadde dat derdendeil van den gerichte ende heerlicheit vorss. an de vangenscap ende scattinge Johan ten Hove, (de) joncker Goedekens soene *b*) was, als vorss. is van den beliggen des biscops vorss., al men vindet vorss. in dessen cronica vorss., so heft de biscop een verdrach [1]) gemaket mijt joncker Henrik van Zielwart van den gerichte vorss., den de twe deel des gerichts tobehoerde, ende desgelickes *c*) sijn recht daerto bruekende ende mede to sijnen willen in Groningen ende heft dien biscop vorss. de twe deil angegeven van desen burgen *d*) gerichte, want de biscop dat derdende van dat gerichte hadde Johan ten Hove voerkregen *e*) ende desse vorss. biscop van Blanckenheem biscop (Frederick gaff

---

a) B, mijtten alinghe.

b) B, ten Hove.

c) B en W, dagelics.

d) C, des burgers. Moet men misschien hier lezen „dezen burg en gerichte"?

e) B, heeft „voerscr."; C heeft de zin anders nl. „want de Bisschop hadde dat darde deel des gerichts van Johan ten Hove voorgecregen."

---

1) Het verdrag, waarbij Johan ten Hove aan bisschop Frederik van Blankenheim het $^1/_2$ deel van het gericht van Selwerd afstaat, is van 1405 en te vinden bij Driessen, Mon. Gron., dl. IV, blz. 749.

Het verdrag, waarbij Hendrik van Selwerd aan Fred. v. Bl. zijne rechten op het gericht van Selwerd afstaat, moge vroeger zijn gesloten, de verzegelingsbrieven dateeren van 22 Februari 1411, 29 Maart 1411 en 31 Maart 1411 en zijn te vinden bij Driessen, dl. IV, blz. 752.

joncker Henrick) *a*) van Zielwert weder van des stichtes guedes Slingerborch [1]) gheheten is mijt soven huuserven mijt al hoer tobehoert *b*), mijt vorwerden, als joncker Henric doet weer, soe sulde de Slingerborch vorss. weder wezen mijt al hoer tobehoer *c*) ende herlicheiden ende blijven an den stichte van Utrecht ende desse vorss. soven husen *d*), hoven solden bliven ewelick *e*) ende erlick *f*) up joncker Henrickes erfgenamen ofte nacomelingen sonder argelist.

Item als dit aldus geschiet was, so heft de stadt *g*) Groningen gemaket een verdrach [2]) mijt den biscop vorss. ende he gaff quijt de stadt Groningen *h*) dat recht to brueken in der stadt ende stadtmarcket to holden to Groningen ende daervoer sal de staedt Groningen geven ende betalen alle jaer *i*) XXVII *j*)

---

a) Hier staat in A een teeken, dat er iets moet worden tusschengevoegd B, C en W hebben dan ook „Frederick gaff joncker Henrick."

b) Van hier tot „ende herlicheiden" ontbreekt in C.

c) B, hoffsteden.

d) C, hiertusschen „ende"; W, hueszarven.

e) B en C, ewelike; A, enlick.

f) C, erffelick.

g) B, raedt van.

h) Van hier tot „geven ende betalen" ontbreekt in B.

i) W, um den 10 jaer.

j) B, XXVIII; W, 20.

---

1) Deze schenking van „den Slingerborch" komt niet in het verdrag voor, doch wordt alleen bij van Lemego en zijne navolgers, Rengers enz., gevonden. Het was mij niet mogelijk de ligging van genoemd landgoed te vinden, evenmin als sulks vroeger reeds den heer Driessen mocht gelukken. Vergel. Driessen III, blz. 454.

2) Dit is het verdrag van 1 October 1405, (Oud-Archief v. Gron., Reg. 1405, n°. 1) gedrukt bij van Idsinga, Staatsrecht, dl. II, blz. 49-

off XXIX olde franxsche schilden [1]) to ewigen tijden to ende daer noch XX jaren XX loet suelvers *a*), dat de stadt niet affkopen mach off oick niet to vorsumen dat to betalen ende dat to Koverden to brengen up dat hues to des biscops behoeff ende sijne nacomelingen, biscops to Utrecht *b*). Hijromme is dat stadtboeck ffundeert up desen stucken, want int begin des boeckes is gescreven, dattet vorss. boeck mach de raidt van Groningen altoes hogen ende legen, wanneer se willen *c*) older heerlicheyden ende gewonten, daer men bij verstaet mede in dessen saeken heerlicheit des gerichtes van Zelwaert, daer de stadt Groningen hijrmede beholden hebben ewelike dat recht in der stadt ende stadtmercke *d*).

Item der stadt Groningen wapen is een swart arn, de dubbelt is ende heft onder sijn clawen enen Groninger schilt doer een velt de (twe)del *e*) is ende in dat middel enen gronen strenck *f*) doergaende is. Ende de arnt *g*) is des keisers waepen altoes van Romen *h*) ende heft altoes een velt, daer dat ons stadt

---

a) B, om de jaer X loet wittes sijlvers.

b) B, hiervoor: „Nota hic."

c) B, hiertusschen: „van."

d) B, dat recht in der stadtmarcke.

e) A, „albedel"; B, „de twe deel", evenzoo hierachter waar dezelfde beschrijving wordt herhaald; W heeft: „enen Gron. schilt end is witt, int midden daerdoer enen groenen strecke."

f) B, streke; C, strengh.

g) W laat hier volgen: „is een kuecken vant Romsche wapen und Arent staende in een golden velt, und is to Groningen angekomen etc."

h) Van hier tot „was heten daerto" ontbreekt in C.

---

1) In het verdrag staat „28 olde guldene franckensche schilden", en iets verder, „alle twintich jaeren up sunte Micheelsdach twien marcken ende eyn derdendeel van eynen marck Lodich sulvers."

Groningen is angecomen, want de stadt Groningen van anbegijn onder den keiser *a*) van Romen was heten, daerto, dat keiser Henrick van Rome, de to Utrecht starff ende sijn ingeweyde aldaer begraven is in de doemkercke, do *b*) hi den broderen, de to canonijken heten *c*), als de reguleren to behoeff hoers vodinge *d*) des lichames, dat hoff *e*) Groningen, de gelegen is in de greefscap van Drente, ene guldene bulle daervan in Hollant *f*); de in Groningen presenteert was in den tijden biscop Vredericke van Blanckenheem to Utrecht do daer wart gehuldiget, daer dat begijn vorss. aff is; „In nomine sancte et (in)dividue *g*) sancte Trinitatis Henricus favente Dei gratia *h*). Datum anno M *i*) quadricesimo *j*) *k*). Hijr is biscop (Frede-

---

a) Van hier tot het volgende „van Rome" ontbreekt in B.

b) In de herhaling van dit gedeelte hierachter, leest men hiertusschen „gaff."

c) A, to kampen de moncken heten; B, dat cappede moneke plegen to heten; C, campende monnicken; W, kappede broederen.

De hier afgedrukte tekst is genomen naar een plaats in m. s. s. A en C, eenige bladzijden verder, waar het hier in den tekst vermelde wordt herhaald.

d) C, wondinge.

e) A, „heft"; B, „hoff", evenals de herhaling hierachter.

f) C, inholt.

g) A en B, dividue; C en W, individuae.

h) B, hiertusschen: „clementia rex."

i) A, hiertusschen: „CCCC."

j) B en W hebben „MXL Henrici regis tercii Ordenis XIII regni actum Trajecti feliciter, amen."

k) Geen der m. s. s. is hier volkomen in overeenstemming met den tekst van den hier bedoelden giftbrief van 1040, zooals deze bij Driessen, Monumenta Groningana, blz. 857, voorkomt. Het begin toch luidt: „In nomine sancte et individue Trinitatis Heinricus, Divina favente clementia Rex" enz. Het einde luidt: „Data XII

rick) *a*) van Blanckenheem, de de erste biscop is gewest de in Groningen is gehuldiget in den vorss. jaer MCCCCXIX des XV dages in den Meye ende deselve biscop Vrederick vorss. heft der stadt Groningen gelovet [1]) voor hem ende sine nacomelingen ende gesworen der stadt Groningen laten blijven bij hoer olde herichlicheiden ende previlegien ende gewonten ende rechten over gestlick ende warlick, als van olden plech to wezen vor datum der huldingen vorss. ende do waret anbeginde, de copman to reysen ende to verkeren mijt lev(end)igen *b*) beesten ende de die ware also to vorcopen, dat also in voertijden net wesen ende mochte.

Item also dat mij *c*) de van Groningen mogen varen, keren ende werkeren, riden ofte to water varen ende to lande in den stichte van Utricht sonder tol desgelikes al de stichtesluiden.

d) Item hijr volget na ene orloge tusschen der stadt Groningen mijt den Ommelanden bij Groningen gelegen ende Focko Uuken to Yler *e*) mijt sijnen fronden.

Item hir mach men mercken ende verstaen, dat de breven des keisers [2]) vorss. seer lange jaren na horen

---

Calendis Junii, Indictione VIII, anno Dominice incarnationis millesimo XL, anno autem Domini Heinrici Regis tertii ordinationis XIII, regni primo. Actum Traiecto feliciter, Amen."

a) A, Henrick.

b) A, levigen; B, alse van levenden; C, levendigen.

c) „mij" ontbreekt in B; C heeft „wij."

d) Van hier tot het volgende „Item" ontbreekt in B.

e) C, Lier.

---

1) De huldebrief berust op 't Oud-Archief van Gron. (Reg. 1419, n°. 1) en is gedrukt bij v. Idsinga, t. a. p., dl. II, blz. 238.

2) Dit ziet op den brief van keizer Hendrik van 1040, waarover even tevoren is gehandeld. In de herhaling van dit gedeelte van den

datum niet geachtet en waren, de nochtan in dat leeste bijbrochten [a]), dat Groningen gekomen is an dat stichte van Utrecht vorss. [b]) ende sal daeran blijven.

Deo gratias.

Item dat Groningen eersten quam ant gestichte van Utrech geschach in den jaren onss. Heren Christi geborti VIII[c] ende omtrent XXV jaren [1]), dat keiser Henrick Groningen sunte Merten der hilligen kercken to Utricht gaff, men het quam nie eer an dat gestichte, dattet de [c]) biscopen van Utrich huldinge in Groningen vorkregen, eer biscop Frederick van Blanckenheem daer gehuldiget, dat de erste was ende geschede omtrent als men scrift dusent verhundert ende ene [2]).

[3]) *Hirna volget de copie to* [d]) *den principael breven van*

---

a) = bewerkten.

b) De vier volgende woorden ontbreken in B, dat hiermede eindigt. Daarachter staat nog „Finis."

c) A, ic.

d) C, uijt.

---

tekst hierachter, wordt dan ook deze opmerking geplaatst terstond achter „quadricesimo", het einde van de vermelding van dien brief.

1) Van Lemego is hier met het jaartal in de war. Immers omstreeks 825 bestond er geen keizer Hendrik. Hij doelt hier echter op den bekenden giftbrief van keizer Hendrik in 1045, waarover hij reeds eenige bladzijden vroeger heeft gesproken.

2) Ook hier treedt van Lemego in herhaling. De huldiging geschiedde echter bij brief van 15 Mei 1419, (zie boven noot 1, blz. 83.)

3) Door den heer Blok is reeds in de Inleiding aangetoond, dat de hier volgende copiën van verdragen en zoenbrieven hoogst waarschijnlijk door Benninge in zijn kroniek, maar dan midden in het gedeelte door van Lemego geschreven, zijn ingevoegd. Men vindt deze verdragen enz. in dezelfde volgorde en met dezelfde verbindingen

den egendoem, de hartoch Albert, palsgrave up den Rijn ende van Hollant greve, ende de hildinge ende de ede, de se malkanderen gedaen hebben.

Item [a]) Albert, van Godes genaden palsgrave up den Rijn, hertoch in Beiren, greve van Henegouwen ende van Hollant, van Zelant ende here van Vrieslant, ende Willem van Beiren, van Henegouwen ende van Hollant bij derselver genaden grave van Oestwart [b]), doen kont allen luden, dat wi bi rade ende guetduncken onses rades ende onser steden van Hennegouwen, van Hollant, van Zeelant, overgekomen ende verdragen sint mijt Geerwert Kemmijnge [c]), Here Haytinga [d]), Ffeia van Dockum, Tiart Walta, Sijwert [e]) Wijarda, Gosscalck Hesselinga ende Tijdman [f]) Hopper van des gemenen landes wegen [g]) van Oestergo ende Westergo in maneren hijrna bescreven. In den eersten, so hebbe wij gezworen ende zweren lijfflicken in den hilligen guede genedige heren to wesen over em ende oren landen van Oestergoe ende Westergoe. Ende daerup hebben se ons weder ontfangen ende

---

a) „Item" ontbreekt in C.
b) C, beter „Oostervant."
c) C, Kamminga.
d) C, Hoytinga.
e) C, Wijbart.
f) C, Eydma.
g) C, heren.

---

bij Brouerius van Nidek achter de door hem uitgegeven kroniek van Beninge, blz. 407—432.

Wat den eersten hier volgenden brief betreft, dit is de zoenbrief van 11 Augustus 1398, te vinden bij v. Schwarzenberg, Charterb. van Vriesland, dl. I, blz. 283. De copie bij v. Schwarzenberg is gelijkluidende met de hier gegevene, alleen de taal en de spelling der eigennamen leveren eenig verschil op.

gezworen ende gehuldet ons ende onsen arven tot horen rechten landesheren. Item so sullen wij ende onsen arven tijmmeren mogen sloten ende borgen ende steden in den landen, daer ons des best genoeget. Item so sal elck man in den lande geseten is om [1]) mogen blijven in sijnen guede sitten, daer he recht to hevet onbescadiget, ten were *a*) vorwrochte [2]). Item so en sullen wij se to gener hervaert beden buten horen paelen. Item so sullen wij onse baleyuwen ende sculten, scaepen ende amptesluеden setten van dengenen, de in den lande van Westvrieslant geseten sijnt, ende uut genen lande anders. Item so *b*) sullen tollenvrij mogen waren in alle onsen landen, also vere, alse wij de bedwongen hebben ende hier namaels bedwingen mogen. Item so sijnnen wij gebleven van sulker mijsdaet, doetslagen, achterstal ende ongehorsamheit, als se tot dessen dage to tegens onsen olderen ende ons mijsdaen mogen hebben an unsen trouwen raede, alse den lantgraven van Leutenborch, onsen neven van Arkel, den heren van Egmont, den here van der Veer, den *c*) her van Lijrkercke, den borchgraven van Leyden ende her Johan van Hemstede, ende an de soven personen van Oestergoe unde Westergo, de se ons ordennerende worden onder zegele ende breven ende wes se daeroff ordineren *d*) hoer zelen to ge-

---

a) C, hiertusschen: „ofte het."

b) C, sij.

c) C, van der Veerde.

d) C, hiertusschen: „daer was."

---

1) Bij v. Schwarzenb. t. a. p.: „vrij."

2) Bij v. Schwarzenb. t. a. p.: „onbescat, ten ware of hij brueckte."

naden, dat se dat holden ende wijl doen [1]) zolen. Ende want desse veertijn personen hijrup verdragen sint ende geordinert hebben voer onse olderen zelen ende alle dergener zielen, de mijt onsen olderen hijr gebleven sint, dat men maeken sall in den lande van Westvriesland [2]), daert ons best genoget, ene kercke van twalf kanoniken provenden, ende ene dekanie, elcke van [3]) provene *a*) van vijfftich ffranx schilde elcks jaers ende de kanonie *b*) dubbelde provene, to beleggen an gueden renten. Ende des sullen wij ende onse arven de kanonie *b*) ende provenen alletijt vergeven. Eg *c*) wij sullen bijnnen enen halven jaren seggen tot wat stede wij de kercke gemakett willen hebben. Ende bijnnen des jaers daerna, so sullen onse guede lueden van Oestergoe ende Westergoe ende anders degene, de in den lande geseten sint, up de westerzijt der Lauwersche, de ons gehuldet hebben off noch ons bijnnen deser tijt hulden sullen, de kercke doen sullen maken [4]), daert ons genoget. Ende den zelen *d*) vorgenoemt to genaeden een gasthues doen maken, daert ons genoget; daer sullen sijn derteyn bedden in liggen, eende een wijff ofte twe insetten, de de arme lueden, de daer komen, sullen ontfangen ende havenen *e*). Ende elck arm mensche,

---

a) A, cronene; C, in plaats van de twee laatste woorden: „proeve."

b) C, dekanie.

c) ontbreekt in C.

d) C, selven.

e) = reinigen.

---

1) Bij v. Schwarzenb. t. a. p. „voldoen."

2) Bij v. Schwarzenb. t. a. p. „Oostvriesland."

3) Bij v. Schwarzenberg t. a. p. ontbreekt „van."

4) Bij v. Schwarzenb. hiertusschen: „bereyden ende doteren."

de daer komet, sal daer dre dagen mogen liggen ende harbarge mogen hebben. So hebbe wij ten ersten om Gods wijllen ende om onser olderen zeelen wijllen alle broeke ende afterwesen ende ongehoersamheit, de se tot desen dagen yegen onser olderen ende ons mijsdaen moegen hebben, sijn claerlick vergeven ende wijl all vergeten ende tot genen tijden mer gedencken ende int quaet an se tovorhalen. Item so sullen se veelich mogen vaeren hoers lijffs ende gueds ende de *a*) gebrueken alls vorgescreven is. Item so sullen se gebrueken all sulkes rechtes, als bi den veerteyn vorgenoemt overgekomen ende verdragen is ende wij hem mijt gueden hantvesten ende breven bezegelt ende gegeven hebben. Item so sal men niemant to kampe gebeden *b*) *c*) in horen lande geseten. Ende hijrup hebben se ons geopent ende overgelevert de stadt Staveren ende cloester van sunte Odulphus ende ons ontfangen ende gehuldet tot horen rechten landsheren, als vorgeroert is, beholdelicken den abt van sunte Odolphus ende sijnen gemeynte ende convente ende den poerters van Staveren ende alle dengenen, de daerbijnnen wonachtich sijnt oers lijves ende oers gueds. Oick hebben wij ons gelovet onse guede lueden van Oestergoe ende van Westergoe de porters van Staveren ende de daerbijnnen woenachtich sint, weert, dat iemant onder em geseten ons niet onderdanich wesen noch voer horen heren kennende wolden wesen, als se gedaen hebben, dat se ons mijt alle ore macht daerto helpen sullen, als guede getrouwe lueden, dat wij se tot onse onderdanicheit mogen brengen. Ende omdat wij em dijt vullenkomelicken

---

a) C, deselve.

b) C, gebiden.

c) C, hiertusschen: „die .... sijn."

ende wal menen to holden vor ons ende onsen nacomelingen, so hebben wij onsen leven zoen ende broder van Lueck, onse raeden vorgenoempt, ende onse steden alse Dordrich, Harlem, Leyden, Delff, Alckmar, Amsterdam, Mijddeborch ende Tzirckzee dessen breff bezegelt mijt onse zegelen [1]). Ende omdat alle dingen aldus gescheen sijn, so hebben wij Wilhelm van Beveren *a*), grave van Oesterwandt, onse zegel up spacium desses breff gehangen.

Dit is ene copie uuten principael breff van sunderlinge punten ende articulen, dè de hartoch dessen vorgenoemden Vresen gegunt ende geven hevet [2]).

Item Weenslav, stadtholder in den Hage [3]), mijt onsen vrunden ende gueden lueden in den lande van Westergoe ende Oestergoe geseten, om dat punt to verclaren, also dat *b*) (wij) weten mochten, woe ende in welker maten wij ende onse nacomelingen onsen

---

a) C, Beyeren.

b) A, heeft „wij" niet.

---

1) Bij v. Schwarzenb. t. a. p. in plaats van het volgende deze woorden: „Gegeven tot Staveren up ten elfften dach in Augusto. Anno XCVIII.

2) Het volgende is het laatste gedeelte van den zoenbrief van 3 Mei 1399, welke in zijn geheel voorkomt bij von Schwarzenberg, Charterb. v. Vriesland dl. I, blz. 292. Het hier in den tekst opgenomen gedeelte is de brief van 27 Maart 1399 (v. Schwarzenb. I, blz. 290), welke in den brief van 3 Mei 1399 in zijn geheel wordt herhaald. De taal van deze copie is eenigszins verschillend van den tekst bij v. Schwarzenb. Zoo leest men bij v. Schwarzenb. overal „Oistvrieslant", waar onze tekst heeft „Westergoe ende Oestergoe."

3) Bij v. Schwarzenb. t. a. p. „.... onsen lieven genedigen hiere Hertoge Ailbrecht voorsz. in sinen lande van Hollant, en in sijnre woenstat in den Hage."

lieven heren den hartogen ende sijnen nacomelingen geholden solden wesen; des unsen leven genadigen heren hartoch Albert sette *a*) van sijnen rade van sijner wegen soeven, genoempt bij namen als hijrna bescreven staet, dat is to weten joncker Johan here van Arkel, her Wilhelm van Kowsen, domprovest to Utricht, her Philippus van Wassenborch, greve [1]) van Leiden, her Gert *b*) van Egmont, her Johan van Heemstede, her Claws van Worselen *c*) [2]) van Kortbene, ridderen, ende heren Garbrant van der Constie *d*) [3]), provest to Bergen *e*) in Hennegouwe, ende soven van des gemene landes wegen van Oestergoe ende Westergoe ende onser wegen, dat is to weten, Here Hoytinge van de van Dockum [4]), Geraert Kammijnge, Tijart Walta, Sijwert Wijarda, Gosscalck Hesselinga ende Tijdmar Hoppen, welker Vresen [5]) sijnt eendrachtlicken mijt malkanderen overgekomen ende verdragen van de vorgenomede punten in maten ende maneren hijrna bescreven, dat is to weten, in den ersten, dat van den tey(n)den in Oestergoe ende Westergoe, de onse leve genedige here hartoch Albert vermijds sijne herlicheit tobehoren, dat he were schuldich to hebben den teynden scoeff off hevet onse lieve here hartoch

---

a) C, seste.
b) C, Geerbert.
c) C, Worpsele.
d) C, Constre.
e) A, Brenge; C, Bergen.

---

1) Bij v. Schwarzenb. t. a. p. „van Wassenaar, borchgreve."
2) Bij v. Schwarzenb. t. a. p. „Boraselen van Kortgene."
3) Bij v. Schwarzenb. t. a. p. „van der Conster."
4) Bij v. Schwarzenb. t. a. p. „Foeije van Dochem."
5) Bij v. Schwarzenb. t. a. p. „viertien."

Albert bij overdragen der vertijnen *a*) vor ons so voele gracien gedaen, dat wij ende onse nacomelingen off sijnen ghewaerden *b*) renten [1]), off degene de selve renten [2]), van sijner wegen den teynden vorkopen sal den twalff scoeff. Item so ist verdragen bi den vertijnen *c*), dat wij ende onse nacomelingen sullen vrij wesen van allen smalen *d*) tenden, dat is to weten van scapen, van calveren, van varkenen, van gansen, van vogelen [3]), uutgesecht van allen gueden seyet *e*), mer wes *f*) wij in onsen hoeven seyen, daer sullen wij niet aff geven, alle dinck sunder argelist. Ende wij ende onsen nacomelingen ende elck besunder sullen moegen holden vogelen ende honden [4]) in onser genoechten. Item want onse olderen ende onse overolderen plegen to geven thensen ende hinsslage *g*) [5]) ons lives heren olderen ende vorvaderen, so heft ons deselve unse genadige here bij overdragen der vertijnen *h*) gegeven, gedaen ende verdragen de thinse ende henslage ende hijrmede sullen quijt wesen van

---

a) C, veertijnen,

b) = waard.

c) C, veertienen.

d) C, smallen.

e) C, sade. Seyen, Gron. = zaaijen.

f) C, als.

g) „hinslage" of „henslage" wellicht = „hemslage", „heemslage.

h) C, veertijnden.

---

1) Bij v. Schwarzenb. t. a. p. na „nacomelingen" het volgende: „sullen geven onsen lieven genedigen heren vornoemt ende sinen nacomelingen off sinen ghewairden rentmeester."

2) Bij v. Schwarzenb. t. a. p. „rentmeester."

3) Bij v. Schwarzenb. t. a. p. „vuelen."

4) Bij v. Schwarzenb. t. a. p. „zwanen."

5) Bij v. Schwarzenb. t. a. p. „huijslage."

allen thinsen ende teenden ende henslagen, beholdelicken unsen leven, *a*) genedingen heren den twalfften scoeff, als voer staet ende sijn hoefflandt *b*). Item so ist vordragen bij den verteynen *c*), we slusen *d*) in den lande van Oestergoe ende Westergoe gelecht hevet in sijn selves *e*) landt ende dijck van sijn selves guede sunder iemant anders daerto te gelden *f*), de sal de sluzen ontfangen van onsen genedigen heren, ende he sal se em weder *g*) upverleyen ende verlenen tot enen rechten lene, hem ofte zijnen arven to gebrueken, beholdelick dat de geestlike cloesteren ende moniken in dusdanigen van sluzen ende visscherie niet sullen wesen, overmijds dat onse leve, genadige here de dinge van den cloesteren ende moniken an em holden hevet. Ende alle andere visscherie sullen unse leven genadigen heren hartoch Albert tokomen ende behoren ende sijne nacomelingen. Dat en were [1]) off iemant in den lande van Oestergoe ende Westergoe oers selves sloten, de tusschen oren lande liggen, korven inleyde up oers selves arve off om *h*) oer selves husen vivers ofte grafte groeve, de sullen se moegen visschen sunder wederseggen unses leves genedigen heren ofte anders iemant van sijner wegen. Item so ist verdragen bij den vertijnen *i*), overmids

---

a) Van hier tot „Item" ontbreekt in C.

b) = hofland, land van den heer, kroondomein.

c) C, veertienen.

d) C, sluyten.

e) C, levens.

f) = betalen.

g) De twee volgende woorden ontbreken in C.

h) C, aen.

i) C, veertijnden.

---

1) Bij v. Schwarzenb. t. a. p. „ten waere."

dat dickwil gebreck *a*) valt tusschen onssen leven genedigen heren tenden [1]) ende dengenen, de de landen besit [2]) hebben, dat, so wanner dat degene beret is, den sijn gued vertendet wijl hebben, de salt den teentman twe [3]) dagen tovoren weten laten, eer he sijn koren mennet ende daerbij nemen to tuge twe van horen naeburen. Ende wert, dat de teentman niet en queme, so machte de knape sijnt guedt to hues mennen ende den teynden scoeff uutsetten bij twe van den buren ende dan solde de knape de teynden scoeff bewaren, datter geen scaede an geschege enen dach ende enen nacht. Ende waer daer iemant van den buren, de daer to voermont *b*) worde daerbij to komen ende niet en quame, de solde verboren tegens unsen genedigen heren *c*) [4]) ... ofte sinen gewerdigen rentemester tenden gekoft hevet ofte kopen sal, de sal des naesten Sondages daernae, dat he den tenden alderersť *d*) gekoft hevet, kondigen ende doen noemen in der kercken van der patrochien *e*), daer de tenden gelegen is, wen *f*) he gemachtichget ende bevolen hevet den lueden *g*) gued to vertenden, den

---

a) = strijd, verschil.

b) C, vermaent.

c) Hier is in A, zoowel als in C iets uitgevallen. Zie noot 4.

d) C, alrets.

e) C, prochien.

f) C, want.

g) C, hiertusschen: „haer."

---

1) Bij v. Schwarzenb. t. a. p. „tiendenair."

2) Bij v. Schwarzenb. t. a. p. „bezaeijet."

3) Bij v. Schwarzenb. t. a. p. „een dach."

4) Bij v. Schwarzenb. t. a. p. hiertusschen: „alsoe dicke, als hi dat wederseide, eenen Vrancxen scilt. Item soe wie van onsen lieven genedigen heere."

de guede luden tospreken sullen ende vorsoecken in allen maneren als hijrvor staedt. Ende wer deselve hem hirin versumende, so mosten de guede lueden bij twen buren wel [1]) uutscheden ende laten staen voer den tenden [2]) ende hoer selves guet to hues voren in allen maneren, als hijr vorss. is sunder iemants yegenzeggen onsses leves heren ofte anders to mijsdoen; vort sal onse genedige here voeren [3]) ende holden an em selven de wijnt van der moelen over alle dat lant van Oestergoe ende Westergoe ende de gifte van allen kercken, dewelcke em to geven steet *a*) tot aller tijdt, wanner jenich van den kercken open wesen sal, enen gueden man en priester ofte clarck uut den lande van Oestergoe ende Westergoe geboren, de des werdich is ofte worden sal, beholdelick, dat een ijgelick, de wil een rosmolen maken laeten, de in sijn selves hues mach dan daermede malen sunder verbortnisse unses leves genedigen heren. Ende wer *b*) dat sake, dat yemant enich olter gestichtet hadde, he ofte sine olderen, uut sijns selves guderen ende tot nu hierto gijffters off gewest hadden, de sal daer gijffter off bliven. Ende elck preester, de nu int besijt in sijner kercken, de sal int besit blijven sijn leventk lanck sunder argelist, gelick als he dus langer gedaen hevet hent to dessen dach to. Item oick is vordragen bij dessen XIIII *c*) vorg., dat onse leve genadige here ende sijne nacomelingen sullen hebben tot ewigen

---

a) Van hier tot „enen gueden man" ontbreekt in C.

b) A, ver.

c) C, veerthijnen.

---

1) Bij v. Schwarzenb. t. a. p. in plaats van „wel" „den tienden."

2) Bij v. Schwarzenb. t. a. p. „tiendenaer."

3) Bij v. Schwarzenb. t. a. p. „voernt."

dagen alle anworpen, de an den lande, de an Oestvrieslant angeworpen sint ende nu ter tijt onbedicket sint ofte anworpen sullen, off gelegen sint buten onsen zeedicken. Ende weert sake, dat iemant olde dijken ingelecht hadde, de solde men sijn landt beholden laten, dat butendicks lege, beholdelicken dat men de zeedijken dijcken *a*) mach van buten, de dijken sal men bijnnen ofte buten leggen ter mijnster schaeden [1]), daer se de gemene rade [2]) des scheren *b*) sullen, ende wes eerde, de men bijnnen nemet van iemans lande, de sal men gelden tot des rades seggen [3]).

Item alst overdragen is *c*) in den vorss. soene, dat wij ene kercke maken solden mijt XIIII provenen ende een gasthues mijt een deel provenen, als de breven, de wij hebbe van unsen leven genadigen heren inholdende ende wij overmijds orloge so zeer verarmet sint, dat wij stichtinge ende tijmmerijnge van der vorss. kercke ende gasthues mijtten provenen den niet vullenbrengen mogen na inholt *d*) der soene, so hevet unse leve genadige here hartoch Albert vorss. van siner guedertirenheit de tijt verlenget vijff jaren lanck. Ende hijr ende bijnnen sal onse leve genadige here een jaer tovoren seggen, waer he se gemaket wil hebben. Ende de kercke, gasthues ende provenden sullen wij tijmmeren, stichten mijt renten ende gueden

---

a) A, dencken.

b) C, heren.

c) A, hiertusschen: „was."

d) A, in hollant; C, inhout.

---

1) Bij v. Schwarzenb. t. a. p. „van der buytendijcksch aerde of binnen ter minster scade."

2) Bij v. Schwarzenb. t. a. p. „die heemraides."

3) Bij v. Schwarzenb. t. a. p. „heemraides schieringe."

bijnnen een jaer na vermaninge unses leves genadigen heren. Ende hijrmede sal ende wil onse genedige leve here ons ende onse nacomelingen vrij laten onse lantzaten [1]), dat wij ofte jenich van onser wegen gebruket hebben sint ter tijt, dat wij onsen leven genedigen heren vorg. ontfangen ende gehuldet hebben. Ende ofte yemant in naekomeden tijden onrechte brukinge hadde, de mochte daer alsdan beteringe voer doen nae inholt der hantvesten ende gemene rechten, dat unse genedige here ons gegeven hevet sunder argelist. Ende wert sake, dat twisschen onsen leven genedigen heren ende ons jenich twidracht velle an jenich van beiden parten [2]), de nae [3]) verclaert sint, de sullen staen tot verclaringe der verteynen, de over de vorss. zoene weren, de in Oestvreslant gemaket wort. Ende wert sake, dat yemant van den XIIII storve ofte van noetsake daer niet bij mochte komen, daer sal men andere nemen in den gebreke van den anderen, de daer niet en queme. Ende want wij der vorss. zoene, lantrecht ende verclaringe van allen punten daerin begrepen ende onses leves genedigen heren hantvesten bezegelt, de he ons daeraff gegeven hevet, mijt aller gunsten ende genaden oetmodelicken ontfangen hebben. So hebben wij vor ons ende onsen nacomelingen gelovet ende loven unsen genadigen heren hertoch Albert vorss. ende sijnen nacomelingen up sulker hulde ende ordinancie [4]), als wij em gedaen hebben, dat wij em guede, getrouwen, horsame lueden ende ondersaten wesen sullen ende den tot allen tijden doen, dat guede lueden oren

---

1) Bij v. Schwarzenb. t. a. p. „vrij laten sitten onbescat, ten waere."
2) Bij v. Schwarzenb. t. a. p. „in eenich van de vorsz. pointen."
3) Bij v. Schwarzenb. t. a. p. „niet."
4) Bij v. Schwarzenb. t. a. p. „eede."

rechten landesheren schuldich sint to doende. Ende int kentnisse der waerheit deraff hebben wij dijt briff open doen zegelen mit unse gemene luede van Oestergo [1]) zegel, dat wij tot dessen dagen gebesiget ende gebrüeket hebben, hir angehangen. Up den derden dach in de Meymaent int jaer onsses Heren dusent verhundert ende negen ende twintich [2]).

Van den punten ende articulen, de de hovelingen den hartoch van Beyeren weder in overgegeven hebben [3]).

Item dit sint de articulen ende punten, de wij hoeftlingen uut Oestergo ende Westergo *a*) [4]), de nu ter tijt verdreven sint van *b*) Groningen, van *b*) Emden ende uut den gemenen landen bij oesten ende bij westen der Emse ende vergaddert sint to Staveren ende to Sloten, doen willen tot enen eynde tot ener eerlicheit [5]) den alredoerluchtigen hoechgeboren ffursten ende heren hartoch Johan van Beyren. Int ersten, dat wij em ende sijnen arven tot ewigen tijden bekennen willen voer unsen rechten landesheren up al sulke punten ende articulen, als hijrnae volget

a) C, hiertusschen: „landen met andere landen."

b) C, uijt.

1) Bij v. Schwarzenb. t. a. p. „gemene lande van Oestergo en Westergo zegelen."

2) Bij v. Schwarzenb. t. a. p. „MCCC neghen ende tnegentich."

3) Dit is het tractaat tusschen Jan van Beijeren en de Westfriezen en eenige ballingen uit Oostfriesland van het jaar 1418, te vinden bij v. Schwarzenb., Charterb. v. Vriesl. dl. I, blz. 403. De tekst in de kroniek opgenomen is uitvoeriger en meer met de hedendaagsche taal overeenstemmende, hoewel de zin dezelfde is, als bij v. Schwarzenberg.

4) Bij v. Schwarzenb. t. a. p. hiertusschen: „landen met andere luijden."

5) Bij v. Schwarzenb. t. a. p. „tot einer herrlicheit und ehren."

bescreven. Int eersten bekennen wi unsen genedigen heren dat alrehogeste recht, dat is to vorstaen, dat de gretmans ende de rechters mijt oren mederechteren sullen voeren van wegen ons genedigen heren dat recht, dat em mijt recht in den omgange der sonnen boren mach, als dat van oldes gewest hevet, mer de gretmans sullen alle jaer komen to Staveren voer onsen genedigen heren ofte vor dengenen, den he dat bevolen hevet ende sullen oren eedt doen, dat se van onsen genedigen *a*) wegen allen lueden recht doen sullen na olden Vresschen lantrechte. Ende onsen heren ofte degene, de den eth doen van wegen onsen genedigen heren ende bevoelen is rechte rekenscup to ontfangende ende to doende bijnnen Staveren bijnnen een maent daernae, dat he uut den rechte gaet van al sodane broke ende hovetslage *b*), de unsen genedigen heren bijnnen jars *c*) verscenen is. Ende wes onkost, dat de gretmans mijt ore mederechteren doen van rechten wegen, dat sal van den broeke, de onsen genedigen heren verscenen is, genomen worden. Ende desgelik sullen doen de rechters to Groningen, als de gretmans to Staveren sullen doen. Item so bekenne wi onsen genedigen heren sijn hoeffgelt ende hinslage [1]) twe vleemsche groten van elck huese des jaers. Item wert sake, dat yemant mijsdede, de sal misdoen up em selven ende up ander niemant ende wo(r)de he voervluchtich, so en solde em niemant ontholden *d*). Ende onthelde em iemant na der tijt, des

---

a) C, hiertusschen: „heren."

b) = belasting per hoofd.

c) C, blijven ende.

d) = herbergen.

---

1) Bij v. Schwarzenb. t. a. p. „sijn hoefflant und de huyslagen."

he van den rechter vermaent worde, so sulde he bote ende broeke daervoer gelden *a*), als de misdader selven doen solde. Item so bekennen wij unsen genedigen heren de munte, inden he guet golt ende silver lat slaen ende *b*) dijt sal duren twintich jaren lanck sunder vernieu. Item so bekennen wij unsen genedigen heren alle tolle van allen gueden, dat men uuten lande sal voeren den hundersten penninck van uuthemesschen lueden [1]) ende wat gued eens vertollet is [2]) up de reise niet bet to vertollen, mer wij, de onsen heren genedigen heren ondersaten sint, sullen tollevrij wesen in allen onses heren lande ende stromen, de he nu ter tijt hevet ofte hernamaels ankomen mogen. Item ofte jenich scip lantroeringe dede an desse vorss. landen, alse dattet scip verlore, so mogen de luede uut den scepe oer lijff ende guet bargen sunder hijnder ende vrij van unsen genedigen heren daeraff wesen. Ende hulpe dat guedt iemant to bargen, de solde redelick arbeidesloen hebben. Item quemen daer scepe ofte gued driven, daer niemant bij were, so solde de rechter, de den eed bevolen were van wegen unsen heren, dat guedt havenen *c*) ende bargen ter tijt to, datter iemant nae queme mijt gueden bewisen umme dat guedt, den sal men dat gued wederumme leveren omme redelick arbeidesloen, dattet gekostet hevet to havenen ende to bargen. Ende queme

---

a) C, geven.

b) A, tweemaal „ende."

c) = binnen den haven brengen.

---

1) Bij v. Schwarzenb. t. a. p. „landen."

2) Bij v. Schwarzenb. t. a. p. ontbreekt het volgende van „up" tot „sullen tollevrij wesen."

daer niemant na bijnnen jaer ende dach, so sal de rechter tot behoeff unsen genedigen heren nemen dat ene darde part ende degene, de dat hebben helpen bargen den anderen part ende dat derde deel de kercke, daer de guede ingekomen sint. Item so sal de alredoerluchtiste ffurste unse genedige here ons bescarmen voer alle landesheren ende vor alle degene, de uns beschedigen ende behinderen mogen, ende een iegelick, de van den sijnen verdreven is uuten lande van Oestergoe ende Westergoe, uut Groningen [1]), van Emden ende uut landen bij oesten ende westen der Emse, up sijne helpen, also dat he rustelick ende vredelick upt sine is, als he plach to wesen, er dat he verdreven wort. Ende dat em misdaen is bi onsen genedigen heren genelicke *a*) [2]) beteringe daervoer to gescheen. Item unse genedige here ons in gene heerwaert to leyden uuten paelen van Vrieslant [3]). Item hirmede sullen vergeten ende vergeven wesen alle saeken, de voer dessen dage gescheen sint. Item een iegelick, he sie gestlick ofte wartlick, sal gebruken alle previleyebreven ende vriheit, de se gehadt hebben van koninck Karoles tijden went tot desser tijt to [4]), uutgesecht desse vorss. punten ende articulen *b*). Ende alle desse punten ende articulen sullen brueken

---

a) C. genedelicke.

b) Van hier tot „sullen brueken" ontbreekt in C.

---

1) Bij v. Schwarzenb. t. a. p. ontbreekt „uut Groningen."

2) Bij v. Schwarzenb. t. a. p. ontbreekt „genelicke."

3) Bij v. Schwarzenb. t. a. p. volgt nog: „nah de privilegie, van Keyser Carolo gegeven, nooh forderen tho trecken."

4) Bij v. Schwarzenb. t. a. p. ontbreekt het volgende tot „Ende alle."

ende hebben alle eylande om dit landt gelegen [1]), de mede besoent willen wesen ende de dessen lande tobehoren, uutgesecht de van Amelant ende Schillinge [2]).

Hartoch Albert, palsgrave up den Rijn etc. huldebreff van Oestergoe ende Westergoe [3]).

Wij prelaten, hoeftlingen, gretmannen, rechteren ende alle gemene meente van Oestergo ende Westergoe doen kundt ende kentlicken allen lueden ende bekennen mijt dessen openen breve, dat wij ontffangen hebben ende ontfangen ende hulden den edelen hoichgeboeren ffursten ende heren hertoch Albert van Beyren, grave van Hennegawen, van Hollant, van Zeelant ende bannerher van Vreeslant voer onsen rechten landesheren, em ende sijnen erven ende nacomelingen. Ende hebben dat an den hilligen gezworen mijt gestaveeden ede ende loven dat vor ons ende onsen nacomelingen vaste to holden ewelick ende erfliken sijn beste to doen ende sijn quaeste to keren ende allent, dat wij enen rechten landesheren schuldich sint to doende na all sulcken rechten ende hantvesten, als he ons wederumme gegeven hevet, alle argelist uutgesloten. Int kentnisse deser waerheit hebben wij unsen segele van Oestergoe ende Westergoe an dessen breff gehangen int jaer unses Heren dusent drehundert ende achtendenegentich up onser Leven Vrouwenavent assumptionis.

---

1) Bij v. Schwarzenb. t. a. p. „eylanden und ummelanden, und de tho de lande behoeren."

2) Bij v. Schwarzenb. t. a. p. hierachter: „Datum Staveren in Westfreeslant, anno 1418."

3) Deze huldebrief is te vinden bij v. Schwarzenberg, Charterb. v. Friesl. dl. I, blz. 284

Dijt is een huldebreff van een del van de Sovenwolden [1]).

Wij gemene buren van Oldeholepat ende Nieholepat, Wulvegae, Tonnegae [2]), Oldetrine, Nietrine, Spange, Scerpenzel, Monkebuer *a*), Oldelamer, Nielamer, Nieholtwolde, Oldeholtwoldt, Ydzeerth, Bledick *b*), Pepergae, Kunere ende Oesterzeemserlant *c*) doen kundich allen luden, dat wij gelovet hebben ende loven in gueden trouwen onsen leven genadigen heren hartoch Albert van Beiren, grave van Hennegouwen, van Hollant, van Zelant ende here van Vrieslant, dat wij em ende sinen arven sullen doen all, dat guede getrouwe lueden oren rechten landesheren schuldich sint to doene ende sullen jaerlix em geven ende betalen *d*), also als onse andere ingesetene onsses tho pachte sullen geven, also dat in de hantvesten *e*) bededinget is, de onse leve genedige here den gemenen luden van Stellingewarff ende Oesterzeyngelant ende van der Kuner gegeven ende bezegelt hevet. In kennisse der waerheit so hebben wij, gemene meynte van Stellingewarff, van Kunere ende van Oesterzeyngelant, dussen breff bezegelt mijt unse zegelen an dessen breff gehangen. Gegheven int jaer unses Heren dusent veerhundert negenendetwintich up des hilligen Sacramentesavent *f*) [3]).

---

a) C, Menckebuer.

b) C, Klestijck.

c) C, Oostersee moer.

d) Van hier tot „also dat in de hantvesten" ontbreekt in C.

e) C, lantvestinge.

f) Eene latere hand schreef hierachter het jaartal 1399.

---

1) Dezen huldebrief vindt men bij v. Schwarzenberg, Charterb. v. Friesland, dl. I, blz. 296.

2) Bij v. Schwarzenb. t. a. p. beter „Sonnegae."

3) Ook v. Schwarzenberg t. a. p. heeft „MCCCXCIX."

Item [a]) *dit is van ene generale zoene doer alle Vrieslant, do de heren uuten lande weren verslagen.*

Item [a]), do de Vreesen desse heren uuten lande weder hadden verslagen, als gi voer gehoert hebben, alse begunde ze to smaken ende to vernemen, dattet lastich ende zwaer was to staen onder bedwanck van landesheren ende beter ende lichtliker was to wesen bij em selven onder sick, em [b]) to berichten laten van oren eygenen hoefflingen ende gueden lueden, dan van anderen vremeden landesheren. Aldus leden se onderlin mijt malkanderen over, dat se wolden maken ene gemene zoene over alle Vrieslant, oest ende west, ende wolden volgen dat wort in den hilligen ewangelio, dat onsse Leve Here secht doer den ewangeliste: omne regnum in se divisum desolabitur, dat is: alle riken in em selven gedeelt ofte rebel, dat geet to niet etc., menende hirup, als Vrieslant weer overene ende eendrachtich, so weert niet wal mogelick, dat men se gewaltlicken van jenigen heren solde mogen bekrachten. Waerup se mijt malkanderen sint overgekomen ende hebben ene sone gemaket in maneren hierna bescreven.

Copia [1]).

Item wij Ocko van den Brocke, Auwerick ende Emden hoefftlinck, Sijbeth, hoeftlinck in Rustinck,

---

a) „Item" ontbreekt in C.

b) C, ende.

---

1) Het origineel berust op het Oud-Archief van Gron. (Reg. 1422 n°. 4) en is bij talrijke schrijvers overgenomen. Eene copie naar het origineel heeft Friedländer, Ostfr. Urkundenbuch I n°. 301. De copie, in de kroniek opgenomen, is, met uitzondering van enkele taalafwijkingen en omzettingen van gedeelten van den tekst, vrij nauwkeurig.

borgemesteren ende radt ende gemene meynte in Groningen, prelaten, hoeftlingen, rechteren ende gemene meynten van Hunsinge, Ffijmelinge, Langwolt Ffredwolt, Hummerselande ende gemene eylanden [1]) an der oesterzide der Lauwersch mijt unsen hulperen an de ene zijt, ende wij prelaten, dekenen, hoeftlingen, schepen, gretmans, rechteren ende gemene gemeynten der ander landen van Oestergoe ende Westergoe mijt allen eylanden ende landen an de westerzijt der Lauwersche mijt onsen hulperen *a*) ende hulpes hulperen an de ander zijde, maken kont ende kentlick allen lueden mijt desen jegenwordigen breve, dat wi voer ons ende onsen nacomelingen ende erffgenamen umme nutticheit, eendracht ende zalicheit des gemenen Vreslandes sint vruntlick ende liefflik samentliken mijt gueden berade mijt malkanderen overdragen *b*), vereniget ende versoent van alle schelinge *c*), twidracht ende veeden, de wij to dessen dage to, voer datum desses breves, mijt malkanderen gehat mogen hebben, also dat wij, noch onser gene, noch onse nacomelingen in genen tokomenden tijden up malkanderen meer oerlogen sullen, noch willen, noch doen laten willen tot ewigen dagen to. Item so loven wij, voergenoemde Ocko, Sibeth, borgemesteren ende raidt ende gemene meynte der Ommelanden an de oesterzijt der Lauwersche geseten, dat den landen van Oestergoe ende Westergoe ende hoeren inwoners *d*) genen scaden

---

a) De drie volgende woorden ontbreken in C.

b) C, beraden.

c) = verschil, twist.

d) C, nacomelingen.

---

1) Bij Friedländer hiertusschen: „ende onlanden."

scheen sal voer [1]), in noch doer unsen landen. Ende desgelikên loven wij prelaten, provesten, dekenen, gretmannen, hoeftlingen, rechteren ende gemene gemeynten van Oestergoe ende Westergo landen mijtten eylanden ende ommelanden *a*), dat Ocko, Sibeth, borgemesteren ende raidt ende gemene meente to Groningen ende den Ommelanden vorss. in, voer [1]) noch doer onsen landen geen scaden scheen sal, desgelikes salt wesen als vorss. is van den eylanden [2]) ende ommelanden omtrent van der oesterzijt der Lauwersche gelegen. Item so sullen wij Oicko ende Sibeth ende gemene borgers ende ingesetene der stadt Groningen ende der landen vorss. ende onse nacomelingen den koepman veligen overal in de oesterside van der Lauwersche, daer wij machtich sint, beide to water ende to lande, na datum des breves voertan voer alle inwoners derselver landen. Ende desgeliken sullen wij prelaten, provesten, dekenen, gretmans, hoefflingen, richteren ende gemene gemeente van Oestergoe ende Westergoe mijtten eilanden ende ummelanden vorss. ende onse nacomelingen den koepman veligen overall ende voer alle inwoeners derselver landen an der westersijt der Lauwersche. Item so sullen wij van beiden sijden in den landen bij westen ende bij oesten der Lauwersche tot der Weser to, elck van ons in den sijnen, allen [3]) moerdenaeren, kerckenrovers, kerckenbreckers, kramschijners *b*), ffrouwenscheyners, stratenschenners ofte rovers sturen unde vervolgen, als men

a) Van hier tot „omtrent van der oesterzijt" ontbreekt in C.

b) C, kraemschenders.

1) Bij Friedländer t. a. p. „uet."

2) Bij Friedländer hiertusschen: „onlanden."

3) Bij Friedländer hiertusschen: „deven."

dat van rechtes wegen schuldig is toe doen tot allen tijden, alst gecläget wort. Item so sullen alle koepluden uut Oestergoe ende Westergoe landen ende eylanden mijtten ommelanden vorss. alletijt moegen vaeren ende keren vrij in ende doer ons Ocko, Sibeth ende der stadt Groningen eylanden ende ommelanden [1]), op der oestersijt der Lauwersche, op den olden toll sunder anders jenigen toll ofte ongelt, ende den olden toll sal men nargent verhogen. Ende desgeliken sullen Oick(o) *a*), Sibeth, de stadt van Groningen ende Ommelanden vorss. in Oestergoe ende Westergoe ende horen eylanden ende ommelanden vorss. vaeren ende keren up den olden toell, als vorss. is. Item weert sake, dat jenich man gebrecklick worde an lijve ofte an guede, dat solde de mijsdadige beteren mijt lijve ende mijt gude, sunder jenich anders mans lijff ofte gued daeromme in belastijget to wesen in generleye wijs.

Item so sal men genen man in den landen vorss. om des anderen sculde to bekomen [2]) toeven ofte besetten, meer den clager sal men vordelick *b*) recht behelpen over dengenen, de hem schuldich is. Ende so sal ment *c*) joe bijnnen vijff markeldagen *d*) [3]) em uutrechten, meer lijt de clager langer boven vijff dagen, so sal de rechter de kost betalen, daer de

---

a) A, oick; C, Ocko ende.

b) = behulpzaam, volijverig.

c) De twee volgende woorden ontbreken in C.

d) C, warckeldagen.

---

1) Bij Friedländer vervolgens: „ende oeck in ende doer de landen bij der Lauwersche."

2) Bij Friedländer t. a. p. in plaats van „to bekomen" „bekummeren."

3) Bij Friedländer t. a. p. „workeldagen."

clager verteert. Ende een iegelich mach sijne sculde *a*) inwijnnen mijt twe mannen, oers rechtes onverwonnen *b*), uut den lande, daer de koep gescheen is ende daer de schult in gelegen is, so veer als de schult boven vijfftich olde schilden niet en sij, dertich olde vleemschen vor den schijlt; weer oick de sculde boven vijftich olde schijlden vorss. payments, so sal dat tuech ende bewijs staen tot des rechtes *c*) ontkennen. Weert oick sake, dat jenich schijp van den vorss. landen verderve *d*), guedt daeraff berovet [1]) worde, daer sal men mede volgen de olde woente, dat is to vorstaen, we dat gued barget, de sal hebben den derden penninck, de koepman de twe pennyngen *e*). Item so sullen alle prelaten, provesten, abbeten, dekenen, gretmans, rechteren ende gemenelick alle geestlike ende warlike personen in den vorss. lande blijven bij horen rechte ende sullen hore rechten *f*) ende guden vrede ende rustelick brueken, nijemande den anderen daeran to hinderen. Item so sal mén alle hoersame monneken, iu(n)cfrouwen [2]) ende horsame geestlike personen weder wijsen in hoer convent. Ende weert sake,

---

a) C, scade.

b) = wier recht onaangetast is, welke van geen misdaad overtuigd sijn geworden.

c) C, richters.

d) C, hiertusschen: „ende."

e) De volgende bladzijden, van hier tot „in orkunde ende kentnisse" enz. aan het einde van dezen zoenbrief, ontbreken in C.

f) A, hiertusschen: „.... lichei...." vermoedelijk = „herlicheid", zooals ook het origineel heeft. Dit woord is er met een renvooi ingevoegd en door het afsnijden van het papier gedeeltelijk verloren gegaan.

---

1) Bij Friedländer t. a. p. „gheberget."

2) Bij Friedlander t. a. p. hiertusschen: „monikfrouwen."

dat iemant desse vorss. personen onthelden *a*) nae den, dat se mijt des prelates breven, daer de geestlke persoene onder geseten is, vermaent worde ofte were, so sal he mijtter daet onhorsam wesen [1]), ten [2]) weer van rechtlike ofte van arfftaels *b*) wegen ofte van anderen saeken, de men mijt rechte ofte mijt mijnne in den lande, daer de saeke in verresen is, mijt gelike niet scheiden mach [3]) sonder vertreck *c*) den overherijnge to berichten ende jo also voegen, datter geen veede van kome. Item so sullen wij all onsen vlijt daerto doen mijt ganser macht, dat de gevangen an beyden sijden genedelicke gescattet ende gekoft worden nae horen vermoege. Item war daer jenich in Oestergo ende Westergoe landen geseten, de buten [4]) de vorss. landen jenige vremede luden int lant haelde bijnnens landes mede to orlogen, de solde verboren lijff ende guedt totter vorss. lande behoeff. Item wert oick, dat de van Oestergoe ende Westergo landen Ocko, Sibeth,

---

a) = herbergen, ook, vasthouden.

b) = erfrecht.

c) = uitstel, talmen.

---

1) De tekst is verder in de kroniek een weinig verward en door elkaar gehaspeld. Zoo behoort (zie Friedländer t. a. p.) achter „onhorsam wesen" het volgende: „der heilighen kerken, ende zal ghebroken den rechter, daer hie onderseten is, tien schilden, dertich olde Flamesche grote voer den schilt" en daarna het stuk beginnende met „Item so mogen komen enz." (bl. 111) tot achter „.... na datum des breves upresse", in den tekst tusschen ( ) gedrukt.

2) Bij Friedlander t. a. p. „dat."

3) Hiertusschen is iets weggevallen. Bij Friedländer t. a. p. het volgende: „so sullen de wijsheit der lande, daer de zaken in verresen zint, der ander lande raed ende wijsheit daerto ropen, ende de sullen dan de zake to rechte of ter mijnnen scheiden."

4) Bij Friedländer t. a. p. „de wijsheit der vorss. landen."

de stadt van Groningen mitten Ommelanden vorss. ende eylanden ende begeerden enen bijstant [1]) in hoer landt na vorworden in dessen breve begrepen, so mogen Ocko, Sibeth ende de stadt van Groningen mijtten Ommelanden vorss. reisen up kost daer van Oestergoe ende Westergoe landen vorss., al so vro als *a*) se komen over Gerrixbrugge ofte over de Lauwersche. Ende desgelikes eysschen wij Ocko, Sibeth, de stadt van Groningen mijtten Ommelanden vorss. de van Oestergoe ende Westergoe landen vorss. om hulpe als vorss. is, so mogen se reisen up Ocko, Sibeth ende der stadt van Groningen mijt oren Ommelanden kost als so vroe, als se komen an de oesterzijt der Lauwersche ende Gercksbrugge ende elck up sijns selves aventuer to reisen. Item de schaede, de gescheen is Eelke Heringe ende Jonga Azega mijt oren vrenden seer der tijt, dat de huldinge gescheen is in Hollant, de is gegeven up veer soenslueden, van Eelken ende Jonga Azega mijt horen vrunden [2]) up Bruen Clijnge ende Popken Ffeddema ende van der lande wegen up Popken Trinze [3]) ende Hinricks Beyers, ende kunnen desse niet verdragen, so sullen de soenslueden enen lijken *b*) overman *c*) kesen ende so *d*) de sake to scheiden, des sullen se holden enen dach to

a) al so vro als = zoodra als.

b) = rechtvaardig.

c) = scheidsrechter.

d) A, io.

1) Bij Friedländer t. a. p. van af „vorss." aldus: „eyscheden ende beden in oer land om hulpe."

2) Bij Friedländer t. a. p. in plaats van „mijt horen vrunden", „wegen vorscr."

3) Bij Friedländer t. a. p. „Tijrnse."

Groningen ende denselven dach, daer de soenslueden mijtten stadt van Groningen, Oestergoe ende Westergoe mijt malkanderen overeen worden ende up denselven dach ende stede, so sullen de landen van beiden zijden den soensbreff overleveren. Item al degene, de besoent sint, de sullen weder upkomen upt hore in Ocken ende Sibeth gebede to gebruken [1]). Ende voert al degene, de up der oesterzijt der Lauwersche upt hore sullen komen, de sullen wisscheit doen *a*), daer den hoeftlingen ende rechteren ende der gemener meente an genoget. Item so sullen de ghisele van Gerckscloester vrij ende quijt wesen van der vangenschup nu ter tijt stunt. Item al so vroe als *b*) desse articulen mijt loeften ende eden bevestiget sint van dengenen, de daerto geramet sint, ende gevestiget mijt zegele ende breve, so sullen alle gijzelen an beyden sijden quijt wesen, uutgenomen [2]) de voer geen gelovet gelt staen. Item wert sake, dat iemant wer, de desse vorss. articulen niet holden ofte bevestigen wolde mijt eeden, de sal mijtter daet vredeloes wesen lijves ende gude; boven dat, so sullen de lande noch den overheringe [3]) berichten ende daerto dwijngen, dat he deselve articulen holde, bezwere ende bezege(le). Item up dessen vorss. soene sal ende mach een iegelick man van beyden zijden in allen landen ende steden tusschen der Zuederzee ende

---

a) = borgtocht stellen.

b) = zoodra als.

---

1) Bij Friedländer t. a. p. „in juncker Ocken ghebede to Broke vorscr."

2) Friedländer t. a. p. heeft „uutgenomen" niet.

3) Bij Friedländer t. a. p. „onhorigen."

daer Wezer all velich lijves ende guedes vaeren, wanderen, keren [1]) ende verkeren, to water ende to lande, bij dage ende bij nachte, ende tot allen tijden, als he des to doende heft.

[2]) (Item so mogen komen alle degene, se sijn geestlick off warlick, de geweken offte verdreven sint uut den lande van horen guden tusschen den Zuderzee ende Wezere, komen up hoer egen guet, huse, arve, also se dat vinden, uutgespoken de ballingen van Emden ende van Groningen, sunder den, de se innemen willen om bede wille guder lueden van Oestergoe ende Westergoe ende guede mans van Dockum ende na dessen dage sullen se genen meer schaeden lijden in horen guede. Item alle scaden ende doetslach, de gescheen sint in der veede sunt der tijt, dat Emden gewonnen wort, sullen doet gesoent sijn ende quijt wesen in allen landen vorss. mijtten genen, dar wij mede gesoent sint. Item so we der Vetkoperen renten van Paesschen bes hirto hevet upgeboert [3]) to des gemenen landes behoff, so sullen de gemene landen van Oestergoe ende Westergoe der vorss. Vetkoperen meyrs ofte lantsaten al sodane guet wedergeven, als em affgescattet is ende dat in sodaner have weder to betalen, als sijt uutgegeven hebben; waer oick iemant, de de vorss. renten tot sijn selves behoeff hadden geboert, de sal dat wedergeven; wer oic genich meyer der Vetkopers, de gelovet hadde jenigen man renten to betalen ende dat verwiset mijt panden, borgen ofte lofften, de panden sal men wedergeven,

---

1) Bij Friedländer t. a. p. „merren."

2) Hier begint het stuk, bls. 108, noot 1, hiervoren omschreven, hetwelk verkeerd in den tekst is geplaatst.

3) Friedländer t. a. p. heeft: „Item wat der Vetkoper renthe van Paeschen bes hijrto sint ghebruket."

de borgen ofte lofften quijt schelden. Desgeliken weer daer iemant van der Schiringhe meyrs, de den Vetkopers hadde gelovet der Schiringe meyers renten to betalen, dewile dat se uuten lande weren gerumet ende verdreven, dat noch unbetaelt were, dat sal men quijt laten ende wederummegeven; wer daer oick jenige, loffte offte borge, pande opgesat, de panden sal men wedergeven, de loffte ofte borge quijtschelden, als vorss. is; anders sal men alle gelovet gelt betalen, uutgenomen dat vorss. is [1]). Item wer jenich man in fredban [2]) op der Vetkopere lant ende guet gewunnen hadde, dewile se weren uuten lande, sullen unmachtich ende van gener weerde wesen [3]). Item wer jenich man in Oestergoe ende Westergoe, de egendoem ofte scattinge over stede, dorpe ofte lande ende lueden in den vorss. lande gelegen ende geseten, maken wolde, dat sullen de gemene landen van Oestergoe ende Westergoe mijt malkanderen keren. Item so sullen de gemene gesellen van Dockum ende van Esingezijl [4]) mijt oren hulperen mede besoent wesen, als vorss. is. Alle voerdade, (de) na den, dat Emden gewonnen wort, gescheen sijn, sullen vergeven ende vergeten sijn; voert sullen de vorss. gesellen mijt horen hulpers, Dutsche ende vremede knechten gesellen, tusschen hijr ende Mijdvasten naestkomende

---

1) Friedländer t. a. p. heeft: „betalen dat verschenen is."

2) Zie over „fredban" o. a. prof. R. Fruin in de Versl. en Meded. der Kon. Akademie v. Wetensch., Afd. Letterkunde, 2e reeks, dl. XII, pag. 99—118.

3) Bij Friedländer t. a. p. hiertusschen: „weer oeck jenich fredeban ghewonnen op der Schijringe land oft gued, dewile dat zie uet den landen weren, de zullen des ghelikes onmachtich wesen, alle argelist ende nye vonde uetghesproken."

4) Bij Friedländer t. a. p.: „Eesdingerzijl."

uuten lande wesen. Ende de veste to Dockum ende van Ezingerziel [1]) sal men nederleggen ende verderven bij der vorss. tijt. Ende weer dat sake, dat de vorss. gesellen van Dockum ende van Esingerziel [1]) niet rumen wolden bijnnen der vorss. tijt, so sullen ende willen wij van Oestergoe ende Westergoe mijt horen vrunden de vorss. gesellen vervolgen ende se uuten vorss. sloten to wijnnen sunder vertreck. Ende desse vorss. gesellen mogen aff [2]) vrij, velich lijves ende gudes, varen uuten lande bijnnen der vorss. tijt. Item als Dockummer veste ende dat slot to Ezingerziel nedergelegen is, daerna bijnnen veertijn dagen de slote to Oxwerderzijel ende to Houwerziel sullen nedergesleten wesen.

Item alle wilkore, de in Oestergoe ende Westergoe gemaket sint zeer der tijt, dat Emden gewonnen wort, sullen doet ende to niet wesen. Item ofte daer jenich doetslachte geschede tusschen landen in presteren, in hoftlingen ofte in gehorsame geestlike personen, so sal men den doetslach van de vorss. radt sonen, als een [3]) prester gelden mijt drehundert olde schilden, de schilt vor dertich olde vlemschen grote to rekenen, ende dat bijnnen jaer to betalen na den, dat de doetslach is gescheen; den hoefftlinck ende geestlike gehorsame personen to betalen voer twehundert schilden, den scilt to betalen mijt dertich olde vlemschen [4])

---

1) Friedländer t. a. p.: „Eesdingerzijl."

2) Friedländer t. a. p.: „als."

3) Friedländer t. a. p. heeft het vorige aldus: „Item oft enich doetslach tuschen lande schede, wo men dat richten sal, weert sake, dat een preester, hoeftlynck oft een hoersem gheestlick persoen tuschen twien landen gheslagen worden, so zal men."

4) Friedländer t. a. p. heeft: „den scilt to betalen na paymente ende by der tyt als vorscr. is."

bij der tijt, als vorss. is, ende den broke to betalen den rechteren, als gewonelick is, daer de doetslach geschen is; den huesman to betalen voer dre ende enentachtich [1]) schijlden, den ruter voer dertich schilden, den schijlt to rekenen ende dat gelt to betalen, als vorss. is, ende t recht sijnen broke als vorss. is. Ende wert sake, dat sodane doetslach geschede tusschen twen landen in den warven *a*) ende mene dagen twijsschen landen ofte in heervaerde, so sal de bote [2]) dubbelt wesen. Ende wert sake, dat de mijsdadige des gueds niet en hadde, so sal he betalen mijtten lijve ende guede. Wert oick sake, dat iemant de misdader mijt gewelt onthelde *b*) tegens recht, de sal betalen vor den mijsdadigen also vele, als vorss. is. Item off daer iemant worde den rechteren an de oesterzijt ofte westerzijt der Lauwersche onhorsam ofte overherich [3]), so sullen de vorss. landen, dorpen ende steden ende gemene meente, daert in gescheen is, de ene den anderen helpen to berichten over den onhoringen, als se daerto geeysschet ende voermaent worden sunder vertreck. Item wert sake, dat daer jenige nie saken na datum des breves uprese) [4]) tusschen de oldersmans der steden ende loegen *c*), alse Staveren, Hindelopen, Wolderchum, Bolswart, Har-

---

a) = rechtdag, vergadering, waarin recht wordt gesproken.

b) = vasthouden, herbergen.

c) = dorpen.

---

1) Friedländer t. a. p. heeft alleen: „tachtentich."

2) Friedländer t. a. p. hiertusschen: „ende broke."

3) Friedländer t. a. p. heeft: „ofte overherich" niet.

4) Hier eindigt het verkeerd geplaatste stuk. Het volgende tot „Ende desse vorss. articulen eus." komt noch bij Friedländer, noch in het origineel voor.

lingen, Sneke, Ffraneker, Lewerden ende Dockum, dat sal men alletijt stellen ter vrentscapen an guden lueden an de oestersijt Gercksbrugge, updat daer joe gene veyede affkome. Ende desse vorss. articulen ende punten, een ijgelick besunderlingen, loven wij Ocko to Broke, Sibet, borgemester ende raidt ende gemene gemeente in Groningen, prelaten, provesten, hoeftlingen, gretmans, rechteren ende gemene meente van Husinge, Ffijwelinge, Langewolt, Ffredtwolt, Hummerse, prelaten, abtden [1]), commenduers, schepen, oldermans, hoftlingen, gretmans ende rechteren ende gemene gemey(n)te van Oestergoe ende Westergoe landen, der steden ende ommelanden ende eylanden an de westersijt der Lauwersche, vor ons ende onsen erfgenamen ende nacomelingen, geestlick ende warlick, stedevast onverbroken to holden in kerstener trouwen als guede lueden to ewigen dagen to sunder argelist, beholdelick sodane heerlicheit, als hartoch Johan van Beyren, onse genedige here, heft in Oestergoe ende Westergoe landen na inholt onser bezegelder hantvesten ende previleyen, de wi van hartoch Johan vorss. hebben, den wij gehuldet ende gezworen hebben *a*). In orkunde ende kentnisse desser waerheit so hebben wij Ocko ende Sibeth vor ons ende unsen erfgenamen ende nakomelingen unse zegelen, ende wij borgemesteren ende raidt in Groningen vor onse stadt ende voer Hunsinge, Ffijwelinge, Langewolt, Ffredwolt, Hummerkerlanden, onser stadt segell, ende wij Sassarus *b*) [2]), abt [3]) tot Adweath, onse conventen-

a) Hier begint C weder.

b) C, Sasserius.

1) Friedländer hiertusschen: „provesten."

2) Friedländer t. a. p.: „Sasgherus."

3) Friedländer t. a. p. hiertusschen: „ende convent."

zegel, ende wij Eylardus, abt [1]) to Wittewerum, onse conventeszegell, ende wij Hertetus *a*), abbet [1]) tot Gerckescloester, onse conventeszegel, ende wij prelaten der cloesteren ende conventen Clarakamp, Dockum, Nijdlum, Ffoswart, Mariengarde, Oldencloester ende der Sneke barge *b*) cloester [2]), Nesse, Hasscherconvent [3]) onse conventessegel, elck vor ons ende unsen nacomelingen, ende wij gretmans, hoefflingen, rechteren ende gemene meente van Oestergoe ende Westergoe landen onse landeszegele vor ons ende unsen nacomelingen voer de gemene landen [4]) ende ommelanden an der westerzijt der Lauwersche gelegen, ende wij oldermans, schepen ende raidt der steden van [5]) Staveren, Hindlopen, Wolderchum, Bolswart, Harlingen, Sneke, Lewerden, Franiker [6]), Dockum, vor ons ende voer onsen nacomelingen onser stede zegelen mijt witscap *c*) ende gueden berade, elck besunder so voergescreven is, an dessen breff gehangen. Ende wert sake, datter an dessen breff een ofte twe zegele mijn ofte meer an gebreeke van dengenen, de vorss. sint, daer sal desse breff ende desse soene al even wal stede ende vast in fuller macht blijven tot ewigen dagen to sunder argelist. Gegeven int jaer na der

---

a) C, Hervetus.

b) C, borger.

c) C, wetenschap.

---

1) Friedländer t. a. p. hiertusschen: „ende convent."

2) Friedländer t. a. p.: „Bergherdoester."

3) Friedländer t. a. p.: „van Nesse ende Haagher conventen."

4) Friedländer t. a. p.: „eylanden."

5) Friedländer heeft het vorige aldus: „wij borgermesteren, scepen ende oldermans der steden ende logen, als."

6) Friedländer t. a. p. en het origineel hebben „Franiker" niet.

geboerte onses Heren dusent vierhundert ende twintich [1]) up onser Lever Vrouwenavent purificationis, geheten Lichtmissen.

Van wo dat hartoch Philippus van Borgonien in Vreslant screff om daer overheyt over to hebben.

Item na desser soene so sint de Vresen een tijt lanck in groten rust, eendracht ende vreden gewest ende sijnt van genen vremeden heren mer angesocht, hent dat hartoch Philippus van Borgonien, hartoch Karolus vader van Borgonien, welcke Karolus de stadt van Nues so swaer belecht hadde ende daerna voer de stadt Naenci *a*) in Lottringe verslagen wort; desse vorss. hartoch Philippus [2]), de begunde Vreslant an to soeken om overheit over se to hebben ende screff een breff in Westvreslant in maneren hijrna bescreven.

Copia [3]).

Item *b*) in den twesten *c*) dages in Octobri int jaer M verhundert ende negenendesestich compareerden voer mijnen genedigen heren, den hartogen van Bur-

---

a) C, innam.

b) „Item" ontbreekt in C.

c) C, tweden.

---

1) Friedländer t. a. p. heeft: „dusent vier hundert twee ende twintich."

2) Boven, blz. 55, noot 1, is reeds aangetoond, dat v. Lemego zich hier heeft vergist en dat hier hertog Karel in plaats van hertog Philips wordt bedoeld.

3) Dit is de brief van 2 October 1469, welke bij v. Schwarzenberg I, blz. 626, in het fransch voorkomt. Op een tweetal onnauwkeurigheden na is de brief zeer woordelijk vertaald.

gonien, van Brabant etc., de erwerdige vader *a*) in Gode, her Dirick, abt van Staveren, her Berent, abt van Clarcamp, mester Mammo, der Franiker ende mester Wabbo, inwoners [1]), borgemesteren [2]) van Wolderckum, als gedeputeerden van den dren *b*) staten van den lande van Westvreslant *c*), van Oestergoe ende van Westergoe, bescreven ende ontbeden van mijnes genedigen heren wegen bij em to komende om an to hoerende tgene, dat he em doen solde seggen ende updoen ende dat daerna wederoverbrengen den vorss. dren staten, so is den vorss. deputeerden van wegen mijns genedigen heren daer gesecht, getoent ende upgedaen gewest, wo dattet waer was, wo dat de voervaderen mijns genedigen heren, graven van Hollant, gerechte heren weren van Vreslant, ende dat enige van sijn vorss. voervaederen daer hadden rustlick ontfangen hadden gewest ende dat lant hadden geregeert als gerechte van *d*) geboren heren *e*) ende allent tgene gedaen, dat waraftige heren horen undersaten hebben plegen to doen, ende dat dit lant kundich ende apenbaer was, ende dat noch hueden dages lueden genoch in lange levende waren, de geseen ende geweten hadden, dattet vorss. lant is gewest in der subjective ende onderdanicheit van den vorss. *f*)

---

a) C, vaders.

b) C, vrije.

c) „van West" ontbreekt in C.

d) „van" ontbreekt in C.

e) Van hier tot „horen undersaten" ontbreekt in C.

f) C, hiertusschen: „Graven van Hollant, ende hoe waren dat de voorss."

---

1) Bij v. Schwarzenb. t. a. p.: „Junoius." Brouerius van Nidek, blz. 428, heeft dit woord niet.

2) Bij v. Schwarzenb. en Brouerius v. N.: „borgemester."

Vresen, Oestergoe ende Westergo enige tijt van jaren durende hadden van em selves dat regiment angenomen sunder mijns vorss. genedigen heren consent ongehorsam ende *a*) onderdanich to wesen noch oick de bekennen hoeren gerechte landesheren to wesen, also se bilix gedaen solden hebben. Nochtans mijn selve genedige here een guedertijren ende erba(r)mich vorst was ende altijt mer geneget tot gracien ende tot de genaden, dan tot strengeheyden ende sunderlinge *b*) .... op oer eygen guedt. Ende aldus bleff

---

a) C, hiertusschen: „niet."

b) C heeft hiertusschen het volgende:

„omdat die van Oostergoe ende Westergoe hielt voor sijn gerechte ondersaten, mit welcken hij wilde ende begeerde vrintliken te tracteren, omdat sij vrintlick ende willich waren hem te ontfangen, ende hem te doen tgene, dat sij van rechts wegen schuldich waren te doen haren gerechten heer. Hij was tevreden te vergeten ende te vergeven haer voorige ongehoorsaemheit ende misdaden bij hem gedaen, bijalsoo dat sij hem de huldinge ende onderdanicheyt deden, dat sij hem schuldich waren. Nae welcke saecken alsoo den voorgenoemde deputeerden vertoont ende opgedaen, ende sonderlinge, naedat hem oock vertoont was, dat alle landen ende heerlijckheden van wegen sijnen vader ende voorvaderen saliger gedachtenisse van rechter erffenisse ende versterffenisse hem aenghevallen ende toegecomen waer, ende dat sij in gener wesen en woude ende begeerde te laten, hij en soude verkrijgen alle sijne heerlickheden ende vaderlijcke erven, die hem van rechts wegen toebehoorden. Eyndelijck van mijnes genedige heer doen voorg. Vriesen Oostergoe ende Westergoe, die van sijne rechte vaderlicke erven sijn, aen de persoonen van haer voorgenoemde gedeputeerden is versocht ende begeert geweest, dat sij hem ontfangen, hulden ende aennemen wouden voor haren gerechten heere, als sij van rechten wegen schuldich waren te doen, ende bijalsoo dat sij dat willich doen alst billick is, mijn voors. genedige heer sall geneycht sijn, dat goedertierentlick is aen te nemen, ende alsoo onderhouden in goede weerde ende eendrachticheden ende neringe van coopmanschappen, ende sal se beholden ende beschutten tegen al de

Vreslant noch vrij *a*) Vresch een tijt lanck; God geve dattet lange dure in gueden vreden ende regemente *b*).

---

genige, die sij beschedighen souden willen, gelijck sijn andere landen ende ondersaten.

Ende daermit sal hij onderhouden hare goede constuymen ende gewoonten ende hare rechte hantvesten, privilegien ende vrijheden, ende daeraff sal hij haer sulcke briven verleenen, als dat behooren sall. Ende als van de misdaden ende misgrepen bedreven int voorgenoemde lant uyt occasie van partijeschap ende twedracht, die daerop geweest sijn den tijt duerende van der voors. ongehoorsaemheyt ende van datter cleeft, mijn Gen. heer sal daeraff verlenen briven van absolutie. Alle de voorgemelte misdaden ende misgrepen vergeven sullen sijn, denwelcken die van Oostergoe ende Westergoe seer nut ende oirbaer sijn sal, gelijk sij dat claerliken marcken connen ofte mogen (a)ende andere landen ende heerlickheden mijnes voorgenoemden genadigen heeren ende sonderlinge aen die landen van Hollant, Selant ende Westvrieslant, die al verrijckt sijn seer den tijt dat sijn 1) handen vielen mijns heer ende sijner voorvaderen voorgenoemd geweest sijn, meer dan sij tevooren waren, dewelcke alsoo geschiet is bij der Godts genaden ende bij der loffelijcke regimenten mijns voors. wijlen heeren sijns vaders, die sij in goeden vrede, eendrachticheyt, ende vrede ende neringe onderhouden heeft, datwelcke mijn genedige heer immers meynt te volgen, ende nae te gaen gesloten 2). Ende Gode loff hij heeft alsoo wel de macht dat te doen, als gehat hebben jenigen van sijn voorvaderen ende hierom is mijn voorgenoemde heeren

---

a) C, hiertusschen: „ende."

b) Alsnu volgen eenige korte verhalen, woordelijk gelijkluidend met het boven, blz. 82 en vlg., vermelde, nl. de geschiedenis van Frederik v. Blankenheim met de stad Groningen, de beschrijving van het Groninger wapen (blz. 81), de vermelding van den giftbrief van keizer Hendrik, de strijd „ter Kolse bij Hinlopen", en het gevangen nemen der Groningers bij Sloten (blz. 76.) Deze herhalingen te drukken scheen mij overbodig.

---

1) Bij v. Schwarzenb. t. a. p. „qu'ils ont été en mains."

2) Bij v. Schwarzenb. t. a. p. „delibéré."

Item als men screff M veerhundert XXV is dat nie koer angelecht van onser Lever Vrouwenkerck ter Ae in Groningen.

---

meyninge, dat de voorgemelte deputeerden 1), dat sij met haren geloftelicken briven binnen 4 à 6 weecken naestcomende ofte eer, opdat sij connen dat laten wieten 2), hier in den Haech bij hem te comen ende elderwaerts den luiden van sijnen rade, ende ingeval mijn genedige heer lande, daert hem gelieft te blijven, ende wederom toe keren los, seker, vrij, toe water ende te lande, ende dat hem misdaen wert aen lijff en goet tot aller getalle van 200 persoonen. soo wel geestelick als wareltlick, ofte daeronder gedurende tot Carstavont toe naestcomende, sonder arch ofte list, om op den eersten dach December oock naestcomende te verspreken ende te verclaren met den deputeerden van de voorge. staten tot sulcker plaetsen in Hollant ofte in Westvrieslant, als daertoe gesproocken sal sijn, aengaende de wege ende manire van regiment desselven Oostvrieslant ende voort van alles daeraff meent te tracteren ende toe spreken sal hebben om de welvaert mijns genedigen heer sijn voors. landen ende ondersaten desselven, ende opdat te connen ende mogen blijven in de onderdanicheyt ende gehoorsaemheyt mijns genedigen heer, ende dat sij gehouden ende geregeert worden in goeden vrede ende welvaert, onderhouden in hare rechte handvesten, privilegien, coostuymen ende vrijheden

---

1) Er is hier een stuk uitgevallen. Bij v. Schwarzenb. t. a. p. luidt dit: „estans presentement icy rapportent ces choses a leurs gens, qui les ont envoyez par deça, ayant bonne consideration a la grant grace que Mon dit Sieur leur fait presentemant offrir, et se leurs dits gens ont intention et volonté d'entendre et besoigner avec Mon dit tres redoubté Seigneur touchant la dite obeissance, a esté dit aux dits Deputez."

2) De tekst is hier in de war tengevolge van een uitgevallen stuk. Bij v. Schwarzenb. t. a. p. luidt de tekst: „ils le signifient en cette Ville de la Haye aux gens de son conseil, et en ce cas, Mon dit Sieur des maintenant leur donne, par la teneur de cestes, bon et loyal saufconduit et seureté, de venir par devers lui icy a la Haye et ailleurs."

Groningen gewonnen van den Drenten [1]).

Item int jaer ons Heren M verhundert XXVI wort Groningen weder gewonnen up sunte Wilbrordusnacht,

---

voorgel. Gedaen in den Hage in mijns voors. genedigen heeren raadt, daer tegenwoordich waren mijn heer van Lutghe 2), heer Adolph van Cleve, heer van Ravensteyn, mijn heer van Goes cancellier, mijn heer de bisschop van Doorneville, de bastert van Bourgondien, grave van Rotsum 3), den grave van Jongenij, de grave van Polgum 4) ende meer andre heeren 5). Int jaer ende op den dach boven genoemt. Ende om een meerder vestichеyt des geleyts *a*) ende andere

---

a) = vrede.

---

1) Wat van deze verovering van Groningen door de Drenthen te denken? Emmius, Sijbe Jarichs, noch Rengers van ten Post (veelal de slaafsche navolger van v. Lemego) maken van deze verovering eenige melding; uit geen andere plaats in eenig charter blijkt, dat Groningen in 1426 of in eenig ander jaar omstreeks dien tijd in strijd met Drenthe is geweest. De namen der „hovetlueden" doen wel vermoeden, dat van Lemego een feit wilde vermelden omstreeks 1426 geschied, immers de namen zijn die van mannen in dien tijd levende.

Reynolt Huijnge was een der verdreven burgers, die in 1415 met hunne kinderen in Groningen terugkeerden, (zie boven bls. 69.) „Johan Huijnge, Reynolts soene" is vermoedelijk een dier kinderen. Willem Wicheringe werd in 1434, toenmaals olderman van het stapelrecht zijnde, te Farmsum gedood, (Emmius, Lib. XXII, pag. 334, vergel. ook charter Oud-Archief v. Gron. Reg. 1434, nº. 2.) Roleff van Ummen komt voor in een uitspraak van scheidslieden van 1458 (Oud-Archief v. Gron., Reg. 1458, nº. 18), ook wordt hij bij Emmius in de Catalogus Hovetmannorum onderscheidene malen genoemd, het eerst in 1438, het laatst in 1452.

2) Bij v. Schwarzenb. „Liége."

3) Bij v. Schwarzenb. „comte de la Roiche."

4) Bij v. Schwarzenb. „le comte de Bouchem."

5) Hier eindigt de brief bij v. Schwarzenberg t. a. p.

darvan weren de hovetlueden Johan Huijnge, Reynoltzoene *a*), Willem Wicheringe, Roleff van Ummen *b*), Roleff Hornkens.

Van dat Ffocke Ukens sande volck in Groningen om de stadt to wijnnen [1]).

Item in den dessen vorss. jaer quam in Groningen geheten Fockebe ende was *c*) Focko Ukens, voget van

---

saecken voors., soo heeft mijn voors. heer sijn segel hierop doen drucken.

Hier op desen tractaet ende handel sijn de gedeputeerde weder nae huys gereyst, ende hebben hare vrinden weder ingebracht datgene hier voors. is, waerop sij hebben met malcanderen geraetslaecht ende verdragen geen meer vervolchs hierop te doen met den Bourgonschen heer. Also bleeff den handel hiel te niete, want hartoch Philips de 5 *d*) Bourgondien korts hiernae starff, ende doen quam hartoch Carel van Borgondien weder in het regement, de porede allenthalven de Vriesen weder aen soo lange, dat hij hadde gewillicht haer sommige, als Uffo van Doocum als met sijn quartier, die consent hadden gedragen aen den hartoch van Bourgondien de landen over te leveren. Als de hooftlingen ende gemene meente vernamen, verdreven sij hem ende alle sijne hulperen uyt den lande in Hollant ende daer storft Uffo, ende sijn huys tot Doocum worde omgesmeten ende gedestrueert, ende een deel van de hovelingen soenden weder int lant, ende quamen over in Westvrieslant . . . ."

---

a) C, Reynolts.

b) C, Onnen.

c) De 4 voorgaande woorden ontbreken in C.

d) De tekst is hier eenigszins bedorven, er zal wellicht hebben gestaan: „Philips van Bourgondiën de 15 Juni korts hiernae starff."

---

1) Het volgende tot „Van enen slach to Deteren" kan moeilijk als bron voor de geschiedenis worden aangewezen. Het is zoo verward en zoo afwijkend van de verhalen, welke men bij alle geschiedschrijvers vindt, dat het duidelijk is, dat door uitlating en omzetting van verschillende zinnen en halve zinnen deze verwarde toestand is ontstaan.

Leer, mijt LXV knechten omme Groningen to wijnnen ende de stadt [1]) hebben se gevangen ende en deel doet geslagen ende en part mijtten swerde gerichtet ende voele ontlepen ende worden versteken. Ende dat desse van Leere vorss. also to Groningen quemen ende de stadt wijnnen wolden, geschede do in enen vasten vreden [2]) tusschen der stadt ende Ffocko, want de stadt was gewest mijt Focken in en orloch ende also verbleff Brun Klijnge ende Henrick Beyer van der stadt wegen *a*) weren getogen to Leyre up enen veelijgen dach mijt joncker Ocken vrouwe van den Broke to handelen [3]).

Van enen slach to Deteren in Oestvreslant.

Item int jaer MCCCC° ende XXVI up sunte Cosinas *b*) ende Damianusdach geschach de slach to Deteren [4]). Up den wilden acker in Broekmerlant, na *c*)

---

a) C, hiertusschen: „ende."

b) C, Cosinus.

c) C, nu.

---

1) Hiertusschen is klaarblijkelijk iets weggevallen. Het verdere gedeelte van den zin komt mij voor te behooren bij eene beschrijving van den slag bij Oterdum in 1427, waar Focko Ukena den burgemeester Hendrik ten Bruggen gevangen nam en vele Groningers werden gedood.

2) Deze vaste vrede is het verbond tusschen Focko van Leer c. s. met burgemeesteren en raad van Groningen c. s., d. d. Dinsdag na crucis exaltatio 1427. (Oud-Archief van Gron., Reg. 1427, n°. 10.)

3) Ook hier is het verhaal niet recht duidelijk. De geschiedschrijvers vermelden, dat Bruen Clinge en Henrick Beijer als scheidslieden optraden in het geschil tusschen Ocko ten Broecke c. s. en Focko Ukena c. s. De uitspraak dier scheidslieden had plaats in Mei 1426. (Vergel. charter 1426, n°. 7, Reg. Oud-Archief van Gron.)

4) In de onderscheidene m. s. s. begint hier (na „Deteren") geen nieuwe zin, zoodat men onvoorbereid allicht tot de gevolgtrekking

her Omken lant [a]), een jaer na ende daer to soevoele als van sunte Cosinas [b]) ende Damianus to sunte Sijmen ende Judendage. Daer bleff doet van joncker Ocken Kensma [c]) [1]) volck van Emden vijffhundert, dat doe dede Ffocke Ukens mijt sijn volck, in den slach [2]) bleff biscop Clawes van Bremen, joncker Johan van der Hoy mijt anderen jonckeren ende gude mans, als jonckert Koert van Dephelt [d]), de een broder was her Roleff van Dephelt [d]). Focke Ukens

---

a) C, hiertusschen: „genoemt."

b) C, Cosinus.

c) C, Rensma.

d) C, Diepholt.

---

zoude kunnen komen, dat er in 1426 een slag „up den wilden acker bij Deteren" heeft plaats gehad. Eene vergelijking met Emmius, Lib. XX, pag. 299 en pag. 304, Eggeric Beninga, bk. I, cap. CCXXVII en CCXXXI en andere geschiedschrijvers doet echter zien, dat er een slag bij Deteren heeft plaats gehad in 1426 en er „een jaer (daer)na" een strijd „up den wilden acker in Broekmerlant", tusschen Veenhuizen en Upgant, is geleverd.

1) Ocken Kensma = Ocko Kensma (d. i. zoon van Keno) ten Broeke. Zie Friedländer, Ostfr. Urk. th. I, nos. 253, 279 enz.

2) In het volgende worden de beide veldslagen van 1426 en 1427 met elkaar verward. Volgens de (in noot 4) genoemde geschiedschrijvers zijn in den slag bij Deteren gesneuveld o. a. Coenraad van Diepholt en Johan van der Hoija, terwijl bisschop Nicolaas van Bremen in 's vijands handen viel.

Het verdere verhaal, van „Focke Ukens zwaer" enz. af, ziet op den slag „op den wilden acker", immers hierbij was Sibet van Rustringen de bondgenoot van Focko Ukena. Ook de dood van Dodo Kensma kan onmogelijk plaats hebben gehad in 1426, doch wel op 28 October 1427 in den slag „op den wilden acker", immers de laatste der talrijke oorkonden, waarin deze persoon voorkomt, is die van 10 Juni 1427, (Friedländer, Ostfr. Urk. I, nº. 354.) Mede is het van elders genoegzaam bekend, dat Ocko ten Broecke in laatstgenoemden slag werd gevangen genomen.

zwaer [a]), joncker Sibolt van Unselingalant [b]), halp Focken vorss. dessen slach mede to doen. Ende daer bleff oick doet Doede Kensma mijt meer andere. Ende joncker Ocko is mede gevangen ende to Leer gebracht.

Bisscop Frerick van Blanckenheem biscop to Utricht is gestorven.

Item als men screff MCCCC ende XXX up sunte Dionisiusdach [1]) starff biscop Ffrerick van Blanckenhem van Utrich, unde versus: „En qui sum vita cadis Ffredericij scis Dionisij."

Ffocko Ukens slach to Otterdum tegen de van Groningen.

Item de slach to Oterdum geschach up sunte Dionisiusdach anno MCCCC° ende XXVII tusschen de van Groningen [c]) verloren den slach ende de Groningers hadden daer ene grote nerlage.

De munter tve Haren is gesoeden.

Item in den jaer MCCCC° ende XXXVII to Pinxterpant [2]), dat do Luloeff Sickinge hadde, wort gesoeden in enen ketel up dat marcket de munter, de to Haren in den keller quaet golt ende sulvergelt hadde gemuntet. Ende sijn ene broder wort quijt gegeven omme bede wille heren Roleff Vresen wegen, abt to

---

a) = zwager.

b) C, Rustinger.

c) C, hiertusschen: „ende Focke Uckens ende de van Groningen."

---

1) Heda (edidit Buchelius), pag. 274, vermeldt, dat Frederik van Blankenheim is gestorven „Septimo Idus Octobris 1423."

2) Het jaar was verdeeld in vier „panden." Een der vier burgemeesters was bij opvolging gedurende één pand voorzittend burgemeester. „Pinksterpant" was dus het pand, waarin Pinksteren viel.

Aedwart in der tijt [1]), de van Groningen geboren was, ende voert omme bede wille voele andere gude luden. Ende do darde *a*) broder de ontleep. Ende se weren van Amesvort geboren in den lande van Geller.

Van Eylken hues Termunte.

Item int jaer MCCCC° ende XXXVIII up sunte Augustinusdach is ommegeworpen van den Groningers ende Olde Ampt Eylken hues Termunte. Item in den selven jaer is ommegestortet dat hues to Billinge *b*) [2]) up sunte Mathiasdach van geboede der stadt Groningen.

Van Larelde in Oestvreslant.

Item in den vorss. jare up sunte Sijmon ende Judendach sint verstoert ende ingewonnen de Hollanders mijt de ballinge uut Oestvreslant, alse Frerick van Barelde [3]) en Bronger van Loeckwart hoefflingen, de doe verdreven weren van den Hamborgers ende woenden to Emden [4]).

---

a) C, de darde.

b) C, Bellinge.

---

1) Dit kan juist zijn, immers „Rodulphus cognomine Vriese de Groninge" was (1423—1449) de XXI^ste^ abt van het klooster te Aduard. Vergel. „Vitae ac gesta abbatum Adwardensium", uitgegeven door F. Koppius, blz. 34.

2) Dit is Bellingewolde, alwaar Eppo Gockinga een sterken toren bezat, (Emmius, Lib. XXII, pag. 343.)

3) Dit moet zijn „Larelde." „Frerick van Larelde" komt in een aantal charters uit die dagen bij Friedländer, Ostfr. Urk., voor.

4) De inval der Hollanders in Oostfriesland is hier niet duidelijk beschreven. Uitvoeriger o. a. Eg. Benninga, bk. II, cap. XXXIII en Emmius, Lib. XXII, pag. 343.

De quade palme.

Item de quade Palmevloet was, als men screff MCCCC ende XLVI. Versus:

In C quater X 2 sex iungere debes Palmarum festo grandis venti memor esto, de eodem lux palme lux est ventus flavit et citer [a]).

De Vischmarcket is gemaket van der noetklocke ter Aekercke.

Item int jaer MCCCC ende XLVI is dat nije Vischmarct van der noetkloecke [b]) rede gemaket ende gestratet hent ander Aekerckhoeff.

Dat Grote marckt.

Item dat Grote ende Brede marcket van sunte Mertenskerckhoff to Guldenstrate to is begint in den jaer MCCCC° ende XLVII ende des jaers dernae ist gans heel rede gemaket.

Van biscop Roleff van Depholt hevet Utrich gewonnen.

Item int jaer MCCCC° ende XLIX hevet biscop Roleff van Depholt Utricht gewonnen mijt hulp de van Amsfaert ende geschach up Lichtmissennacht; de biscop wort gescoten ende bleff hinckende.

Van biscop Roleff gestorven is.

Item int jaer MCCCC° ende LV is gestorven biscop Roleff van Depholt, biscop to Utricht, up Onser Lever Vrouwenavent anuntionis [c]).

---

a) C, MC quater X 2 sex iungere debes
Palmarum festo gravis venti memor esto.
de eodem lux palmae lux ventis flavit et citet.

b) C, Noortkercke.

c) C, anuntiationis.

Item int selver jaer is her Hisbert [a]) van Breroe gekoeren biscop to Utricht eendrachtliken des anderen dagen nae Paesschedage.

Wo biscop Davit is biscop geworden.

Item int jaer MCCCC ende LVI up sunte Stevensdach inventionis quam hartoch Philips van Borgonien [b]) ende sijn zoen Karolus mijt biscop David, hartoch Philips bastertzoene, mijt dartichdusent wapende bijnnen Utricht mijt willen ende rade heren Gijsbert van Breroede vorss., de doe elick [c]) was des stichtes van Utricht, ende resingueerde cum pelle [d]) intrare ende gaff over David vorss. dat bisdom voer groet gelt ende geestlike beneficiën ende dat to unwille voele geestlike heren ende borgeren bijnnen Utricht. Ende wo den gueden heren van Breroe geholden wort datgene, dat hem van biscop David was, weet Got wall, want he wort gevangen ende men hilt [e]) em van allen, dat em gelovet was, ende bleff in der vancknisse doet.

Item in den selven jaer reysede hartoch Philips van Borgonien mijt XXX dusent knechten des Vrijdags voer Onser Liever Vrouwenhemelvaert tegen Deventer over de Ysele ende geschoet des Saterdags [f]) voert mijt sijnen bussen in de stadt Deventer ende de van Deventer deden groten weer uut horen wichusen ende toernen ende schoten weder over Ysele int Borgonsche heer, daerup lach Roleff van Lange ende Gert Clockgeter van Bremen, de bussenscutte.

---

a) C, Gijsbert.

b) Van hier tot „bastertzoene" ontbreekt in C.

c) C, elect.

d) C, capelle.

e) C, onthilt.

f) C, anderen dages.

De Groningers quemen to hulpe de van Deventer.

Item als de stadt van Deventer sus beenget ende belecht was, so hevet de stadt van Groningen de van Deventer to hulpe gesant up oer solt umtrent drehundert knechten.

Wo hartoch Philips weder afftoich van Deventer.

Item hartoch Philips van Burgonien is weder affgetogen van Deventer na Utricht des Maendags vor *a*) sunte Mateusdage ende David zijn zoene is angenomen des selven dages voer enen biscop to Utricht van der stadt Deventer, Campen, Zwolle ende Groningen [1]) ende he hadde geerne mijsse in Deventer gehoert mijtten hartoch sijnen vader selff vijfte *b*), men dat muchte hem nicht geboren.

Ende wolde oick affgevaren hebben to sche de Ysele neder, men dat muchte so niet gescheen ende zede em he solde komen over ene maent ende dan so wolden se hem hulden, als dat recht ende gewoenliken is, int affwesen sijns vaders ende niet sterker in to komen dan mijt vijffhundert starck. Beholden alle de steden vorss. ende de landen alle hoer olde preveleyen, vrijheyden ende gude olde gewoenten, ende benamen *c*) mede onsen stadt Groningen oick hoer olde gewoenten, vrijheyden, preveleyen [1]) ende onder *d*) verbuntnisse mijtten Ommelanden gelegen bij Groningen.

---

a) C, nae.

b) „vijfte" ontbreekt in C; „self vijfte" = met zijn vijven.

c) = voornamelijk, in 't bizonder.

d) C, andere.

---

1) De verzegeling, waarbij bisschop David van Bourgondie bevestigt de privilegien van Deventer, Kampen, Zwolle en Groningen, berust op het Oud-Archief van Groningen, (Reg. 1456, n°. 18.) De datum der verzegeling is „Donderdag na exaltationis crucis."

Wo bisscop David is gehuldet to Deventer ende Groningen.

Item in dit vss. jaer is biscop David gehuldet to Deventer, Campen ende Zwolle in der weke nae Geronis et Victoris, de was up een Sondach.

Biscop David is gehuldet to Groningen.

Item in den jaer MCCCC° LXIX des Maendags voer sunte Johannes Baptista wort biscop David van Burgonien gehuldet to Groningen.

Dat bolwarck voer Herpoerte.

Item int selve jaer vorss. omtrent Onser Lever Vrouwenhemelvaert, do wort gemaket dat bolwarck an de zuderzijde mijt holt ende erde.

Item do leten de stadt oick maken bussen, de oick also groet scoten als een kindeshovet, de loep was negen voet lanck behalven de kamer.

Van de nie stadmure achter den Jacopinen.

Item int jaer MCCCC° ende LIX is volmaket de nie stadmure, de begunt was van den olden toern an int noertoest van sunte Walburgekerck tot de Ebbingepoerte to, mijt hoeren toernen int jaer LX, ende wo de poerten ende muren vortijdes sijnt distruert, machtu hiervoer soeken int anderde boeck des kronikels.

Van dat nie warck omme sunte Mertenstoern gemuert.

Item int jaer MCCCC ende LXI is angelecht dat nie muerwarck *a*) mijtten toernen ant westen van sunte Mertenstoerne, de do [1]) was int jaer LII. Ende de

---

a) C, uijrwerck!

---

1) Hiertusschen is vermoedelijk een woord weggevallen; „afgebroken, verwijderd, ingestort" of iets dergelijks.

muren sijn bereyt gemaket int jaer van LVI Onser Lever Vrouwenavent assumptionis ende dat dac is rede geworden LXI voer Midwinter. Ende de koppen sint rede geworden int jaer LXIIII in de octava Onser Lever Vrouwenhemelvaert ende was all een verloren tijmmeren, dat an den olden toern getijmmert wort, ende stont groet *a*) ende darna ist al dale *b*) gevallen mijtten toerne ende klocken.

Sunte Mertenstoren brande.

Int jaer MCCCC°LXV des Dinxdages in de Paessche hillige dagen, so ijs gewest een groet donder ende blijxm in Groningen ende do brande sunte Mertenstoeren *c*), de donder sloech *d*) uut der sutwesterzijdt der kerken een groet stucke van Beentemer steen. Item van dat sulve vier verbrande oick de toeren to Haren ende de klocken vullen neder up dat wullefte ende weren al gloyende, men se behilden allike wal oeren klanck.

Van wo juncker Ulrick is greve gemaket to Emden.

Int MCCCC°LXIIII hevet keyser Frerick in der tijt vermijttes sijnen amijsaten *e*) van *f*) K. M. bevels wegen juncker Ulrick, Ennen zoene, hoefflinck in de Gret *g*) in Oestvreslant, beleent dat sulve Oestvreslant ende vort een grefscap van gemaket ende juncke Ulrick wort gemaket een greve to wesen van dat vorge.

---

a) C, hiertusschen: „gelt."
b) = naar beneden.
c) C, hiertusschen: „ende."
d) A, de donderslach; C, de donder sloech.
e) C, ambassaet.
f) A, tweemaal „van."
g) C, Griete. „Gret" is de verkorting voor „Greetsijl."

grefscap ende van Noerderlande nu voertan also to heten ende de amesaet *a*) ende boede van K. Ma: bevel was geheten mester Arent van Beloe. Ende he ontfenck van greve Ulrick vorge. to behoeff des keysers IX dusent Rinsche g. ende daerumme scattede greve Ulrick al sijn umlanden.

Item so weren mijt mester Arent gekomen to Emden ene greve van Palensteyn van den Rijn uut Oestentrick mijt enen anderen ridder ende hebben juncker Ulrick ende juncker Sijben van Eesens, sijn susterzoene, to Emden in der kercken eersten ridders geslagen ende do wort juncker Ulrick voert greve gemaket ende beleende Oestvreslandt van de Yae hent tot Emden ende daer gaff he voer achtijndusent gulden, de negendusent vorge. hijrmede ingerekent, dat dijt ijs gescheen omtrent Kermijsse *b*). Item wo dat den greve Edzert zijn zoene weder is genomen de vorg. grefscap van den keyser Maximilianus, een *c*) zoene keyser Frerick vorg., ende weder geven hartoch Albert van Sassen ende hertoich Jurgien sijn zoene ende uut wat oersaken, socket hijrachter in deser kroniken in den jaren vijffhundert ende dertijn ende twintich vorss. Nolite confidere in principibus, in filiis hominum, in quibus non est salus.

Juncker Sibe heft Groningen ontsecht d).

In den MCCCC° ende LVI des Dinxdages vor sunte Thoma Apostel hevet juncker Zijbe van Steges-

---

a) C, ambassaet.

b) C, Kersmis.

c) „een" ontbreekt in C.

d) = de vriendschap, het bondgenootschap opgezegd.

dorpe *a*) [1]), juncker Ulrick suster zoene, scrifteliken ontsecht de stadt Groningen mijtten Omlanden ende des solven nachtes sijnt sijn volke overkomen mijt roeyscepen to Oterdum ommetrent middernacht ende roveden daer groet guet ende wengen voele bueren ende nemen den roeff mijtten gevangen mede over.

Item de Eemse sal vrij wesen.

Int jaer MCCCC ende LVII voer Catedra Petri [2]) is de veede gesoent to Emden, als dat Eemse ende *b*) stroem sal vrij wesen up ende neder to waren na Westvalen ende alle de gevangen to Oterdum quijt *c*) ende dat daer mer scheelaftich was *d*) up seggeslueden. Item int jaer vorg. up sunte Magnusdach, de do was up een Vrijdach, weren de gilden gemeenlick up dat kerckhoff to sunte Merten under de lijnde, daer de raet tosamen plegen to komen, als bij Henrick Ba-

---

a) C, Stedesdorp.

b) „ende" ontbreekt in C.

c) C, hiertusschen: „ende vrije laten."

d) C, hiertusschen: „dat worde gegeven."

---

1) Dezelfde als Sibe van Esens, hij was heer van Esens en Stedesdorp; Eg. Beninga bk. II, cap. LXXVII, en Friedländer *passim*.

2) Het volgende geeft onwillekeurig den indruk, alsof dit alles bij één verdrag „voer Catedra Petri" (22 Februari) is bepaald. De zaak is echter in werkelijkheid eenigszins omslachtiger.

Bij accoorden van 5 en 15 Februari 1457 (Friedländer, I, n°. 713) komen de stad Groningen ter eener en Sibo en Ulrich ter ander zijde overeen hunne geschillen aan de uitspraak van een scheidsrechter te onderwerpen.

Bij accoorden van 5 Mei (Friedländer, I, n°s 719, 720 en 721) sluiten partijen vrede overeenkomstig de scheidsrechterlijke uitspraak. In die laatstgenoemde accoorden komen de bepalingen over de Eems, de gevangenen te Oterdum enz. voor.

roldes [a]), Otto ter Hansouwe, Gosen van Dulck mit summegen anderen [b]) rade ende wolden van stunden an off hebben sodane begrijp, als de raet mochten hebben begrepen mijt den hoefflingen in den Omlanden, alse van den stapel van alle koren uut den lande to voren, also dat de raet daerto vort wort gebrocht, dat se den gilden geven enen breff besegelt. Daerna des Maendages, eer dat se mochten gaen van dat raethues, dat men geen koren ofte saet van genen zijlen off sal foren, off men mach dat nemen ende beholden, mijt mer anderen punten mede in den breve [1]) mede begrepen.

Int jaer MCCCC ende LVI de nije brugge to Glijmmen gemaket [2]).

Van der Aekercken.

Int jaer MCCCC ende LXV ende sesendesestich is dat nije werck in Onser Liever Vrouwen ter Ae van mueren ende holtwerck up de olde kercke bereyt worden, van dat koer aff hent an den toeren gelijck hoich dat koer.

Greve Ulrick is gestorven.

Int jaer MCCCC LXVI up den Sondach voer [c]) sunte Micheel is greve Ulrick gestorven ende was do

---

a) C, Bartholomeus.

b) C, hiertusschen: „van den."

c) C, van.

---

1) De hier bedoelde brief tot opheffing en vermindering der nadeelige bepalingen, voorkomende in de (zie noot 2, blz. 134 hierboven) genoemde accoorden met de Oostfriesche hoofdlingen is die van Maandag voor St. Bartholomeus 1457, (zie Reg. Oud-Archief v. Gron., 1457, n°. 33.)

2) Volgens Tegenw. Staat, dl. II, blz. 192, is deze brug de „pont" of „punt", thans eenigszins pleonastisch de „Punterbrug" genoemd.

up enen Maendach. Ende beval sijnen neven juncker Sijben vorg. all Oestvresslandt ende borgen ende sloten, als he dat achterleet, to bewaren tot zijn kinder behoeff ende wort begraven to Norden int cloester des Sondages daerna, dat he gestorven was.

Her Sijbe vorg. hevet gehilket.

Item int jaer MCCCC° ende LXVII hevet her Sijbe, de daer was een susterzoene juncker Ulrick vorg., genomen tot ener echter huesfrouwen [a]) joncker Eggen dochter to Westerwolde omtrent sunte Vijt ende ijs gestorven an de pestilentie to Emden, als men screff MCCCC° ende LXXIII sunten Merten in den wijnter.

De nije wech over 't veen [b]) nae der Haule.

Item int jaer MCCCC° ende LXVII is gemaket de nie wech nae der Haule [c]) van Norch ende Veenhusen, de denen sal to voeren na Zwolle ende Steenwijck ende Stellingewarff ende de Stellingevresen mackeden den wech sunder loen, man de stadt van Groningen deden kost ende beer [d]) daertho.

Colmerlant is angenomen.

Item int vorg. jaer omtrent sunte Lambersdach is angenomen Colmerlandt van der stadt Groningen int verbunt XXX jaeren lanck mijt vorworden, dat ellick huesman, de arfflike guederen hevet, sal geven der

---

a) Een renvooi voegt in m. s. A met eene latere hand hiertusschen „vrouw Margreta."

b) A heeft „over 't speen", dit moet natuurlijk zijn: „over 't veen", zooals ook C. heeft.

c) C, have!

d) C, dranck.

stadt alle jaer anderhalff olde schilt [1]), XXX vlemschen voer den schilt, de andere inwoenren enen halven schilt. Hilbrant Brandes ende Sijbrant Ulffers weren de eersten kasteleyns daer ende weren daer ses jaren lanck. De verbuntesbreven [2]) mijt andere geschijcten ende handel vinden mer besc. achter in dit kronikel.

Hertoch Karel van Burgonien hevet gehilket ende een echte vrouwe genomen.

Item hertoich Karolus van Burgonien, hertoch Philippus zoene, hevet genomen tot ener echter vrouwen des koninges dochter van Engelandt omtrent sunte Johannes Midsomer ende dat hoff ende warscup *a*) ijs gewest to Brugge in Vlanderen int jaer MCCCC ende LXVIII.

Item hertoich Karol van Luieck.

Item int selve jaer des Sondages na sunte Simon ende Judendach hevet hertoch Karol mijt macht gewunnen de stadt Lueck ende hevet ser voele lueden, beyde geestlick ende warlick, mannen ende vrouwen, doetslagen ende in vangenschup laten setten ende

---

a) = bruiloft.

---

1) In het origineele stuk (zie volgende noot) staat „een olde schilt."

2) De „verbuntesbreve' tusschen Groningen en Kollummerland berust op het Oud-Archief v. Gron., (Reg. 1467, nº. 5) en is gelijk de tekst terecht vermeldt „achter in dit kronikel" (zie S. Beninga, uitg. Brouerius van Nidek, blz. 6 en 11) opgenomen.

Het aantal bewijzen voor de meening van den heer Blok, in de Inleiding uitgesproken, dat Benninge de kroniek van v. Lemego in zijn werk heeft opgenomen, wordt hierdoor wederom met een vermeerderd.

hevet beroven laten alle de knonesijen *a*) ende closteren, karcken ende alle goedeshuesen van oeren clenodien, golt ende silver ende bocken ende voert de hele stadt laten scumen *b*), plunderen, roven van alle oer guet ende de junge mannen *c*) uut closteren verdreven ende van sijnen lueden mijt gewelde to ontwaren *d*) ende onteeren, want de van Lueck hadden verdreven oeren bisscop ende was een zoene van Burboen ende *e*) een naneve tot hertoch Karol ende ommedat se niet achteden des pawes ban.

Van dat hertoich Karol van Burgonien de van Groningen bij em verscreff.

Item int jaer MCCCCLXIX omtrent sunte Lambersdage begeerde hartoich Karell van Burgonien de van Groningen bij em to komen in de Hage in Hollant. Ende daer sijnt hengesant van den Groningers ter dachvert mester Hinrick Stoeter *f*), doctoer ende secretarius der stad, Johan Tedema ende Gosen van Duelck, borgemesteren, de weder inbrachten ter antwort mijt monde ende breven [1]) van hertoich Karol, dat he wolde hebben in sijner mach de stadt Groningen mijt den alijnge Vresslanden, oest ende west, want he dat

---

a) C, Canonijsen.

b) „scumen" ontbreekt in C.

c) C, nonnen.

d) C, ontvoeren. Ontwaren = berooven.

e) „een na" ontbreekt in C.

f) C, Stoter.

---

1) De brief, welken hertog Karel aan de stad Groningen schreef, is waarschijnlijk verloren gegaan; den brief, welken hij schreef aan de ingezetenen van Westergo en Oostergo, vindt men hiervoren, blz. 117 en vlg.

hijlde sijn to wesen ende Groningen voer ene voerpoerte van Vreslant ende wolde daervan hebben een antwort van de van Groningen bijnnen een maent tijdes ende do worden de Ommelanden upgesc., beyde geestlick ende warlick, in Groningen ende hebben de selve breven den Omlanden getoent up den Sondach na *a*) sunte Michael.

Van dat bolwarck buten Heerpoerte.

Item int jaer MCCCCLXIX des Maendages na sunte Vijt begunde de stadt Groningen to bolwarken an de zuutzijde der stadt omme anx ende geruchte van hertoich Karel unde dat bolwarck wort vulmaket int yaer van LXX mijt ande(re) *b*) vestijnge, als in dat oestereynde begunt ijs een toeren, geheten Drencklerstoeren.

Item dat Olde Ampt groeven XIIII dagen ende dat gerichte van Selwert VIII dagen langes in de grafft bij dat bolwarck up der borger kost sunder yenich loen, dit was int yaer van LXX omtrent Servacii ende Urbani *c*). Item deel van derselver graft ijs bestedet to graeven van den cluften [1]) bij roegetal up de sulve tijt.

Item int selve jaer van LXX voer Pinxteren, de do was omtrent sunte Vijt, quemen oick to graven

---

a) „up den Sondach na" ontbreekt in C.

b) A, ande; C, andere.

c) C, hiertusschen „dach."

---

1) De stad Groningen was in een aantal kluften verdeeld, omstreeks het begin der 15e eeuw in zes kluften, in het laatst dier eeuw en in latere tijden in vier kluften. Vergl. Feith, Oldermansboek van Gron. (Gron. 1850), blz. 82.

Langwolt, Vredwolt [1]) ende Hummersche, ellick VIII dagen, up der borger kost ende der lueden weren boven XIIII hundert.

Item dijt bolwerck is bereyt geworden int verkant int jaer LXXI ende daer sijnt ingeset ses stercke stenen toernen. Ende daer wort oick do gemaket de toeren to noerden bij der Ae an de twe staddepen *a*), nu bij de nije brugge, daer nu een kraene is upgemaket [2]).

Item int jaer van MCCCC° ende LXXII is bereyt ende rede gemaket de Herpoertegewegen *b*), sunder dack.

Item int jaer van LXXIII° is angelecht de nije poerte oester omtrent Vrijmarckt ende int veerkant upgemueret ende rede gemaket up sunte Tomasavent.

De biscop van Munster belede Oldenborch.

Item int jaer MCCCC° ende LXXIIII omtrent sunte Jacopsdach is een biscop van Munster ende van Bremen administrator getoegen voer Oldenborch ende heft dat belecht mijt hulpe ende bijstant der oestersche steden ende der vrouwen van Emden ende Oestvreslant, vrou Tede genaempt. Ende hevet gewunnen ene kercke, geheten Rijpesholt ende de Vredeborch mijt anderen blockhuesen ende Sijrck van den Vredeborch is daeraff

---

a) C, an den twieden Stadsdiep.

b) C, gelegen in 't bolwarck.

---

1) Dienovereenkomstig bestaat er (Reg. Oud-Archief v. Gron., 1470, n°. 27) eene verklaring van burgemeesteren en raad van Groningen, dat de „gemeenheyt" van Vredewolt heeft beloofd te helpen graven en zulks niet van „dwanges of rechtes wegen", maar alleen om der „stads bede wille."

2) De „twe staddepen" zijn de Hunse en de A, welke bij de Kranepoortenbrug (oudtijds „de nije brugge") samenkomen.

gegaen mijt sijnen knechten ende daer ijs weder upgeset zalige her Sijben zoene van Ezenze.

Van brouwen in den Ommelanden.

Item int jaer MCCCC ende LXVII [1]) is verdragen van den raidt van Groningen, zworen gemeente ende gemene gilden, dat men in den Ommelanden van Groningen int verbunt, dat se niet sullen brouwen mer dan se sulven behoeven to drincken in oeren huese, bij lijff ende guet to brocke, ende hijrenboven deden de *a*) Damme ende musten daer brocke voer geven ende zweren dat niet mer tegens to doene.

Benners b) hues up de Gast is gewunnen van den Groningers.

Item int jaer MCCCC ende LXVIII [2]) omtrent sunte Urbanusdach ijs de halve stadt van Groningen uut-

---

a) C, hiertusschen: „van den."

b) C, Bremers.

---

1) Is dit jaartal juist? Ik geloof het niet. Wel vermeldt Emmius, Lib. XXV, pag. 395, een hernieuwd verbond in 1467 met de bewoners van Appingedam over het brouwen van bier, doch hij haalt als zijn bron aan.... Sicke Beninga! Waarschijnlijker komt het mij voor, dat hier is bedoeld het verbond van 1473, (vergel. v. Idsinga, Staatsr. der V. N., II, blz. 403), waarin de in den tekst genoemde bepalingen voorkomen. .

2) Deze geschiedenis van het veroveren van „Bennerdes hues" enz. vindt men noch bij Emmius, noch bij Worp van Thabor. Wel spreekt Worp, bk. IV, blz. 120, bij het jaar 1473 van het veroveren van „Bennert Doenya huis toe Engwierum in Dongerdeel" en dat het „huijs worde omgeworpen", doch Worp Tyaerda van Rinsumageest (in die dagen veelvuldig voorkomende) noch een andere Worp, noch de Groningers en Appingedammers worden hierbij genoemd. Evenmin op de jaren 1467 en 1468 wordt door Worp van Thabor

gereyset mijtten scutten der stad ende van den Damme ende uut den Olden Ampte ende wunnen Bennerdes

---

iets vermeld, dat op de in den tekst genoemde geschiedenis betrekking heeft.

In het vervolg van deze krouiek (S. Beninga, uitg. Brouërius van Nidek, blz. 11), wordt op het jaar 1467 deze geschiedenis uitvoeriger herhaald; wij lezen aldaar: „soo besetten se op de Westergeest zal: Bennert Eysema huys op de Wyegast en daer was op Rixt, zal: Bennerdes weduwe" enz. Een charter van Donderdag vóór Laurentius (10 Augustus) 1468 (Reg. Oud-Archief v. Gron., 1468, n°. 2), zijnde een „zoenbrief tusschen de stad Groningen en de Ommelanden aan de eene, en Worp Bertolt en Gayke up der Gast, van de gemene meente wegen van Dantumadeell, aan de andere zijde" doet vermoeden, dat het jaartal in den tekst juist is en dat er in 1468 een strijd is geweest tusschen Groningen en de Ommelanden ter eener en de ingezetenen van het noordoosten van Friesland ter anderer zijde. Immers Kollummerland, Oostbroeksterland, Dongerdeel en Dantumadeel vormen samen den noordoosthoek van Friesland.

Doch er is meer. Eene zinsnede in genoemd charter toont duidelijk aan, dat de Groningers omstreeks dien tijd in 't n. o. van Friesland zijn geweest; men leest daar toch: „Item so en sullen Worpp Bertolt ende Gayke vorss., noch die gemene meente van Dantumadeell vorss. gene onghunst offte onwijlle dairomme toekieren die van Dockum offte yemandt andere, die de vorgl. raede ende der stad van Groningen behulpelic sint gewest in den hervaert, die de raed ende stad van Groningen vorgl. kortes geleden gehat hebben in Oestbroecksterland", een weinig verder: „Ende besundern die Zwaechsters ende alle diegene, die in Oestbroecksterland mijt Dantumadeell verbonden sint also langè, als Oestbroecksterland mijt die van Groningen in verbonde sint. Item Worpp Bartolt ende Gayke vorss. ende die gemene meente in Dantumadeell sullen geen doen hebben noch zijck onderwijnden die sake, die de raed ende stad van Groningen vorgl. mijt Bennert Eysema wijff te samen hebben" enz.

S. Beninga t. a. p. doet het voorkomen, alsof het verbond van „Saterdags voor onzer Liever Vrouwendage nativitas" (8 September) 1467 tusschen Groningen en Kollummerland een gevolg zoude zijn van den strijd der Groningers het n. o. van Friesland. Deze

hues in Colmerlandt ende Bennerdes huesvrouwe mijt XXIIII knechten gengen aff beholdes lijves ende guedes ende dat hues worde ommegeworpen (ende Worp) *a*) van der Geest, Sijtsonen Alijts zoene wolden dat ontset hebben, men he *b*) en hadde de macht nicht ende Worp vorg. meste selven setten veer borgen der stadt, dat he der stadt sal doen voer sijn ontricht *c*) scade ende reyse, wat veer guede lueden [1]) van beyden zijden seggende worden, ende sal loven ende sweren der stadt trou ende holt to wesen tot ewijgen tijden. Ende daeromme bleff sijn hues staende up de Gest *d*). Ende de dre steenen huesen, de staen up de Zwech *e*), sullen de lueden sulven nederslijten, den se tohoeren tusschen dijt ende sunte Vijt. Ende Sijbrant Ulfferdes sal noch ses jaren kasteleyn blijven na datum vorg., want Hilbrant Brandes was gestorven. Ende int selve yaer ijs des stadt hues, der de kasteleyn up woenen sal, rede geworden omtrent Santgangen. Item vort van de verbunden ende ander geschicten ende handel tusschen de stadt ende summijge sijn-

---

a) A heeft „ende Worp" niet; C, wel.

b) C, sij.

c) C, ontucht. Ontricht = scheidsrechtelijke beslissing, verzoening.

d) C, Geest.

e) C, Swaegh.

---

voorstelling der zaken, mede overeenkomstig het verloop der geschiedenis door Emmius, Lib. XXV, pag. 394, verhaald, komt mij juist voor. Het jaartal 1468 in den tekst moet dan 1467 zijn. Is deze meening juist, dan behoorde deze geschiedenis te zijn geplaatst vóór de vermelding van het verbond met Kollummerland, zie boven blz. 136.

1) Hier wordt gedoeld op den in de vorige noot aangehaalden zoenbrief, welke door vier zoenslieden is opgemaakt.

gulare persoenen vinde noch achter in desse cronike mer gescroven, daert stede ende tijt hevet [1]).

Wo sunte Mertenstoerne vel.

Item int jaer MCCCC ende LXVIII was sunte Johannes Baptista up een Ffreydach ende daerna up den Sondach *a*) des nachtes omtrent twe uren des morgens stortede neder sunte Mertenstoeren ende daervan vellen mede *b*) vijff nije koppen der wulfften in dat westerende der kerck, dat omme den toeren getijmmert was, so vorg. is ende daer wort niemant van gequetset, men dat naeste hues an dat kerckhoft was boven en weynich ingevallen ende de grote klocken sijnt de oeren ingevallen *c*) ende de kleynen bleven heel.

De nije toeren is weder angelecht.

Item int jaer MCCCC° ende LXIX up Onser Liever Vrouwenavont annuntiacionis is begunt an to leggen de muere van den nijen toeren to sunte Merten ende was do up Palmavont ende is beneden int fundament XXIIII stene dick gelick hoich der eerden.

Refformasie der Mijnrebroderen.

Item in den selven vorss. jare up sunte Vijtalusdach *d*) up enen Ffrijdach na den Sondach Jubilate hevet broder Henrick Stuerman mijt summijge sijner

---

a) Eene latere hand schrijft in margine „26 Junij."

b) C, neder.

c) C, affgevallen.

d) C, Vitalis.

---

1) Hier wordt verwezen naar de meer uitvoerige herhaling dezer geschiedenis; Sicke Beninga, uitg. Br. v. Nidek, blz. 6—12.

broderen to gaste gebeden de raet mijt zwoerne meente ende beden em om bijstandt to doene omme to holden reformatie ende opservantie *a*), als dat gescach ende eendrachteliken brodere Otto Huesman, broder Heyne van Oelden *b*) ende broder Egbert, de *c*) makede *d*), nochtant mede consent geven up een besoeken *e*). Goesen van Dulck, Johan Rengers Scaffer, Clawes Schulte ende Claes van Aelen worden oere procuratoren. Ende de broeders hebben hoer abijt *f*) verwandelt ende gengen twe reyse ter weken omme broet *g*), men de reformatie is daerna to niet weder gegaen, sodat de broderen een bijster levent weder *h*). Ende sijnt na *i*) recht refformeert, sodat de olde broders mosten uut dat closter ende daer quemen weder in abservanten *j*), als de greve van Oestvreslandt Groningen in hadde, als hijrna gescreven wort ter sijner tijt *k*).

Van her Onnen van Ewsma hues.

Item int yaer MCCCC° ende LXXII des Donderdages voer Onser Lever Vrouwenhemelvaert ijs verdragen de olde raet mijtten nijen rade, zwoerne meente mijtten boumesteren ende hovelingen van den gilden,

---

a) „Opservantie" ontbreekt in C.

b) C, Aelden.

c) Voegt men hiertusschen „'t" of „het", dan is de zin te begrijpen.

d) C, van Maven.

e) C, besoeck ende. „Besoeck" = verzoek.

f) C, altijt!

g) „omme broet" ontbreekt in C.

h) C, voeren.

i) C, nu.

j) C, observanden.

k) De drie laatste woorden ontbreken in C.

alse van den roeden toerne, den her Onna van Ewsma leet maken to Mijddelstum, also dat daer worde geschicket uut den raet Johan Hoernkens ende Jacob Grove *a*) ende uut der zwoerne meente Johan Vrese *b*), uut den gilden Scerenslijper [1]). Ende de seden weder in, dat de toern wer ses voete dicke ende dat her Onna den niet makede omme weder to staen der stadt ofte tegen de stadt, men allene sijn lijff ende guedt daerup to bewaren. Ende daer he mede upsede, he niet dochte altijt mijtter stadt vijentscap to holden, he ende sijne kinderen. Item daerna up Maendach na *c*) Assumptionis Marie vorg. quam her Onna in Groningen omme to vorspreken mijtten raede ende gilden ende vergadderden up sunte Mertenskerckhoff ende daer vordrogen so eendrachtliken, dat *d*) her Onna der toern niet dicke(r) *e*) sal maken dan dre steen dicke na overdracht der stadt ende landen in voertijden. Ende des anderen dages besloet de raet, dat her Onna solde den toeren weder slijten, dat he niet wolde doen. Ende dat bleff al do so staen.

Een cometa scheen.

Item int jaer MCCCC ende LXXII is geseen in Duetsche lande een cometa mijt enen langen *f*) stert durende een jaere lanck.

---

a) C, Groeve.

b) C, Vriese.

c) „na" ontbreekt in C.

d) A, der; C, dat.

e) C, dicker.

f) C, hiertusschen: „schijnende."

---

1) Vermoedelijk is „Scerenslijper" hier een eigennaam en is deze persoon dezelfde, als „Johan Scherensliper" voorkomende in een charter van hetzelfde jaar, (Reg. Oud-Archief v. Gron., 1472, nº. 15.)

Hartoich Karol van Burgonien hevet ingenomen dat lant van Gelre.

Item int jaęr MCCCC° ende LXXIII omtrent sunte Peter ende Pawels sijnt mijt vrien willen ondergaen de stadt van Romonde ende Venloe, Goch hertoich Karol van Burgonien ende voert ommetrent Visitationis Marie hevet hartoch Karel mijtten hertoch van Cleve ommebelech(t) Nijmwegen ende de stadt dede grote wederstant dessen twe fforsten ende se kunden de stadt niet holden ende se geven de stadt up in des hertogen handen des Dinxdages vor sunte Jacob.

Provest Uneke, Johan Rengers van den Poste ende mester Hinrick Stoeter [a]).

Item int jaer MCCCC° ende LXXIIII [1]) ommetrent Karsmisse was de roemsche keyser Ffrederick to Kollen ende de raîdt van Groningen sanden an den keyser [b]) van der stadt wegen mester Hinrick Stoter, doctoer ende secretarius der stadt, ende daer was mede van der lande wegen provest Uneke van Ffersum ende Johan Rengers van den Poste omme sekere saken van stadt ende lande wegen. Als se to Colen quemen, toich de keyser na Trijer [2]) ende Uneke ende Johan

---

a) C, Stoter.

b) De 12 voorgaande woorden ontbreken in C.

---

1) Het jaartal moet zijn 1473. Immers (zie ook Emmius en de andere geschiedschrijvers), in den winter van 1473 trokken de Groninger afgevaardigden naar Keulen, anders toch zouden onmogelijk de aldaar verkregen privilegien kunnen zijn van Woensdag na Driekoningen (6 Januari) 1474.

2) De schrijver is hier een weinig onjuist. Keizer Frederik trok nl. niet van Keulen naar Trier, maar van Keulen naar Andernach. Terwijl toch de meeste geschiedschrijvers zulks vermelden, blijkt dit bovendien ten duidelijkste hieruit, dat de privilegiebrieven aan Johan

vorg. sijnt medegetogen ende leten mester Hinrick Stoter blijven to Collen ende dat Uneke ende Johan vorg. daer worwen, was niet apenbaer. Ende up de selve reyse, do Johan Rengers sus uut was ter dachvaert, wort he to Groningen borgemester koeren.

Provest Uneke ijs gestorven.

Item in den vorg. jaer ijs provest Uneke gestorven ende mester Hinrick Stoter hevet geopenbaert den raet van twen breven [1]), de de keyser hadde gegeven provest Uneke ende Johan Rengers, de der stadt seer en tegens weren. Ende derstondt sijnt prelaten ende hovelingen in den Ummelanden vorscreven up in de stadt to komen. Ende de breven sijnnen openlicken gelegen *a*) to sunte Wolberch in de kercke voer den prelaten ende hoeftlingen ende her Onna van Ewsma; den de gemene borgeren ende weren daer niet mede tovreden ende de prelaten musten den breff den gilden overleveren in hoeren handen daer dat beste up to raeden tegens des keysers breve, dat Uneke hadde geworven, ende ijs gescheen des Donderdages vor Santgange int jaer vorss.

---

a) C, gelesen.

Rengers en Unico Ripperda van Farmsum betreffende de munt, tol enz. gegeven, dateerende van Woensdag na Driekoningen (6 Januari) 1474, zijn gegeven te Keulen, terwijl de confirmatiebrief van keizer Frederik aan de afgevaardigden van Groningen en de Ommelanden gegeven, dateerende van Woensdag voor St. Sebastiaan (19 Januari), is gegeven te Andernach. Tusschen deze twee Woensdagen kan slechts een tijdsverloop van zeven dagen bestaan.

Genoemde privilegie- en confirmatiebrieven berusten op het Oud-Archief v. Gron. (Reg. 1474 nos 6, 9, 10 en 12.)

1) Dit zijn de privilegiebrieven betreffende de munt, tol enz., waarover in de vorige noot is gehandeld.

Tenoer van den vorss. breff.

Item des keysers breve [1]) helden in, dat de Vresen in den Ommelanden van Groningen, alse van der Lauwersche totter Emse, sullen ewelicke vrij blijven. Ende hoer state [a]) ende lande ende hoere huesen, de getijmmert sijnt ende getijmmert mogen worden, sullen blijven. Ende alle koeplueden sullen ende mogen vrij vaeren in ende uut, to water ende to lande, kopen ende vorcopen ende dat sal nijemant behinderen bij des keysers acht ende bij dusent marck goldes [2]), de helfte tot behoeff des keysers, de ander helfte tot behoeff der Vresen in denselven Ummelanden; de datum van den twen principael breven holden alleens [b]) MCCCC° ende LXXIIII in den maent Januarij.

De stadt Nues belecht van den hartoch Karol van Burgonien.

Item in den selven jaer omtrent Onser Liever Vrouwenhemelvaert hevet hartoch Karol van Burgonien berant ende belecht de stadt Nues, daerin was de edele ffurste, landtgreve Hermen van Hessen, de de stadt hevet helpen holden mijtter macht ende hadden int lest groten kummer van cost, also dat [c]) perdevlees eeten.

Item so hevet keyser Ffrerick uutgescreven an lan-

---

a) C, stad.

b) = geheel gelijk.

c) C, hiertusschen: „sij."

---

1) De inhoud van dezen confirmatiebrief (te vinden bij Rengers van ten Post, dl. I, blz. 154) wordt hier door den schrijver zeer vrij weergegeven, met vermelding van bepalingen, welke niet in den brief voorkomen.

2) Het origineel heeft „hundert marck lotigs goldes."

desheren ende rijcken steden, elck bij *a*) oer leens ende landes, dat men hem solde senden hulpe tegens de ongehorsamme Karolo ende sijne hulperen ende hem helpen van der stadt Nues to slaen [1]). Ende so wort Groningen gescattet een ijtlick na sijn guedt, als van hundert Rinse gulden II stuvers ende van elken denstknecht ende maget II stuvers ende de Ommelanden mijtten prelaten hebben desgelikenn gedaen ende dick gelt is vergaddert in vorg. jaer voer Palm up sunte Gertruedendach ende ijs den keyser gesant.

De keyser ontsette Nues.

Item int selve vorss. jaer ijs keyser Ffrederick affgekomen to Collen mijt groter mach van heren ende ffursten ende lueden omtrent Paesschen ende ijs uut Collen getogen mijt vole dusende gewapende mannen na Nues om dat to ontsetten. Item dat ijs tusschen beyden parten tusschen den keyser ende den hertoch van Burgonien gehandelt, dat de hartoch brack up ende toich aff mijt sijn volck van Nues mijt willen beyder parten omtrent Bonifacij ende, wo de handel togenck, quam niet ter lucht, dan de heren mochten weten.

Johan Rengers componerde mijtter stadt Groningen.

Item int jaer MCCCC° ende LXXVIII up sunte Magnusavont hevet Johan Rengers van den Poste, daer voer van gescreven ijs van den handel, den

---

a) C, hiertusschen: „verlues."

---

1) Het volgende tot „De keyser ontsette Nues" is eene bizonderheid, welke, voor zooverre mij bekend, door geen der Groninger geschied- of kroniekschrijvers wordt vermeld. Er is op het Oud-Archief v. Gron. geen stuk te vinden, hetwelk hieromtrent eenig licht verschaft.

provest Uncke ende he mijtten keyser gehandelt hadden, gesworen in den hilligen der stadt Groningen trouwe ende holt to wesen mijt sijn zoene Dutmer Rengers ende daer niet tegens to doende ende mede aff to doende alle last, de de stadt mach ankomen van de breven vgs. des keysers, bij verlees oers guedes, daer mede bij was mester Lueken van den Veene van Campen doctoer, ende mestert Arent Mulert van Hasselt, van wegen des biscops van Utricht [1]).

De Zwijtsers tegen hartoch Karel.

Item int jaer MCCCC° LXXVI in der vasten des Saterdages vor Invocavit hebben de Zwijtsers angevochtén hartoch Karol van Burgonien ende sijn volck, daer se lagen in ore wagenborch ende tenten, mijt groter cloeckheyt onverwert *a*) ende sijnt mijt machte gekomen ende hebben em genomen al, dat daer was, int erste voele bussen ende alle sijne clenodien, golt, sijlver ende sijne krone ende een casteel *b*) karbunckelsteen. Ende hebben een groet deel van sijn volck doet geslagen ende de anderen sijn mijt hartoch Karol veryaget ende de Zwijtsers sijnt gekomen mijt dat roeff to Basel..

Item int jaer MCCCC ende LXXVII up der hilliger Drekoningenavont ijs hartoch Karel doergegaen dat hertochdom van Lotringe ende daer stede ingewonnen ende de stadt van Nansij hevet hem up gelove inge-

---

a) C, onvervaert.

b) C, costelijk.

---

1) De brieven, tusschen Johan Rengers van ten Post, de stad Groningen en den bisschop van Utrecht over deze zaak gewisseld, berusten op het Oud-Archief van Gron. Het verdrag (Reg. 1478, n°. 17), is mede aldaar aanwezig.

laten beholden lijff ende guet, men he hevet hem dat niet geholden ende hevet vole der borgeren laten hangen. Ende ten laesten moch hem de hartoch niet langer ontholden *a*) van hunger ende kummer ende trat *b*) uut der stadt Nansij vgs. ende daer wort he noch bestreden van den Zwijtsers mijt hulpe des koninges van Ffrancrick ende daer wort hartoch Karel doet geslagen mijt vole volckes ende ruteren ende sijn basterbroder Antonijs wort gevangen.

Item int jaer MCCCC ende LXXVII omtrent sunte Johannes Baptatis hevet Maximianus, keyser Ffrerick zoene, ter echt genomen Marie, hertoch Karels dochter van Burgonijen.

Hijr endiget dat anderde part ende deel desses bokes der Vrescher landes kroniken.

---

a) = zich ophouden, ook wel, zich onderhouden, zich voeden.
b) C, trock.

AANHANGSEL,

bevattende eenige kleine gedeelten van het IIIe boek van Sicke Benninge's kroniek, welke niet in de uitgave van Brouërius van Nidek voorkomen.

(Zie Inleiding hiervoor op het einde.)

Fol. 444 m. s. A.

Als Peter Sickijnge ende Johan Jarges sus lagen int lant van Geller bij den hartogen, ende de gijlden wolden em daer nijet komen toe ter antwort, soe sande de hartoch to Groningen sijn reden mester Arent van Gruthusen, mester Harmen Koppert ende den scolaster ende quemen des dages nae sunte Tomas voer Mijdwinter anno XXVV ende reyseden weder nae hues des Wonsdages na Lichtmijssen ende gengen alle dagen opt raedhus to raede mijtten raet ende bowmesteren ende gesworen gemeenten ende gedeputeerden. Ende daer wort voele onredelicke reden voer gegeven van den gijlden ende gedeputeerden over den veer borgen, de se gedungen hadden to loven voer dat achterstallijge, daer voer van gescreven is. Ende alle de olde rentmesteren van vijff offte ses jaren vorleden mosten daer op raedhues voer des hartogen raede ende alle de raedt ende hoep van gijlden ende

gedeputeerden rekenscup doen van alle opkomsten ende statguederen van opleven ende uutgeven, dat den rentmesteren ende sijsmesteren swaer to doende was, doch wort daer rekenscup gedaen, soedat daer nijeman onrechtlijken bevonden wort, soedat de reden mennich onredelich voernemen hoerden van den gijlden ende gedeputeerden, als sodane vertwijvelden hoep plech te doen, soedatter nijet sunderlinges gehandelt wort, daer der pijne weert is van te scrijven, dan daer wort uutgesproken ende in scrijfften overgeven, dat men solde geven van hundert gulden jaerlijcker renten veer guldens jaers ende dat de veer borgen solden geholden wesen toe betaelen dat achterstallige rente, soe se onder breff ende segel overgegeven hadden. Ende oeck dat solde oeck vergeten ende vergeven wesen alle den oproer ende gewalt, de de gijlden ende gedeputeerden den raedt gedaen hadden. Ende de anderen punten omme de scattinge uut den lande to hebben ende omme toe appeleren van den raed an den hartogen wolden de rede niet van handelen, mochten se versoeken an den ffursten, als nae deden. Ende daermede nemen se oeren affscheyt ende reyseden wederomme nae hues op den vorg. dach.

Daernae tegen sunte Peter ad Cathedram [a]), als men den raet behoert toe kesen, soe hebben de bowmesteren ende gedeputeerden mijtten gemenen gijlden al te onte(me)lijken [b]) ende handel angevangen ende gedaen tegen borgermesteren, raedt ende gesworenne gemeente, dat nije eer ghehoert noch ghescheen is seer Groningen stadtrecht gehat hevet ende dat was dit, dat se koeren nije gesworenne ghemeente nae oren wijllen contrarie den raet ende setten aff de ge-

---

a) m. s. heeft „Chatedrae."

b) m. s. heeft „omtelijk."

sworenne gemeente, de em niet beleveden daer to sitten ende van rechtes wegen noch en jaer daer behoerde to sitten, ende koeren daer ander gemeente weder in, als allerleye volck uut den gijlden, als smeden, backers, kremers, scomakers, quales tales, ende vergeten alle de olde borgers ende geslachten, de des raedes stoel weerdich weren ende daer toe sitten plegen. Ende voert soe hebben desse nie gesworene gemente bij consent ende wijlle gekoren en nijen raed al uut verwoetheyt tegen den raedt ende hebben daer uut den raet geset, de daer noch en jaer in behoerde to sijtten, want de in de raet gekoren wort, behoert te sitten twe jaren, des eersten jaers nije raed, des anderen jaers olt raet, men se hebben dit niet angeseen ende hebben se allijke wal affgeset. Ende de twe borgermesteren, als Hilbrant Rolteman ende Evert Mepsche, behoerden aff toe gaen, want se twe jaren geseten hadden in den raedt, de mosten in den raedt blijven tegen oren wijllen, ommedat se anders gene borgermesteren uut den raet konden vinden, de se kesende worden. Ende soe hebben se en nijen raet gekoren uut oer selves moetwijllicheyt ende hebben all de olde stammen ende geslachten vergeten, de oer voervaeders voer ende se nae borgermesteren, raet ende hoeftmans plagen toe wesen ende koren in den raet allerleye volck, de men eertijds in de ghesworen gemeente nouwe gekoren solde hebben. Desghelijkes genck de koer oeck toe mijtten hoefftmans to kesen, dat de raet plach to kesen, men nu koeren de gedepueteerden ende geweldige hoep; desgelijkes koren se nie kerckvoegeden tot horen wijllen, de veer borgermesteren, de behoert to kesen de voegeden ende de hadden gekoren de voegeden alst behoert, men de worden affgesat ende de de gemeente gekoren hadden, de mosten blijven. Dit was in allen den

olden stammen een groet hoemoet [a]) ende onwijlle, dat se dat mosten lijden; konden se dat gekeert hebben, se haddent gedaen, men het was noch geen tijt. Item de olde raet, de uutgengen, plegen dat gijltrecht jaerlix toe kesen op sunte Petersdach ende dat gijltrecht plecht dan enen olderman to kesen, dat hebben de gijlden ende gemeente oeck an sick ghenomen ende des raedes koer torugge ghestalt ende hebben gekoren dat gijltrecht nae oren wijllen ende de koren voert enen olderman [b]). Ende toe dessen oproer ende onwijlle was de stadtholder ene grote oersaeke van, daer de gijlden ende ge(de)puteerden sick an helden.

De bowmesteren ende gedeputeerden mijtten gemenen gijlden sijnt noch niet gesaediget gewest ende hebben gedeputert Hilbrant Rolteman, Henrick Sculdinck, Gerijt Luekens ende Jacop Smijt, dat se solden reysen an den hartech van Geller omme ijtlijke gescafften [c]), de se voer hadden, alse omme dat men solde appuleren ende beropen van ordelen, dat de raedt tusschen parten wijset, an den statholder ende veer borgeren daertoe verordent ende voert an den hartoch, ende voert omme ene scattinge toe vinden uut den Ommelanden. Soe sijnt se daerhen gereyset an den hartoch, daer se guet gehoer kregen van stunden an van den ffursten, want het genck em niet en tegen, ende hevet hem en reeses [d]) medeghegeven onder breff ende segel, dat men solde mogen appuleren ende beropen van den raedt an den stadtholder mijt veer borgeren, de men daertoe verordenen solde ende weer de saeke den to swaer, soe mocht men

---

a) = wederrechtelijke handeling, vergrijp.

b) m. s. heeft „olden man."

c) = zaken.

d) = recea.

voert appuleren an den hartoch. Item oeck worven se ene scattinge in Vreslant van den bor *a*) guederen, dat se in den Ummelanden lijggende hebben, dat de hundert gulden hevet des jaers, de sal daervan geven der stadt jaerlix veer gl. Doe se ter hues quemen ende dat reses ende breff ende zegel voer den raedt brochten ende daer gelesen wort, soe hebben borgemesteren ende raet daerop gesecht, dat se dat genessijns wolde beleven noch annemen oer vrijheyden soe over toe geven, daer se lever wolden omme starven. Ende sijnt van stunden an opgestaen, oren eed opgesecht ende de slotelen op de schijve *b*) gelacht ende van den huese gegaen. Soe toech voert borgermester Guert Mepsche, de sijn pant *c*) doe was, uuter stadt, soedatter geen recht was ende dre weke lanck hent des Vrijdages nae Paesschen, doe wort bijene gedaget borgemesteren, raet, olt ende nie, alle de brouwergijlde, dat de treffelickeste borgeren weren, toe Wolberch in de kercke; de statholder ende gijlden weren bijene ten Jacopinen, als gewoenlijcken was. Soe hebben borgermester ende raedt daer den borgeren oeren borgereet voergeholden ende gelesen ende gevraget, wat se bij den raet daerop doen wolden, daerop gesecht wort, se wolden al bij oeren eed ende bij den raet blijven ende helpen stijven ende starcken ende de artijkulen nimmer staen noch tolaeten, den de gijlden ende gedeputeerden van den hartogen, so vors. is, to hues gebracht hadden. Soe sijnt de bowmesteren mijt dre uut den gijlden gekomen to sunte Wolberch in de kercke ende sijnt daer vruntlijken verlijket ende overgekemen in maneren hiernae gescreven.

---

a) Vermoedelijk is hier iets uitgevallen en moet er staan „borger."

b) = tafel.

c) Zie boven blz. 126, noot 2.

Wij borgemesteren, raedt, gesworen gemeente, bowmesteren mijtten hovelijngen van den gemene gijlden, gemene borgers, doen kondich ende openbaer, dat wij leefflijken ende eendrachtlijken onder ons sijnt verlijket ende verdragen ende gesloten, soe wat onstuer *a*), onwijlle ende twijst mijt woerden off mijt warken, woe sick dat mach begeven hebben toe dessen daege toe, is Goede almachtich toe loven ende toe eren omme alle borgeren ende inwoners des toe doechlijker ende leefflijker mijt malkanderen toe leven, sal gans heel ende al vergeten ende vergeven sijn ende wesen, soedat ijder man sal borgermesteren ende raedt in horen rechte stijven ende starcken ende bijvellich wesen, als dat nae enen eet toebehoert ende nae older ghewoenten. Ende oeck, dat nijmant sal woerden bruken van dessen verleden saeken, daer de raed off emans van onsen borgeren te onwijllen wesen muchte, off men sal dat berichten nae den statboeke. Ende dit wort des Sondages toe Paeschachten van den statknechten over de kercke kundiget. Ende des Vrijdages daernae wort der ene prosessie geholden ende men droech dat hillige sacrament omme de stat, als plach toe doen op des hilligen Sacramentesdach.

Doe de hartoch van Holsten mijtten Wenschen *b*) steden Lubeck, Hamborch, Rustech, besunde mijt oren addorenten, hoeren wijllen hadden mijtten koninck van Deenmarcken ende den uutlande *c*) ende lueden verdreven hadden, soe gaven se de lansknechten orloff, der tomaele en groeten hoep was, de quemen doer stichte van Munster heeraff doer Koverden in de weke voer Palm. Ende gengen in Drente liggen

---

a) = ongebondenheid, verkeerd gedrag.

b) = Wendischen.

c) Vermoedelijk schrijffout voor „Jutlande."

op de leveringe ende garde ende loysden sick in voelen dorpen, want de hoep toemale groet was, want de sprake was, datter wall bijene was ende nae daertoe leep over soeven off achtedusent behalven ghetros ende jongen, eer se weder uut den lande sceyden. Ende waer se en leger innamen, daer kunden se kum achte dagen loysen ende kost krijgen, want de hoep to groet was ende deden den huesman tomaele en groten overlast omme beer, broet ende visch to hebben; vlijsche hadden see genoech, want beesten, scapen, swijnen, hoeneren, gansen was daer genoech in den lande. De Groninger wolden geen beer uutlaten, soe sloegen seet al in stucken, daer se lagen, kijsten, kasten, trijsoeren ende emmers, karnen, molden *a*) ende ledent int vuer ende verbrandent ende deden de huesslueden ende buren alto *b*) groten overlast, men daer wort nijmant gevangen ende guet ghenomen openbaer, dan dat getros ende horen stelen wal bedlakenen, hemden ende andere clederen, clenodien. Sus toegen se umme doer alle Vreslant om Groningen, eersten in Vredwolt, voert Achtkarspel, Colmerlant, vort Langwolt, Hummerse, in de Marne, Hunsijnge, Ffijmelinge; de van den Dam de gaven den hoefftlueden, Hanssen van Halverstat ende Cristoffer Lange, de weren velthoeftlueden, ene summe geldes, dat se niet loysden in den Dam. Ende voert teegen se in Dyurdeswolt ende na int Olde Ampt ende lagen in elcken leger VI off VII off VIII dagen. Woe se de kost best krijgen konden ende de hueslueden, de beer hadden off de molt hadden, ende browden em beer, daer deden se em geen overlast. Ende vandaer toegen se wederumme doer Drenthe hen na Dockum in

a) = langwerpige, open bak of schaal.

b) = zeer.

Dongerdeel ende Colmerlant ende lagen daer oeck en achte dagen lanck ende quamen wederumme in Langwolt ende in Aedwert, men daer bleven se men twe nachten. Ende braken daer op des Sondages voer sunte Vijt ende toegen nae Roeden doer Drenthe ende voert nae Coverden, nae Zwolle, daer braken ende sceyden se sick van ene, elck sijnen wech.

Waerachtijge tijdinge van pauslijker hijllijcheyt ende der stadt Rome, woe de gewonnen ende van keyserlijcke mayestait Karolo etc. ghewonnen ende geboert ende dem paws mijsgangen is. In den eersten op anno MV^{c} ende XXVII op den sevenden dach Mey is de hartoch van Borbon van wegen des keysers van Roem komen geweltlijcken ende hevet gehat mijt sijck krijgesvolck, nementlijcken lantsknechten XIIII dusent, Spanijers X dusent, reysijgers *a*) IIII dusent, Walsche knechten IIII dusent. Item den anderen dach hebben de keyserschen eynen erenstlijken storm voergenomen ende gehat unde hebben nijet gescafft *b*), den darden dach noch eynen erenstlijken storm voergenomen, daer is de hartoch van Borbon gescoten worden ende den anderen dach gestorven, dat der keyserlijke mayestaet en groten scaden ende affbreck was. Item daernae se hebben an eynen vasten oert der stadt Roeme den derden sturm angevangen, daer sick de Romer ant weynichsten verseen hadden ende denselven sturm hebben des keysers heer gewonnen. Ende uut desen oersaeke, doe de Romer geseen hadden, in der stadt Roem der Colonesar parthij gewest, dat de keyserschen twe sturmen verloren hadden, sijnt se den keyserschen toe eroverijnge des sturms bijstanden ende to hulpe komen ende hebben betractet, dat

---

a) = krijgsvolk te paard.

b) = gegeten.

denselven Coloneseren weer *a*) dat keyserschen den sturm verloren hadde weer lijff unde guedt daeran gestanden, want toe Rome weren twe parthijn, de ene weren geheten de Ursijners, de weren guet pawes, ende de ander Colonesar, de weren guet keysers, welcke partijen lange to Romen gewest sijnt. Item als nu de darde sturm angevangen wort, hebben de Spaniers, Coloneser ende Walsche knechten se hent in den eersten voertoch *b*) gearbeyt, dat se voer de Dutschen in de stat Rom gekomen sijnt. Ende all, wat se onder wege vunden ende overquemen, hebben se all ersteken ende doetgeslagen. Als nu de keyserschen mijt enen haestijgen voernemen in de stadt voert toegen, hebben de Romer noch eynmael in de stat enen stant begrepen ende oer anslach in de oerde ter weer gestalt, sament Dutschen ende Welschen, so sie daer in ghehat hebben gemaket, der meyninge die keyserschen weder uut der stadt to slaen, men des hevet em niet geholpen, dan het sijnt der merer-deel, dewijle sie in der ordinck gestanden, erworget ende doet geslagen worden. De ander, omtrent seven dusent, sijnt geflogen ende geweken in sunte Peterskercke, dat hevet em oeck niet mogen helpen, sonder sijnt in der kercken al mijteyn ersteken ende geworget.

Item daer sijnt veer cardinael doetgeslagen ende ersteken, een van den Ursijner ende anders dre treffijke namens gewest.

Item de Colonesers ende Spaniers hebben dat Ursijner geslechte, soe voele in Rom, mijtsampt oer wijver ende kijnderen ersteeken ende doet geslagen, dat men meent, dat in Rom geen mensche meer sie van den Ursijner geslechte.

---

a) = tegen.

b) = voorrang, hier vermoedelijk = het voorste gelid.

Item het sijnt oeck alle curthisanen, Dutsch ende Walsch, alle auditores, presters, monniken in den cloesteren, der Ffocker Wessel ende ande banckeers erworget ende doet geslagen ende de vrouwen gespoliert, dergelijken de junfferen geschant.

Item de pawslijke hillicheyt is sampt mijt soventeyn cardinalen ende etlijken biscopen in de Engelborch geweken, daermede hebben sick seer voele volcks mede ingedrongen, doch dat se niet over teyn dagen lanck spijse ende proviande daerop ghehat hebben, (hevet) *a*) sick pawslijcke hillicheyt mijtsampt den cardinaelen biscopen, toe beholden oer lijff ende leven, in keyserlijck mayestaet genaede ende ungenade gegeven unde also de Engelborch verlaten ende upgegeven ende gevencklijken in Neapels gevoert ende de andere bevelslueden ende krijges sijnt all ersteken ende doetgeslagen. Ende is nie sulken moert in Rom gescheet seer dat Rome hevet gestanden, dat men meent opelijcken ende bewijslijcken, dat der Romer ende der ander XX dusent ten mijnsten doet ghebleven sijnt sunder dat den Coloneseren toegehoert hevet, denselven is niet quaedes wedervaeren.

Item der keysersschen sijnt oeck wal veerdusent doet bleven, also steyt dat nu gans ovell toe Rom. Item die lantsknechten worpen vastmonscans *b*) om de cardinaelshoeden.

Item des Vrijdages nae Uns Herenhemelvartsdach, do was des dages een edelman, de daer oeck bij was west to Rom, genaemt Sijmon Zeller, in eynen cardinaelshoet opentlijck to Ausburch inrijden, des wort seer vast gelacht ende gespot.

---

a) m. a. haet.

b) De tekst is hier vermoedelijk eenigszins bedorven, er zal hebben gestaan „vaste-" of „vastelmomscans" = vastenavondvermomming.

Item de Venicianer ende Fflorentiner mannen, wal ontrent veertichdusent starck, der meyninge den hilligen paws to helpen, doe sie vernomen hadden, woe de pawslijcke hillicheyt gevangen weer ende Rom gewonnen, sijnt weder nae hues gereyset.

Item keyserlijke mayestaet hevet waerafftijgen eynen jungen zoen bij sijner keyserinne. Ende men holt des gans serteyn daervoer, dat de keyserlicke mayestaet mijt den eersten mijt ener markelijken antall van heren, ruteren ende knechten heerover koemende wort.

Item dat de hartoch van Borbon daer voer Rom soe doet bleff, als vorgs. is, was der keyserlijke mayesteyt enen groet affbrech ende verlues, soedane strijtbaeren ende gelucksame, opsaetsijge *a*) ffursten ende heren van anslage to maeken ende en strijt toe voeren, in den velde enen slach to slaen ende steden ende sloten, landen ende lueden to wijnnen, alst opelijke blijke bij den koninck van Ffranckrijck, den he voer Paun in Lombardie int velt versloech mijt all sijn heren ende volck, ende venck den koninck mijt vole heren ende ffursten.

Item desghelijkes hevet he Rom nu oeck gewonnen ende den paws ende cardinaelen oeck gevangen ende soedane groten moert ende doetslachtijnge daer gescheen is, als voergs. is. Dat bij sunicheyt *b*) soe ongenadich niet weer toegegaen, weer soedane grote ffurst daer niet weer doet gebleven *c*).

---

a) = listig.

b) = blijkbaar.

c) Hier, fol. 451 m. s. A., eindigt het stuk, hetwelk in de uitgave van Brouërius van Nidek ontbreekt.

Fol. 501 m. s. A.

Nu wal ick desse bescrijvinge van Jerusalem ende Roeme laten vallen ende teruggestellen omme meer daervan te bescrijven. Ende wijll wederkeren tot de cronikae van Groningen ende Vreslant voert to vulvoeren ende bescrijven, daer ickt voer gelaten hebbe, van de gesickede dingen van orloge ende oproert ende moyterie in Groningen ende Vreslant ende int Sticht van Utrecht ende lant van Geller ende anders waer gescheen is ende wijl nu voertan bescrijven altgene, dat ick meer beleve.

Int jaer onsses Heren dusent vijffhundert ende XXVII hadden borgemesteren, raet ende zworen gemente ende bowmesteren mijtter wijsheyt van Groningen geordeneert ende gedeputeert bij consent der gijlden twintich parsonen, oer summigen van den oltsten ende besten geslachten, de eertijdes borgemesteren ende raet gewest weren, ende en deel van den besten van den gijlden ende andere guede borgeren, omme enen penninck ende opkomst te vinden ener Groninger, daer de stat mede gereddet mochte worden ende omme mede in eendrachticheit to komen, so weren de gedepueteerden mijt malkanderen all overkomen ende verdragen a) opt beleven des gemene raets ende den gillden ende woldent opt raethues weder inbrengen. So weren alle de borgeren ende gilden opt marckt

a) In den tekst nogmaals „ende verdragen."

vergaddert, soe wolde de bowmester Jacop Smijt hengaen bij den ghemenen hoep ende woldet hem te kennen geven. Soe quemen se em to moete bijt raedhues, so was daer ene ondert den hoep geheten Johan Grijp, Lubbert Grijps basterszoen, off als men seide en monkes sone broder Harmen van Coverden, een onredelick, quaet, geck scalck ende moytmaker ende toech sijn swert uut ende reep: slae doet, ende sloech den bowmester Jacop Smijt onder de voeten ende sloech ende how verveerlijken op hem, men he kreech weynich wonden, men cletwonden ghenoech, sodat he gereddet wort ende quam levendich en wech ende ontleep ten geestlijken maegeden int cloester. Ende de raet was opt hues ende worde gewarnet, sodat de heele hoep sus anquam, soe sach elck em en guet henkomen. Borgermester Hilbrant Rolteman ende borgemester Reint Alberdae mijt meer raedesheren naement hillige lant in ende lepen to sunte Merten in de kercke, de borgemester Lueleff Konerts belepen se bij de botterwage, solden se daer doetgheslagen hebben, doch he wort ghereddet van gueden borgeren, dat he ontquam ende leep toe Heerpoerte uut nae Helpen. Godt de versacht, anders wert wonder gewest, datter niemant doet bleve, soe onstuer *a*) als de onredelijke hoep was.

Daernae hadden borgemesteren ende raedt ene ordinancie ende geset gemaket van allen gelden, dat ganck solde hebben bijnnen Groningen ende wort affgekundiget, als men plecht. Doe quamen de gijlden ende de gemeente ende makeden ene ondersettinghe van den gelden tegen den raedt, dat moste soe en voertganck hebben.

Daernae makeden de bowmesteren ende hovelingen

a) = onstuimig.

van den gijlden enen nijen oproer ende moyterie buten consent, weten ende wijllen des raedes ende leten bijene komen de veer clufften van der stad ende dit was de statholder Jasper van Marwijck all en oersake, de se starckede in oren moetwijllen. Ende depeteerden veer ende twintich parsonen uutten veer clufften over all Groningen, quales tales, allerleye arm volck ende weynich de wat hadden dan ropers ende moytmaekers, daer de statholder dagelix mede ommegenck. Ende de solden mijtten bowmesteren ten Jacopinen to rade komen ende mijtten hovelingen van den gijlden. Ende deden dagelix tegen borgermesteren ende raet mijtter zworen gemeente al tgene, dat se wolden, soedat de raet hadde gene macht tegen den hoep ende hadden daer gene meer gehoers, off der kinderen geseten hadden. Ock was daer doe ter tijt allerleye volck in den raedt ende ghesworen gemeente, men had se eertijds oer summijge neet angeseen, de daer desse gijlden ende hoep sus bijgebracht hadden, daer mochtent se mede uutmaken, woe seet wolden.

Daerna quam den hartoch van Geller dagelix voer van dessen groten oproer ende moyterie, de dagelicks bijnnen Groningen geschach jo lanck woe meer, daer de statholder Jasper al de meyster van was. So screff de ffurste to Groningen an bowmesteren ende gilden enen strengen ende erenstlijken breff, omme desse moyterie ende oproer aff te stellen ende neder te leggen mijtten oversten ende weder eendrachtich toe werden mijt malkanderen. Dit warck saege veer *a*) de Burgonschen ende greve van Oestvreslant hier umme stadt ende lande, dat mochte den hartogen wallichte van lande ende lueden brengen ende groet last stad ende lande van komen, mijt dessen breff quemen se bij

a) veer = veeren = van verre.

den raed ende wolden, de raedt solde den hartogen daer weder op beantworden ende scrijven, dat se hier bijnnen Groningen van genen oproer offte moyterie wusten ende weren mijt malkanderen wal overeen ende tevreden, dat joe altesamen gelogen was. Soe wolde de raet sodanen antwort niet scrijven. So wolden se den raedt mijt gewelde daerto dringen, dat se dat den ffursten alsoe solden scrijven, dat de borgermesteren ende raed woldent niet doen. Ende daer toegen een deel van borgemesteren ende raedt uutter stat ende wolden oren eet opseggen ende dat recht laten staen. So quemen de bowmesteren ende gedeputeerden ende hovelingen van de gijlden bijene ende screven de borgemesteren ende raet, de uter stat weren geweken, dat se van stunden an weder in to komen bij ener korter gesatter tijt ende nemen oren eet ende recht weder an sick bij verboert lijves ende guedes ende ewelicke vredloes uutter stadt. So dorsten se den rebellenhoep niet onthoeren *a*) ende quemen weder in de stat ende tasten oren eet ende recht weder an, wowal seet ongeerne deden.

Daernae quemen de bowmesteren ende gedepeteerden mijtten gedeputeerden opt raethues bij den raedt ende wolden, dat de raedt 'solde mester Johan Jarges verordelen voer en deef, dat de raed weygerde ende woldent niet doen, wantt also geen statrecht en was ende tegen oer stadtboeck, want men nae allen recht niemant mach verordelen, he moet eersten belijen ende jechtich *b*) wesen ende nae vertugen. So leten de bowmesteren ende gijlden mijtten gedeputeerden alle de veer clufften to hove daegen ende bijene komen ende leten vole tuegen daer koemen ende bijene daegen

---

a) = weigeren.

b) = baarblijkelijk.

achter sijn rugge, mester Johan niet tegenwordich sijn, noch niemant van sijner wegen, de elck sijn tuechnisse daer deden niet gerichtlijken nae den boeke, doch de veer clufften vertugeden hem voer en deff, doch de raedt wolde daer niet op ordelen, men en dach daerna hebben se den raedt daertoe gedrongen, dat se mester Johan Jarges mosten affkundigen van stunden an van dat rechthues, dat he were vertueget voer enen deff van de veer clufften ende wort ewelicke vredeloes gelecht voer enen deff, welck em ende alle sijne vrunden en ewijghe scande ende oneere was.

In den selven jaer omtrent Pinxterachte *a*) verdrogen de bowmesteren ende gedeputeerden mijt malkanderen, dat se woldent besenden an den hartoch van Geller omme hem to verantworden op de scrijfften, de de ffurste van den oproer ende moyterie bijnnen Groningen ghescreven hadden. Ende hebben daerto verordent ende gedeputeert ende hengesant Tomas Scijnckel, de was doe in den raet ende plach mijtten gijlden te holden ende Henrick van Lewerden, en scomaker nu bowmester, Claws Lubbers ende Johan Grijp. Item worden ock verscreven de veer borgen, alse Peter Sickijnge, Sicke Benninge, Harmen Kock ende Roleff Sissijnge, omme hem te verantworden op de borchtal *b*), als se van den gijlden toe gedrongen weren voer de achterstallige renten van der stat wegen toe betaelen. Daer quam mester Johan Jarges oeck omme em toe verdedingen voer den ffursten van de deverie, daer he voer vertuget ende verlecht was, daer quam oeck de statholder Jasper van Marwijck ende Hinrick Scultinck, deet mester Johan overge-

---

a) Eene latere hand schreef hierboven: „Sacramentdach."

b) = borgtocht.

secht *a*) hadde voer den raet van Groningen ende sijnen voet daerop geboden, dat mester Johan weer en witlick *b*) deff. Als se quemen mijt malkanderen ter sprake voer des ffursten hoegen raeden, so zede m. Johan Jarges, he stunt daer voer recht ende wolde sijn gheleyde opseggen, Henrick Scultinck solde desghelijken oeck doen omme lijff ende levent to wijnnen ende to verlesen ende boet sijnen voet daerop uut, dat ment hem nummer mijt recht solde waer maken, als men em valslijken overgesecht ende achter sijn rugge overgetuget hadden, dat he en witlijck deff were, daer Henrick Scultinck op zede, he stont opelijcken bekant, dat heet voer den raedt van Groningen alse gesecht hadde van der borger wegen, daer wolde heet em waer maken, men voer des ffursten raede wolde he mijt em geens rechts plegen ende helt em an sijn geleyde. So en hebben de raede niet wijder in der saeke gehandelt.

Soe desse parten oren affsceyt hadden, worden die veer borgen vorsc. voergheyseget, de ore saeke daerop deden ende beclageden sick, dat se geweltlijken daerto gedrongen worden van den gijlden ende gedeputeerden, dat se mosten borgen worden voer soedane achterstallich renten, als de stad buten sculdich was ende dat weder vinden op borgemesteren, raet, hoefftmans, oldermans, rentmesteren, sijsmesteren ende op alle officianten, de de statguederen gehandelt hadden ende offte se totter summe niet komen konden, alsdan solden se dat niet nemen van oer eygen guet; daer de ghedeputeerden int kort op antworden, se hadden daer geen bevel op de saeke toe antworden offte to verdedingen, men se hadden bevel toe verdedingen

a) = beschuldigd, ten laste gelegd.
b) = algemeen erkend.

op de schijfften, de de ffurste toe Groningen an hem ghescreven hadde van den oproer ende moyterie, daer de saeke op berustede ende kregen een affscheyt op Onser Leven Vrouwenavent visitacionis Marie, dat de sake solde berusten ende anstaen blijven hent tot sunte Mijchaëlsdage vrij, velich lijves ende guedes. Ende in mijddeler tijt, soe wolde de ffurste selves to Groningen komen offte sijne vulmachtige hoege raeden daer senden omme alle dinck hen to leggen. Daernae hevet de ffurste to Groningen gesant enen doctoer, genompt mester Johan Winscoter, mijt ener credencie. Ende hevet daer gesecht van des ffursten wegen, dat sijne ff. G. begeerde van borgemesteren, raet, bowmesteren ende gedeputeerden, dat se de veer borgen onghemolesteert wolden laten ende de saeke berusten laten hent to Lichtmissen eerstkomende. De ffurste wolde Peter Doys arffgen. to Deventer voer de twehundert goltgulden jaerlijcker rente ende voer dat principael ende alle achterstallige renten, daer de vorg. borgen voer ghelovet hadden nae inholt oer breff ende segel vorg., buten der stat hinder ende schaede tovreden stellen ende de rentebreven van Doysvolck em weder leveren, welck borgemeysteren, raedt, sworen gemente mijtter wijsheyt van den gueden borgeren geerne wolden achtervolgen ende gedaen hebben, men her Omnes *a*) volck, de kopers ende gemente woldent niet tolaten. Soe als sulck volck altijt doet, daer geen recht noch reden an is, ende repen all gelijck: Se wolden niet langer wachten, se wolden oer saeke mijt recht doerdrijven. Ende hebben de borgen alle veer recht geset mijtten stat dene hoffert *b*). Alse Peter

---

a) her Omnes volck = Jan en alleman.

b) Zoude de lezing hier aldus moeten zijn: „mijtten statdener Leffert" of „Loffert"?

Sickinge, Harmen Kock, Roleff Sissinge, de weren uter stat geweken, ende Sickę Benninge was in de stat. So hebben de dre borgen, de uter stat weren, oer saeke mijt oeren huesvrouwen scrijfftlijken verdedingen laten, soedat de raet was part der saeke, soe mochten se over hem niet rechten. Se wolden em toe rechte staen voer oren behoerlijken rechter den hartogen van Geller, de weer ore rechte landesffurste. Se pasten op de antwort niet ende gengen oer gange allijkewal doer, de raedt haddet geerne geseen, men se weren boven den raedt, de mosten wal doen wat se wolden ende mosten hem verwinnijnge gunnen ende hebben de borgen alle veer vermennen ende scrijven laten, woewal dattet tegen statrecht was. Ende toe sunte Andrespant leten se de veer borgen opelijcken vant rechthues vredeloes leggen voer vijffdusent rinsgulden seshundert ende XXXIII goltgl. Ende voert op sunte .... *a*) avent leten se elck borge mijtten schulten ende staddeners penden *b*) op alle oer guederen, elck in sunderheyt voer de hele alinge summe vs., dat all tegen statrecht is *c*).

---

a) In den tekst staat „Lucien", doch dit is doorgestreken met verwijsing naar den kant. In margine staat een woord, gedeeltelijk door des boekbinders mes afgesneden; uit de overgebleven letters meen ik te moeten opmaken, dat er heeft gestaan „Margrieten."

b) = pandhaling doen.

c) Hier eindigt fol. 504 verso m. s. A. Onder den tekst staat op deze bladsijde met eene latere hand geschreven: „Hier met eindigte een ander chronick den 28 Februar anno 1566 bi mij Johannem Morenium Bruxellensem, Groningen."

Fol. 505 m. s. A.

Item Peter Sickinge, ene van de veer borgen, hadde anxt voer den hoep ende mocht dessen groten homoet *a*) ende gewalt niet langer lijden ende wolde reysen uuter stat. Als he ter Hogerbruggen quam, soe weren daer en veer scutenschuvers ende quemen hem to mete *b*) ende slogen ende stotten hem ende drongen em aff, dat he se meste leven ter geven XX Philippus gulden ende he moste hem setten enen golden rinck ende III Philippus gulden to pande ende namen em sijn beret van sijn hovet, men de twe gesellen wolden daer geen doen mede hebben. Daer quamen buergeren, kofft he weder van enen hoet, sette he weder opt hoevet ende toech voert an, dit was opelijck stratenschennen, men het genck sunder straffinge hent, want de raedt, noch de sculte van Selwert, hadde geen macht dat to berichten van der gijlden wegen de boven hoer was.

Item op sunte Blasiendach int jaer dusent vijffhundert ende XXVIII weren de bowmesteren ende gedepeteerden mijtten hovelingen van den gilden te Jacopinen to raede, als se plegen ende hadden gesloten, se wolden de veer borgen vangen ende welden dat gelt van em hebben, daer se hoer voer gepent hadden. So stont Harmen Kock voert wijnhues bij meer bor-

---

a) = wederrechtelijke handeling.

b) Schrijffout voor „to mote" = tegemoet.

geren, doe quemen se an mijt groet gescrije ende tasten hem an gevencklijken ende brochten hem opt nie sael ende leten hem daer bewaren hent dat se de ander borgen daerbij hadden. Peter Sickinge was uut der stadt geweken, so stont sijn soene Johan Sickinge opt marckt ende dachte nargent op, menende sijn vaeder genck de saeke an, se hadden geen recht noch reden tot em, men allijke wal tasten se hem gevencklijken an ende brachten bij Harmen Kock. Roeleff Sissinge, als he dat roemoer vernam, dat den helen hoep sus verbolgen quam van dat marckt, de leep ter Aepoerte uut ende meende mijt en schip to ontkomen, daer lepen se in sijn hues mijt oer geweer ende sochten em alt hues doer. Ten lasten vernamen se, dat he buten de poerte was, so volgede se hem nae ende belepen hem int scijp ende vengen hem ende ledden hem nae den marckt, daer leep al na, man, wijff ende kint, offte men enen deff ter galgen hadde geleyt ende brochten hem bij de ander gevangen. Sicke Beninge was in sijn hues, den tasten se niet an ende helden em voer enen gueden man, want he nie van em geweken hadde. Ende daer worden se eersten geset op den rentkamer ende daernae deronder in den keller ende worden daer bewae(ket), dach ende nacht, mijt XL off L man mijt oer gheweer; van den gilden doe wort em gesecht, se mosten daerto raeden bijnnen dre daegen dattet gelt daer were, off se mochten van oren hals komen. Soe hebben oer vrenden daervoer geraden, gelent ende geborget, dat se elck oer penninge, alse XIII hundert Rinsgulden ende XXXIII goltgl. ende III st. opbrochten ende betaelden, dat al tegen statrecht was, want doe se gepent hadden, soe solden se de panden nae den teyn dagen verkofft hebben, se mochten se oer niet gevangen hebben, ende off se toesaege gehat op Peter Sickinge, daer

mochten se sijne sone niet voer antasten, men se deden al dat se wolden, het wer recht offt onrecht. De raet hadde daer gene gewalt noch wederstant in. Sicken Benninge leten se sus gaen en tijt lanck ende hem wort nargent van gesecht, doech moste he sijn penninge oeck betalen, soe alse de anderen voer hen hadden gedaen, men se beclageden hem omme he borge was geworden, moste he mede opleggen *a*), se wolden hem so wederomme helpen, he solde daer genen scaden int ende van hebben ende danckeden hem voer enen gueden man.

Des Saterdages daer in den selven jaer, als men den nieu raet kesen solde, wort Jacop Smijt, de olde bowmester, oeck gevangen van den gijlden ende borgeren ende was en groet oproer opt marckt, want se hadden en ordinancie ende geset *b*) gemaket, soe vroe als *c*) daer jenich oproer were, so mosten alle de gilden ende borgeren bijene opt marckt komen, olt ende jonck, mijt sijn geweer, bij verlues sijn gijlde ende borgerscup. Alsus, als se jenige moyterie off duvelije int hovet hadden, soe quam de hele hoep op en kort *d*) bijene, daer de raet seer verveert ende versaget voer weren, soedatter doe op den dach geenen nie raedt koes off koren wort, doch de bowmester Jacop quam voert weder uut.

Des Sondages dages daernae beleveden seer, dat men en nieu raet solde kesen ende senden opt hues an de talmans ende gesworen gemeente ene cedule, daerin gescreven weren XVI offte XVII, de men niet in de raet solde kesen, want de wolden se niet in

---

a) = betalen.

b) = bepaling, wet.

c) = soodra als.

d) op en kort = spoedig, weldra.

den raet hebben ende dat weren van de besten ende eerbersten, de se ende ore voervaederen Groningen geregiert hadden ende borgermesteren ende raet plegen te wesen, als bi namen Lueleff Konerds, Peter Sickijnge, Claws Scaffer, jonge Johan Hornkens, Harmen Kock, Roleff Sissinge, Sicke Benninge, Lubbert Clant, Roleff ten Water, Roleff Huijnge, Jelme Alma. Roleff ten Water was over jaer in den raedt gekoren ende wort borgemester gekoren, men desse weldige hoep wolden hem niet gunnen noch toestaen de raedesstoel ende moste niet in den raet wesen, soedatter men dre borgemesteren dat jaer van XXIIII weren ende daer staen men dre borgemesteren in allen breven, de gesegelt *a*) sint, dit was desse eerberheyt spijtich ende swaer to lijden. Als se den nieu raet bij oer consent ende beleven sus koes, soe worden daer allerleye volck in gekoeren, dat soe na reden ende bijllicheit niet en behoerde, als Claws Knokenhouwer plech en knokenhouwer to wesen, nu brouwet he wat mede, Johan Volkers was en onnosel cleyn manneke, de vaeder was en bartscerer gewest ende sijn moder en papendochter *b*), Harmen van Campen was en scroder in korter tijt ende sneet nu laken, en sempel onnoesel slecht *c*) man, ende meer sempel lueden, men de kenden krijten ende moyten mijtten gijlden, de worden in den raet ende sworen gemeente gekoren, het hadden eertijdes selsen voegelen gewest in der kouwe *d*) to sitten, men plach se Maendages uut den geslachten ende stammen to kesen van de Huijnge, van de Jarges, van de Sickinge, van de Kathers, van de Clanten,

---

a) m. s. heeft hiertusschen: „de."

b) = dochter van een geestelijke.

c) = eenvoudig.

d) = kooi.

van de Schaffers, van de Hornkens, van de Ulgeren, van de Konerdes, daert nu wijt off lopet; mochten Otto ter Hansowe, Henrick Kather, Swer Kater, Allert Clant, Evert Hubbeldinck, Ghosen van Dulck, Henrick Baeroldes, Johan Rengers Scaffer, Derck Scaffer, Johan Scaffer, Tese Jarges, Coppin Jarges, Garmet Alma ende meer der older stammen opseen ende saegen nu dat regiment in Groningen an ende saegen dat volck in den raetstoel sitten, se solden bij sunicheit seggen:

Och Groningen, Groningen, eerlijke stadt,
Woe biste mijt sulken eselen besat.
Men doe an enen esel eens lewen huet,
He reret *a*) doch als en esel doet;
Wat van gueder aert wort opgevoet,
Dat blijvet barmhartich ende guet,
Want van gueder komst ende geslecht
En seet niet geerne dan dat recht.
Soe wijst dat weder, dat niet so suuer
En is als van aert een ghebuer,
Wanneer he opstijgende is;
He is ghijrich ende valsch, sijt gewijs.
Och Groningen, blijvestu den lueden bevaelen,
Du salste noch mannigen last halen;
Wowal dat niet is an dat been,
De hont wijl dat doch holden alleen.

Hiermede mene ick niet allene de nu in den raedt sijtten ende de de gemeente seer desse oproer ende twedracht is oproer gewest hevet bijt regiment gebracht hebben, men ick segge oeck van de se daerbij gebrocht hebben ende de Groningen regeren mijt oer moyterie, alse de scomaker Henrick van Lewerden, Johan Swa-

a) = schreeuwen.

maker, beyde bowmesteren, Jacop Smijt, Henrick Kistemaker, Johan Grijp, Johan van Wijsum de kremer *a*), Johan van Lochum de kremer, Jacop Bijlsum, Evert Wantscerer, de scroder *b*) Tijmen van Utricht, Bartolt de maeler, Konst Slotemaker, Johan Stans de hopenbinder *c*), Rottgert Scutemaker, Berent Scutemaker, Joest Scutemaker ende meer genoech van arm, unoesel van den gilden, de oerer summige boven twe off dre jaeren in Groningen niet gewoent hebben ende daer gedeent hebben ende al oer guet en deel en is geen teyn offte twintich goltgulden wert ende nu daer gehijlket sijnt ende hebben de borgerscup ende gijlde daer gewonnen. Ende de daer dan ropen ende moyten konen onder den hoep, de worden dan hovelingen van den gijlden gekoren, desse regieren nu Groningen, men se hadden all en hovet off twe, daer se sick op stoenden ende toverleten ende de den hoep daer to harden reden, alse de statholder Jasper van Marwijck ende Lueken Hornken, des statholders huesvrouwen vaeder, de hadde eertijts vaeke borgermester, hoefftman ende raedt gewest ende hadde sijn borgerscup opgesecht, ommedat he niet in den raedt wolde wesen ende hadde nu jaergelt van den hartogen van Geller ende is altijt al tovoeren contrarie den raet gewest ende was en swijnde *d*), hoverdich, guetdunckel, gijrich mensche, de niemant guet gunde ende meende dat al de wijsheyt in em allene was ende de den statholder, sijnen swager, bij sunicheyt in allen quaden informeerde, want he de wetenheyt ende kunde hadde van allen rechten ende handel in stat ende lande ende

---

a) = koopman.
b) = kleermaker.
c) = kuiper.
d) = heftig.

hadde dat lange mede ghehandelt, als he borgermester ende hovetman is gewest ende is altijt een haetebuer gewest op den lueden. Hadde he de statholder soe voele int beste geraeden, als int quaetste, het hadde soe veer in desse duvelije ende twedracht niet verlopen ende het is to vermoeden, soe lange als de twe bij dat regement blijven, salt to Groningen gene grote eendrachticheit komen, men, als Got wijl, salt balde guet sijn.

In den jaer ons Heren M vijffhundert ende XXVII was daer ene groet oproer ende twijdracht toe Utricht tusschen de geestlicheyt, borgemesteren, schepen, raet, rentmesteren, sismesteren en alle bevelslueden mijt oerer partijen ter ener sijt, ende de gijlden ende borgeren ende voele armes unesels mijt oer adderenten ter ander sijden, de de oppersten scolden, dat se qualijken mijtter stadtguederen hadden ommegegaen ende gestolen ende wolden daer rekenscup van hebben, als dessen hoep to Groningen begijnt hebben, daer voer van gescreven is. Soe hebben de gemeente to Utricht in der nachten oploep ende allarm in oer harnasch gemaket ende de geestlicheit ende oversten sijnt des gerasch wijs geworden ende mijt oer pertijen int harnasch mijt oer geweer mijt pijpen ende trummen ende trumpetten, recht off de stadt vull ruteren ende knechten weren gewest ende worden hantgemeng mijt malkanderen, doch daer bleff weynich doet. Ende de geestlicheyt ende de oversten mijt oer adderenten kregen de poerten op in der nacht ende ontlepen uut, en deel quemen over de muren, wal omtrent ende vijff hundert. Ende daer bleff noch genoech derbijnnen, de all van oer partie weren, de noch dagelix nae uutlepen, soedatter wall en teyn off twaeleffhundert uutlepen ende daer bleff noch genoech bijnnen, de van all ener meninge weren. Soe weren de gestlicheyt

ende de oppersten beduchtet voer den ballinge ende de noch bijnnen weren, off se de stat bij nachte invellen, soe weer em de hoep to machtich, se solden se all plunderen ende doet slaen ende uutter stat jagen. So sijnt se den hartogen van Geller, hartoch Kaerl, angevallen ende hebben den in Utricht gehaelt ende angenomen ende gehuldet voer enen arffscarmheer ende oer stat ende poerten ingedaen, daer wiederlijke *a*) vole quaedes van is gekomen, als ghij int vervolch wal sult vernemen. In den selven jaer omtrent Onsser Lever Vrouwenhemelvaertsdach was en krijgesman, geheten mager Heyne, en vervaeren stucke scalcks ende hadde sick dael geslagen to Meppel ende woende daer ende om sijnet ondoeget ende dattet en opsaets *b*) bove was, hadde em de droste dat scultampt daer geven. Desse Heyne bedacht enen behenden verredelicken anslach, unde krech ende teyn krijgesknechten to sick ende quam daermede toe Hasselt, in cledinge ende maniere off dat koepluede weren, ende Heyne was daer wal bekant ende begeerde van den borgemester van der kopluede wegen, dat men de voer dage wolde de poerte opdoen, dat se mochten varen to Campen, se dorsten bij dage niet varen, welck de borgemester belevede. So hadde Heyne bestelt, dat omtrent LX krijgesknechten in den nacht quemen voer Hasselt voer de brugge. Als de voerman mijtten wagen in de poerte quam, so helt he, want he den verraet mede wuste, soedat de poerte niet toe mochte, so slogen se de poerter doet ende gaven den knechten, de voer de brugge lagen, en teken, de quemen risch *c*) over de brugge

---

a) = onaangenaam, akelig.

b) = sluw.

c) = rasch, snel.

mijt pijpen ende trummen ende maekeden en gescrij: Geller, Geller!, off det dusent vijanden in de stadt weren gewest ende de borgeren lagen nakent ende barvoet int bedde, elck sach om en guet henkomen ter poerten uut ende over de muer, als elck best konde ende se deden niement quaet. Ende de blijven wolden ende sweren den hartogen van Geller, de mochte bijnnen blijven. Soe kregen seet in sunder stoet ende slach; men se, dat de hartoch van Geller van den anslach niet wijste eert gescheen was, men doe seet inhadden, wast van em wall ghedaen, doe beset heet mijt volck, bussen ende kruet.

Item voer Campen stont en toern, heet dat Koepoerte, dat nam de hartoch van Geller in ende maeke dat vast mijt grafften ende bolwerken ende besette dat mijt krijgesvolck, soedat de van Campen niet uut der stat dorsten reysen. Desgelijkes makede he en blochues toe Wijlsum op de Yselen, sodat de van Campen ende Zwolle niet tot malkanderen konden komen, want he hadde Hasselt oeck in. Item de stat Renen krech he oeck behentlijken in, sus maeke he den biscop ende steden dat hele sticht to scanden.

Dit verdroet den biscop, ridderscup ende steden tomale seer, want de biscop was een geboertich ffurste, des palsgreven ende hartogen van Beyeren enz. koerffursten soen, ende setten sick ter were mijt ruteren ende knechten ende beleden Utricht mijt vesten ende blochusen, soedat se niet in noch uut dorsten ende de ballingen van Utricht vellen den biscop to hulpe mijtten Overijsellenghe steden Deventer, Campen, Zwolle, Oldensel, Amsvoert, Wijck, men de hartoch was em overlegen mijt sijne lantscappen, ruteren ende knechten, soedat se voer em beanxtet weren ende konden hem allene sunder meer hulpe geen wederstall doen. Soe is de biscop bij consent ridderscup

ende steden samentlijck mijt malkanderen overgekomen ende verdragen mijt der keyserlijcker mayesteet, de en geboren here van Borgonien is, mijt sijne bevelslueden ende raeden int hoff van Burgonien, dat de biscop ende sijne nakomelinge mijtten ridderscuppen ende steden ende dat hele stichte van Utricht hebben sick gegeven onder de hartogen ende heren van Burgonien voer ewijge scarmheren nae inholt des contrachts onder segel ende breve. Ende des hebben de Borgonschen angenomen den biscop weder in to leveren op oren kost ende scaden al tgene, dat tottet stichte eertijds behoert hevet.

Als se desse overkomst mijt malkanderen overgekomen weren, so is joncker Fflorijs van des keysers ende Burgonschen wegen overgekomen mijt groet volck van orloch, mijt ontallick vole groter bussen ende reesschap van orloch ende quemen eersten to Campen; daer quam bij her Jurien van Towtenborch, statholder toe Lewerden, mijt en VIII hundert knechten, daer was joncker Joest Burmanni hoeftman over. Soe vellen see ersten voer de Koepoerte voer Campen, dat de hartoch vast gemaket hadde ende inhadde ende hadde daerop omtrent III hundert knechten, dat wonnen se stormerderhant ende slogen al doet, dat daer op was ende brakent in den gront aff. Als dat de van Wijlsum opt blochues vernamen, dat se daer soe mede ommegengen ende al doet slogen, soe verlepen se dat blochues ende namen dat all aff, dat se daerop hadden ende togen daermede int lant van Geller. Daernae togen de Burgonschen mijtter macht van Hasselt ende beleden dat, daer was de statholder van Lewerden, her Jurien van Towtenborch, principal velthovetman ende bevelsman van des keysers wegen ende der Borgonschen, want her Fflorijs van Yselsteyn was mede int ander heer mijtten biscop van Utricht, des greven

iongeste zoen, joncker Johan van Oestvreslant, quam den keyser ende Borgonschen to denst voer Hasselt omtrent mijt twehundert ruteren ende seshundert knechten, off dat schach op des greven solt off des keysers ende Borgonschen, en wijst men niet. Ende daer brochten se voer *a*) XL off vijfftich groter hovetstucken van bussen, behalven alt ander clene gescut ende richten dat up voer Hasselt ende toscoten *b*) alle de poerten, muren, toernen ende de husen in der stat, soedatter niement in dueren konde van knechten ende borgeren ende maekeden kuelen in der eerden, daer se sick in burgeden. Oeck begunde de prevande toe korten, men so verweerlicken als se daer voer schoten, is niet to seggen, doch se ontheldent em allijke wal vromelicken ende manlijcken ses weken lanck ende gavent doe op, beholden lijff ende guet ende nemen mede uut all oer grote gescut, dat se daer inbracht hadden, ende gengen uut, daer Goltsteen ende Hackvorst weren de upperste bevelslueden van de Gellerschen. Als se daeruut weren, besetten de Borgonschen mijt volck ende makeden de stat weder vast ende oer scansen buten weder slecht, ende reyseden voert over Ysel int lant van Geller op na Harderwijck ende in de Velue ende haelden daer enen groten roeff bij der seekant langes. Ende hartoch van Geller quam mij groter macht van ruteren ende knechten ende wolde em dat roeff weder nemen, men de Borgonschen weren em to machtich ende overlegen mijt volck ende quemen mijt malkanderen in de mangelijnge ende bleven vole doeden an beyden sijden ende de Borgonsgen helden twelt ende vengen vole ruteren ende knechten ende nament roeff mede, daer

---

a) m. s. voer.

b) = schoten stuk.

de Gellerschen zeer mede worden gekrencket ende geswacket.

De hartoch van Geller hadde daer liggen Hattum, ene soe keyserlijck starcken borch, als men jeet vole vint in Dutschlant, dat besette he mijt knechten ende provande ende gescut ende sijn beste grote bussen daerop ende in de stat, daer quemen de Burgonschen voer op sunte Vijts op en Ffrijdach ende scoten mijt oer grote gescut soe verveerlijken, daer doch geen muren, poerten noch toernen voer holden konnen, dat al, de in de stat ende op de borch weren, muchten gruwen ende lagen daervoer op den vechtenden dach, op en Vrijdach, ende gaven de stat ende borch op ende gengen daeruut mijt en wijt stocken *a*), mijt open ansicht als gevangen lueden, want se meenden de hartoch van Geller hadde mede gewest op de borch, men he was daer niet mede. Ende de borgeren, de leten se elck daerin blijven bijt sijne ende de mosten den Borgonschen plijcht ende ede doen.

a) stocken = stokje.

Door het HISTORISCH GENOOTSCHAP zijn uitgegeven onderstaande werken:

KRONIJK van het Historisch Gezelschap te Utrecht.

2e jaargang. 1846 (*) *f* 5.—.	4e jaargang. 1848. . *f* 3.70.
3e jaargang. 1847. . - 2.70.	5e jaargang. 1849. . - 6.—.

(*) De eerste jaargang is nimmer in druk verschenen.

KRONIJK van het Historisch Genootschap gevestigd te Utrecht.

2e *serie*	
6e jaargang. 1850. . *f* 6.—.	19e jaargang. 1863. . *f* 7.40.
7e jaargang. 1851. . - 6.40.	20e jaargang. 1864. . - 7.20.
8e jaargang. 1852. . - 6.80.	5e *serie*
9e jaargang. 1853. . - 6.80.	21e jaargang. 1865. . - 7.60.
10e jaargang. 1854. . - 6.80.	22e jaargang. 1866. . - 7.20.
3e *serie*	23e jaargang. 1867. . - 9.20.
11e jaargang. 1855. . - 3.20.	24e jaargang. 1868. . - 9.40.
12e jaargang. 1856. . - 3.60.	25e jaargang. 1869. . -10.70.
13e jaargang. 1857. . - 4.80.	6e *serie*
14e jaargang. 1858. . - 5.10.	26e jaargang. 1870. . - 8.00.
15e jaargang. 1859. . - 4.60.	27e jaargang. 1871. . - 8.20.
4e *serie*	28e jaargang. 1872. . - 6.20.
16e jaargang. 1860. . - 5.40.	29e jaargang. 1873. . - 8.30.
17e jaargang. 1861. . - 5.80.	30e jaargang. 1874. . -10.30.
18e jaargang. 1862. . - 6.60.	31e jaargang. 1875. . - 8.40.

BERIGTEN van het Historisch Gezelschap te Utrecht.

1e deel. 1e stuk. 1846. *f* 3.40.	2e deel. 2e stuk. 1849.
1e deel. 2e stuk. 1848. - 2.20.	(Verhooren van JOHAN
2e deel. 1e stuk. 1849. - 2.20.	v. OLDENBARNEVELT). - 3.80.

BERIGTEN van het Historisch Genootschap te Utrecht.

3e deel. 1e stuk. 1850. *f* 3.—.	5e deel. 2e stuk. 1856. - 2.50.
3e deel. 2e stuk. 1851. - 3.—.	6e deel. 1e stuk. 1857. - 2.50.
4e deel. 1e stuk. 1851. - 3.—.	6e deel. 2e stuk. 1857. - 2.10.
4e deel. 2e stuk. 1851. - 2.50.	7e deel. 1e stuk. 1861. - 5.50.
5e deel. 1e stuk. 1853. - 3.20.	7e deel. 2e stuk. 1863. - 6.50.

CODEX DIPLOMATICUS in 4°. 1848. - 5.20.

2e *serie* in 8°.

1e deel. 1e afd. 1852. *f* 3.75.	3e deel. 2e afd. 1856. - 3.40.
1e deel. 2e afd. 1852. - 3.10.	4e deel. 1e afd. 1859. - 3.10.
2e deel. 1e afd. 1853. - 6.20.	4e deel. 2e afd. 1860. - 5.20.
2e deel. 2e afd. 1853. - 3.20.	5e deel. 1860. . . . -12.00.
3e deel. 1e afd. 1855. - 6.50.	6e deel. 1863. . . . . - 1.20.

REGISTER op de onderwerpen behandeld in de Kronijk, de Berichten en den Codex Diplomaticus . . . . . - 1.80.

WERKEN van het Hist. Genootschap te Utrecht.
Nieuwe Reeks.

N°. 1. Bronnen van de geschiedenis der Nederlanden in de middeleeuwen. — Annales Egmundani . *f* 1.20.

N°. 2. Verbaal van de buitengewone Ambassade naar Engeland in 1685 . . . . . - 1.80.

N°. 3. Memoriën van Roger Williams, uitgegeven door Mr. J. F. Bodel Nyenhuis . . . . . - 2.10.

N°. 4. Bronnen van de geschiedenis der Nederl. in de middeleeuwen. — Kronijken van Emo en Menko, uitgegeven door Mr. Feith en Dr. Ackerstratingh. - 3.70.

N°. 5. Hortensius over de opkomst en den ondergang van Naarden. Met 2 kaarten, uitgegeven door Prof. Peerlkamp en A. Perk . . . . . - 4.50.

N°. 6. Bronnen van de geschiedenis der Nederlanden in de middeleeuwen. — Kronijk van Holland van een ongenoemden geestelijke (Gemeenlijk geheeten Kronijk van den Clerc uten laghen landen bi der see). . . . . - 2.30.

N°. 7. Kronijk van Eggerik Egges Phebens van 1565—1594, uitgegeven door Mr. H. O. Feith. . . - 2.40.

N°. 8. De oorlogen van Hertog Albrecht van Beieren met de Friezen in de laatste jaren der XIVe eeuw, uitgegeven door Dr. E. Verwijs . . . . . - 9.80.

N°. 9. Verbaal van de Ambassade van Gaspar van Vosbergen bij den Koning van Denemarken, den Neder-Saxischen Kreits en den Koning van Zweden. 1625. . . . . - 2.30.

N°. 10. Verbaal van de Ambassade van Aersen, Joachimi en Burmania naar Engeland. 1625. . . - 1.90.

N°. 11. Brieven en Onuitgegeven Stukken van Johannes Wtenbogaert, uitgegeven door H. C. Rogge. *Eerste Deel.* 1584—1618 . . . . . - 4.00.

N°. 12. Brieven en Onuitgegeven Stukken van Johannes Wtenbogaert, uitgegeven door H. C. Rogge. *Tweede Deel. Eerste Afdeeling.* 1618—1621. - 2.80.

N°. 13. Memorials and Times of Peter Philip Jurian Quint Ondaatje, by Mrs. Davies . . . . . - 4.00.

N°. 14. Verhooren en andere bescheiden betreffende het Rechtsgeding van Hugo de Groot, uitgegeven door Prof. R. Fruin . . . . . *f* 4.80.

N°. 15. Brieven en Onuitgegeven Stukken van Johannes Wtenbogaert, uitgegeven door H. C. Rogge. *Tweede Deel. Tweede Afdeeling.* 1621—1626. - 5.50

N°. 16. Memoriën en Adviezen van Cornelis Pieterszoon Hooft . . . . . - 4.90.

N°. 17. Brieven en Onuitgegeven Stukken van Johannes Wtenbogaert, uitgegeven door H. C. Rogge. *Derde Deel. Eerste Afdeeling.* 1626, 1627. - 6.50.

N°. 18. Onderzoek van 's Konings wege ingesteld omtrent de Middelburgsche Beroerten van 1566 en 1567; naar 't oorspronkelijke handschrift uitgegeven door Dr. J. van Vloten . . . . . - 3.40.

N°. 19. Brieven en Onuitgegeven Stukken van Johannes Wtenbogaert, uitgegeven door H. C. Rogge. *Derde Deel. Tweede Afdeeling.* 1628, 1629. - 8.20

N°. 20. Brieven en Onuitgegeven Stukken van Johannes Wtenbogaert, uitgegeven door H. C. Rogge. *Derde Deel. Derde Afdeeling.* 1630 . . . - 6.10.

N°. 21. De Rekeningen der Grafelijkheid van Holland onder het Henegouwsche Huis, uitgegeven door Dr. H. G. Hamaker. *Eerste Deel* . . . . - 5.80.

N°. 22. Brieven en Onuitgegeven Stukken van Johannes Wtenbogaert, uitgegeven door H. C. Rogge. *Derde Deel. Vierde Afdeeling.* 1631—1644 . - 4.50.

N°. 23. Journaal van Constantijn Huygens, den zoon, van 21 October 1688 tot 2 September 1696 (Handschrift van de Koninklijke Akademie van Wetenschappen te Amsterdam). *Eerste Deel.* - 6.70.

N°. 24. De Rekeningen der Grafelijkheid van Holland onder het Henegouwsche Huis, uitgegeven door Dr. H. G. Hamaker. *Tweede Deel.* . . . - 7.20.

N°. 25. Journaal van Constantijn Huygens, den zoon, van 21 October 1688 tot 2 September 1696 (Handschrift van de Koninklijke Akademie van Wetenschappen te Amsterdam). *Tweede Deel.* - 7.90.

N°. 26. De Rekeningen der Grafelijkheid van Holland onder het Henegouwsche Huis, uitgegeven door Dr. H. G. Hamaker. *Derde Deel* . . . . - 6.20.

N°. 27. Brieven van en aan Joan Derck van der Capellen van de Pol. Uitgegeven door Mr. W. H. de Beaufort . . . . . *f* 10.80.

N°. 27*b*. Brieven van en aan Joan Derck van der Capellen tot den Pol. Uitgegeven door Mr. J. A. Sillem. Aanhangsel van de Brieven uitgegeven door Mr. W. H. de Beaufort. Met twee registers. - 1.40.

N°. 28. Bellum Trajectinum Henrico Bomelio autore . - 1.40.

N°. 29. De Rekeningen der Grafelijkheid van Zeeland onder het Henegouwsche Huis, uitgegeven door Dr. H. G. Hamaker. *Eerste Deel* . . . . . - 6.80.

N°. 30. De Rekeningen der Grafelijkheid van Zeeland onder het Henegouwsche Huis, uitgegeven door Dr. H. G. Hamaker. *Tweede Deel* . . . . . - 5.80.

N°. 31. Lijst van Noord-Nederlandsche Kronijken. Met opgave van bestaande Handschriften en Litteratuur, door Mr. S. Muller. Fz. . . . . - 1.40.

N°. 32. Journaal van Constantijn Huygens, den zoon, gedurende de veldtochten der jaren 1673, 1675, 1676, 1677 en 1678 . . . . . - 3.50.

N°. 33. Négociations de Monsieur le comte d'Avaux, ambassadeur extraordinaire à la cour de Suède, pendant les années 1693, 1697, 1698, publiées pour la première fois d'après le manuscrit, conservé à la bibliothèque de l'Arsenal à Paris, par M. le Prof. J. A. Wijnne. Tome premier. - 8.00.

N°. 34. Idem. Tome deuxième . . . . . - 5.40.

N°. 35. Idem. Tome troisième. (première partie) . . - 5.60.

N°. 36. Idem. Idem. (deuxième partie) . . - 3.90.

N°. 37. Brieven van Lionello en Suriano uit den Haag aan Doge en Senaat van Venetie in de jaren 1616, 1617 en 1618, benevens Verslag van Trevisano betreffende zijne zending naar Holland in 1620 . . . . . - 6.10.

N°. 38. Brieven aan R. M. van Goens en Onuitgegeven Stukken hem betreffende. *Eerste Deel* . . . - 6.60.

N°. 39. Dagverhaal van Jan van Riebeek, Commandeur aan de Kaap de Goede Hoop. *Eerste Deel.* (1652—1655) . . . . . - 7.80.

N°. 40. Rijmkroniek van Melis Stoke, uitgegeven door Dr. W. G. Brill. *Eerste Deel.* . . . . . *f* 5.00.

N°. 41. De geschillen over de afdanking van 't krijgsvolk in de Vereenigde Nederlanden in de jaren 1649 en 1650 en de handelingen van Prins Willem II, toegelicht met behulp van ongedrukte stukken uit het Huis-archief van Z. M. den Koning, door Dr. J. A. Wijnne. . . . . - 5.40.

N°. 42. Rijmkroniek van Melis Stoke, uitgegeven door Dr. W. G. Brill. *Tweede Deel* . . . . . - 4.80.

N°. 43. Brieven aan R. M. van Goens en Onuitgegeven Stukken hem betreffende. *Tweede Deel.* . . - 4.60.

N°. 44. Brieven en Onuitgegeven Stukken van Jonkheer Arend van Dorp, Hr. van Maasdam enz., uitgegeven door Mr. J. B. J. N. Ridder de van der Schueren. *Eerste Deel* . . . . . - 6.60.

N°. 45. Memorien van Mr. Diderik van Bleyswijk, vrijheer van Eethen en Meeuwen, heer van Babylonienbroek, Raad in de Vroedschap, burgemeester van Gorinchem enz. enz. 1734—1755. Uitgegeven met inleiding en aanteekeningen, door Theod. Jorissen . . . . . - 4.50.

BIJDRAGEN EN MEDEDEELINGEN van het Historisch Genootschap, gevestigd te Utrecht. I^e^ Deel. *f* 5.60.
Idem. IIe Deel . . . . . - 5.20.
Idem. IIIe Deel . . . . . - 5.20.
Idem. IVe Deel . . . . . - 8.80.
Idem. Ve Deel . . . . . - 5.40.
Idem. VIe Deel . . . . . - 6.00.
Idem. VIIe Deel . . . . . - 5.00.
Idem. VIIIe Deel . . . . . - 3.60.
Idem. IXe Deel . . . . . - 6.10.
Idem. Xe Deel . . . . . - 5.80.

KATALOGUS der Boekerij van het Historisch Genootschap, gevestigd te Utrecht. 3^e^ uitgave. 1872. . - 1.60.

SUPPLEMENT-KATALOGUS der derde uitgave in 1872 van de Boekerij van het Historisch Genootschap, gevestigd te Utrecht. 1882. . . . . - 1.10.

ABRAHAM DE WICQUEFORT, Histoire des Provinces-Unies des Païs-Bas, depuis le parfait establissement de cet estat par la paix de Munster. Tom. I—IV. . . - 26.00.

Jhr. Mr. A. M. C. VAN ASCH VAN WIJCK, Een Woord in het belang van het Nederl. Archiefwezen. 1846. - 0.20.

Bovenstaande werken zijn, voor zoover zij voorhanden zijn, door de Leden **tegen de helft** van den prijs te bekomen.